MC
183.398

# *„...mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc...”*

TANULMÁNYOK

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

TISZTELETÉRE

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR–BALASSI KIADÓ

# *„mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc…”*

TANULMÁNYOK

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

TISZTELETÉRE

# *„mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc…”*

TANULMÁNYOK
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Stemler Ágnes, Varga Bernadett

Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Kiadó
Budapest • 2010

A borítón a debreceni városi nyomda 18. századi záródísze
Országos Széchényi Könyvtár

© A szerzők, szerkesztők 2010

MC 183. 398
OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
2010

ISBN 978-963-506-851-7

# TARTALOM

ELŐSZÓ HELYETT (Boka László) ..... 11

Heltai János
LAUDÁCIÓ
*Avagy a jószágos cselekedeteknek dicsérete* ..... 13

TABULA GRATULATORIA ..... 16

SZENCI MOLNÁR ALBERT

Szabó András
SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVELEZÉSÉNEK ÚJ KIADÁSA ..... 21

Imre Mihály
STURM-HATÁSOK SZENCI MOLNÁR ALBERT MŰVEIBEN ..... 31

Gömöri György
SZENCI MOLNÁR ALBERT HÍRE A 17. SZÁZADI EURÓPÁBAN ..... 40

C. Vladár Zsuzsa
HOGYAN IDÉZTÉK A MAGYAR GRAMMATIKUSOK A BIBLIÁT? ..... 43

Havas László
SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA ÉS ANTIK MINTAKÉPEI ..... 51

Farkas Gábor Farkas
AZ 1577-ES ÜSTÖKÖS ÉS SZENCI MOLNÁR ALBERT ..... 57

RÉGI NYOMTATVÁNYOK ÉS NYOMDÁSZOK

Velenczei Katalin
EGY ÚJONNAN ELŐKERÜLT KALENDÁRIUM
*Erhard Etzlaub falinaptára 1517-re* ..... 63

Ferenc Postma–Péter Eredics
HENRICUS DIESTIUS UND SEINE UNGARISCHEN STUDENTEN IN DEVENTER
*Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie* ..... 71

Pavercsik Ilona
VÉDŐBESZÉD AZ EVANGÉLIKUS LAKOSSÁG JOGAI MELLETT
*Deus ex alto nobiscum* ..... 90

V. Ecsedy Judit
AJÁNLÁS VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY „ORTHODOXUS TUDÓS TYPOGRAPHUS"-NAK ..... 102

Varga Bernadett
EGY FAMETSZETES CÍMLAPKERET FELTŰNÉSE KOLOZSVÁRON ÉS DEBRECENBEN ..... 107

Gernot Nussbächer–Melitta Seidner
JOHANNES HONTERUS AUF MALLORCA
*Das vierte Buch der Kosmographie wurde 1625 nachgedruckt* ..... 112

Dörnyei Sándor
RÁKÓCZI GYÖRGY ÉS JOHANNES LÖSEL ..... 117

Bánfi Szilvia
PROTESTÁNS TIPOGRÁFUS A KATOLIKUSOK SZOLGÁLATÁBAN
*Raphael Hoffhalter és a bécsi Jezsuita-nyomda* ..... 120

Kurta József
ADATOK A 17. SZÁZADI SZEBENI KÖNYVNYOMTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ ..... 128

Perger Péter
EGY TÓTFALUSI-BETŰKKEL NYOMTATOTT SZÉPHISTÓRIA ..... 133

Hegyi Ádám
HUNGARIKUMOK A BÁZELI IMHOF- ÉS THURNEYSEN-NYOMDÁKBAN ..... 137

KEGYESSÉG, RETORIKA, EGYHÁZTÖRTÉNET

Deé Nagy Anikó
BÁRÓ HADADI WESSELÉNYI KATA IMANAPLÓI ..... 145

Szelestei N. László
HEGYFALUSI GYÖRGY *CENTIFOLIÁ*JÁNAK VERSES IMÁIRÓL ..... 165

Fazakas Gergely Tamás
MILOTAI NYILAS ISTVÁN KÖNYÖRGÉSE BETHLEN GÁBORÉRT
*Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében* ..... 173

Csorba Dávid
PRÉDIKÁTOROK KURUCKODÁSAI
*A kuruc kor prédikátori beszédmódja* ..... 179

Luffy Katalin
GYULAFEHÉRVÁRI BESZÉDEK 1674-BŐL ..... 188

Maczák Ibolya
TEMPLOMTISZTELET – HÁROM HANGON ..... 194

Fekete Csaba
BÁZELI, AMSZTERDAMI, UTRECHTI ÉS LEJDAI ZSOLTÁROK
ÉS ZSOLTÁRDALLAMOK ..... 202

Bódiss Tamás
A GENFI EGYHÁZ ZSOLTÁRÉNEKLÉSI RENDJE ..... 215

Bellágh Rózsa
EGY EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYV KÜLÖNÖS SORSA ..... 222

KERESKEDŐK, GYŰJTŐK, OLVASÓK

H. Hubert Gabriella
FEJEZET AZ EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS KÖNYVTÁR
KÉSZÜLŐ ANTIKVAKATALÓGUSÁBÓL – BCACH ..... 231

Emődi András
KÖTETEK IPOLYI ARNOLD KÖNYVTÁRÁBÓL ..... 243

Monok István
NÉMET KÖNYVKERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN
A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ..... 252

Verók Attila
MARTIN SCHMEIZEL A KÖNYVES ÜGYEKRŐL
A FELVILÁGOSODÁS HAJNALÁN ..... 256

Zvara Edina
NÁPRÁGYI DEMETER HÁROM KÖNYVE
AZ ESTERHÁZY-KÖNYVTÁRBAN ..... 263

Hubert Ildikó
PRÉDIKÁCIÓS GYAKORLAT NYOMAI EGY 16. SZÁZADI
POSTILLÁSKÖTET BEJEGYZÉSEIBEN ..... 268

Sas Péter
A KOLOZSVÁRI SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIAKÖNYVTÁR
*Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum* ..... 277

IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK

S. Sárdi Margit
A KORA ÚJKORI „ÉRTELMISÉGI" NAPLÓ ..... 287

Petrőczi Éva
AZ „IGAZI" BASIRIUS IZSÁK – LEVELEZÉSE ALAPJÁN ..... 299

Dukkon Ágnes
IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK
*Szempontok Apácai Csere János* Encyclopaediájának *szövegrétegeihez* ..... 308

Voigt Vilmos
EGY NEMES EMBERRŐL ÉS AZ ÖRDÖGRŐL
*Tanulságos történet annak, aki az egyszerű tényeket kedveli* ..... 317

Bessenyei József
CSERŐDY JÁNOS
*Egy possessorbejegyzés – családtörténeti háttérrel* ..... 323

Lőkös Péter
TÖRÖKÁBRÁZOLÁS MATHIAS MILES KRÓNIKÁJÁBAN
*„Die Barbarische Türcken aber vergaßen ihres Versprechens"* ..... 331

Kovács Eszter
VÁCLAV BUDOVEC ÉS TOMÁŠ PEŠINA A TÖRÖKÖK ELLENI
KERESZTÉNY ÖSSZEFOGÁSRÓL ..... 337

Ekler Péter
GEORG HENISCH, ANTIK SZERZŐK TUDÓS FORDÍTÓJA
ÉS KÖZREADÓJA ..... 345

Berkes Katalin
HÉLIODÓROS ELSŐ LATIN FORDÍTÁSAI ..... 352

Kertész Balázsné
PETRARCA-IDÉZETEK ANDREAS PANNONIUS
FENNMARADT MŰVEIBEN ..... 361

A LEGGYAKRABBAN HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM
JEGYZÉKE ..... 373

P. VÁSÁRHELYI JUDIT MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJA ..... 374

# ELŐSZÓ HELYETT

A kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, születésnapi köszöntőként lát napvilágot. Barátok, kollégák, tanítványok, közel félszáz neves, magyar és külföldi pályatárs tiszteleg egy nagyrabecsült és hozzájuk minden tekintetben különösen közel álló ember, P. Vásárhelyi Judit előtt. „Festschrift", a szó legnemesebb értelmében. Alighanem mindanynyian úgy vélik, hogy tudományágának egyik legrangosabb képviselőjét köszöntik.

Vásárhelyi Judit a kora újkori irodalom-, egyház- és eszmetörténet kiemelkedő kutatója, Szenci Molnár Albert életművének értő elemzője, a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia meghatározó személyisége. Munkái a 16–17. század magyar irodalmával foglalkozva lenyűgöző eszmetörténeti alapossággal, s mindemellett példamutató filoszi pontossággal bírnak. Ezt bizonyítja többek közt a bibliafordító Szenci Molnár felbecsülhetetlen munkásságának értő elemzése, amelyben a korábban kevéssé kutatott művek azon utalásait is feltárta, melyekből következtetni lehetett Szenci kiadói és fordítói elveire. Akárcsak Szenci, Vásárhelyi Judit is nemzetközi távlatokban gondolkodik, más nemzetek példáját követve, azok tapasztalataira, eredményeire építkezve, nemzete irodalom- és kultúrtörténetének feltárása érdekében.

Vásárhelyi Judit az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–latin szakának elvégzése, 1974 óta dolgozik az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségében. 1989 óta odaadó vezetője is e remek műhelynek. Az idők során többször nevet változtató osztály – amely a 19. századig terjedő könyv- és nyomdászattörténeti kutatásokkal foglalkozik – RMNy-csoportként él a köztudatban. Ennek élén olyan tudományos műhelyt irányít, amelyben a szakmai tálentumon – a felkészültségen és tehetségen – túl az elszántság, kitartás és az alázat erényei is elengedhetetlenek.

Vásárhelyi Judit példamutató erényei és eredményei a nemzeti könyvtár tudományos hírnevét méltán öregbítik. Ehhez elég lenne csupán azon munkáit említenem, amelyek kapcsán a legutóbbi évek során együtt dolgozhattunk. A nagyszabású célkitűzés, az 1801 előtti hazai nyomtatványok bibliográfiai számba vétele, tudományos igényű feldolgozása és publikálása mellett ilyen munka volt a *Régi magyarországi szerzők* különösen értékes adattára, az RMNy hamarosan megjelenő negyedik kötete, Kálvin híres *Institutió*jának fakszimiléjéhez készített tanulmánya, számos kötethez írt előszava és egyéb tudományos munkái. Vásárhelyi Judit ugyanis kritikai kiadásra, hasonmás kiadások kísérőtanulmányainak megírására, pályatársak munkáinak szerkesztésére, lektorálására éppúgy vállalkozott, mint a retrospektív nemzeti bibliográfia elvi s módszertani kérdéseivel foglalkozó átfogó írásokra. Érdemes említenünk a nemzeti könyvtár évente megrendezett tudományos ülésszakjain betöltött szerepét és értékes előadásait is.

A „sokévi szorgos bajlódás" – ahogyan ő maga a nyelvtanát író Szenci Molnár munkáját jellemezte – alighanem Vásárhelyi Judit tudományos és szervező munkásságát is találóan példázza. Az ünnepi kötethez összeállított bibliográfia is erről tesz tanúbizonyságot.

Mindezek fényében természetesnek tűnhet, hogy a kötet választott címe egy Szenci Molnár-idézet az *Imádságos könyvecské*ből (1621). Az eredeti szöveg ugyan a helyesen nevelt gyermekekre vonatkozik, akik idővel olyanokká válnak, mint a krisztusi példabeszédből ismert termő szőlővesszők, de mindez Vásárhelyi Judit munkásságára, emberségére is éppúgy igaz. Szerzőként kisebb, alkalmi írásaira is jellemző a szakmai alaposság. Vitathatatlan vezetői erényei mellett e „gyümölcshozás" eszköze a jó szó is, amellyel munkatársait biztatni képes. Rendkívüli tudását, empátiáját, számos pályatárs, az irodalomtörténet és a filológia más területeinek hazai és külföldi kutatója, illetve sok-sok könyvtáros kolléga is gyümölcsöztethette, akiknek mindmáig tanácsadója és támasza, értő olvasója, segítője és baráti kritikusa.

E tanulmánykötet az ilyenkor természetes baráti sorok ellenére sem csupán amolyan *album amicorum*. Az írásokban összegzett tudományos eredményeken túl leginkább afféle *album lumen virtutis*ként jellemezhető, vagyis az ünnepelt érdemeit és erényeit is megvilágító munkaként, hiszen a kötetben az ő szűkebb kutatási területéhez és korszakához kapcsolódó írások kaptak helyet. Az újonnan felfedezett régi magyarországi nyomtatványokról szóló beszámolók, új nyomdászat- és könyvtörténeti eredmények egyúttal a magyar reformátusság történetének egy-egy fontos momentumát is elénk tárják, miközben a korszak irodalomtörténeti és széles értelemben vett művelődéstörténeti vonatkozásai is körvonalazódnak, értékes szövegelemzések mellett nyomdászok, gyűjtők, könyvkereskedők idéztetnek meg.

Bizonyos, hogy Vásárhelyi Judit számára inkább ösztönző, új feladatokat ígérő és újabb célkitűzéseket megfogalmazó állomás ez az ünnepi kötet. Nem megérkezés, még csak nem is pihenő, csupán lélegzetvétel, amint a maga mögött hagyott kaptatót visszanézve szemléli – elégedetten, de máris újabb csúcsokat keresve – a kihívások elé halk derűvel tekintve a nem hírnévre, hanem erényre törekvő ember.

Vásárhelyi Judit éppen annyi ideje dolgozik a tudomány és a nemzeti könyvtár kötelékében, ahány éves e bevezető sorok méltatlan írója, aki a könyv szerkesztőivel karöltve őszinte elismeréssel és szeretettel, e néhány bevezető gondolattal köszönti, s nyújtja át e kötetet.

Boka László

Heltai János

# LAUDÁCIÓ

*Avagy a jószágos cselekedeteknek dicsérete*

P. Vásárhelyi Judit 1973 óta dolgozik az Országos Széchényi Könyvtárban. Talán most nem udvariatlanság megállapítani, hogy ez bizony több mint egy emberöltő. Bármilyen fiatal is tehát a Széchényi-díj várományosa, mégis igen hosszú ideje szolgálja hűséggel, szerénységgel, szorgalommal, okossággal a Nemzeti Könyvtár, szűkebben véve a nemzeti retrospektív bibliográfia ügyét.

Helyes rendelése az a Könyvtár Vezetésének, hogy évről évre ünnepi külsőségek mellett Széchényi-díjjal tünteti ki egy-egy arra érdemesnek ítélt munkatársát. Helyes rendelés az is, hogy ilyenkor elhangzik a kitüntetett laudációja, hiszen az ilyen laudáció minden látszat ellenére elsősorban magának az ünnepnek szól, alkalom arra, hogy megálljunk egy pillanatra az életben, hálaadással és örvendezve vegyük számba feladatainkat és elvégzett munkáinkat. Másodsorban szól a laudáció a könyvtárnak, amely alkotási lehetőséget és kenyeret ad mindnyájunknak, és legfeljebb ha harmadsorban szól a köszöntöttnek.

Nagyon megkönnyíti viszont a laudator feladatát, ha a köszöntendő személy valóban méltó a dicséretre, és dicsérete által a Széchényi Könyvtár neve válik fényesebbé, tündöklik még jobban.

P. Vásárhelyi Judit pedig ilyen jelölt. Nem akarom itt most munkásságát részletesen ismertetni, inkább a 17. századi fejedelmi tükrökről veszek példát, és nem annyira a személyét dicsérem, hanem inkább azokat a tulajdonságokat, amelyeket a huszonöt éven keresztül együtt végzett munka során ismertem meg benne, azaz – 17. századi nyelven szólva – beszélek az ő jószágos cselekedeteiről, vagyis azokról a virtusairól, amelyeket a bevezető mondatban már fel is soroltam.

Először is dicsérem benne a fidelitast, azaz a hűséget. Anyagilag előnyösebb, vagy simább karriert ígérő lehetőségek nem szakították el a könyvtártól, pedig tanított az ELTE-n, és hívták a miénknél jobban fizető külföldi könyvtárak is.

Másodszor dicsérem benne a humilitast. Az alázatosságot és szerénységet. A Petrik-féle bibliográfia 18. századi pótköteteinek anyaggyűjtését vezette kezdő kutatóként hosszú éveken át. Szervezte és ellenőrizte a hazai és külföldi könyvtárakban készült hosszú listákat kiértékelő kollégák munkáját. Aztán, mikor másféle kötelességek és örömök hívták, másnak adta át a gyűjtőmunka továbbvitelét és befejezését, s így másnak jutott a vetés aratása is, a kötetek kiadásának hálásabb feladata.

Harmadszor dicsérem benne a diligentiát, azaz a szorgalmat. Ha az előbbi bibliográfusi erény, akkor ez kétszeresen az. Már vezetőként sem elégedett meg csupán az irányítással, ami egyébként magában is éppen elég feladatot ad, hanem részt vállalt és részt vállal a mindennapok apró munkáiban is. Bár a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetének szer-

kesztését előbb méltatott szerénységével ugyancsak másnak engedte át, annál nagyobb lendülettel dolgozott elkészítésében. És nemcsak a munka élvezetes részét jelentő tételírást végezte magas színvonalon, hanem az unalmas és fárasztó apróságokból, mint például a címek összeolvasása, mutatók készítése és hasonlók, egyenlő mértékben vette ki részét, mint beosztott munkatársai. Mindezt az irányítás és egyéb magára vállalt feladatok mellett. Ez már új jószágos cselekedethez vezeti át a laudatort.

Negyedszer dicsérem a jó gubernatiót, azaz a jó gondviselést. Ezt pedig két részre osztom, úgymint belsőre és külsőre. A belső gondviselés azt jelenti, hogy minden munkához meg kell találni a megfelelő embert. Azért készülhetett el a *Régi magyar könyvtár*, az RMK III. öt kiegészítő kötete, mert olyan kézbe adta, aki elégséges volt a feladatra.

Nem elég azonban a feladatokat csupán kiosztani. Ha valaki megakad, vagy lassabban halad a vártnál, segítségről kell gondoskodni. Ezért hívta meg közénk az RMNy szlovák tételeinek elkészítéséhez a kérdés legjobb szakértőjét.

A jó vezető ügyel arra, hogy munkatársai is minél előbbre jussanak pályájukon. Tudományos fokozatok megszerzésekor, nagyobb lélegzetű művek befejezése idején senkinek sem hiányzott sem a biztatás, sem a szükséges apró kedvezés.

A külső gondviselést megint csak két részre osztom. A mai világban – jól tudjuk – nem elég a munkát elvégezni, azt el is kell tudni adni. Időben és a megfelelő helyre kell pályázni. S legyen szó akár az RMK III-ról, az RMNy-ről, vagy egy-egy munkatárs tanulmánykötetéről, mindig időben és sikerrel készítette el a pályázatot, vagy időben szólt annak, akit illetett a feladat. Ezért jelenhettek meg és jelennek meg sorra a munkánk eredményeit tartalmazó kötetek. A külső gondviselésen értem még a könyvtárra való gondviselést is. Hosszú ideje ütemesen látnak napvilágot az OSZK-füzetek Vásárhelyi Judit szerkesztői tevékenységének köszönhetően, terjesztve a könyvtár tudományos hírnevét.

Nem működhetnének a könyvtárban tudományos műhelyek, ha a könyvek feldolgozása, az olvasók kiszolgálása és a többi alapfeladat végzése nem folyna olajozottan. Az OSZK Átvilágító Bizottságában végzett munkájával adta Vásárhelyi Judit tanúbizonyságát, hogy nem idegen tőle a jó ordinantia, azaz a jó szervezés erénye sem.

Ötödször dicsérem benne a sapientiát és perseverentiát, azaz az eszességet, bölcsességet és kitartást. A jó és kitartó szervezés mellett jó felkészültség és bölcsesség kellett ahhoz, hogy a tavalyi évben (1998) megjelenhetett a *Handbuch der deutscher historischer Buchbestände in Europa* ötödik kötete, amely 33 jelentős magyarországi könyvtárnak adja közre rövid történetét és ismerteti német anyagát. Nálunk elhanyagolt ügyet, országképépítést szolgál ez a kötet két irányban is. Egyrészt megismerteti a hazai értékeket a külfölddel, másrészt megtapasztalhatták a munkát megrendelő münsteri Wilhelms-Universität kutatói, hogy Magyarországon európai színvonalon felkészült partnerekre találhatnak. Szinte észrevétlenül irányította e nagy munkát Vásárhelyi Judit, és nemcsak irányította, hanem egy igen nagy fejezetét meg is írta.

Nem vezethet tudományos műhelyt senki, aki maga is nem műveli tudományát magas színvonalon. A sapientiát dicséri Vásárhelyi Juditban számos kisebb tanulmánya mellett Szenci Molnár Albertről illetve Alberttől kiadott három könyve. A Szenci-filológia utóbbi két évtizedének ezek voltak a legjelentősebb eseményei. Még a kisgyermekek nevelésének hat éve sem szállt el jelentős szellemi teljesítmény nélkül. Ekkor született meg Bethlen János monumentális történeti művének, a *Historia rerum Transsylvanicarum*nak magyar fordítása.

A sokféle jószágos cselekedet között Szenci Molnár Albert Vásárhelyi Judit által kiadott *Discursus*a szerint a legfeljebb való a constantia, az állhatatosság. Elég hosszú ideje dolgozunk együtt ahhoz Vásárhelyi Judittal, hogy láthattuk egymást emberileg nehéz helyzetekben: családtagok betegsége, eltávozása idején. Mindezekben constantiával, állhatatosan és mozdíthatatlanul viselte magát mindenkor.

A laudáció végén nem felejtkezhetek el arról, hogy a mai nap kitüntetettje az eddigi szokásoktól eltérően nem könyvtári pályája végén, hanem annak delelőjén kapja meg a Széchényi-díjat. Sok lehetőség és sok küzdelem vár rá még a jövőben is. Kívánom először is a könyvtárnak, hogy minden évben hasonlóan méltó személynek adhassa át ezt a becses díjat. Vásárhelyi Juditnak pedig őszinte barátsággal kívánok az eddiginél még hosszabb, hasonlóan eredményes és sikeres munkálkodást!

*Elhangzott 1999. április 29-én az Országos Széchényi Könyvtárban, a Széchényi-emlékérem átadása alkalmából*

Mintegy évtized elteltével egy újabb köszöntési alkalomból újra el kellett gondolkodnom, milyen ajándékot vihetnék még annak, akivel közel négy évtizedet töltöttünk közös munkában. Napi feladataink során gyakran fordul meg a kezemen olyan téma, olyan adat, amely illő volna az ünnepelthez, úgy láttam helyesebbnek, ha ezek beépülnek az RMNy IV. kötetébe, amely kéziratban gyakorlatilag immár elkészült. Ez a Vásárhelyi Judit által sok féltő gonddal szerkesztett munka mindennél jobban terjeszti majd tovább jó hírét-nevét, s bizonysága lesz annak is, hogy vékony pennával írt köszöntőm ma is ugyanúgy lenne elmondható, ahogyan akkor hangzott el. Sok töprengés után ezért gondoltam arra, hogy változatlanul hagyva akkori mondandómat a mostani ünnepi kötetben is ezzel a néhány gondolattal köszöntöm kedves pályatársamat.

Mégis hozzáfűzöm most az elhangzottakhoz a temperantia virtusának dicséretét úgy, ahogyan azt Heltai Gáspár használja mesegyűjteményében, a hivatalban való megmaradás számtalan példáját mutatva föl: „jobb az embernek, hogy Istennek akaratja és rendelése szerént szolgálatban, munkában legyen foglalatos az emberi társaságnak megsegítésére és hasznára..., hogy vigyázzon és hivataljában szorgalmatosan eljárjon". Vásárhelyi Judit legutóbbi köszöntése óta is megmaradt és szorgalmatosan járt el hivataljában. Nemcsak az RMNy már említett és hamarosan megjelenő újabb kötete bizonyítja ezt. Szolgálatban és munkában volt foglalatos, mikor a *Régi magyar szerzők* több tízezer nevet tartalmazó kézikönyvét tette közzé, mikor Szenci Molnár Albert munkásságának további részleteit ismertette meg Szenci bibliakiadásairól szóló monográfiájával és az *Institutio* facsimiléjéhez írt előszavával. Az emberi társaság megsegítését és hasznát célozzák rendszeresen megjelenő könyvtörténeti tanulmányai, a retrospektív bibliográfia elvi kérdéseivel foglalkozó írásai csakúgy, mint a Borsa Gedeon könyvtörténeti tanulmányait magában foglaló, általa szerkesztett négy kötet.

A sok jószágos cselekedet méltatása után kívánok még egyszer további hivatalban való hosszú megmaradást Vásárhelyi Juditnak, hogy szolgálata által tovább épülhessen az Országos Széchényi Könyvtár, a Szenci-filológia és múltunk dokumentálásának, megőrzésének az emberi társaságra nézve hasznos ügye.

# TABULA GRATULATORIA

Bajáki Rita
Bánfi Szilvia
Bányai Réka
Barátné Hajdu Ágnes
Bellágh Rózsa
Berecz Ágnes
Berkes Katalin
Bessenyei József
Bíbor Máté
Bitskey István
Bódiss Tamás
Boka László
Borda Lajos
Borsa Gedeon
Csorba Dávid
Csörsz Rumen István
Czibula Katalin
Dalloul Zaynab
Deé Nagy Anikó
Déri Balázs
Dörnyei Sándor
Dukkon Ágnes
V. Ecsedy Judit
Ekler Péter
Emődi András
Eredics Péter
Farkas Gábor Farkas
Fazakas Gergely Tamás
Fekete Csaba
Ferenczi Ilona
Gömöri György
Hargittay Emil
Havas László
Hegyi Ádám
Heltai János
H. Hubert Gabriella
Hubert Ildikó
Imre Mihály
Käfer István
Káldos János
Kertész Balázsné
Kimpián Annamária
Klinda Mária
Klára Komorová
Kovács Eszter
Kovács József László
Kovács Zsuzsanna
Kulcsár Péter
Kurta József
Lauf Judit

Lőkös Péter
Luffy Katalin
Maczák Ibolya
Madas Edit
Medgyesy S. Norbert
A. Molnár Ferenc
Monok István
Muckenhaupt Erzsébet
Gernot Nussbächer
Pál József
Pálffy Géza
Pavercsik Ilona
Perger Péter
Péter Katalin
Petneki Áron
Petrőczi Éva
Postma Ferenc
Rozsondai Marianne
Helena Saktorová
W. Salgó Ágnes
Sarbak Gábor
S. Sárdi Margit
Sas Péter
Melitta Seidner
Spielmann Mihály
Stemler Ágnes
Szabó András
Szathmári István
Szávuly Mária
Szelestei N. László
Szvorényi Róbert
Tóvizi Ágnes
Varga Bernadett
R. Várkonyi Ágnes
Velenczei Katalin
Verók Attila
Veszprémy László
Vizkelety András
C. Vladár Zsuzsa
Voigt Vilmos
Zvara Edina
Zsigmond Irma

SZENCI MOLNÁR ALBERT

Szabó András

# SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVELEZÉSÉNEK ÚJ KIADÁSA

A legtöbb magyarországi késő humanista levelezésből csak az egyik oldalt ismerjük: azokat a külföldre eljuttatott missziliseket, amelyek a címzett gyűjteményében az utókorra maradtak.[1] Szerencsés módon Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban nem vagyunk az elküldött és a címzettnél fennmaradt levelekre utalva, kezünkben van ugyanis fiatalkori leveleskönyve, amely az 1590 és 1613 közötti leveleket és vegyes iratokat tartalmazza, s jelenleg Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található.[2] Ez a kézirat, a Marosvásárhelyen őrzött *Napló*[3] és a már akkor is ismert külföldi gyűjtemények képezték aztán Dézsi Lajos forráskiadásának alapját, aki 1898-ban adta közre Molnár naplóját, levelezését és iratait.[4] A ma már ritka és nehezen megszerezhető kiadvány nemcsak a magyar kutatás számára alapvető, hanem a korabeli német szellemi élet megismeréséhez is fontos forrásokat tartalmaz. Gerhard Menk, aki Molnár naplójának a herborni főiskolára vonatkozó részét németre fordította,[5] csak fénymásolatban jutott hozzá a könyvhöz, mivel az nem volt meg a nyugatnémet könyvtárakban – a Karlsruher Virtueller Katalog szerint jelenleg is csak a berlini Állami Könyvtárban és a göttingeni Állami és Egyetemi Könyvtárban lehet hozzáférni.[6]

Dézsi forráskiadását követően egymás után kerültek elő a kiadatlan levelek, amelyeket a magyar kutatók folyóiratokban és könyvekben rendre publikáltak. Az európai könyvtárak kéziratanyagát nagyjából már ismerjük, de valószínű, hogy a levéltárakban további ismeretlen Molnár-levelek rejtőznek. Az 1990-es évekre világossá vált, hogy Dézsi Lajos munkáját felül kell vizsgálni, nemcsak elavult szövegkiadási elvei miatt, hanem azért is, mert rengeteg hibát tartalmaz, néha még a levélírók nevét sem olvasta ki helyesen. Ilyen levélíró például Georg Weirach, aki 1612 januárjában egy lakodalmi üdvözlőverset küldött Szenci Molnárnak. Dézsi a nevet „Weczach"-nak írta át, de még ilyen torz formában sem tüntette fel a név- és tárgymutatóban.[7] Hasonló problémák adódtak időnként a levelek szövegével is: Szenci Molnár egyik közeli barátjának életrajzi adatait például azért volt korábban nehéz azonosí-

[1] Lásd például: *Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai,* közreadja SZABÓ András, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22).

[2] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, K 787.

[3] Marosvásárhely, Teleki Téka, To–3619B.

[4] SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai,* kiad. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898.

[5] Gerhard MENK, *Streiflichter aus dem Herborner Sudentenleben am Anfang des 17. Jahrhunderts = Von der Hohen Schule zum Theologischen Seminar Herborn,* Hrsg. Joachim WIENECKE, Herborn, 1984, 38–53.

[6] http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html (2010. június 20.)

[7] DÉZSI, *i. m.,* 377.

tani, mert Dézsi Johann Karl Heuß egy levelének keltezési helyét „Montringae" formában adta vissza, s a latin elnevezést hol „Morlingen", hol „Moringen" alakban oldotta fel.[8] A probléma csak az, hogy ilyen helynév latinul nem létezik, s a két német helységnév sem illeszthető be egy református teológus életrajzába. Jobban megnézve a kéziratot, látszik, hogy Heuß „Monzingae"-t írt, ami Monzingen latin neve – itt volt második lelkész a levélíró 1599 és 1603 között.[9]

Az újraolvasás jegyében készült el 2003-ra a *Napló* kétnyelvű (latin–magyar) kritikai kiadása, bőséges kommentárokkal, jelen sorok írójának tízesztendős munkája eredményeképpen.[10] Mindvégig világos volt számomra, hogy ezt a művet német nyelven is hozzáférhetővé kell tenni, ezért támogattam Gerriet Giebermann munkáját, aki 2005-ben százoldalas tanulmányt írt Molnár oppenheimi tartózkodásáról, s bőséges részleteket fordított le a *Napló*ból.[11] Azóta elkészült a teljes *Napló* német fordítása, amelyen már csak az utolsó simítások vannak hátra a kiadás előtt.

Az elmúlt esztendőkben az OTKA segítségével nekiláttam a levelezés újrakiadásának is.[12] Erre annál is inkább szükség volt, mivel Dézsi kommentárjai ritkák és nem kielégítők, valamint csak az utóbbi évtizedek szakirodalma és könyvtári-informatikai viszonyai teszik lehetővé olyan jegyzetek írását, amelyek valóban érdemi módon megvilágítják a levelek hátterét. Dézsi idejében ezt a korszakot még kevésbé kutatták, főként csak az 1960-as évektől születtek meg azok a kézikönyvek, amelyek egy alapos kommentár segédeszközei lehetnek. Csak néhányat felsorolva közülük, ilyen a cseh humanista költészet ötkötetes kézikönyve,[13] Josef Benzing munkája a 16–17. századi német nyomdászokról és annak teljesen átdolgozott új formája,[14] vagy Dagmar Drüll életrajzi lexikona a heidelbergi egyetemen tanító értelmiségiekről.[15] Részletes feldolgozásunk van a herborni főiskoláról Gerhard Menk tollából,[16] és az altdorfiról Wolfgang Mährlétől.[17] Sokkal többet tudunk arról a szellemi környezetről, amely

[8] *Uo.*, 111–112, 200, 203.

[9] Albert ROSENKRANZ, *Das evangelische Rheinland, Ein rheinisches Gemeinde- und Pfarrerbuch, II. Band: Die Pfarrer,* Düsseldorf, 1958, 212.

[10] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13).

[11] Gerriet GIEBERMANN, *Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim,* Oppenheimer Hefte 30–31(2005), 2–100.

[12] *Szenci Molnár Albert levelezése, iratai és zsoltárkönyve,* OTKA K 62388, 2006–2009.

[13] *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě, Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae,* založili Antonín TRUHLÁŘ, Karel HRDINA, pokračovali Josef HEJNIC, Jan MARTINEK, Praha, ČAV, 1–5, 1966–1982.

[14] Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet, Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing,* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2007 (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 51).

[15] Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651,* Berlin–Heidelberg–New York, Springer, 2002.

[16] Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660): Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Kalvinismus im Zeitalter der Gegenreformation,* Wiesbaden, 1981 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau, 30).

[17] Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575–1623),* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000 (Contubernium, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 54).

Szenci Molnárt Németországban körülvette, ebben segít eligazodni Axel E. Walter könyve Georg Michael Lingelsheim levelezéséről (amely, sajnos, nem ismeri Dézsi Lajos kiadását),[18] Ruth Kohlndorfer-Fries munkája Jacobus Bongarsiusról,[19] vagy éppen a Martin Opitz levelezését és kapcsolatait feltérképező három, Wolfenbüttelben kiadott monumentális kötet.[20] Az életrajzi adatok felderítésében nélkülözhetetlen volt egy korábban mikrofiche formában megszületett, de szerencsésebb országokban már interneten keresztül elérhető fizetős adatbázis, a *World Biographical Information System Online.*[21] Természetesen óriási segítséget jelentett saját korábbi *Napló*-kiadásom is.

A kiadás megtervezésekor először is döntenem kellett arról, hogy mit adok ki, és mit nem. Nem követtem Dézsit Molnár személyes iratainak, a hozzá írott üdvözlőverseknek és a nála ragadt, valamint a róla szóló idegen leveleknek a kiadásában. Tehát maradtak az általa és a neki írt levelek, a szorosan vett levelezés. Hozzátéve Dézsi könyvéhez az azóta megtalált műveket, ez összesen 242 levelet jelent, ezek közül az első 1591-es, az utolsó 1626-os. Azt is el kellett döntenem, hogy milyen szövegkiadási módszert használjak. Magyarországon a magyar nyelvű leveleket általában betűhűen adjuk ki, míg a humanista latin nyelvű művek kiadásában a kollégák a klasszikus latin helyesírásra írják át a szövegeket.[22] Itt elsősorban a nemzetközi gyakorlathoz igazodtam, amikor a latin szövegeket is betűhűen igyekszem majd visszaadni.[23] A *Napló* kiadásának tapasztalatait felhasználva a névmutatóba és a tárgymutatóba igyekszem beilleszteni a levelek kommentárjához tartozó információkat. Úgy tervezem, hogy az egyes levelek elé német nyelvű tartalmi összefoglalókat helyezek, ez segít majd a magyar nyelvű szövegek megközelítésében is. A levelek átírásában és szövegük ellenőrzésében három (volt) doktorandusz, Pénzes Tiborc Szabolcs, Szabó András Péter és Venasch Eszter segítségét vettem igénybe, míg a kommentárok írását magamra vállaltam, s a külföldi vonatkozású részt wolfenbütteli és heidelbergi kutatóútjaimon el is készítettem.

Közelebb lépve a levelekhez a partnerek kisebbik része tartozik a magyarországiak közé. Jelentős csoportot alkotnak a családi levelek, különösen Szenci bátyja, Molnár Benedek magyar nyelvű, és unokatestvére, Szíjgyártó Lukács latin nyelvű szövegei. A másik nagy csoportba a Németországban tanuló magyarországi diákok tartoznak, egy részük diáktársa volt,

[18] Axel E. WALTER, *Späthumanismus und Konfessionspolitik: Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims,* Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004 (Frühe Neuzeit, 95).

[19] Ruth KOHLNDORFER-FRIES, *Diplomatie und Gelehrtenrepublik: Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554–1612),* Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 (Frühe Neuzeit, 137).

[20] Martin OPITZ *Briefwechsel und Lebenszeugnisse: Kritische Edition mit Übersetzung,* Hrsg. Klaus CONERMANN, 1–3, Berlin, de Gruyter, 2009.

[21] Az adatbázist a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban és a heidelbergi Egyetemi Könyvtárban használtam, Németországban ez a DFG (a német OTKA) jóvoltából ingyenes.

[22] Lásd például Dudith András levelezésének folyamatban lévő kiadását: Andreas DUDITHIUS *Epistulae,* editae curantibus Lecho SZCZUCZKI, Tiburtio SZEPESSY, I–VI, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992–2002 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, 13/1–6).

[23] *Probleme der Brief-Edition: Kolloquium der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Schloß Tutzing am Starnberger See, 8–11. September 1975. Referate und Diskussionsbeiträge,* Hrsg. Wolfgang FRÜHWALD, Bonn-Bad Godesberg–Boppard, Deutsche Forschungsgemeinschaft–Boldt, 1977; *Wissenschaftliche Briefeditionen und ihre Probleme, Editionswissenschaftliches Symposion,* Hrsg. Hans-Gert ROLOFF, Berlin, Weidler, 1998 (Berliner Beiträge zur Editionswissenschaft, 2).

másokkal már tanulóévei után barátkozott össze. Ki kell emelnem közülük azokat, akik irodalmi tevékenységet is folytattak: Thúri György, Peter Felckmann, Miskolci Csulyak István és Filiczki János.[24] Miskolci Csulyak István kiadatlan németországi peregrinációs naplója a német tudományosság számára Szenci levelezéséhez hasonlóan fontos forrás lenne.[25] A magyarországiak között ott vannak még az idősebb egyházi vezetők, mint a már emlegetett Sebastian Ambrosius Lahm, a barátok, mint a lausitzi származású Joannes Bocatius (Bock) kassai értelmiségi, illetve a pártfogók, mint Asztalos András gazdag nagyszombati polgár.

A németországi levelezőpartnereket városonként és vidékenként célszerű áttekinteni, ők jóval többen vannak, mint a magyarországiak, ez teszi a levelezést nemzetközi szinten is fontossá. Az ifjú Molnár Albert évekig tanult a Johann Sturm által alapított strassburgi főiskolán, itteni diáktársai közül később is levelezett a sziléziai származású Amandus Polanus von Polansdorffal, a bázeli egyetem teológiaprofesszorával. A heidelbergi (s korábban a wittenbergi) egyetemen diáktársa és barátja volt Bartholomäus Keckermann, a kor fiatalon elhunyt jeles gondolkodója. Pártfogói közé tartozott Georg Michael Lingelsheim pfalzi tanácsos, a heidelbergi irodalmi kör vezető egyénisége,[26] s levelezett fiával, Friedrichhel is. V. Frigyes pfalzi választófejedelem udvari prédikátorától, Abraham Scultetustól nemcsak fordított, levélben is tartotta vele a kapcsolatot. S persze nem maradt ki a kapcsolatok közül a magyarországi diákok kedvenc heidelbergi teológiaprofesszora, David Pareus sem,[27] aki Molnáron kívül sok magyarországi és erdélyi diákjával levelezett.[28] Heidelberg 1622-es eleste és az egyetem ideiglenes megszűnése után Molnár a pfalzi emigráns kormányzat diplomatáival és tisztviselőivel maradt összeköttetésben, közéjük tartozik Ludwig Camerarius,[29] Johann Joachim von Rusdorf,[30] és a hágai Leodius.[31]

Nürnbergben és a város Altdorfban megalapított egyetemén két művelt jogász, Georg Rem és Konrad Rittershausen tartoznak a levelezőpartnerek közé, akik nemcsak Molnárral álltak szoros kapcsolatban, hanem számos más magyar és cseh értelmiségivel is. Az altdorfi egyetem tanárai közül Scipio Gentilis[32] és ifjabb Georg Mauritius, Molnár Albert feleségének rokona bukkannak fel ebben a körben.

A herborni református főiskoláról (amely egy időre Siegenbe költözött), Molnár több diáktársával levelezett. Közéjük (és a legszorosabb barátok közé) tartozott Johann Textor von Haiger helytörténetíró, a Beuthen an der Oderben alapított *gymnasium illustre* későbbi tanára,

[24] A nem megjegyzetelt személyekről lásd a *Napló* névmutatóját: SZENCI MOLNÁR, 10. jegyzetben *i. m.*, 189–252.

[25] MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium apodemicum*, OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 656., ff. 3–94.

[26] Róla lásd: WALTER, 18. jegyzetben *i. m.*

[27] DRÜLL, 15. jegyzetben *i. m.*, 433–435.

[28] Legújabban lásd: Robert SEIDEL, *Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftbeziehungen während der Renaissance*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Suttgart, Franz Steiner Verlag, 2004 (Contubernium, 62), 244–248.

[29] Friedrich Hermann SCHUBERT, *Ludwig Camerarius 1573–1651: Eine Biographie*, Kallmünz (Oberpfalz), Lassleben, 1955.

[30] Friedrich KRÜNER, *Johann von Rusdorf, kurpfälzischer Gesandter und Staatsmann während des Dreißigjährigen Krieges: Ein Beitrag zur Geschichte der Politik des 17. Jahrhunderts*, Halle, Heynemann, 1876.

[31] Leodiusról idáig nem sikerült semmit sem kideríteni, még a keresztnevét sem tudjuk.

[32] MÄHRLE, 17. jegyzetben *i. m.*, 445–450.

ahogy Ernest Nolde, de legfőképpen Philipp Ludwig Piscator, későbbi herborni és gyulafehérvári professzor,[33] valamint a kor jeles filozófusa, a szintén Erdélybe, Gyulafehérvárra került Johann Heinrich Alsted.[34] A főiskola korabeli professzorai közül megtaláljuk a névsorban Georg Pasor,[35] Johannes Piscator és Matthias Martinius nevét, de itt van a tanintézmény nyomdásza (és Molnár műveinek kinyomtatója), Christoph Corvinus, valamint Johann Heidfeld,[36] akinek késő humanista *Sphynx*éhez Molnár kiegészítést írt.[37]

Az ambergi kálvinista *gymnasium* tanárai közül Ludovicus Lucius későbbi bázeli professzorral állt összeköttetésben,[38] az oberpfalzi barátok közül pedig Gabriel Lingelsheim nevét kell kiemelnünk, aki Georg Michael testvére volt. Regensburgból Christoph Donaver koszorús költővel levelezett, míg Augsburgból Dominicus Custos rézmetsző művésszel,[39] valamint Georg Henisch bártfai születésű humanista orvossal és tanárral.[40] Móric hesseni tartománygróf az egyik legnagyobb pártfogója volt, ő és legidősebb fia, valamint kasseli udvarának két tagja magától értetődően szerepel a levelezőpartnerek között.

Egy levéllel szerepel a gyűjteményben Friedrich Taubmann wittenbergi poétikaprofesszor[41] és Georg Sölling, a steinfurti Gymnasium Arnoldinum tanára.[42] A marburgi egyetem tanárai közül Johann Hartmann-nak van itt több levele, ő Európa első kémiaprofesszora volt egy olyan korszakban, amikor az alkímia is magától értetődően a tudomány részét képezte. Annyira szoros kapcsolatban állt Molnárral, hogy ő lett a magyar értelmiségi legidősebb fiának keresztapja is. Marburgban avatták teológiai doktorrá a lengyel Jan Turnowskit,[43] akivel Molnár később is levelezett és barátkozott. Végül érdemes megemlíteni a prágai levelezőpartnereket is: Johannes Kepler udvari csillagász, Georg Carolides von Karlsberg udvari költő[44] és Johann Matthäus Wacker a Wackenfels udvari tanácsos,[45] valamennyien II. Rudolf császár környezetének tagjai.

[33] Lásd VISKOLCZ Noémi szócikkét = *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* főszerk. KŐSZEGHY Péter, IX, Bp., Balassi, 2009, 198–199.

[34] SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány,* Bp., Universitas, 2008 (Irodalomtudomány és Kritika).

[35] http://www.bbkl.de/p/pasor_g.shtml (2010. június 27.)

[36] http://www.bautz.de/bbkl/h/heidfeld_j.shtml (2010. június 27.)

[37] VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái,* ItK, 98(1994), 365–374.

[38] *Allgemeine Deutsche Biographie,* hrsg. durch die Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, XIX, Leipzig, Duncker und Humblot, 1884, 354–355. – Lásd még: http://www.deutsche-biographie.de/register_sfz54579.html (2010. június 27.)

[39] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart,* begründet von Ulrich THIEME, Felix BECKER, VIII, Leipzig, Engelmann, 1913, 366–367.

[40] *Neue Deutsche Biographie,* hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, VIII, Berlin, Duncker & Humblot, 1969, 524–525. Lásd még: http://www.deutsche-biographie.de/register_sfz29696.html (2010. június 27.)

[41] *Allgemeine Deutsche Biographie,* 37(1894), 433–440. – Lásd még: http://www.deutsche-biographie.de/register_sfz82191.html (2010. június 27.)

[42] http://www.stenvorde.de/professoren/georgius_sollingius.html (2010. június 27.)

[43] GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár Albert-vers egy marburgi antológiában,* ItK, 107(2003), 532–534.

[44] *Rukověť humanistického básnictví…, i. m.,* 1(1966), 327–346.

[45] *Allgemeine Deutsche Biographie,* XL, 1896, 448–449. – Lásd még: http://www.deutsche-biographie.de/register_sfz84183.html (2010. június 27.)

A levelek számát és gyakoriságát tekintve magasan kiemelkedik a kapcsolatok közül a két nürnbergi jogász, Georg Rem és Konrad Rittershausen. Ha magukat a levélszövegeket is megvizsgáljuk, akkor még szélesebb kapcsolati háló tárul a szemünk elé, valószínűsítve azt, amit már említettem, hogy még további levelek is előkerülhetnek. Számításba kell azt is vennünk, hogy a Budapesten őrzött levelezéskötet csak 1613-ig tartalmaz leveleket. Molnár Albert valószínűleg továbbra is gyűjtötte leveleit, azonban 1622-ben, amikor a bajor csapatok elfoglalták Heidelberget, a magyar értelmiségit megkínozták és a könyvtárát is feldúlták[46] – feltehetően ekkor veszhetett el a következő kötet. 1622 után még tizenkét évig élt (1624-től már Magyarországon és Erdélyben), ennek a tizenkét esztendőnek a levelei sem maradtak ránk az ő gyűjtésében, csak a pfalzi Exilregierung képviselőivel folytatott levelezésének egyes darabjait ismerjük ebből a korszakból. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a humanista tudós levelezésének legfeljebb harmada az, amelyet az utókor a kezében tart.

Csak utalásokból sejtjük, mi lehetett annak az elveszett kétharmadnak a tartalma: erre az időszakra esett Magyarországra való visszatelepedésének kísérlete 1613 és 1615 között, s kapcsolatfelvétele Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel. Aztán jött az álláskeresés Sziléziában és Brandenburgban, rövid ideig tartó állásvállalás Ambergben, majd az oppenheimi évek 1615 és 1619 között. Aztán a heidelbergi esztendők (1619–1622), majd az ostrom után a menekülés Hanauba, közben pedig utazás Hollandiába és Angliába (1622–1624). Végül az utolsó tíz esztendő itthon, amelyről nagyon keveset tudunk, hiszen 1617-ben a *Napló* írását is abbahagyta. Különösen fájó hiány, hogy elveszett Martin Opitz és Molnár levelezése. Opitz Beuthen an der Oderben Molnár Albert feleségének rokonánál, Tobias Scultetusnál volt házitanító, majd Heidelbergben 1619–1620-ban személyesen is összebarátkoztak Georg Michael Lingelsheim házában, amely az irodalmi élet központja volt a városban. 1620 után szétváltak útjaik: amikor Opitz Erdélybe ment, akkor Molnár még nem jött haza, s mire hazajött, addigra Opitz már nem volt itt.[47] A kapcsolatuk azonban megmaradt, s Opitz valahányszor felsorolta Európa jeles költőit, sohasem felejtette ki Molnárt, a genfi zsoltárkönyv magyar fordítóját. Hogy valóban leveleztek, azt Opitznak egy Martin Schödelhez írott 1630-as leveléből tudjuk, maga a levelezés azonban nem maradt fenn.[48] Mivel Martin Opitztól nem maradt ránk saját gyűjtésű leveleskönyv, elsősorban élete utolsó korszakának anyagát ismerjük, azt is esetlegesen – ugyanakkor Szenci Molnár kései levelei szinte teljesen hiányoznak. A források nagyarányú pusztulása miatt így sajnos kevés az esély arra, hogy ezt a levelezést valaha is megismerjük.

Az elmondottak ellenére Molnár Albert fennmaradt levelezése fontos forrása a magyarországi késő humanizmus korának, s még inkább a harmincéves háború előtti Németország protestáns szellemi életének. Új kritikai kiadása hozzájárulhat a magyar–német irodalmi kapcsolatok jobb megismeréséhez is.

[46] SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben = Humanizmus, religio, identitástudat: tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, összeáll. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Studia Litteraria, 45), 144–154.

[47] SZABÓ András, *Albert Szenci Molnár in Schlesien = Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Klaus GARBER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2005 (Frühe Neuzeit, 111), 385–396.

[48] OPITZ, 20. jegyzetben *i. m.*, 800–809.

## FÜGGELÉK

### Szenci Molnár Albert levelezőpartnerei

1. Magyarországiak

1.1. Család
1.1.1. Molnár Benedek
1.1.2. Szenci Szíjgyártó Lukács
1.1.3. Molnár Lukács
1.1.4. Ádám György
1.2. Lelkészek, tanárok, egyházi emberek
1.2.1. Tolnai Fabricius Tamás
1.2.2. Sebastian Ambrosius Lahm
1.2.3. Siderius János
1.2.4. Makay Máté
1.2.5. Rátkai György
1.3. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
1.3.1. Wentey Ferenc
1.3.2. Asztalos András
1.3.3. Szenc város bírája és tanácsa
1.3.4. Joannes Bocatius
1.4. Diáktársak és volt diáktársak, heidelbergi diákok
1.4.1. Nagytállyai István
1.4.2. Újfalvi Katona Imre
1.4.3. ifj. Sebastian Ambrosius
1.4.4. Thúri György
1.4.5. Taksonyi Péter
1.4.6. Suri Orvos Mihály
1.4.7. Peter Felckmann
1.4.8. Megyeri M. János
1.4.9. Somosújfalvi Érsek Péter
1.4.10. Miskolci Csulyak István
1.4.11. Daniel Marcellides
1.4.12. wittenbergi magyar coetus
1.4.13. Keserűi Dajka János
1.4.14. Szepsi Láni Mihály
1.4.15. Váradi Farkas Gergely
1.4.16. Debreceni Dormány István
1.4.17. Filiczki János
1.4.18. Foktői P. Mihály
1.4.19. Szenci Csene Péter
1.4.20. Váci Gergely

2. Németországiak

2.1. Strassburg
2.1.1. Diáktársak és volt diáktársak
2.1.1.1. David Kügler
2.1.1.2. Jacobus Liscovicius
2.1.1.3. Peter Huber
2.1.1.4. Amandus Polanus von Polansdorf
2.1.2 Tanárok
2.1.2.1. Anton Faber

2.2. Heidelberg
2.2.1. Diáktársak és volt diáktársak
2.2.1.1. Bartholomäus Keckermann
2.2.1.2. Johann Karl Heuß (Heysen)
2.2.1.3. Christian Rumpf
2.2.1.4. Walther, Gothofred
2.2.2. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.2.2.1. Jean Boilblanc
2.2.2.2. Georg Michael Lingelsheim
2.2.2.3. Abraham Scultetus
2.2.2.4. Friedrich Lingelsheim
2.2.2.5. Georg Weirach
2.2.3. Tanárok
2.2.3.1. David Pareus
2.2.4. A pfalzi emigráns kormányzat
2.2.4.1. Ludwig Camerarius
2.2.4.2. Johann Joachim von Rusdorf
2.2.4.3. Leodius

2.3. Nürnberg és Altdorf
2.3.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.3.1.1. Konrad Rittershausen
2.3.1.2. Johann Clemens Cuno
2.3.1.3. Georg Rem
2.3.1.4. Antonius Herzberg
2.3.2. Tanárok
2.3.2.1. Scipio Gentilis
2.3.2.2. Georg Mauritius, ifj.
2.3.3. Diáktársak és volt diáktársak
2.3.3.1. Johannes Knöttner
2.3.3.2. Matthias Majer
2.3.3.3. Janus Majer
2.3.3.4. Jeremias Hölzlin
2.3.3.5. Georgius Gerberides

2.4. Herborn és Siegen
2.4.1. Diáktársak és volt diáktársak
2.4.1.1. Ernest Nolde
2.4.1.2. Johann Textor von Haiger
2.4.1.3. Bohuslav Hodejova, br.
2.4.1.4. Smil Hodejova, br.
2.4.1.5. Přech Hodejova, br.
2.4.1.6. Philipp Ludwig Piscator
2.4.1.7. Johann Heinrich Alsted
2.4.2. Tanárok
2.4.2.1. Georg Pasor
2.4.2.2. Johannes Piscator
2.4.2.3. Matthias Martinius
2.4.3. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.4.3.1. Christoph Corvinus (Rab)
2.4.3.2. Johann Heidfeld
2.4.3.3. Gottfried Heidfeld

2.5. Amberg
2.5.1. Diáktársak és volt diáktársak
2.5.1.1. Joannes Orsinovsky
2.5.1.2. Michael Ludovicus
2.5.2. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.5.2.1. Ludwig Lucius

2.6. Oberpfalz
2.6.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.6.1.1. Id. Johann Konrad Rummel
2.6.1.2. Johannes Bavarus
2.6.1.3. Sebald Stänzing
2.6.1.4. Gabriel Lingelsheim

2.7. Regensburg
2.7.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.7.1.1. Christoph Donaver

2.8. Augsburg
2.8.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.8.1.1. Freigius (?)
2.8.1.2. Dominicus Custos
2.8.1.3. Georg Henisch
2.9. Frankfurt am Main
2.9.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.9.1.1. Zacharias Palthenius

2.10. Kassel
2.10.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.10.1.1. Hermann Wolff
2.10.1.2. Otto Landgraf von Hessen
2.10.1.3. Herrmann Thalmüller
2.10.1.4. Móric hesseni tartománygróf

2.11. Oppenheim
2.11.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.11.1.1. Jean Combillon

2.12. Wittenberg
2.12.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.12.1.1. Friedrich Taubmann

2.13. Marburg
2.13.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.13.1.1. Johann Hartmann
2.13.1.2. Andreas Christiander
2.13.1.3. Johann Caspar Lavater
2.13.1.4. Névtelen
2.13.1.5. Gregorius Schönfeld
2.13.1.6. Jan Turnowski

2.14. Steinfurt
2.14.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
2.14.1.1. Georg Sölling

3. Csehországiak

3.1. Prága
3.1.1. Pártfogók, barátok és egyéb ismerősök
3.1.1.1. Johann Matthäus Wacker a Wackenfels
3.1.1.2. Johannes Kepler
3.1.1.3. Georg Carolides von Karlsberg

Imre Mihály

# STURM-HATÁSOK SZENCI MOLNÁR ALBERT MŰVEIBEN

Johann Sturm életművének folyamatos tanulmányozása újabb és újabb bővítéseket, finomításokat kíván, bár a címben jelzett kérdéskörrel már többször is foglalkoztunk.[1] A közvetett tudományelméleti-filológiai összefüggések föltárása során nem mindig sikerül egy-egy adott műhöz köthető konkrét kapcsolatot azonosítani, különösen egy olyan gazdag életmű esetében, mint amilyen Sturmé. Legújabban születésének 500. évfordulója (2007) ösztönözte a nemzetközi kutatást.[2]

E gazdag jubileumi irodalom egyáltalán nem számol Sturm lehetséges magyarországi recepciójával. Ahogy a Matthieu Arnold szerkesztésében nemrégiben megjelent kötet bemutatja a lengyel, litván, cseh és lettországi kapcsolatokat,[3] úgy lett volna indokolt egy magyar tárgyú recepciótörténeti tanulmány közlése is. Pedig Szenci életműve gazdag kapcsolatrendszerről tanúskodik, és Sturm retorikatörténeti jelentőségét is tárgyalja a hazai kutatás, sőt egyik művének viszonylag terjedelmes részlete magyarul is olvasható.[4] Könyvtörténeti ismereteink is vannak műveinek hazai elterjedtségéről. 1590-ben három magyarországi szerző is búcsúztatta a mestert a *Manes Sturmiani* című strassburgi antológiában: Baranyai Decsi János és két erdélyi szász kortársa, Gallus Rohrmannus Teccensis Transyluanus és Georgius Deidricus Teckensis Transyluanus.[5]

[1] IMRE Mihály, *Dictionarium Latinoungaricum, 1604* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum, 1604*, közzéteszi KŐSZEGHY Péter, tan. IMRE Mihály, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25). (Különlenyomatban is.); UŐ, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 28–70.

[2] *Johannes Sturm (1507–1589): Pädagoge der Reformation: zwei seiner Schulschriften aus Anlass seines 500. Geburtstages: Lateinisch–deutsche Lese-Ausgabe*, Hrsg. Bernd SCHRÖDER, Übers. Ernst ECKEL, Hans-Christoph SCHRÖTER, Jena, IKS Garamond, 2009 (Arbeiten zur historischen Religionspädagogik, 7); *Jean Sturm: quand l'humanisme fait école*, Catalogue réalisé sous la direction de Matthieu ARNOLD et Julien COLLONGES, Strasbourg, Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg, 2007.

[3] *Johannes Sturm (1507–1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, Hrsg. Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation).

[4] *Retorikák a reformáció korából*, kiad. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000² (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 151–185, 427–433.

[5] RMK III. 5505; VD 16 M 562.

## Carolus Magnus – extruxit Musarum collegia

Vizsgáljuk meg Sturm műveinek szövegszerű idézettségét Szenci munkáiban. Az 1610-es *Novae Grammaticae Ungaricae* című nyelvtan ajánlásában közel háromoldalnyi Sturm-idézetet olvashatunk. A margón Szenci meg is adja az idézet forrását *(Ad VVolfgang. Ducis Bipont. filios Praefat. Introd. Schol. Laving.)*,[6] amely eszerint a *Scholae Lavinganae* című munkából származik. A Szenci-életmű különböző helyein ezen kívül még mintegy hét jelentősebb szó szerinti Sturm-idézet olvasható, de közülük ez a legfontosabb. A grammatika ajánlásának későbbi kiadásai közül az 1976-os válogatásban nem jelölik meg az idézet forrását; a 2004-es hasonmás kiadásban – ahol ugyanezt a fordítást olvashatjuk[7] – viszont megtaláljuk a megjelölt forrást is. A kiválasztott szövegrészletben Nagy Károly császár kiemelkedő kultúra- és iskolateremtő munkájáról olvashatunk, amelyhez kora legkiválóbb tudósait nyerte meg.[8] A Nagy Károly-kultusznak ez a tartós és magyar párhuzamot teremtő sajátossága páratlan a 16–17. század magyar kultúrhistóriájában, és Szenci Molnár egész életművén végigvonul. Nagy Károly magyar párhuzama Szenci műveiben legtöbbször Mátyás király – olykor Attila –, majd a *Dictionarium* 1621-es kiadásában Bethlen Gábor.

Már a *Dictionarium* 1604-es kiadásának Rudolf császárhoz intézett ajánlása hivatkozik Nagy Károlyra, aki rávezette a Marsnak hódoló germánokat a múzsák tiszteletére, a kultúra és tudományok megbecsülésére.[9] Tulajdonképpen a *translatio Musarum,* a múzsák áttelepítésének gondolata jelenik meg itt német közegre alkalmazva: „extruxit Musarum collegia". Nagy Károly kiváló iskolákat, egyetemeket könyvtárakat alapított. Az ő erőfeszítései nyomán a 16. századra Németország már az egykori Görögországhoz volt mérhető kulturális gazdagságában. Az ajánlásban Szenci megemlíti Mátyás királyt is, akit Nagy Károlyhoz hasonlít: „Én úgy gondolom, hogy ha Isten ennek a jóságos és sok nyelvben járatos királynak hosszabb életet engedett volna, akkor nyilván anyanyelvét is, amelyet Attila, a Gejzák és a régi Istvánok beszéltek, ápolta és gazdagította volna: amiképpen egykor Nagy Károly császár a maga német anyanyelvét gazdagítani igyekezett..."[10]

A Hanaui Biblia Hesseni Mórichoz intézett ajánlásában újra találkozunk a nagy császár dicséretével, aki apai ágon egyenes őse volt a tartománygrófnak. Ez az összefüggés azért is fontos magyar oldalról, mert így laza dinasztikus kapcsolat szövődik Nagy Károly, Hesseni

[6] RMNy 995, 6.

[7] SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei,* kiad. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 242–244. BORZSÁK István fordítása; SZENCZI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo: Új magyar grammatika két könyvben,* hasonmás kiad. fordítással, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004 (A MNyT Kiadványai, 222), 36–43. – Szenci Molnár filológiai hűséggel idézi Sturm szövegét, a magyar fordítás – némi kihagyással – pontosan adja vissza a latin szöveget.

[8] A német szakirodalom sokszor és kimerítően tárgyalja azt a 16. századi elképzelést, amely szerint Nagy Károly az anyanyelvi norma és általában az anyanyelvű kultúra meghatározó kezdeményezője lett volna. Vö. Anja STUKENBROCK, *Sprachnationalismus: Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617–1945),* Berlin–New York, Walter der Gruyter, 2005. Ezt mutatja be a Historisch-systematische Darstellung sprachideologischer Entwürfe című fejezet.

[9] SZENCI MOLNÁR, *Válogatott művei,* 7. jegyzetben *i. m.,* 157–158, 184.

[10] *Uo.*

Móric és Árpád-házi Szent Erzsébet között, hiszen Móric a császár leszármazottja, Erzsébet magyar királylány pedig Móric őse. Ez a históriai összefüggés a német közvélemény előtt is igen előnyös a magyarok számára, Szenci nyilván ezért is hivatkozott szívesen a jelenben – vagy a magyar történelemben – kínálkozó párhuzamokra. A császár a „napnyugati birodalomnak megépítőinek nemzetiből" származott, aki annyi akadémiát fundált a birodalmában, ahány betű van a német ábécében.

A német reneszánsz és a reformáció korában a császár volt a *translatio imperii* gondolat nagy hatású személyisége, aki átmentette a Római Birodalom értékeit német földre. Ez a gondolatmenet gyakran franciaellenes érzelmeket fejezett ki, mivel azt hangsúlyozta, hogy a császár birodalmának javai és értékei Germániából és nem Galliából származnak. Aventinus *Annales ducum Boiariae* című műve szerint Róma mint a világ vezetője, az egész világ úrnője, elhagyatott, erőtlen és árva, a germánokat és Nagy Károlyt hívta örököséül, s megajándékozta őket a rómaiak törvényével és polgárjogával. Az új császárság Rómát és Itáliát is meghaladó rangra emelkedett, a Tiberis most a Rajnában és a Dunában folyik. Azt látjuk, hogy Apolló és a múzsák elhagyták a Helikont és a Parnasszust és Hercynia kellemes hegyei közé települtek. Görögország kultúrája német földre költözött, tehát a rómaiak kiválóságának teljes joggal Károly és a németek és az örökösei.[11] Károly erényes élete összhangban van a régi germán erkölcsökkel és – ahogyan Aventinus az *Annales*ben mondja – ellentétben áll a gallok és az itáliaiak gőgjével, hibáival és kapzsiságával.[12] A *translatio Musarum* gondolata itt nem egy műre vagy egy alkotóra, hanem Nagy Károly birodalmának görög–római örökségére, illetve annak áttelepítésére vonatkozik.

Cuspinianus *De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis* című munkáját 1540-ben fordította németre Caspar Heido, s ez aztán Melanchthon előszavával többször is megjelent. Már Cuspinianus is Nagy Károly legfontosabb értékei között említette a kultúra, az oktatás – különösen az egyetemek – támogatását. Heido és Melanchthon ezt tovább hangsúlyozta, de még jobban kiemelték ennek német jellemzőit, a császárt kiemelkedő nemzeti hősként ábrázolták: „dieweil er... gantz vnd gar eyn German vnnd Teütscher gewesen ist".[13]

Sturm a fent már említett *Scholae Lavinganae* című munkáját Wolfgang tartománygróf két fiának, Philipp Ludwignak és Johannak ajánlotta.[14] Arra kéri őket, hogy apjukhoz hasonlóan a jövőben is támogassák Hornbach és Lauingen iskoláját. Ugyanakkor Nagy Károly tetteiben felmutatja számukra azokat az erényeket, amelyekkel egy birodalmi tartománygrófnak rendelkeznie kell. Őrködnie kell a katonai, vitézi erények ápolásán de ugyanúgy a kultúra-oktatás támogatása is uralkodói kötelessége. A württembergi hercegek a tübingeni egyetem alapításával és támogatásával olyan intézményt teremtettek, amely segít felélesztení az an-

[11] Vö. *Karl der Große in Renaissance und Moderne: zur Rezeptionsgeschichte und Instrumentalisierung eines Herrscherbildes* Hrsg. Franz-Reiner ERKENS, Berlin, Akad. Verlag, 1999. – Ebben a kötetben olvasható: Uta GOERLITZ, *Karl der Große, lateinisch und deutsch: Lateinische Karls-Rezeption und ihre Umsetzung in den volkssprachlichen Diskurs bei Johann Aventinus, Johannes Cuspinianus und Caspar Heido,* 39–54. A tanulmány a rendkívül gazdag 16. századi Nagy Károly-recepciót vizsgálja, amelyben jelentős szerepet játszott a reneszánsz szemlélete, de a reformáció is igyekezett megalkotni a maga Nagy Károly-képét.

[12] *Uo.*, 48.

[13] *Uo.*, 51. Vö. Hartwig KEUTE, *Reformation und Geschichte: Caspar Heido als Historiograph,* Göttingen, 1980.

[14] Johannt egyébként Szenci 1621-ben, a *Dictionarium* harmadik kiadásában is emlegeti.

tik szellemi örökséget: Arisztotelész és Platón, a sztoa és Zénón hagyatékát. Az ajánlás *intelem*ként is értelmezhető, tulajdonképpen *erénykatalógus:* az uralkodó tartsa előbbrevalónak hivatalnokai, tisztségviselői tudományos képzettségét nemesi származásuknál. Az állam és a filozófusok legjobb és legszebb fegyvertárai az iskolák. Ehhez az alapot a keresztény államerkölcs képezi, mert a filozófia a bölcsesség tanulása, amelynek része a legjámborabb istenfélelem. A keresztény uralkodónak megfontolt intézkedésekkel kell gondoskodnia népéről, hogy ne szenvedjen szükséget, és egyik legfontosabb feladata az iskolaalapítás. Az iskolák legyenek az erényes dolgok – a hagyományok, az erkölcs, a kegyesség, a tudományok és a vallás – műhelyei.[15] Amikor Szenci Molnár Albert a magyar történelem királyi és saját jelenének fejedelmi párhuzamát és mintaképét Nagy Károlyban keresi, akkor valójában a németországi fejedelmi tükrök és uralkodói ideálok látásmódját, értékszemléletét vetíti rá a magyar uralkodókra. A fejedelmi tükröknek és az államelméleti munkáknak gazdag és kiterjedt hagyománya volt a kortárs német kultúrában. E művek jelentős részét Molnár ismerhette és ezek nagyban befolyásolhatták szemléletét.[16]

A párhuzamok keresése részint a német közeg példátlanul gazdag forrásanyagából és sugalló múltértelmező elméleti-tudományos erőfeszítéseiből következik, de előnyös a magyar félnek is, hiszen a hasonlóan pozitív jelenségeket veszi számba és mutatja fel a német kulturális közeg számára. Ez az eljárás Szenci latin nyelvű és Németországban megjelent művei esetében könnyedén működik és hat, de itthon kiadott magyar nyelvű munkái is alkalmazzák a Nagy Károly-párhuzam változatait *(Discursus de summo bono).*

Források sokasága állhatott tehát Szenci Molnár rendelkezésére a Nagy Károly-minta megalkotásához, meghatározó azonban bizonyosan a *Scholae Lavinganae* című munka volt. Szenci abban is a mintaadó Sturm-művet követi, hogy grammatikáját ugyancsak nevezetes uralkodói sarjnak, Hesseni Móric fiának dedikálta. Az előszó pozíciója mindkét mű esetében azonos, a szerzők nagyon fontos egyházpolitikai, kulturális, művelődési, pedagógiai és nyelvi programjukat jelentik be széles nyilvánosság előtt. Azonban más tanulságai is voltak ennek az értekezésnek Szenci Molnár számára.

A strassburgi akadémia működésére vonatkozóan számos Sturm-művet tanulmányozhatunk, hiszen az intézmény több részletes, nyomtatott tervezetet, tanulmányi és képzési rendet adott ki, amelyek valahogyan csatlakoztak Sturm legtágabb tudományfilozófiai-tudományelméleti rendszeréhez, még akkor is, ha ezek némelyike gyakorlatias ismereteket rendszerezett és közölt.[17] Sturm számos írása foglalkozik az oktatás, tudományos képzés elméletével,

[15] Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507–1589)...* 3. jegyzetben *i. m.*, 273–274.

[16] Vö. Bruno SINGER, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation: Bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen: Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger,* München, 1981 (Humanistische Bibliothek, 34); Rainer A. MÜLLER, *Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts: Regierungslehre und politische Pädagogik,* Historische Zeitschrift, 240(1985), 571–597; *Politische Tugendlehre und Regierungskunst: Studien zum Fürstenspiegel der Frühen Neuzeit,* Hrsg. Hans-Otto MÜHLEISEN, Theo STAMMEN, Tübingen, 1990 (Studia Augustana, 2); Heinz DUCHHARDT, *Das protestantische Herrscherbild des 17. Jahrhunderts = Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert,* Hrsg. Konrad REPGEN, Münster, 1991, (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte, 19), 26–42.

[17] *Ioannis Stvrmii ad VVerteros fratres, Nobilitas literata, Liber Vnvs,* Argentorati, 1556, 1569, 1571; *Academicae Epistolae Vrbanae Ioan. Sturmii lib[er] 1 Lib.,* Strassburg, Rihel, 1569.

ezek részben a latin iskolára, részben az egyetemre (akadémiára) vonatkoznak. A fent említett *Scholae Lavinganae* című kiadványa, amely először 1565-ben jelent meg, ebből a szempontból is igen jelentős.

## Scholae Argentinenses, Scholae Lavinganae

Legújabban Anton Schindling foglalkozott a lauingeni iskola alapításával és működésével.[18] A lauingeni *gymnasium illustre* alapítása összefüggött a régió konfesszionális és politikai viszonyaival. Hornbach a pfalzi melléktartományhoz, Pfalz-Zweibrückenhez tartozott. Lauingen a Pfalz-Neuburg fejedelemség területén feküdt. Az iskola alapítására Wolfgang tartománygróf uralkodása alatt (1559–1569) került sor, aki erre készülve tanácsadónak meghívta Sturmot. Wolfgang tartománygróf erőteljesen támogatta a francia hugenottákat.[19] Az iskolaalapítást ösztönözte továbbá az a körülmény, hogy földrajzi közelségében működött az augsburgi, fejedelmi-püspöki alapítású dillingeni katolikus egyetem. Alapítója Otto Trusches von Waldburg kardinális, az ellenreformáció energikus képviselője és terjesztője. A dillingeni *Academia Hieronymitana* a birodalom első jezsuita alapítású egyeteme volt, a működéséhez szükséges engedélyeket 1563–1564-ben kapta meg a pápától és a császártól. Ebben a helyzetben Wolfgang tartománygróf kulturális-oktatási-konfesszionális ellensúlynak tekintette a lauingeni *gymnasium illustré*t, amelyet tulajdonképpen *gymnasium academicum*nak szántak jogtudománnyal, orvostudománnyal és teológiával megerősítve. Az intézmény kialakításához a legfőbb minta a strassburgi akadémia volt, annak meghatározó személyiségével, Johann Sturmmal. A lauingeni iskolaalapítás után röviddel, 1565-ben Sturm kiadta a *Classicae Epistolae sive Scholae Argentinenses restitutae* című munkáját, amely szorosan kapcsolódik a lauingeni programirathoz; ebben értékesítette és használta fel az ott szerzett tapasztalatokat. Ebben az értelemben mindkét irat felhívó és védekező funkciójú az erősödő ellenreformációs, jezsuita tendenciákkal szemben. Schindling megállapítása szerint a lauingeni *gymnasium illustre* kettős funkciót töltött be. Saját körzetében és a szomszéd régióban (Bajorországban és Svábföldön) erős egyház- és kultúraépítő hatást fejtett ki, és a lauingeni teológusok is erőteljes szellemi hatást gyakoroltak a távolabbi Ausztriára és Habsburg-Magyarországra. A lu-

[18] Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507–1589)...* 3. jegyzetben *i. m.*, 261–292; A *Scholae Lavinganae* 1586-os, Ant. 4086. jelzetű kiadását Budapesten, az Egyetemi Könyvtárban tanulmányoztuk. Az editio princeps (VD 16 S 10 000) hálózati kiadásban hozzáférhető a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek honlapján: http://diglib.hab.de/drucke/543-3-quod-2/start.htm

1585-ben Görlitzben, 1586-ban Thornban (Toruńban) volt újabb kiadása. Az évfordulóra megjelent a lauingeni iskola szabályzatának szövege Ernst Eckel német fordításában és tanulmányával. *Johann Sturm (1507–1589): Pädagoge der Reformation...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 235–369. Vö. még Maretta D. NIKOLAOU, *Sprache als Welterschließung und Sprache als Norm, Überlegungen zu R. Agricola u. J. Sturm,* Neuried, Hieronymus, 1984.

[19] Anton SCHINDLING, *Humanistisch Reform und fürstliche Schulpolitik in Hornbach und Lauingen: Die Landesgymnasien des Pfalzgrafen Wolfgang von Zweibrücken und Neuburg*, Neuburger Kollektaneenblatt, 133(1980), 141–186.

theránus lauingeni gimnázium a vallási védelmi harc bástyájaként állt szemben a kálvinista Pfalz-Zweibrückennel, és a regenerálódó bajorországi és svábföldi katolicizmussal.[20] Ebben az írásban is helyet kap a Sturmra oly jellemző humanista küldetéstudat, a „humanistisches Sendungsbewustsein".

## De exercitationibus quotidianis

Szabó András joggal teszi fel a kérdést Szenci Molnár Albert naplójának kiadásához írott tanulmányában: „Miért éppen Straßburgban kezdte el Szenci Molnár Albert a naplóírást? Az első magától értetődő gondolat az, hogy itt találkozott először a maga teljességében az európai humanizmussal... Már maga a műfaj elnevezése is sokatmondó: a görögben „ἐφημερίς"-nek hívják, de inkább a többes számú alak, az „ἐφημερίδες" használatos; a latinban „diurnum", „diurnale" vagy „diarium" a neve (az „ἡμέρα" illetve a „dies", azaz „nap" szóból). [...] Megtermékenyítő szerepet játszott a naplóírás szempontjából a humanizmus."[21] Ezért is tárgyalja a témakört Szabó András külön fejezetben: A napló műfaja az európai késő humanizmusban. Azonban a napló humanista műfaji értelmezése tágabb, mint azt ma gondoljuk. Csak részben közvetlenül éndokumentum, emellett olyan kulturális önértelmezés „segédanyagát" is tartalmazza, amelyet pedig a 16. század a személyes felhasználású retorikai-poétikai műveltség részeként tartott számon. Ezért a napló mai napig legteljesebb kiadása sem tartalmazza ezt a speciális anyagot, ahogyan arról Szabó András kiadásában beszél: „Rögtön az elején le kell szögeznem, hogy jelenlegi formájában – úgy, ahogyan azt Dézsi Lajos 1898-ban kiadta – csonkának kell tekintenünk. A kézirat tartalmazza ugyanis a szerző idézet- illetve loci communes-gyűjteményét, amelyről a kiadó ezt írta: »melyet [ti. a kötetet] tulajdonosa egyúttal jegyzőkönyvül is használt, s idézéseket írt bele hirneves auctorokból, továbbá könyvczímeket, anekdotákat, stb.« Legutóbb Szentpéteri Márton hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a szövegek a *Napló* szerves részét képezik. [...] Szenci Molnár Albert esetében jelenleg még meg kell maradnunk a csonka változat vizsgálatánál, ugyanis senki nem ismeri teljesen Molnár közhelygyűjteményét."[22] A napló pontosabb korabeli műfaji értelmezéséhez közelebb juthatunk, ha a *Scholae Lavinganae* idevágó fejezeteit megvizsgáljuk.

A De exercitationibus quotidianis című terjedelmes fejezet szerint az iskolai képzés és nevelés az ismeretek és képességek napi gyakorlását kívánja meg: ennek tíz fontos területe van.[23] Ezek között van a zsoltáréneklés, a prédikálás, a rendszeres írásos gyakorlás, a szónoklás, a vitatkozás, a megbeszélés, a bemutatás (bizonyítás), az iskoladrámák és a játék.[24] Ezek szinte mindegyike kapcsolódik – szorosabban vagy lazábban – Szenci későbbi kulturális programjához, értékrendjéhez; mintaadó jelentőségük is könnyen felismerhető.

[20] SCHINDLING, *i. m.*, 284.

[21] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 8, 10, 14.

[22] *Uo.*, 13.

[23] Loïc CHALMEL, *Jean Sturm: Renaissance et utopie pédagogique = Johannes Sturm (1507–1589)...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 187, 190.

[24] 82r.

I. De psalmodiis. Az első fejezet a zsoltáréneklés szabályait tartalmazza. Eszerint a zsoltárokat naponta háromszor kell énekelni: reggel az iskolába való megérkezés után, délben, amikor a diákok visszatérnek a szállásukra és vacsora előtt, amikor befejeződik a napi munka. Hogy mikor melyik zsoltárt énekeljék, azt a zsoltárok hossza szerint kell meghatározni, hogy háromhavonta mindegyik elhangozhassék az iskolában, és évenként négyszer lehessen mindet újra énekelni. Naponta háromszor kell zsoltárt énekelni és imádkozni úgy, hogy az imádságok kapcsolódjanak a zsoltárokhoz. A teológusok kötelessége az imádságokat előteremteni és az iskolákban azokat ellenőrizni. A fejezet részletes utasítást ad az éneklés módjára vonatkozóan is, amelyben kitér a ritmussal, a szótagok hosszával, a nyelv dinamikájával, a szünetekkel, az egy- és többszólamúsággal, valamint a gyakorlással kapcsolatos jelentős kérdésekre. Mindezek a himnológia számára is fontos információkat tartalmaznak.[25] Az utasítások itt nem szólnak a használatban lévő szerzőkről és zsoltárkiadásokról, nyilván az ekkor Strassburgban használatosak értendők ide. (Arról sem szól a szöveg, hogy szerepet játszott-e már ekkor a hugenotta zsoltárok éneklése, vagy valamely más zsoltártradíció hatott.) A strassburgi akadémián Matthias Stiffelreuter volt 1573-ban a zene professzora, Sturm hozzá írott levelét ki is adta nyomtatásban, amelyben fontos himnológiai alapelveket fogalmaz meg.[26] Az mindenesetre kiviláglik a forrásokból, hogy Szenci életében, kulturális-konfesszionális szemléletében mélyreható szerepe lehetett a strassburgi időszak zsoltározó szokásainak, spirituális jellemzőinek.

II. De recitationibus. A felolvasásokat rendszerint a reggeli és az ebéd alatt kell tartani, célszerű a nehezebb bibliai könyveket („difficiliores enim libros Apostolicos & Propheticos") felolvasni. A felolvasó először maga olvassa el és tanulmányozza a szöveget, amelyet később másoknak felolvas. Ily módon figyelmesen értelmezi is azt, mivel csak így tudja másokkal is megértetni, vagy a hallgatókat hangjával megindítani.

III. De concionibus. A prédikációkat azelőtt kell elmondani, mielőtt a tanulók hálótermeikbe vonulnak. Ezek lehetnek rövidek, de összefogottak, lehetnek akár emlékezetből mondottak vagy előre megírtak, lényeg hogy azokban megmutatkozzon a szent tanítás, a kegyesség tanulása, *a dialektika leleménye* és az igazság, *a szónoki elegancia és díszítettség*. Ennek példáit – a szavak tisztaságát, a kifejezések világosságát – megtaláljuk Augustinusnál. Az ifjak azonban ennek nemcsak magyarázói lehetnek, de követői és meghaladói is.[27]

IV. De scriptionibus. Az írásbeliség második fajtába soroljuk a *diarium*ot vagy *ephemerides*t. Ezeket el lehet készíteni írás vagy hallás után, tollal és tintával, papírra vagy füzetbe írva. Szavakat és kifejezéseket, szállóigéket és példázatokat gyűjthetünk azoktól a szerzőktől, akiket a retorikában és dialektikában felhasználunk. Ezeket a feljegyzéseket és könyveket meg kell tartani, mert ezek őrzik azokat a dolgokat, amelyek az ifjak elméjében rejteznek, ezek a szorgalom tanúbizonyságai, az emlékezet őrzői, védelmezők a vádolókkal szemben. A harmadik fajtája a sílusé: ezt naponta kell élesíteni, gyakorolni, a szónoklat vagy a declamatio,

[25] 82v–83r. Hasznos a hetente énekelt zsoltárok latin, görög és héber nyelvű magyarázata, bár ezt inkább csak a legműveltebbeknek ajánlja.

[26] Robert WEEDA, *Une pédagogie de l'art du chant = Johannes Sturm (1507–1589)...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 223.

[27] 85r.

a kiváló érvelés, az amplificatio, a szellemes epigrammák, a jó erkölcsű levelezés, vagy valamely hősi elbeszélés számára. Ezeket a napi feljegyzésekben, amelyeket ephemeridesnek hívunk, meg kell jelölni és be kell mutatni a tanároknak és elöljáróknak.[28]

V. Declamationes. A declamatiók hasznát mindenki elismeri ugyan, de kevesen vannak azok, akik használják is őket, nem csak dicsérik. A declamatiókat ugyanaz jellemzi, mint a prédikációkat: a tanító szándék, az erkölcsösség és az ékesszólás. Olyan érveket kell alkalmazniuk, hogy megindítsák a hallgatóság lelkét, és az igazsághoz mind közelebb vigyék őket. Felhasználásuk fontos és célravezető lehet az állam- és közügyek intézésénél és az irodalomban.[29]

VI. Disputationes. Ahogyan a declamatiós gyakorlat nagyon fontos a rétor számára, úgy a disputáció pedig a dialektika számára, és a művészi kifejtés hasznossága a disputálás hagyományában a leginkább ismert és elfogadott.[30]

VII. Confabulationes. Azt akarjuk, hogy az ifjúság latinul beszéljen, mindenki, aki a felsőbb osztályokba jár. A tanárok ne beszéljenek hazai nyelven, csak ha szükséges. Az iskolában, amíg a tanár tanít, csend legyen; amikor a tanulók az iskolába vagy hazafelé mennek, amikor együtt játszanak, sétálnak, vagy ha valakivel találkoznak, akkor a latin vagy a görög legyen az általuk használt nyelv. Ha valaki más nyelven szólal meg, büntetést érdemel. Amikor a tanulók hazafelé mennek, hasonlóképpen hasznos és dicsérendő latinul beszélni és játszani. Ugyanígy lakomákon és vendégségben ne beszéljenek közönséges, hazai nyelvükön.

IIX. Demonstrationes. A dolgoknak, amelyeket a szavak kifejeznek, kettős természetük van. A szavak egyfelől olyan dolgokat jelölnek, amelyekkel naponta élünk, mint kenyér, bor, ház, tető, fal, kacsa, liba, kappan, de vonatkozhatnak kevésbé ismert dolgokra is, melyek létezését bizonyítani szükséges, ilyenek például a hét bolygó, a csillagok, a Kismedve csillagkép az égen, az izmok az emberi testben, a színes kristályszínű hártya a szemben, az idegek a fejben.[31]

IX. De comoediis et tragoediis. Önálló fejezet foglalkozik a komédiák és tragédiák szerepével az iskolai oktatásban.[32] Eddigi ismereteink szerint is jelentős szerepet játszott Strassburgban az iskolai színjátszás, ezt bizonyítja Szenci Molnár Albert szótárainak ilyen témájú szókincsrétege. (Jól kirajzolódik az az irodalomelméleti-drámatörténeti szókincs, amely ennek a lenyomata.)[33] Sok komédia és tragédia magyarázata nem tetszik a tanároknak, mégis javasoljuk ezek előadását és emlékezetből felmondását. A tanárnak előbb el kell magyarázni a darab történetét, szereplőit, értelmezni jellemüket, megvilágítani a homályos helyeket. Biztonsággal meg kell tanulni a szöveget mindenkinek, még aki keveset beszél, annak is. Sturm a strassburgi hagyományok közül leginkább Martin Bucer ösztönzését követte, aki határozot-

[28] 85v.
[29] 87v.
[30] 89v.
[31] 92v.
[32] 93v.
[33] Vö. IMRE, *„Úton járásnak megírása"*, *i. m.*, 42–46.

tan javasolta olyan drámai művek megismerését és előadását latinul és görögül, de vulgáris nyelven is (nyilván németül), amelyek az erkölcsöket tökéletesítik, az életet javítják és a művészet retorikai szépségét, eleganciáját adományozzák gyönyörködésül.[34] Érdemes megemlíteni, hogy Sturm 1565-ben *Plauti comoedia sex, pro schola Argentinensi* címmel Plautus műveket jelentetetett meg, amelyhez előszót írt és maga végezte a szövegkritikai munkát.

A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4. 2. 1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 73139 sz. pályázata keretében készült.

[34] Robert WEEDA, *Une pédagogie de l'art du chant = Johannes Sturm (1507–1589)...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 215–238, különösen a Chant et théâtre című fejezet.

Gömöri György

# SZENCI MOLNÁR ALBERT HÍRE A 17. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Molnár Albert német barátai között több olyat találunk, aki versekben köszöntötte a magyar tudóst. Latin–magyar szótárának 1604-es és későbbi kiadását versben üdvözölte a danckai Bartholomaeus Keckermann, a zürichi Johann Rudolf Lavater, a herborni Johannes Piscator, a nürnbergi Georg Rem és Johann Konrad Rummel, valamint az altdorfi jogászprofesszor Konrad Rittershausen. Ez a névsor jelzi, mennyire fontosnak tartották Molnár tevékenységét már a 17. század elején a különböző német városokban élő kortárs protestáns tudósok. Ami Szenci Molnár saját alkalmi latin verseit illeti, azok közül néhány megjelent ugyan nyomtatásban, kezdve egy 1604-es prágai gyászversen (RMK III. 5689), két nürnbergi alkalmi antológiába írt latin versen (RMK III. 5697, 5698), a Georg Rem *Eidyllion*jába írt – J. M. Wackert köszöntő – 1605-ös versen (RMK III. 5694), folytatva a Johannes Turnoviushoz (1608), illetve J. G. Ponickauhoz (1610) írt rövid üdvözlőverseken, de ezeknek a kisebb műveknek általában nem volt hosszú utóéletük. Csupán néhány olyan magyar, valamint latin versét ismerjük, amely több alkalommal jelent meg német versantológiákban.

Ilyen például az *Analecta aenigmatica,* amelyet Johann Heidfeld 1608-ban, *Sphynx* című antológiájának ötödik, bővített herborni kiadásába vett fel először (RMK III. 5770). Molnárt a német nyelvterület latinvers-olvasói ebből ismerhették meg, hiszen a *Sphynx*nek négy-öt évente született újabb kiadása (RMK III. 5976, 6118), sőt még két holland kiadásáról is tudósítanak a bibliográfiák (az első közülük az amszterdami 1612-ből: RMK III. 5864). Egy Molnár Albert-vers, az *Omnia,* három Molnárnak ajánlott *Omnia* verssel együtt bekerült a *Lusus poetici* című versantológiába (1614), majd ezt átvette Caspar Dornavius „nagy nemzetközi encomium-gyűjteménye", az *Amphiteatrum* is,[1] amely 1619-ben jelent meg Hanauban – itt a magyar költő két kisebb, Georg Remhez írt verssel (*Hexastichon* és *Monostichon*) szerepel. Ugyancsak az *Amphiteatrum*ban olvashatjuk Rittershausen Molnár-dicséretét, amelyből csak két sort idéznék:

O Te Felice Musarum munere tantO
Molnare Hungaricoru(m) haud ultima gloria vatuM[2]

Ami az önálló magyar verseket illeti, Molnár írt üdvözlőverset Szepsi Korotz György *Bazilikon dóron*jához (Oppenheim, 1612), amelyben e szavakkal méltatta fordítótársa munkáját:

[1] KOVÁCS József László, *Szenci Molnár Albert Altdorfban = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz,* összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 258.

[2] Caspar DORNAVIUS, *Amphiteatrum Sapientiae Socraticae Jocoseria hoc est ENCOMIA et Commentaria Autorum,* Hanoviae, 1619, 727.

Mint régen Davidot es annac fiát
Igy most Anglia Országos Királyát
Soc szép tudományokkal megáldotta
Ki bölczen írtt könyvel fiat oktattya[3]

Másik magyar nyelvű verse Johannes Textor *Nassaui krónika* című művének 1617-es kiadásában látott napvilágot. Bár ez a négysoros kis vers nem tartozik Molnár Albert legsikerültebb művei közé, azért érdemes külön említeni, mert disztichonokban íródott.[4] S mivel szerepel benne a „magyarul *néked* is írjak" kitétel, a *Napló* kiadója, Szabó András feltételezi, hogy Molnár már korábban is írt magyarul ilyen kis alkalmi verseket német ismerőseinek vagy barátainak.[5]

Mint tudjuk, Szenci Molnár Albert 1624-ben Bethlen Gábor kérésére hazatért Kassára, majd Erdélybe, de mint levelezéséből kiderül, továbbra is tartotta a kapcsolatot külhoni barátaival, így például Ludovicus Camerariusszal. Mégsem az utóbbi volt, aki távozása után kerek tíz évvel nyomtatásban megemlékezett Molnárról. Történt ez a Tudós Móric, hesseni fejedelem halálát gyászoló óriási szöveggyűjteményben, amelyet 1635-ben két kötetben bocsátottak ki Kasselben. Ennek a kötetnek a második részében több, Móricot gyászoló beszédet olvashatunk, köztük Johannes Crocius és Johannes Combach *oratió*it. Combach (1585–1651) Molnár személyes ismerősei közé tartozhatott, jóllehet naplójában nem esik szó erről a művelt lelkészről és tanárról, aki többek közt 1621-től 1624-ig a marburgi Egyetemi Könyvtár igazgatója is volt, majd 1634-ben a kasseli „pótakadémián" vállalt tanári állást. Combach beszédében megdicséri Móric fejedelem kiemelkedő nyelvtudását, közli, hogy a francia, spanyol és olasz mellett Móric angolul is tudott és az angol látogatókkal anyanyelvükön beszélgetett, majd így folytatja: „Sed deerat Ungarici sermonis petitia: qua in re usus et opera Alberti Molnari ejus, cui *Bibliorum versionem exquisitem dabat patria Ungaria:* quam praeceptorem propterea appellare cum mamini."[6] [Kiemelés – G. Gy.] Mivel Combach nem tudott magyarul, nyilván egy másik, Marburgban vagy más német egyetemen tanuló magyartól hallhatta azt a véleményt, hogy Szenci Molnár bibliakiadása magasan megfelel a kor tudományos normáinak.

Ugyanennek a Móricot gyászoló kötetnek mintegy 262 oldalát teszik ki a tudós fejedelemről írt hazai és külföldi epicédiumok. Utóbbiak *Epicedia exterarum nationum* címen hét országból gyűjtik össze a gyászverseket, amelyek szerzői közt Coccejuson és Comeniuson kívül ott találjuk a németalföldi Daniel Heinsiust és Hartlib barátját, a skót John Duryt is. Érdekes az „erdélyi részleg", ahol három Erdélyben tanító német tudós (Alsted, Piscator, Bisterfeld) mellett két magyar (Szigethi Ferenc és Thesaurus-Taraczközi Ferenc), valamint egy zsidó orvos (Georgius Judex, M. D.) és egy zsidó hitről áttért gyulafehérvári spanyol tanár (David Valerius) szerepel. A magyarok a latin mellett anyanyelvükön is gyászolják Tudós Móricot,[7]

[3] *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete,* kiad. BISZTRAY Gyula et al., Bp., Akadémiai, 1959 (RMKT XVII. század, 1), 363.

[4] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója,* közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 33.

[5] *Uo.,* 34.

[6] *Mausolei Mauritani Pars Altera...,* Castellis, apud Johannem Saurinum, Academiae Typographum, 1635, 60.

[7] Verseik szövegét közzétettem: GÖMÖRI György, *Epicediumok Tudós Móric halálára,* Korunk, 1979, 865–866.

de a Molnár-hivatkozások szempontjából mégis Alsted verse a legérdekesebb, amely a fejedelmet többek közt mint a *magyar nyelvtankönyv* kegyes mecénását gyászolja: „En ex innumeris unum tibi profero testem / Grammaticam Hungaricam, quam procurando benigne..."[8] Bár Molnár nevét itt nem írja le, Johann Henrik Alsted (mint ahogy másik tanártársa, Bisterfeld is) korábban sírverset is szentelt az 1634. január 17-én elhunyt Molnár Albert emlékének.[9]

De a német földön bizonyos hírnévre szert tett magyar tudós *Grammaticá*ját forgathatták olyanok is, akiket a magyar nyelv csak összehasonlító szempontból érdekelt. Közéjük tartozott Comenius is, aki 1650–1654 közt Sárospatakon napi kapcsolatba került a magyar nyelvvel, de már évekkel előbb felfigyelt annak egy-két sajátosságára. Ezt bizonyítja 1648-ban Elbingában kiadott és az amszterdami összkiadásban újranyomtatott *Novissima linguarum methodus* című műve, amelynek harmadik fejezetében a magyar szavak hosszúságára hívja fel a figyelmet: „Voces... imo Hungaris esse voces 14 etiam syllabarum *Molnarus* in *Grammatica Hungarica* docet."[10] Vagyis, ahogy azt Molnár mondja, a magyarban még tizennégy szótagból álló szavak is lehetségesek. Ugyanebben a szövegben Comenius két rövidebb magyar szót is idéz, a *Ioannes* magyar megfelelőjét, lengyel kiejtéssel (Ianosz), valamint a *kenyér* szót, amit ő „Kinier"-nek hall.[11] Valamivel később ugyanebben a művében még egyszer visszatér egyes magyar szavak „szörnyű hosszúságára".[12]

A magyar tudós művei közül a *Dictionarium Ungarico–Latinum*ot és a latin–görög–magyar szótárat (*Lexicon Latino–Graeco–Ungaricum*ot) 10-11 évvel szerzőjük halála után is kiadták Frankfurt am Mainban (RMNy 2099). A két mű Antonius Hummius nyomdájában jelent meg Wolfgang Endter költségén 1644–1645-ben. Ezek közül az első – amely egyébként a magyar királyok listáját is tartalmazta – már a szótár harmadik kiadása volt. A háromnyelvű latin–görög–magyar szótár itt megjelent kiadásának pedig van egy érdekessége: néhány évvel megjelenése után bizonyíthatóan könyvárusi forgalomba került Hollandiában. Ezt onnan tudjuk, hogy a British Library gyűjteményében fennmaradt egy olyan példány, amelyet tulajdonosa, Várallyai Simon Mihály 1650-ben „in Belgio", azaz Hollandiában vett. A franekeri magyar teológus ezt a tényt kézzel jegyezte be a könyv őrlapjára, majd két évvel később azt is beírta, hogy ezt a példányt a várallyai iskolának ajándékozta.[13] Várallyai után még ketten „megörökölték" a szótárat, az ő későbbi bejegyzésük is szerepel a több mint ezer oldalra rúgó könyv elején. Bizonyíték ez arra, milyen hasznos szolgálatot tett Szenci Molnár Albert, illetve későbbi németországi kiadója, amikor a könyvet újra elérhetővé tette a latin–magyar műveltségű peregrinusok és a tizenhetedik században az „egzotikus" magyar nyelv iránt érdeklődők számára.

[8] *Mausolei Mauritani...*, *i. m.*, 241.

[9] IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 308.

[10] *J. A. Comenii Didacticorum Operum Pars II*, Amsterdam, 1657, 41. – A *Novissima linguarum methodus*nak van egy új, kétnyelvű (latin–francia) kiadása: *Novissima linguarum methodus: La toute nouvelle méthode des langues*, éd. et trad. Honoré JEAN, Genève, Droz, 2005 (Langue et cultures, 37).

[11] *J. A. Comenii Didacticorum...*, *i. m.*, 37, 38.

[12] *Uo.*, 70: „voces monstrose prolixos, ut Hungarica".

[13] Jelzete a British Libraryben 66. a. 10. 11.

C. Vladár Zsuzsa

# HOGYAN IDÉZTÉK A MAGYAR GRAMMATIKUSOK A BIBLIÁT?

## A grammatika, a nyelvi norma és a nyelvi példák

A grammatika eredetétől fogva az írók és költők tekintélyére alapozott mesterség volt, arról kívánt számot adni. Ahogy Sylvester írja grammatikájában az antik szerzőkkel összhangban: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi, authoritate optimorum poetarum et oratorum constans."[1] Vagyis nem a nyelv egészét írta le, hanem csak egy bizonyos irodalmi nyelvváltozatot, amelynek tekintélyét a szövegek irodalmi értéke adta. A grammatika célja szerint ekkor bevezetés, segédtudomány volt az irodalmi művek elemzéséhez. A görögöknél a homéroszi eposzok nyelve volt a minta, a latinoknál az aranykori szerzőké. A grammatikákban idézett példák is ebből a körből kerültek ki, hallatlanul gazdagon adatolva a leírt nyelvváltozatot. A középkorban az irodalmi tekintélyt felváltotta a Bibliáé. A középkori latin nyelvhasználat mintájává, grammatikai normájává Szent Jeromos Vulgata-fordítása[2] vált – felülbírálva a klasszikus írók és grammatikaszerzők (Priscianus és Donatus) szabályait. A középkori grammatikusok sokszor meg is fogalmazták, hogy vitás esetekben (például bizonyos szavak alaktani változatai közül) mindig a Bibliának vagy az egyházatyák nyelvváltozatának van igaza, hiszen az ő tollukat a Szentlélek vezette, aki mondandójához nyilvánvalóan a legtökéletesebb nyelvi formát választotta. A valóságban az eltérés alapja az volt, hogy Szent Jeromos bibliafordítása a nép számára készült, így a klasszikus latin helyett az akkor beszélt nyelven íródott.

A reneszánszban a latin normája ismét a klasszikus kor nyelvhasználata lett, példaanyaga a klasszikus irodalom. A latin nyelv „megtisztításával" párhuzamosan játszódott le egy másik folyamat is: a nemzeti nyelvek felemelkedése. Azok a jelzők, amelyekkel a középkorban a vulgáris nyelveket megkülönböztették a latintól, jól tükrözték e nyelvek helyzetét és megítélését: *lingua materna* 'anyai nyelv', szemben a mindenki számára tanult latinnal; *lingua vernacula* 'velünk született, otthon használatos nyelv', szemben a tanult és kiművelt latinnal; *lingua vulgaris* 'a nép nyelve', szemben a *docti,* a 'tudósok' latinjával; *lingua laica* a 'laikusok nyelve', szemben a papság latinjával; *lingua illiterata* 'írásbeliség nélküli, sőt írás nélküli nyelv', szemben az írásbeliség nyelvével, a latinnal.

[1] SYLVESTER János, *Grammatica Hvngarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore,* Sárvár, 1539 (RMNy 39), $A_1$r. – Fakszimile kiadása: *Grammatica Hungarolatina,* tan. SZÖRÉNYI László, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp. Akadémiai, 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 22).

[2] Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V. Pont. Max. Ivssv recognita atque edita. www.drbo.org/lvb/

A polgárság megjelenésével, a nemzetállamok kialakulásával elindult a nemzeti nyelvek egységesülése. Az anyanyelv a nemzeti büszkeség tárgya lett. Dante és utána sorban a többi nemzet tudósai is arról írtak, hogy minden nyelv lehet olyan rangú és kifejező, mint a latin, ha kiművelik. A humanista felfogásban az ideális nyelv erényei a kiművelt latin erényeit jelentették: *stabilitas,* állandóság; ennek biztosítója a *regulatio,* szabályosság és szabályozás; *puritas,* tisztaság, amin az idegen szavaktól való mentességet értették, ami másik oldalról a *copiát*, vagyis az anyanyelv szókészletének elegendő bőségét feltételezte, és *auctoritas,* azaz irodalmi háttér.

A reformáció célul tűzte ki, hogy mindenki anyanyelvén olvashassa a Bibliát, sorra születtek a szentírásfordítások. Készítőik meggyőződése volt, hogy minden nyelv méltó arra, hogy rajta Istent imádják. A bibliafordítások minden népnél jelentősen hozzájárultak a nemzeti irodalmi nyelv és a norma megteremtéséhez – példa erre Luther tevékenysége és a német irodalmi nyelv kialakulása. A norma kialakításában az irodalom születésével együtt szükség volt grammatikára is, szabályokra és szabályozásra, a nyelv állandóságának, stabilitásának biztosítására. A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvleírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. A kezdeti cél annak igazolása volt, hogy ezek a változékony vulgáris nyelvek egyáltalában rendelkeznek grammatikával, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a latin grammatika szabályai. Ugyanakkor egy praktikus cél is vezette a szerzőket: a külföldiek nyelvtanítása.

A korai nemzeti nyelvű grammatikák a nyelvi normát illetően mindig kettős, deskriptív és preskriptív céllal születnek: egyrészt leírnak egy adott nyelvi változatot, másrészt ugyanezt a változatot követendő normaként is állítják, tehát előírják. Amíg egy nyelv nincs sztenderdizálva, csak változatokban létezik, ez nem is történhet másképp. A kiválasztott nyelvváltozatot azonban valamilyen megokolással a többi fölé kellett helyezni, magyarázatra szorult, hogy miért éppen az lesz a helyes, a követendő. Ezt a tekintélyt biztosította a műveltek (docti) nyelvváltozata, szembeállítva a műveletlen tömegével (vulgus imperitum), amint ezt számos helyen találjuk, például Sylvester János és Komáromi Csipkés György[3] munkáiban. Ugyanakkor a legfontosabb tényező az volt, hogy az adott nyelvváltozaton íródott-e valamilyen tekintélyes szöveg, elsősorban természetesen a nemzeti nyelvre fordított Biblia, később, Pereszlényi nyelvtanától[4] kezdve, más irodalmi művek is.

Ezért a nyelvi normát bemutató és alakító grammatikákban a szabályokat alátámasztó és illusztráló példák nagy része a Bibliából származik. Természetesen abból a fordításból, amelyet a szerző magáénak vallott – a magyar grammatikusok közt Sylvester saját fordítását,[5] Szenci az általa átigazított Károli-fordítást,[6] a jezsuita Pereszlényi pedig Káldi fordítását[7]. Azt hihetnénk, hogy a grammatikák példaanyaga (éppen mivel a nyelvi forma bemutatásán van a hangsúly) a lehető legpontosabban követi a Biblia szövegét. Ha azonban összevetjük a nyelvtanokban szereplő példamondatokat bibliai megfelelőikkel, eltéréseket tapasztalunk.

[3] KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria illustrata...*, Utrecht, 1655 (RMNy 2618).

[4] PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Lingvae Ungaricae...*, Nagyszombat, 1682 (RMK II. 1511).

[5] *Új testamentum...*, ford. SYLVESTER János, Sárvár, 1541 (RMNy 49).

[6] *Szent Biblia...* (Hanaui Biblia), Hanau, 1608 (RMNy 971); SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae...*, Hanau, 1610 (RMNy 995).

[7] *Szent Biblia...*, ford. KÁROLI Gáspár, Vizsoly, 1590 (RMNy 652).

A jelenség nem magyar sajátság. A második német grammatika szerzője, Johannes Clajus nyelvtanát[8] Luther bibliafordítására alapozta, mivel ezt szerinte kétségtelenül a Szentlélek sugalmazta, „eszközéül választva Luthert", s ezáltal a német nyelvet a Biblia negyedik nyelvévé emelte, ezért nem kétséges a német egyenrangúsága a szent nyelvekkel. A lutheri fordítás nyelvezete tehát emiatt lett presztízsváltozat. Clajus az ő fordításából vett példákkal illusztrálta nyelvtanát, elsősorban a szintaxis tárgyalásában. Ugyanakkor, mint az 1894-es Clajus-kiadás előszavában a kiadást gondozó Friedrich Weidling megjegyzi, és részletes felsorolással bizonyítja, Clajus hallgatólagosan módosította Luther szövegét: kihagyta azokat a nyelvi formákat, amelyeket elavultnak ítélt, vagy amelyek nem illeszkednek az általa felállított szabályokhoz. Ezek kisebb jelentőségű, elsősorban alaktani kérdéseket érintő változtatások.

A következőkben három korai magyar grammatika (Sylvester, Szenci, Pereszlényi) bibliai példaanyagát vizsgálom meg abból a szempontból, hogy mennyire híven követik azt a bibliafordítást, amelyre szerzőjük hivatkozik, s amely az általuk képviselt nyelvi norma alapját képezi. A magyar grammatikák bibliai példaanyagát ilyen szempontból tudtommal még nem vizsgálták. Szathmári István helyesírási-alaktani szempontból elemezte a szövegeket.[9] Ugyanakkor a Pázmány Péter műveiben szereplő bibliai idézetekkel kapcsolatban Bencze Lóránt érdekes cikkében[10] arra hívta fel a figyelmet, hogy a Vulgatától eltérő helyeken a fordítás alapja egy olyan, azóta elveszett szöveg lehetett, amelyet Pázmány emlékezetből idézett, vagyis az idézésnél az írott források mellett a memória is szerepet játszhatott.

## Sylvester János

Tudjuk, hogy Sylvester párhuzamosan készítette Újtestamentum-fordítását (ÚT) a *Grammatica Hungarolatina* (GH), az első ránk maradt magyar nyelvtan szövegével. A nyelvtanban a szószerkezeteknél nagyobb egységek, a példamondatok kivétel nélkül mind a Bibliából származnak. Mivel a cél hangsúlyozottan a nyelvi norma (ki)alakítása, feltehetnénk, hogy a grammatikában szereplő példamondatok az Újtestamentum-fordítás pontos megfelelői. Megvizsgálva azonban néhány példát, azt tapasztalhatjuk, hogy ez nincs így. Az eltérések vizsgálatánál érdemes figyelembe venni, hogy Sylvester fordításának mintája nem a Vulgata (V) szövege, hanem Erasmus fordítása[11] (E). Mivel a Vulgatát is ismerte, ennek megfelelő helyeit is idézzük.

1.
„Domine, decem talenta tradidisti mihi. Uram, tiz talentot adal ennekem." (GH, $D_1$r.)
„Uram, öt (ket) talent pinzt adál kezemhez." (ÚT, Mt 25, 22.)
„Domine, quinque/duo talenta tradidisti mihi." (E, V)

[8] Johannes CLAJUS, *Grammatica Germanicae Linguae,* Lipsiae, 1578. Újabb kiadása: *Ältere Deutsche Grammatiken in Neudrucken,* kiad. Joh. MEIER, tan. Friedrich WEIDLING, Strassburg, 1894.

[9] SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk,* Bp., Akadémiai, 1968 (Nyelvészeti Tanulmányok, 11).

[10] BENCZE Lóránt, *A „hiv magyarázat" eredete: Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról,* MNyr, 1986, 170–174.

[11] Desiderius ERASMUS, *Novum Instrumentum omne, diligenter ad Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum,* Basel, Johann Froben, 1516.

2.
„Porro qui comederant, erant quinquies mille. Touabbá az kik üttenek uala, öt ezerenn ualanak." (GH, $D_1$v.)
„Az kik kediglenn üttenek vala, valának firfiak oll'mint ötször valo ezerenn." (ÚT, Mt 14, 21.)
„Porro, qui comederant, fuere viri ferme quinquies mille." (E)
„manducantium autem fuit numerus quinque milia virorum" (V)

3.
„Sok az hivatalos, keves az valasztott avagy, sokann vadnak az hivatalosok kevesenn vadnak az valasztottak." (GH, $D_1$v.)
„Mert sokann vadnak azok az kiknek hivatasok vagyon, kevesen vadnak kediglenn, az kik arra válnak." (ÚT, Mt 20, 16.)
„Multi enim sunt vocati, pauci vero electi." (E)
„Multi sunt enim vocati, pauci autem electi." (V)

4.
„Es paranczola ünekiek hogy mind le ültetnek üköt eggy eggy lakodalomhelt osztvann mindennek az zöld füönn. Es letelepedinek eggy eggy ülist foglalvann az zöld füönn szazan es ötvenenn. Et praecepit ut accumbere facerent omnes, distributis conviviis in viridi gramine. Et discubuerunt divisi in viridaria centeni et quinquageni." (GH, $D_1$v–$D_2$r.)
„Es paranczola ünekiek hogy mind le ültetnek üköt eggy eggy lakodalomhelt osztvann az zöld pásitonn. Es letelepedinek eggy eggy zöldellö ülisre szazankint es ötvenennkint osztatvann." (ÚT, Mc 6, 39,40.)
„καὶ ἐπέταξεν αὐτοῖς ἀνακλῖναι πάντας συμπόσια ἐπὶ τῷ χλωρῷ χόρτῳ. καὶ ἀνέπεσαν πρασιαὶ κατὰ ἑκατόν καὶ κατὰ πεντήκοντα." (E)
„Et praecepit illis ut accumbere facerent omnes secundum contubernia super viride faenum et discubuerunt in partes per centenos et per quinquagenos." (V)

5.
„Ubi enim est thesaurus vester, ibi est et cor vestrum. Mert az holott vagyon a tü reytek marhátok, ott vagyon az tü szüetek es etc." (GH, $D_2$r.)
„Mert az holott lend a tü reytek marhátok, ott liszen az tü szüetek es." (ÚT)
„Nam ubi fuerit thesaurus vester, illic erit et cor vestrum." (E, Mt 6, 21.)
„ubi enim thesaurus vester est, ibi et cor vestrum erit" (E, Lk 12, 34.)
„Ubi enim est thesaurus tuus ibi est et cor tuum." (V, Mt 6, 21.)
„Ubi enim thesaurus vester est, ibi et cor vestrum erit." (V, Lk 12, 34.)

6.
„Videntes magi stellam, látvánn az czillagot az bölczek" (GH, $EF_1$v.)
„Mikoronn kediglenn látták volna a czillagot" (ÚT, Mt 2,10.)
„Illi ergo homines, quum vidissent, quod Iesus fecerat, signum" (E)
„videntes autem stellam gavisi sunt gaudio magno valde" (V)

A példákat vizsgálva a következő állapítható meg:
A grammatikában található fordítások nyelvi formájukban sokkal egyszerűbbek, közelebb állnak az élő beszédhez, mint az Újtestamentumban közölt megfelelőik, ahol aggályosan pontos, terjengős, kifejtett megoldásokkal találkozhatunk. A 2. példában: *öt ezerenn valanak* (GH) – *oll'mint ötször valo ezeren* (ÚT); a 3. példában: *hivatalos* (GH) – *azok az kiknek hivatasok vagyon* (ÚT), *valasztottak* (GH) – *az kik arra válnak* (ÚT); a 4. példában: *szazan es ötvenenn* (GH) – *szazankint es ötvenennkint osztatvann* (ÚT). Az 5. példában a grammatikában mindkét tagmondatban az élő beszédhez közelebb álló, természetesebb jelen idő van, ami időhasználatát tekintve a Vulgata Máté-evangéliumi részével egyezik meg. A bibliafordításban viszont két jövő idő van, az egyik világosan egy latin futurum perfectum fordítása *(lend)*, a másik egy futurum imperfectum *(liszen)*, vagyis nyilvánvalóan Erasmus Máté-evangéliumi fordítását másolja. A 6. példában a grammatika igeneves szerkezetet használ (ez a mondat éppen a participiumos szerkezetre példa), éppen úgy, ahogy a Vulgata (és egyébként a görög biblia is), míg az Újtestamentum-fordítás Erasmus mellékmondatos megoldását követi, időhasználatában is a coniunctivus praeteritum perfectumot fordítva.

A műfaj is befolyásolja a szerkezetet, egy grammatika nyilván a szabályok illusztrálására törekszik, egyszerűbb, a beszélt nyelvhez közelebbi szerkezettel, míg a bibliafordításban a pontosság a fontos.

De felmerülhet egy másik szempont is. Az előbbi példákból úgy tűnik, hogy ahol a grammatikában egyszerűbb szerkezet szerepel, ott inkább a Vulgatát, mintsem Erasmus fordítását tükrözi. Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Sylvester nem Erasmus latin szövegét követte pontos fordításban, hanem emlékezetből idézte a latin szöveget, és elképzelhető, hogy ilyenkor a jól ismert Vulgata-változat ugrott be. Az emlékezetből idézést támasztja alá az 1. példa is, ahol a szöveg nyilvánvalóan téves, hiszen tíz talentumot egyik szolgának sem ad az úr, legfeljebb az öt talentum megkettőzése után lesz annyi.

Természetesen ez nem minden esetre érvényes. A 4. példában, ahol Sylvester hosszabb szöveget idéz, a magyar mellett Erasmus latin fordítását és a görög változatot is, ráadásul összevetve a hármat – nyilvánvalóan nem a memóriájára támaszkodott. A rövidebb példák esetében azonban feltehetően igen.

## Szenci Molnár Albert

Hetven évvel Sylvester grammatikája után Szenci grammatikájában is bibliai példamondatok illusztrálják a szabályokat. „A mondattani szabályok közé számos bibliai példát iktattam, nehogy úgy lássék, mintha a teológia tudományát elfelejtettem volna" – írja Szenci az előszóban.[12] Igaz, a példák közt már megjelenik egy másik csoport is: a hétköznapi életből merített példamondatok, melyek egy része viszont Clajus grammatikájára megy vissza, lásd a Szenci-fordítás bevezetését.[13] A grammatika idézeteit összevetve a Károli-biblia Szenci által

[12] SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei,* kiad. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 254. BORZSÁK István fordítása.

[13] SZENCZI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae libri duo: Új magyar grammatika két könyvben,* ford. C. VLADÁR Zsuzsa. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004 (A MNYT Kiadványai, 222), 9–26.

korrigált második kiadásával (Hanaui Biblia) azonban azt tapasztaljuk, hogy a szövegek sok esetben kisebb-nagyobb mértékben eltérnek.

A leggyakoribb eset, hogy az idézetből kimarad az éppen illusztrált szintaktikai szabály szempontjából lényegtelen szó vagy szerkezet, például a grammatikában: „Czinállyunc három haylékokat Marc. 9. 43. Faciamus tria tabernacula" (165), a Bibliában: „Czinállyunc azért három haylékokat"; a grammatikában: „Hasonlatos az emberhez, Simile est homini, Matth. 13. 25." (181), a Bibliában: „Hasonlatos az mennyeknec országa az emberhöz." Hasonló okok vezethették akkor, amikor az érthetőség kedvéért alakított a szövegen, például a nyelvtanban: „Pál plántált, Apollo öttözött, de Isten adta annac elömentét: 1 Cor. 3. v. 6." (162), a Bibliában viszont, mivel Pál maga írja levelét: „Én plántáltam..."

Előfordul, hogy ugyanazt a bibliai helyet kétszer is idézi, más-más nyelvi jelenség illusztrálására, de kissé eltérő formában: „Ha valaki ád felebaráttyának szamárt, vagy ökröt vagy juhot, vagy egyéb állatot, Exod. 22. vers. 10. Si quis dederit proximo suo, asinum aut bovem, aut ovem, aut aliud animal aliquod" (172–173), illetve „Néki adom tartani, Exod. 22. v. 10. Ipsi do ad servandum" (184). Mivel az idézett helyeken a Vulgata a *commendaverit,* illetve az *ad custodiam* alakokat használja, feltehető, hogy Szenci itt is emlékezetből idézett.

Ami a magyar és a latin szöveg viszonyát illeti, úgy tűnik, a magyar az elsődleges, a latin pedig ennek fordítása. Az egyik parancsolat például a Vulgatában egy összetett mondat: „Memento, ut diem sabbati sanctifices" (2Móz 20, 8), a Hanaui Biblia ezt így fordítja: „Megemlekezzél az szombátrol, hogy azt megszentellyed." A grammatika a magyar szövegnek csak az elejét idézi: „Meg emlekezzél az szombátrol", és ezt fordítja aztán vissza latinra: „Memento Sabbathi" (179). Hasonlóan: „Az ki kölczön kér, adgy néki: Matth. 5. v. 41." (172), a Hanaui Bibliában: „Az ki kér töled, adgy néki." A magyar szöveg itt sem egyezik pontosan a bibliaival, a grammatikában szereplő latin „qui mutuum petit da illi" pedig egyértelműen a magyar fordítása, nem a Bibliát követi, hiszen a Vulgatában: „qui petit a te da ei".

Az előbb felsorolt esetekben az eltérést magyarázhatjuk azzal, hogy a változtatás vagy kihagyás szándékos volt, az illusztrálni kívánt szabály szempontját szem előtt tartva. Vannak azonban olyan esetek, amikor az eltérésnek a szabályhoz nincs köze. Ilyenkor inkább arra gondolhatunk, hogy nem az előtte fekvő Bibliából kereste ki a példamondatot, hanem emlékezetére támaszkodott, és ezért nem pontos a szöveg. Már az is feltűnő, hogy sok helyen pontatlan vagy hiányos a bibliai hely megadása.

Még nyilvánvalóbb az emlékezetből idézés technikája akkor, amikor két részlet keveredik össze a grammatikai példában: „Job néked vakon, menned az életre. Marc. 9. v. 43." (169.) Ez a Károli-biblia két versének keveredése: „Job te néked az életre menned czonkán..." (Mk 9, 43.) és „Job tenéked vákon menned az Isten országába..." (Mk 9, 47.). A latin szöveg a kevert változat pontos megfelelője: „Melius tibi caecum ingredi in vitam." Szenci a latin szöveget is fejből idézhette, hiszen a Vulgata az adott helyen nem az *ingredi,* hanem az *introire* infinitivust használja. Hasonló példa: „Megtalálac az tizenkét tanitványokat egybegyülve, Luc. 24. 33." (186.) A Bibliában viszont ezen a helyen csak tizenegy tanítvány szerepel, így Károlinál is. Mivel a grammatikában a magyar és a latin példamondatban is tizenkét tanítvány van, valószínűleg itt is hibásan emlékezett a magyar, illetve a latin mondatra: „Invenerunt duodecim discipulos congregatos."

Éppúgy, mint Sylvesternél, van példánk arra is, hogy Szenci pontosan emlékszik egy-egy szokatlanabb alakra (talán éppen szokatlansága miatt), és azt is megjelöli, melyik fordításból vette át: „Enhozzámiglan, usque ad me Act. 11. v. 5. vers. Thom. Félegyházi." (160)

Az emlékezetből idézett szövegek nyelvhasználata önkéntelenül is közelebb áll a beszélt nyelvhez, mint a Szenci által átigazított Károli-féle fordítás. Rendre eltűnnek például azok a latin mintát követő igemód- és igeidőbeli sajátságok, amelyeket az adott helyen Károli szövege őriz. Például a fent már idézett mondat esetében: „Ha valaki ád felebaráttyának szamárt... Exod. 22. vers. 10. Si quis dederit proximo suo, asinum..." (173.) Károlinál ugyanitt *adand* szerepel, ami a latin szöveg futurum perfectumának pontos megfelelője, Szencinél ez jelen időre egyszerűsödik: *ád*. További példák: „Jesus született Bethlehemben, Matth. 2. 1. Jesus natus e?t Bethlehemi" (190), ez Károlinál: „Jesus született vólna Betlehemben"; „Láttác ötet feltámatnac lenni, Marc. 16. 14. Viderunt eum resuscitatum esse" (176), ez Károlinál: „Láttác volna ötet feltámatnac lenni."

## Pereszlényi Pál

Pereszlényi grammatikája az első katolikus szerző által írt magyar grammatika (sokáig a jezsuita rend hivatalos magyar nyelvtankönyve), a katolikus helyesírás összefoglalója, alapja pedig Káldi György 1626-os bibliafordítása.[14] Káldi a Vulgatát fordította, melyet a tridenti zsinat 1546-ban a katolikus egyház hivatalos Bibliájának nyilvánított. Természetesen a legtöbb idézet innen származik, és nem csak a Syntaxis részben, (mint Szencinél), hanem már az Etymologiában is. A grammatika példáit tehát a Káldi-fordítás vonatkozó helyeivel érdemes összehasonlítani.

Pereszlényi idézetei aggályosan pontosak. Egészen apró alaktani különbségekre hívja fel a figyelmet, pontos helymegadással Káldi szövegében az alaktan: *helyt* és *helyet* (17); *szód* vagy *szavad* (51), illetve a helyesírás köréből: „Káldinál (2Móz 29, 22) kettőzött *ss*-sel *kossa*." (56.) Ilyen megfigyeléseket nyilván csak az tehetett, aki előtt ott volt a szöveg, és onnan írogatta ki az idézeteket. Ráadásul az embernek az a benyomása, hogy nem is sokat lapozgatott – az idézetek túlnyomó része ugyanis Mózes első két könyvéből és Jób könyvéből származik. Néha mintha el is felejtené a pontosságra törekvés közben, milyen jelenség illusztrálására kezdte el kiírni az idézetet, például a *-vá/-vé* hasonulásának bemutatásakor: „a *v* hang az előtte álló hanghoz hasonul... [írásban ilyenkor az] *y*-t megelőző mássalhangzó kettőződik meg, mint *Farkas baránnyá vált,* Lupus agnus factus est. [...] *Férfiuvá és Aszszonyallattá teremté öket*".[15] A kétjegyű mássalhangzó kettőzését bemutató szabályhoz az *Aszszonnyá* alak lenne a példa, de ezt a formát felülírta az idézés pontossága, Káldinál ugyanis az *Aszszony-állattá* szerepel. Apróbb változtatás csak az értelmezés kedvéért van, például egy-egy szó beszúrása Káldi szövegébe (kurzívval jelöltük): „Isten magassabb az égnél, *Joseph* monda."

[14] *Szent Biblia...*, ford. KÁLDI György, Bécs, 1626 (RMNy 1352).

[15] PERESZLÉNYI Pál, *A magyar nyelv grammatikája,* ford. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2006 (A MNYT Kiadványai, 226), 335–336.

Míg az alaktani részben általában ott van a megfelelő latin szó is, a teljes mondatot tartalmazó szintaxisban csak néhány helyen. Itt viszont úgy tűnik, hogy a latin megfelelőket emlékezetből írta mellé, nem a Vulgatát fellapozva. Ezt mutatják az apróbb szórendi tévesztések. Egy alkalommal pedig a tévedés jellegéből adódóan egészen bizonyos, hogy a magyar szöveget fordította vissza latinra. A grammatika 137. lapján Pereszlényi ezt írja: „Azon hónak huszon negyedik napjának estvéjéig: usque ad eiusdem mensis vigesimae quartae diei vesperam. Exod. 12. v. 18." Káldinál ezen a helyen: „huszon egyedik napjának estvéjéig". *Huszonnegyedikből huszonegyedik* csak a magyarban tud lenni félreolvasás vagy másolás közbeni tévesztés miatt, a latin változat pedig a téves magyart követi. Az eredeti Vulgata-szöveg ugyanis így szól: „usque ad diem vicesimam primam eiusdem mensis ad vesperam", vagyis szó szerint: a hónap huszonegyedik napjáig, estig.

A fentiek alapján a következőket valószínűsíthetjük a korai magyar grammatikák bibliai idézeteivel kapcsolatban: Szencinél biztos, Sylvesternél olykor feltehető, hogy emlékezetből idézte a magyar Bibliát. A nem szöveghű, olykor tárgyi tévedéseket is tartalmazó idézetek és a pontatlan helymegjelölések erre utalnak. Pereszlényinél ez viszont kizárt. Amikor egy szerző emlékezetből idéz, az idézetek rövidebbek, és nyelvhasználatuk közelebb áll az élőbeszédhez, vagy az illusztrált szabály kedvéért változtat rajta. Ennek oka, hogy a grammatika más célra készül, mint a bibliafordítás. Akárhogy is idézték azonban a magyar szöveget, a latin nyelvű megfelelőjét biztosan nem keresték vissza a Bibliából: a magyar idézeteket a szerzők emlékezetből rekonstruálták latinul. Ezt bizonyítja, amikor csak magyar emlékezeti tévedésből következhető szövegeltérést látunk, illetve az, ha a magyar grammatikai idézet pontosan követi a Bibliát, a latin viszont nem.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Havas László

# SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA ÉS ANTIK MINTAKÉPEI

Amikor mintegy hét évvel ezelőtt opponensként véleményt nyilvánítottam Szabó András akadémiai doktori értekezéséről, az egykori Tolnai Gábor szeminárium egy másik tagja, a most ünnepelt P. Vásárhelyi Judit arra biztatott, hogy észrevételeimet írjam meg külön tanulmány formájában. Ezt máig nem tettem meg, mert időközben Szabó András megjelentette Szenci Molnár Albert naplóját,[1] ahol felhasználta észrevételeimet, megjegyzéseimet, kiegészítéseimet és javításaimat. Ezek után szükségtelennek éreztem egykori gondolataim megismétlését, ám most, hogy egy másik Szenci Molnár-specialista ünneplésére készülünk, rá kellett döbbennem, hogy akkori eszmefuttatásaimnak mégiscsak van egy olyan része, amely tulajdonképpen visszhang nélkül maradt, s történt ez azért is, mert idevágó gondolataim nyomtatásban soha nem láttak napvilágot. Ezt a hiányt próbálom most korrigálni, amikor ezeket a korábbi gondolattöredékeimet nyújtom át az ünnepeltnek, egykori kedves egyetemi kolléganőmnek.

Szabó András doktori disszertációja szerint, amelynek gondolatvezetését voltaképpen a nyomtatásban megjelentetett könyv is folytatja, a Szenci Molnár Albert által alkalmazott műfaj, vagyis a napló, illetve, ahogy maga a szerző is minősíti: a *diarium,* valójában a reneszánsz korszak terméke, amely az egyén kiemelt szerepét és jelentőségét kívánja elsősorban aláhúzni, ahogy azt a humanizmus értékrendje diktálta. Ebből a felfogásból voltaképpen eleve következik az az elképzelés, hogy más humanista műfajokkal ellentétben, a napló valójában nem tekinthető igazán olyan irodalmi *genus*nak, amely messzemenően antik forrásokból táplálkozik, azaz klasszikus ókori gyökerekre vezethető vissza. Elméletileg ezt igazolhatná az a körülmény is, hogy maga a *diarium* a klasszikus antikvitásban nem volt igazán elterjedt, s az adott elnevezés is általában mást jelent, mint a reneszánsztól kezdődően. Az ókori Rómában ugyanis általában azokra a gazdasági feljegyzésekre vonatkozott, amelyek valaminek egy napra eső részével, mennyiségével, adagjával foglalkoztak, pl. a katonák, foglyok, rabszolgák, illetve esetleg az állatállomány fejadagjával, ellátásával vagy munkarendjével (vö. Schulten RE V, coll. 344, 345, s. v. *diarium*). Mindennek valóban nem sok köze van egy olyan humanista feljegyzéseihez, mint amilyenekkel adott esetben Szenci Molnár Albert naplójában találkozunk.

[1] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója,* közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13); Erről és P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás,* (Bp., Universitas, 2006) című munkájáról tájékoztatott NÉMETH S. Katalin, *Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára, Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29.*, MKsz, 2007, 392–395. – Vásárhelyi Judit kötetéről egyébként maga Szabó András is írt elismerő kritikát: ItK, 2006, 702–704.

Volt azonban a *diarium*nak egy másik jelentése is a rómaiaknál, amely már jobban megfelel a modern naplófogalomnak, amit németül többnyire *Tagebuch*nak szoktunk nevezni. Tudjuk ugyanis, hogy a történetíró Sempronius Asellio[2] a Gracchusok korában olyan formában írta meg *Annales*ét, amely a görögök *ephémeris* elrendezését követte, azaz, mintegy a napok rendjében adta elő a történelmi eseményeket. A jelzett alkotás nem maradt ugyan ránk, de egy későbbi, a régiségek iránt érdeklődő szerző, Gellius hivatkozott rá (N. A., 5, 18), ami azért különösen fontos, mert ez a Kr. u. 2. századi auktor igen nagy tekintéllyel bírt a reneszánsz és a barokk kor tudósainak és íróinak szemében egyaránt. Érvényes ez magára Szenci Molnár Albertre is, akinél ennek megfelelően ugyancsak számolhatunk ezen antik szerző hatásával, annál is inkább, mert a reformáció humanistái is mindig messzemenően szem előtt tartották a klasszikus antik előzményeket.

Ez azonban még mindig meglehetősen szerény antik szellemi előzményt tételezne fel, hiszen lényegében egyetlen forrásadatra tudnánk csak elképzelésünket építeni. Van azonban egy másik járható út is, amelynek segítségével minden bizonnyal közelebb juthatunk a reneszánsz kor tömegessé váló naplóirodalmának kezdeteihez, előfutáraihoz. Nem elegendő a *diarium, ephémeris* megjelölés és előfordulásainak tanulmányozása, hanem tudnunk kell, hogy voltak más olyan megjelölések, illetve irodalmi formák is, amelyek mögött ugyancsak a napló egyfajta előzményét kell keresnünk, még akkor is, hogy ha ezek az írások sok tekintetben eltérnek a modern európai irodalomban jelentkező napló külső jellemzőitől. Ide tartozik mindenekelőtt a *commentarius,* amelyet nem is annyira *emlékiratnak* fordíthatunk, mint ahogy ez gyakran megtörténik, hanem sokkal helyesebb a *feljegyzés* vagy *emlékeztető* terminus technicus használata.[3] A köztársaságkor végi Rómában ugyanis a hadvezérektől és a tartományok helytartóitól egyaránt elvárták, hogy tevékenységükről emlékeztetőül adatszerű feljegyzéseket készítsenek, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy munkájukat a *senatus,* és általában az államigazgatás kellőképpen értékelje. Tudjuk például, hogy olyanok is készítettek ilyen jelentést, mint például a későbbiekben Róma *dictator*ává előlépő Sulla,[4] vagy az ő egyik al-

[2] Sempronius Asellio munkásságáról éppen a történelmi emlékezettel összefüggésben adott jó áttekintést újabban: Uwe WALTER, *Memoria und res publica: Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom,* Frankfurt am Main, Verlag Antike, 2004 (Studien zur Alten Geschichte, 1), 341 skk., ahol a további szakirodalom is megtalálható.

[3] Lásd ehhez: Arthur ROSENBERG, *Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte,* Berlin, Weidmann, 1921, 2–6, 23–29, 34–36; Ernst MEYER, *Die römische Annalistik im Lichte der Urkunde = Recht, Religion, Sprache und Literatur (bis zum Ende des 2. Jahrhunderts v. Chr.),* Hrsg. Wolfgang HAASE, Hildegard TEMPORINI, de Gruyter, 1972 (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 11), 970–986; WALTER, *i. m.,* 203 további irodalommal. Figyelembe vehetjük esetleg az ún. triumphusokkal kapcsolatos actát is (vö. Plin., n. h., 7, 98 stb., lásd még Claudia MOATTI, *La raison de Rome: Naissance de l'esprit critique à la fin de la république,* Paris, Seuil, 1997, 67, 334). – Szenci szótára meggyőző bizonyíték arra, hogy ő mindezekkel a jelentésekkel tisztában volt, s nem is csupán a korábbi szótárak értelmezése alapján.

[4] Lásd Ida CALABI, *I commentarii di Silla come fonte storico,* Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1951 (Memorie, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, fasc. 5) 245–302; vö. még Holger BEHR, *Die Selbstdarstellung Sullas: Ein aristokratischer Politiker zwischen persönlichem Führungsanspruch und Standessolidarität,* Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Lang, 1993 (Europäische Hochschulschriften Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 539); François HINARD, *Sylla,* Paris, Fayard, 1985.

vezére: Lucullus.[5] E vonatkozásban azonban a legismertebbek számunkra Caesar följegyzései, aki tulajdonképpen a maga helytartói és hadvezéri dokumentációjából, valamint alvezérei hasonló jelentéseiből állította később össze a tulajdon emlékiratait, amelyek egyfelől Gallia meghódításáról, másfelől a Pompeiusszal folytatott polgárháborújáról adnak képet.[6] Tudnunk kell persze, hogy ezeknek a feljegyzéseknek a gyökerei is a magánélet mindennapjaira vezethetők vissza, amennyiben az ilyen jellegű számvetések valójában a házi tevékenység megszokott gyakorlatából táplálkoztak, mindenekelőtt a napi bevételek és kiadások rögzítéséből. Ez a gyakorlat vezetett el az olyan típusú nyilvántartásokig, amelyek már személyes élményeket és tapasztalatokat rögzítettek. Nyilvánvalóan ebből adódott a minta a hivatalos személyek szokásos napi tevékenységének regisztrálására, s az efféle megfogalmazásokat egyes szerzők egészen ősi időkre próbálják meg visszavezetni, mint például az augustusi periódus történetírója, Livius is, aki egyenesen a római királyok koráig szeretné visszadatálni az ilyen jellegű számadásokat (Liv., 1, 26, 5; 1, 31, 8; 1, 32, 2, vö. Dionys. Hal., 3, 36 stb.). Mindezeknek az adatoknak ugyan vitatható forrásértékük van, de az aligha vonható kétségbe, hogy a köztársaságkor végén megvoltak már ezek az emlékeztető feljegyzések, s nem csupán a szűkebb értelemben vett politikai élettel összefüggésben, hanem vallási vonatkozásban is, mert az egyes papi testületek esetében ugyancsak vannak adataink hasonló jellegű feljegyzésekre.[7] Az ilyen jellegű, naplószerű számvetések[8] emelkedtek azután irodalmi szintre Caesar már említett korszakos jelentőségű alkotásaiban: a *Commentarii de bello Gallico*ban, valamint a *Commentarii de bello civili*ben. Maguk a kortársak ezt nem tekintették az adott időszak magas szintű irodalmának, s ennyiben itt is olyan írásbeli megnyilatkozási szinttel állhatunk csupán szemben, mint ahogyan a reneszánsztól kezdődően általában a szűkebb értelemben vett naplókat sem tekintették művészi szempontból kiemelkedő értékeknek. Ennyiben tehát Szenci Molnár Albert mindennapos feljegyzései valóban párhuzamba állíthatók Caesar említett írásaival.

[5] Lucullus e munkájának elvesztését azért is sajnálhatjuk, mert korának egyik legműveltebb embere volt, vö. Dix T. KEITH, *The Library of Lucullus,* Athenaeum, 2000, 441–464.

[6] A *Commentarii de bello civili* értelmezéséhez máig lényeges: Karl BARWICK, *Caesars Bellum civile: Tendenze, Abfassungszeit und Stil,* Berlin, Akademie, 1951; Will RICHTER, *Caesar als Darsteller seiner Taten*, Heidelberg, Winter, 1977. – Máig nagy hatású munka, még ha koncepciója túlhajtott is: M. RAMBAUD, *L'Art de la déformation historique dans les commentaires de César,* Paris, Les Belles Lettres, 1953. – A *Commentarii de bello Gallico*hoz lásd: Eckart MENSCHING, *Caesars Bellum Gallicum: Eine Einführung,* Frankfurt am Main, Diesterweg, 1988; magyarul a korábbi irodalom átfogó ismertetését adom: C. Iulius CAESAR, *A polgárháború,* bev., magy. HAVAS László, Bp., Tankönyvkiadó, 1966 (bevezetés).

[7] A pontifexek feljegyzéseihez kapcsolódnak az ún. történeti és vallási kalendáriumok, amely témakörhöz lásd pl. Jörg RÜPKE, *Kalender und Öffentlichkeit: Geschichte der Repräsentation und religiösen Qualifikation von Zeit in Rom,* Berlin–New York, de Gruyter, 1995 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 40), 415; Udo W. SCHOLTZ, *Die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung = Vorschläge und Anregungen,* Hrsg. Peter NEUKAM, München, Schulbuch, 1980 (Dialog Schule und Wissenschaft, Klassische Sprachen und Literaturen, 13), 80; Otto SEECK, *Die Kalendertafel der Pontifices*, Berlin, Wiedmann, 1885; Karl-Ernst PETZOLD, *Annales Maximi und Annales* = K-E. P., *Geschichtsdenken und Geschichtsschreibung,* Stuttgart, F. Steiner, 1999, 258; WALTER *i. m.*, 198. – Ezektől némiképp eltér: Bruce W. FRIER, *Libri Annales Pontificum Maximorum: The Origins of the Annalistic,* Ann Arbor, University of Michigan Press, 1999, 91.

[8] A köztársaságkor nobiles commentariusainak az egykorú Róma kulturális és politikai atmoszférájába való újszerű beillesztését és beágyazását végzi el WALTER *i. m.*, 416, aki további irodalomra is utal.

Van azonban egy nagy különbség, mivel Caesar ezekben az írásaiban az egyes szám harmadik személyt, míg Szenci Molnár naplója az egyes szám első személyt használja. Ez azonban pusztán abból a körülményből adódik, hogy Caesar a maga erősen propagandisztikus célkitűzésű feljegyzéseiben megpróbálta elhitetni, hogy cselekedeteit objektíven, vagyis minden elfogultság nélkül, a valóságnak megfelelően mutatja be, aminek tökéletesen megfelelt a 3. személy. A humanista naplóvezető azonban éppen saját személyiségét igyekezett a középpontba állítani. A szóban forgó írások különbsége tehát jól megmagyarázható, és semmi akadálya sincs annak, hogy valós összefüggéssel számoljunk, annál is inkább, mert Caesar *Commentarius*ai a 16–17. század fordulóján, tehát Szenci Molnár korában a legolvasottabb antik művek közé tartoztak,[9] fontos részét alkotva a magyar humanista szellemi és irodalmi pallérozottságának. Persze nagy valószínűséggel hatással lehetett még Szenci Molnárra Caesar egyik nagy előfutára, Xenophón is, aki ugyancsak naplószerűen örökített meg egy másik katonai eseményt, nevezetesen azt, hogy az ifjú Kürosz megsegítésére elindult görögök miként is tértek vissza expedíciójuk balszerencsés befejezése után hellén földre. A görög történetírónak ugyanis ez az alkotása szintén meglehetősen elterjedt volt reneszánsz körökben.[10]

A Caesartól való tudatos eltérések vállalása a magyar naplóíró részéről ugyanakkor nemcsak a *Tagebuch* korabeli követelményeivel, hanem bizonyos Caesarral egykorú írásművekkel is jól indokolható. Mindenekelőtt Cicero leveleire kell gondolnunk, akinek főként barátjához, Atticushoz és öccséhez, Quintushoz írt levelei helyenként egészen naplószerű bemutatását adják a nagy római politikus mindennapi életének, s ezt a képet csak tovább színezik az egyéb barátokhoz és ismerősökhöz írt további levelek.[11] Magától értetődő persze, hogy ezek az írások főként a magyar humanista saját levélírására voltak befolyással, de számára a naplóírás miként jét is meghatározták. Nincsenek ugyanis Cicerónak olyan egyéb alkotásai, amelyek annyira őszintén és tisztán tárnák fel a mindennapok politikájában és kultúrájában forgolódó személyiségét, mint a levelek. A humanisták figyelmét is főképp ez irányította rá, hiszen Cicero itt olyan őszintén juttatja kifejezésre legrejtettebb cselekedeteinek indítékait,

[9] Lásd erről a közelmúltban megjelent munkát: Maria WYKE, *Julius Caesar in Western Culture*, Malden–Oxford–Carlton, Blackwell, 2006, passim.

[10] Hogy a katonai jellegű feljegyzéseknek a modern kor emlékirat-irodalmában is milyen jelentőségük volt, arra jó bizonyító és szemléltető anyagot kínál Vauban munkássága, aki XIV. Lajos számára készítette el a maga feljegyzéseit az erődítményekkel kapcsolatban: VAUBAN, *Mémoire pour servir d'instruction dans la conduite des sièges et dans la défense des places, par M. le maréchal de Vauban, présenté au Roi en 1704*, Leiden, J. et H. Verbeck, 1740.

[11] Otto PLASBERG, *Cicero in seinem Werken und Briefen*, Leipzig, Dietrich, 1926 (Das Erbe der Alten); Uwe PRUTSCER, *Der Brief als Medium der persönlicher Mitteilung*, Der altsprachliche Unterricht, Zeitschrift für Gymnasialpädagogik, 1976, 5–34 – Szenci alapos tájékozottságát Cicero írásaiban strassburgi időszaka is messzemenően valószínűsíti, hiszen Johann Sturm szellemi környezetét és az 1539-től megjelent Cicero-kiadásait ismerhette – még ha Sturmmal személyesen már nem is találkozhatott –, amelyekben nemcsak a beszédek, hanem retorikai-filozófiai művek is megjelentek, s különösen elterjedt volt a levélválogatás. Vö. SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 59, 116. – Sturmnak Ciceróval kapcsolatos kéziratos hagyatéka is igen jelentős, vö. Jean ROTT, *Bibliographie des œuvres imprimés du recteur Strasbourgeois Jean Sturm (1507–1589) = Actes du 95e congrès nationale des sociétés savantes (Reims 1970), Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, I, 319–404. – Cicerónak az európai civilizációban való jelenlétével kapcsolatban mindmáig alapvető: Tadeusz ZIELIŃSKI, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig, Taubner, 1912.

hogy még a későbbi naplóirodalom is ritkán tud vele versenyre kelni. Mindehhez persze még azt is hozzá kell tennünk, hogy Cicero személyes életélményei más munkáiban is többékevésbé hangot kapnak, különleges erővel törve fel saját *consul*ságáról, majd számkivetéséről írt költői műveiben, amelyek valójában az eposz kategóriájába tartoznak (*De consulatu suo* és *De temporibus meis*).[12] Cicero itt például nagy drámaisággal adja elő, hogy az égi erők miként nyilvánították ki a hazáért való tevékenységének teljes szentségét, amikor áldozatot bemutató felesége előtt az oltár hamujából láng csapott fel. Ezzel a szerény lovagrendi családból született *homo novus* mintegy Róma új királyaként mutatkozott meg, ahogy hasonló módon nyilatkozott meg annak idején Servius Tullius király isteni küldetése is (Serv. ad Buc., 8, 105).[13] Kinek ne jutna eszébe e sorok olvastán Szenci naplójának visszaemlékezése gyermekkora egyik első emlékére? „Felmászom a padra, aztán a tűzhelyhez, mindkét kezemmel eltakarom a szememet, leheveredem és elalszom. Később kipattan egy lehulló tüzes zsarátnok, a fejemre esik, én fölriadva lehajítom. A zajra befutók a fellobbanó láng fényénél sértetlenül és baj nélkül találnak ott..."[14]

Ki ne venné észre, hogy a magyar reformáció egyik majdani élharcosa itt az ókor karizmatikus uralkodói figuráinak nyomán vetíti előre saját isteni elhivatottságát és misszióját, ahogy azt a klasszikus antikvitás néhány nagy alakjától örökül kapta.[15] Lehet, hogy van olyan kutató, aki úgy véli, Cicerónak idevágó helyeit Szenci Molnár bajosan ismerhette alaposabban, hiszen Cicero költeményei ekkoriban nem örvendtek különösebb ismertségnek. Ezt azonban azon az alapon tudjuk cáfolni, hogy a jelzett Cicero-töredékek részben az adott korban sokat forgatott vergiliusi Servius-kommentárban maradtak fenn, részben pedig Cicero egyik filozófiai művében (*De divinatione* 1, 11, 17–13, 22), amely ugyancsak ismert volt ebben a korszakban. Aligha vonhatjuk tehát kétségbe, hogy Cicero latinsága nemcsak Szenci Molnár szótári munkásságában jelentkezik, hanem ott munkál naplójában is.

Ezzel azonban talán még mindig nem merítettük ki műfaji szempontból a magyar humanista reformátor antik forrásait *Diarium*a készítése közben. A Kr. u. 2. században ugyanis ott találjuk Marcus Aurelius császár elmélkedéseit is, amelynek számos jellemző vonása mutat a napló felé. Ez az írás egyben arról is tanúskodik, hogy szerzője a világmindenség racionális rendjét az istenség hajlíthatatlan akaratával hozta összefüggésbe, s ezzel ama protestáns eszme egyik előfutára lett, amely az eleve elrendelést vallotta szemben a szabad akarattal. A művet Szenci is ismerte, hiszen ekkoriban történt meg annak közzététele. Ezt a munkát Wilhelm Holtzman végezte el, aki azonban nevét görögösítette és latinosította egyszerre, s első ízben 1558-ban jelentette meg az elmélkedéseket Guilielmus Xylander név

[12] Vö. Enrica MALCOVATI, *Cicerone e la poesia,* Pavia, Tipografia del libro, 1943. – A jelzett problémakörhöz ma a legjobb dolgozat azonban valószínűleg ebben a monográfiában található: Stephanie KURCZYK, *Cicero und die Inszenierung der eigenen Vergangenheit,* Köln, Böhlau, 2006, III. fejezet: Die autobiographischen Epen, 75 skk. – Az utóbbi időben magam is több megjelenésre váró tanulmányomban foglalkoztam ezekkel a nagyon sajátos hősi költeményekkel.

[13] CICÉRON, *Aratea, fragments poétiques*, ed. Jean. SOUBIRAN, Paris, Les Belles Lettres, 1972, 241; magyarul is olvasható a ciceréi szöveg egy része, prózai fordításban: Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról,* ford., jegyz., utószó HOFFMANN Zsuzsanna, Szeged, Belvedere Meridionale, 2005 (Belvedere Segédkönyvtár, 3).

[14] SZENCI MOLNÁR, *i. m.,* 105 (Szabó András fordításában magyarul), vö. *Uo.,* 53 (latinul).

[15] Lásd mindehhez Szabó András tartalmas kommentárját: *Uo.,* 105.

alatt, megalapozva ezzel későbbi Plutarchos és Strabón kiadásait, valamint saját hírnevét. Mindezek a munkák egész Európában ismertek lettek humanista körökben.

Mindennek fényében azt hiszem, elmondhatjuk, hogy a humanista példát követve Szenci Molnár Albert a napló műfajában sem nélkülözte az antik előképeket, s ilyen módon *Diarium*ának ösztönző erőiként ezeket a klasszikus antikvitásra visszamutató alkotásokat is számba kell vennünk. Ugyanakkor persze azon a nyomvonalon is érdemes lenne elindulni, hogy a kora középkor egyes szerzőinek naplószerű munkái nem képeztek-e valamiféle összekötő kapcsot a klasszikus antikvitás és a reneszánsz között. A további vizsgálatok esetleg ebben a vonatkozásban is hozhatnak némi újdonságot a Szenci-életmű genezisét illetően, miként a kutatásnak még sok más egyéb útja is lehetséges.[16]

[16] Imre Mihály hívta fel arra a figyelmet, hogy Szencinek a saját tulajdonában lévő bibliapéldánya akár naplójának kiegészítése is lehetne, mert régi szokás szerint a lapszéleken a magánélet eseményei sorakoznak. Vö. IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. KESERŰ Bálint, CSANDA Sándor, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 301–317, és UŐ, *Szenci Molnár Albert Naplójának bibliás idézeteiről*, It, 1978/3, 788–801.

Farkas Gábor Farkas

# AZ 1577-ES ÜSTÖKÖS ÉS SZENCI MOLNÁR ALBERT

„Megesett egy éjjel, hogy az egész házunk népe felkelt és a hálókamrákból kiment. Én a zajra felriadva és egyedül hagyva szörnyen sírok. Anyám bejőve karjába vesz, kivisz, s ujjával az égre mutat: egy igen hosszú, a végénél horgas üstököst látok, amelynek képe mindig megmarad a lelkemben."[1]

Így emlékezett vissza naplója elején Szenci Molnár Albert arra a kométára, amelyet háromévesen látott. Az 1577-es üstökös (és az öt évvel korábban feltűnt új csillag) alapjában változtatta meg a 16. század végén a tudósok elképzelését a szabad szemmel megfigyelhető kozmoszról. Az égi jelenségek értelmezése a hagyományos antik-középkori toposz mellett – nem születhet, nem halhat meg uralkodó, neves hadvezér valamilyen égi jel feltűnése nélkül – hatással volt a mindennapi életre, vagyis még a legegyszerűbb embereket is foglalkoztatta a kérdés: Isten mi végre küldte az égi jelet, mi ezzel a célja, milyen hatással lesz a sorsunkra? Sok esetben egy-egy gyermekkorban látott égi (vagy annak vélt) csodajelenség képe élete végéig elkísérte a megfigyelőt, talán meg is változtatta életét (persze nem asztrológiai értelemben): elindította a tudományos pályán. Megemlíthetnénk Johann Keplert, aki hatévesen figyelte meg ugyanezt az üstököst szülővárosában, s ez életre szóló emléke, és csillagászati tanulmányainak egyik első inspirálója lett. „1577-ben sokat hallottam az üstökösről. Anyám egyszer felvitt egy magaslatra, hogy megnézhessem."[2] Ismert Tycho Brahe története is, aki tizennégy évesen Koppenhágában látott részleges napfogyatkozást, s ezután döntötte el végleg, hogy a csillagászattal szeretne foglalkozni.[3] Első életrajzírója, Jeszenszky János a következőképpen idézi fel ezeket a gyermekkori élményeket:

> Természeténél fogva érzett vonzódást az ég titkainak kutatása iránt, és olyan buzgalommal foglalkozott vele, hogy házitanítójának az akarata ellenére – akinek feladata az lett volna, hogy a jogi tanulmányokban támogassa – mindenütt összevásárolta a csillagászati könyveket, és szüntelenül olvasgatta is őket. [...] Ha az éjszaka derült volt, ágyából megszökve, tanítója tudta nélkül, tanulmányozta az összes csillagot, tanítómester nélkül, csak egy kis éggömbbel.[4]

[1] SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója,* közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 105.

[2] Max CASPAR, *Johannes Kepler,* Stuttgart, W. Kohlhammer, 1958, 37–38, idézi: Arthur KOESTLER, *Alvajárók,* ford. MAKOVECZ Benjamin, Bp., Európa, 2007, 320.

[3] John Louis Emil DREYER, *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh, Adam and Charles Black, 1890, 13.

[4] JESZENSZKY János *Tycho Brahe életéről és haláláról = A tágulo világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század,* vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit, Bp., Gondolat, 1984, 153.

Érdemes röviden áttekinteni az 1577-es (a szakirodalomban: Tycho-féle) üstökösről fennmaradt magyarországi beszámolókat: hogyan látták ezt a jelenséget az egykorú laikus megfigyelők.[5] Gyulafy Lestár erdélyi történetíró feljegyezte, hogy az üstökös megjelenése rossz ómént jelenthetett a babonás törököknek.[6] Ezzel ellentétben a magas kort megélt Annibale Raimondo veronai asztrológus szerint az üstökös megjelenése jót jelent. Dudith András magyar humanista kellőképpen ironikusan meg is dicsérte ezért a különleges véleményéért:

> Legyen áldott a jó ember [Raimondo], egyrészt mivel nem rémítget bennünket különféle csapások jövendölgetéseivel, mint a többiek, másrészt mivel jól mutatja, hogy kétes értékű dologra nem lehet támaszkodnunk. Tehát egy füst alatt szabadít meg bennünket a félelemtől, és az efféle jövendölés hiúságát is bizonyítja. A könyv olasz nyelven jelent meg, írója neves ember [...], aki azonban abban a hibában – talán a kor hibájában – leledzik, hogy ennek a fényességnek [t. i. az üstökösnek] jóvoltából ígér magának hosszú életet, és nem tudom, még miféle kedvező szerencsét.[7]

Dudith András csillagászati érdeklődése[8] nem volt titok levelezőtársai előtt: az 1577-es üstökösről írt értekezése nagy sikert aratott egész Európában.[9] Sikerének egyik tanúsága Justus Lipsius 1584-es levele, amelyet Leidenből írt az akkor már Boroszlóban élő magyar humanistának. „Ugyancsak szeretnék hallani Michael Brutusról: azt tudom kiadott leveleidből, hogy barátod, s ugyanezt látom abból az előszóból, amely a te Üstökösökről való művedben található. (Ezt a könyvet egykor mohón és nagy haszonnal forgattam.)"[10]

Dudith rövid kommentárja az üstökösök jelentőségéről pontosan adja vissza a filozófiai – s az ebből fakadó terminológiai – probléma lényegét, ami az 1572-es szupernóva, majd az 1577-es üstökös európai megfigyeléseiből következett. Szerinte a tudományos érvelést és a tapasztalatot követve, a közvélekedéssel szemben kell megfogalmaznia véleményét a komé-

[5] Gary W. KRONK, *Cometography: A Catalogue of Comets,* Cambridge, Cambridge University Press, 1999, I, 317–320. – Az üstököst 1577. november eleje és 1578. január vége között lehetett látni. A források jelentős része valószínűleg a Tycho Brahe által alaposan megfigyelt ún. *Nagy Üstökös*ről (C/1577 V1) szól, s nem a korábbiról. A korábbira vonatkozó irodalmat lásd KRONK, I, 216–317, (X/1577 U1). Leonhard Thurneysser figyelte meg ezt az objektumot 1577. október 19-től.

[6] *Gyulafi Lestár följegyzései,* közli SZILÁGYI Sándor, Bp., Akadémia, 1894 (MHHS 33), 14: „Hoc eodem anno [1577] cometa visus est (qui malum omen fuit Turcae) intra spatium trium mensium circa festum Martini."

[7] Andreas DUDITHIUS *Epistulae,* editae curantibus Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY, VI, Bp., Argumentum, 2002 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 13), 119; DUDITH András, *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről = Janus Pannonius: Magyarországi humanisták,* vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 1156.

[8] Pierre COSTIL, *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589, Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs,* Paris, Societé d'edition „Les Belles lettres", 1935 (Collection d'études anciennes), 176–181; Cesare VASOLI, *Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete = Rapporti veneto–ungheresi all'epoca del rinascimento,* a cura di Tibor KLANICZAY, Bp., Akadémiai, 1975, 299–323.

[9] DUDITH András, *De cometarum significatione commentariolus,* Basileae, ex officina Petri Pernae, 1579 (RMK III. 677).

[10] *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század,* kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I, 210.

ták mibenlétéről. A magyar humanista egy évvel később még úgy gondolta, hogy a peripatetikus iskola égről alkotott nézetei – bár ezeket komoly okok miatt nem tartotta eléggé megalapozottnak – nem vethetők el. Az üstököst légköri jelenségnek vélte, amit még a kortársai sem tudtak pontosan meghatározni.

Az égi jelenség feltűnését szokás volt más természeti jelenséggel, általában természeti katasztrófával (földrengés, áradás) vagy szélsőséges időjárással összekapcsolni. Ez jellemző volt a kortárs szerzőkre, és a későbbi krónikásokra egyaránt. Így majdnem egy évszázaddal később Matthias Miles erdélyi szász történetíró a kemény téllel kapcsolta össze a kométa felbukkanását. „Egy hatalmas, borzalmas üstökös november 8-tól 50 napon át volt, s utána rendkívül nagy és elviselhetetlen hideg következett."[11] Szepsi Laczkó Máté református lelkész pedig a pestisjárvánnyal kötötte össze a kométát. „Ugyan ezön esztendőben [1577] volt szörnyü döghalál. Üstökös csillag láttatik."[12]

Természetesen más forrásból is maradtak fent megfigyelések. Többségük borzalmasnak és hatalmasnak állította be az égi jelenséget.[13] Michael Siegler szász történetíró krónikájának folytatója szerint majdnem két hónapig látszott a november 11-én feltűnt üstökös.[14] Salamon Schweigger leírásából pedig megtudhatjuk, hogy a 16. század végi hagyományban Szigetvár 1566. évi elvesztéséhez is kapcsolódott egy üstökös jóslata. A német protestáns lelkész az 1577-es kométát is láthatta Komáromnál.[15]

Ezek az égi jelenségek a kora újkori olvasókat is foglalkoztatták, miközben lapozgatták csillagászati könyveiket. Jó példa erre egy Tycho Brahe nyomtatványban olvasható egykorú bejegyzés, mely szerint az üstökös – amelyet a könyv egykori tulajdonosa is megfigyelt – egyértelműen az elemi és nem az éteri régióban található.[16] Hasonlóképpen vélekedett Jakob

[11] Mathias MILES, *Siebenbürgischer Würg-Engel,* Herman-Stadt, In Verlegung H. Andreae Fleischers, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1670, 140 (RMK II. 1256): „[1577] Ein grosser abschewliger Comet wurde den 8. November gesehen vnnd währet gantzer 50 Tage. Worauff eine über auß grosse Kälte vnnd vnerrtäglige Frost alsbald erfolget."

[12] *Erdélyi történelmi adatok,* szerk. MIKÓ Imre, III, Kolozsvár, 1862, 21.

[13] Eduard Albert BIELZ, *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen,* Hermannstadt, Erbin, 1862, 19. „[1577] Horribilis Cometa aliquot mensibus videtur."; TRAUSCH, *i. m.,* 70: „[1577] Cometa fulgebat diebus 40."; BIELZ, *i. m.,* 19, *Hannes Hutter* krónikája 1160–1618: „[1577] Wird ein grosser Comet gesehen." *David Hermann* lelkész politikai feljegyzései 1420–1648: „[1577] Im November scheint ein grosser Comet."; Daniel NEKESCH-Schuller, *Chronik (1421–1664) = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó,* hrsg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe beutrauten Ausschuss, 4, Brassó, in Komission bei Heinrich Zeidner, 1903 (Chroniken und Tagebücher, 1), 219: „1577. ist ein grosser Comet lange Zeit gesehen."

[14] Mathias SIEGLER, *Tabulae continentes brevem historiam de statu religionis et reipublicae in Hungaria, Transylvania et vicinis regionibus, 1550–1562* (OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 426.) 47v: „1577. Cometa apparuit 11 die Novembris duravit circiter dies quinquaginta."

[15] NÉMETH S. Katalin, *Salamon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai = Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1996, 193.

[16] Tycho BRAHE, *Epistolarum astronomicarum libri,* Uraniburgi, ex officina typographica authoris, 1596, ):4(r Tycho megállapítása: „Caeteri vero quotquot intra quatuor lustra apparuerunt, cometae, quos omnes in altissimo Aethere, et nequaquam elementari regione, tramitem suum absolvisse deprehendimus unaque, geometrice demontravimus (contra quam Graecus ille Aristoteles tot iam vulgariter in scholis philosophari docuit) maxima sedulitate a nobis considerati (...)" S ezzel vitatkozik a margón a könyv régi

Pribicer késő humanista evangélikus író, aki az üstökös feltűnésekor Besztercebányán volt lektor.[17] Wittenbergi iskolázottságának megfelelően latin nyelvű traktátusában az 1577-es üstököst a levegő legfelső elemi rétegébe („in suprema aeris regione elementari"), vagyis a Hold alá helyezte.[18]

A gyermekkor meghatározó élményei évtizedekkel később is visszatérhetnek egy-egy életműben. Van, aki egy háromévesen látott gyermekkori emlékét írja meg két évtizeddel később, van, akire egy nyolcévesen látott égi csoda gyakorol kitörölhetetlen hatást. Szenci Molnár Albert naplója elején, William Shakespeare *Hamlet* című drámája első felvonásában állított első csillagászati élményének emléket.[19] Míg az angol drámaíró az 1572-es új csillag születését szőtte bele történetébe,[20] addig a magyar író az 1577-es üstökös képével indította el diáriumát.

---

tulajdonosa: „Ego Valet: Harmke(?) uidj cometam illum primo 1577. pridie Martini horam circiter 7 vespertinam, paulo supra, Horozontem(!) eleuatum, habentem caudam (quo ad Visum) 'ultra' 4 ulnas ita ut scintillae ignis expresse uideri possunt. Quare concludo ipsum non in supremo aetheri constitisse, sed in elementari regioni." (ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 3249.)

[17] KEMÉNY Lajos, *Latin írók Kassán a XVI. században,* ItK, 1(1891), 161.

[18] Jacob PRIBICER, *Tractatus de cometa, qui sub finem anni a nato Christo 1577. conspectus est. Continens simul brevem eamque generalem expositionem de causis cometarum,* Novisoli, Excusum in officina Christophori Sculteti, 1578 (RMNy 408), $B_3$r–v.

[19] William SHAKESPEARE, *Összes drámái: Tragédiák,* Bp., Európa, 1988, 328–329, Bernardo: *„Mult éjszaka, // Midőn ama csillag, mely a saroktól // Nyugotra ég, a mennynek épp azon // Részén világolt, Marcellus meg én, // Az óra egyet ütvén –"* (Hamlet, ford. Arany János, I. felv. 1. sz., 38–42.)

[20] Hamlet csillagáról (vagyis az 1572-es szupernóva és Shakespeare kapcsolatáról) lásd bővebben: http://csillagaszattortenet.csillagaszat.hu/egyetemes_kesokozepkor_csillagaszata/20081028_hamlet_csillaga.html (2010. 08 .24.)

# RÉGI NYOMTATVÁNYOK ÉS NYOMDÁSZOK

Velenczei Katalin

# EGY ÚJONNAN ELŐKERÜLT KALENDÁRIUM

## *Erhard Etzlaub falinaptára 1517-re*

Az Országos Széchényi Könyvtárban az 1980-as évek derekán, az akkori Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége kezdeményezte az úgynevezett országos antikvaprogramot, amely célul tűzte ki a hazai állami és egyházi gyűjteményekben őrzött 15–16. századi nyomtatványok egységes szempontok szerinti feltárását, és kötetekben való közzétételét. A szakmai elgondolás Borsa Gedeon nevéhez fűződik, a munkálatok összefogója, fáradhatatlan „gazdája" Vásárhelyi Judit, az RMNy-szerkesztőség vezetője volt. Az ő minden részletre kiterjedő szervező és irányító tevékenységének volt nagyrészt köszönhető, hogy az RMNy-szerkesztőségben kidolgozott adatlapok segítségével egyre több gyűjteményben kezdődött el a részletes feltáró munka,[1] mintegy alapját képezve egy majdani számítógépes adatbázisnak is. Vásárhelyi Juditnak – a baráti támogatáson és ösztönzésen túl – jelentős szerepe volt abban is, hogy a program során két nagy gyűjtemény legértékesebb könyvanyagáról már nyomtatott katalógus is napvilágot látott.[2]

Az 1601 előtti könyvek egyedi sajátosságait (kötés, possessor, kézírásos bejegyzések, makulatúra stb.) figyelembe vevő példányleírás rendkívül sok érdekességet rejt magában. Művelődéstörténeti, könyvtártörténeti szempontból fontos információk sokasága válik így hozzáférhetővé a kutatás számára, a kötéstáblákból pedig – még ha töredékesen is – eddig ismeretlen korai nyomtatványok kerülhetnek elő. Minthogy a kézzel merített papír igen drága volt, a kötéstáblák erősítésére sokszor vettek igénybe írás vagy nyomtatás céljára már korábban felhasznált papírt. Zömmel olyan jellegű dokumentumok (naptárak, prognosztikonok, búcsúcédulák, könyvjegyzékek, próbanyomatok stb.) kerültek így a kötéstáblákba, amelyek eredeti rendeltetésüket betöltötték, megőrzésük már nem látszott szükségesnek. Egyébként az ilyen típusú nyomtatványok szinte maradéktalanul elpusztultak, és előkerülésükre máshonnan alig van esély. Ugyanakkor ezek a leletek fontos adatokkal egészíthetik ki egy-egy szerző vagy nyomdász tevékenységéről való ismereteinket.

A budapesti Piarista Központi Könyvtár ősnyomtatvány- és antikvaállományának igényes példányleírását Klinda Mária végzi. Munkája során figyelt fel egy fólió alakú kötetre, amely

[1] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Országos Evangélikus Könyvtár, Piarista Központi Könyvtár, Pálos Könyvtár, Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, Budapesti Ferences Könyvtár stb.

[2] KLINDA Mária, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., FSZEK–OSZK, 2001; VELENCZEI Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., OSZK–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008.

Baptista Mantuanus összes műveinek 1513-as párizsi kiadását tartalmazza.[3] Klinda megállapította, hogy a fatáblás félbőr kötés előtáblájának belső fele egy korai, latin nyelvű kalendárium töredékével van leragasztva, s a töredéken olvasható a naptár készítőjének, Erhard Etzlaubnak a neve is. A tüzetesebb vizsgálódás során kiderült, hogy a háttábla is valószínűleg nyomtatványtöredéket rejt, de az a nyomtatott felével a kötéstábla felé néz. A töredékeknek a fatáblákról való leáztatása és restaurálása után egyértelművé vált, hogy a két töredék ugyanannak a nyomtatványnak, egy plakát alakú falinaptárnak két, egymást kiegészítő része.[4] Az aktualitását vesztett kiadványt körülbelül a felénél kettévágták, és úgy használták fel a kötéstáblák rögzítésére.

Az erfurti származású Erhard Etzlaub (1460 k.–1532) elsősorban kartográfiai tevékenységéről ismert. 1484-ben telepedett le Nürnbergben, ahol iránytűkészítéssel foglalkozott, 1507-től pedig a városi földmérő hivatalát töltötte be. Zsebnapóráit messze földön dicsérték, az általa készített úttérképek megbízható segédeszközök voltak a kereskedők és utazók számára. A neves nürnbergi humanisták – Sebald Schreyer, Johannes Cochleus, Johann Schöner, Willibald Pirckheimer – nagyra értékelték Etzlaub elméleti és gyakorlati tudását. Etzlaub élete utolsó másfél évtizedében orvoslással és almanachok szerkesztésével is foglalkozott.[5]

A most előkerült plakát műfaját tekintve az ún. „érvágó" kalendáriumoknak abba a körébe tartozik, amely már az év minden napjáról tájékoztatni akarta a használót. Korábban ugyanis az egyleveles új- és telehold táblázatokon (tabula minutionis) a hónapok sorrendjét követve csupán azokat a kiválasztott napokat sorolták fel szöveges formában, amelyeket csillagászati adatok alapján az érvágásra, köpölyözésre, fürdőzésre, mezőgazdasági tevékenységre stb. alkalmasnak vagy ártalmasnak tartottak. Ezen kívül csak az illető év legfontosabb kronológiai adatai szerepeltek: az aranyszám (aureus numerus), a vasárnapi betű (littera dominicalis), a napkör (ciclus solaris), az adókör (indictio), a karácsony és az Esto mihi ünnepe (húsvét előtti 7. vasárnap) közötti időtartam és más egyházi ünnepkör kezdete. Később – ahogy ez naptárunkon is látható – már az év minden napja külön sort kapott, a hold fázisainak idejét, az egészségi és mezőgazdasági szempontból fontos napokat szimbólumokkal jelölték meg. Nagyobb szerep jutott a csillagászati adatoknak, és minden napra vonatkozóan megadták a szentek emléknapját, az állandó és változó egyházi ünnepeket. A falinaptáraknak ez a formája a 16. század elejétől vált fokozatosan általánossá, és a korábbi elnevezéssel szemben már almanach vagy ephemeris névvel illeték.[6]

[3] Jelzete Ant. 446: *Tertius et ultimus tomus poematum... patris Baptistae Mantuani carmelitani ordinis generalis... cum explanatiunculis Ascensianis,* Paris, 1513. – vö. Philippe RENOUARD, *Bibliographie des impressions et des oeuvres de Josse Badius Ascensius imprimeur et humaniste 1462–1535,* Paris, 1908, II, 139. nr. 3.

[4] Köszönet Homor Ferencnek, a Piarista Könyvtár vezetőjének előzékeny segítségéért, és Peller Tamásnak a gondos restaurálásért. Köszönöm Klinda Máriának, hogy a töredék további kutatását és ismertetését átengedte számomra.

[5] Fritz SCHNELBÖGL, *Leben und Werk des Nürnberger Kartographen Erhard Etzlaub*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 57(1970), 216–231; Nine MIEDEMA, *Erhard Etzlaubs Karten: Ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Kartographie und des Einblattdrucks,* Gutenberg-Jahrbuch, 71(1996), 99–125.

[6] A naptárak 15–16. századi fejlődésére általában lásd Ernst ZINNER, *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance,* Leipzig, 1941; Klaus MATTHÄUS, *Zur Geschichte des Nürnberger Kalenderwesens,* Archiv für Geschichte des Buchwesens, 9(1969), 965–1395.

Töredékünk szövegtükörmérete összesen 564×218 mm (egyenként 282×218 mm). A felső rész teteje csonka, hiányzik az ilyen típusú plakátoknál megszokott fametszetes keretléc és a fent említett, legfontosabb éves adatokat tartalmazó néhány sor. A szorosabb értelemben vett naptári rész azonban majdnem teljes. A felső rész aljáról csak a február, június, október hónapok utolsó napjai (17-től) hiányoznak, az alsó rész tetejéről pedig a március, július, november hónapok első három napja. A lap alja szintén hiányos, a naptár jobb és bal oldala végig kismértékben csonka. A hiányokat figyelembe véve kikövetkeztethető, hogy a plakát eredeti mérete kb. 800×300 mm lehetett. Két egész papírívre nyomták, és a használathoz az ívek rövidebb oldalánál összeragasztották.

A fekete-piros nyomással készült kiadvány töredékes bevezető hat sora megfigyeléseket tartalmaz a planéták mozgásának hatásáról. Ezután kéthasábos elrendezésben a naptáron alkalmazott szimbólumok bemutatása és magyarázata következik. Ezek a jelek sorrendben a következők: újhold, a hold első negyede, holdtölte, a hold utolsó negyede, az érvágásra megfelelő nap, az érvágásra közepesen megfelelő nap, a vetésre és ültetésre alkalmas idő, a fürdőzésre alkalmas nap, a csecsemő elválasztásának ideje, az orvosságok bevételére alkalmas nap, valamint az „A" és „P" betű rövidítésének jelentése (az „A" betű a délelőtti, a „P" betű a délutáni órát jelöli). A két hasáb között 26×32 mm-es fametszetben Erhard Etzlaub címere látható. Csak ezután következik piros nyomással, kiemelő típussal szedve a címsor, amelyben a kalendárium összeállítója megnevezi magát: „Almanach Erhardi Eczlaub civis Nurenbergensis Astronomici et Phisici universitatis Erf[urdensis]". A naptárrész háromhasábos elrendezésben hozza az egyes hónapokat. Az első oszlop: január, február, március, április; a második: május, június, július, augusztus; a harmadik: szeptember, október, november, december. Az év valamennyi napjáról a következő adatok szerepelnek: a hónap napjának a sorszáma, a hét napjának a betűje (ebben az időben még ugyanis január elsejétől kezdve az ábécé első hét betűjével jelölték a hét napjait), az illető nap szentjének a neve vagy egyéb egyházi ünnep, a holdnak az állatövben való elhelyezkedése, a holdfázisok időpontja és a fent említett szimbólumokkal az orvoslásra és mezőgazdasági munkára kedvező napok megjelölése. A naptári rész alatt középen helyezkedik el az ún. érvágó emberkét (Aderlassmann) ábrázoló fametszet, amely arról tájékoztatott, hogy a különböző testrészek fölött mely állatövi jegyek uralkodnak, és hogy az adott időszakban javasolt-e az orvosi művelet azon a testrészen, vagy sem. A 90 mm széles fametszetből mindössze csak 10 mm magasságú rész látszik. Az ábra bal oldalán „Notandum quod presens almanach diligenti..." kezdettel két és fél sor szöveg maradt meg, talán itt lehetett az impresszum is. A jobb oldalon piros nyomással, kiemelő típussal szedve csak a „De minutione" két szó látható, folytatása valószínűleg az adott évre érvényes holdfogyatkozások idejének felsorolása volt.

Bár a kiadványból éppen az a rész hiányzik, ahol az évszám és az esztendőre jellemző kronológiai adatok szerepelhettek, szerencsére a mai értelemben vett naptárrészben jól látszanak a littera dominicalia és azok a változó egyházi ünnepek, amelyek alkalmasak a kormeghatározásra. Naptárunkban a vasárnap D betűvel szerepel, húsvét ünnepe pedig április 12. Három év jöhet számításba a 16. században, amikor húsvét erre a napra esett: 1506, 1517 és 1528.[7]

[7] SZENTPÉTERY Imre, *A kronológia kézikönyve: A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása,* szerk. GAZDA István, Bp.–Szombathely, Könyvért–Sylvester, 1985 (Tudománytár), 174.

1. kép Etzlaub falinaptárának felső része. Piarista Központi Könyvtár, Budapest

2. kép Etzlaub falinaptárának alsó része. Piarista Központi Könyvtár, Budapest

Az 1506-os év túl korainak tűnik ahhoz képest, hogy a hordozókötetet 1513 végén nyomtatták. Kevéssé valószínű ugyanis, hogy a könyvkötő hét-nyolc évet várt volna a feleslegessé vált papír makulatúraként való felhasználásával. Az 1528-as év szökőév, amelyben a Septuagesima (a húsvét előtti 9. vasárnap) ünnepe február 9-én volt, naptárunkon pedig február 8-a szerepel erre a napra. Az 1528-as év tehát nem jöhet számításba. A szóban forgó Almanach tehát minden bizonnyal az 1517-es évre készült. Ezt a feltételezést erősítik Erhard Etzlaub életrajzi adatai is. Fennmaradt Christoph Scheurl (1481–1542) nürnbergi humanista történetíró és jogtudós 1517 januárjában kelt levele Jodocus Trutfetterhez. Ebben Scheurl arról tájékoztatja a neves erfurti professzort, hogy városukban az iránytűkészítő (Compastmacher) Etzlaub négy éve (tehát 1513-tól) gyógyítással is foglalkozik, bár nem szerzett orvosi fokozatot. A gyógyításban való gyakorlat és a matematikában, asztronómiai ismeretekben való jártasság tette lehetővé, hogy Etzlaub érvágó naptárakat is szerkesszen.[8]

Az első, Etzlaub által készített almanach feltehetően az 1515-ös évre kiszámított német nyelvű plakát, amelynek csak a felső harmada van meg.[9] Ezen Etzlaub, mint „Astronimus [!] und leybartzet der loblichen hohen schul Erfort" ajánlja magát. Ismert egy töredék Etzlaub 1517. esztendőre érvényes falinaptárából cseh nyelven, melyet Nürnbergben nyomtattak.[10] Schnelbögl feltételezte, hogy ugyanebben az évben Nürnberg számára német nyelven is kiadtak egy kalendáriumot, és azt fordították le cseh nyelvre. Bizonyított ugyanis Etzlaub kapcsolata Nicolaus Claudianus kartográfussal, aki a cseh testvérek vallási irányzatához tartozott. Claudianus feltehetően Etzlaub közreműködésével készítette az első cseh térképet.[11] Az almanach német nyelvű változatából nem ismerünk példányt, s eddig ismeretlen volt a latin nyelvű kiadás is. Most előkerült az 1517-es évre szóló latin nyelvű falinaptárnak egy, a fentiekben ismertetett, viszonylag ép példánya.[12] Összevetve a kalendárium latin és cseh nyelvű változatát, megállapítható, hogy a cseh kiadás alapjául a latin szolgálhatott. A holdfázisok időpontja percre megegyezik a két naptárban, egyeznek a szimbólumokkal jelölt orvoslásra, mezőgazdasági munkára kiválasztott napok, azonos a tipográfiai elrendezés, még a véletlen sajtóhiba is azonos: május 31. helyett mindkét naptárban tévesen május 13. áll. Néhány helyen azonban a szentek emléknapja eltér a két naptárban, ami arra enged következtetni, hogy mégsem teljesen szolgai fordításról van szó, hanem az almanach készítője figyelembe vette a cseh nyelvű változatot használó közösség hagyományait. Így például szeptember 16-nál a cseh területeken tisztelt Ludmilla passiójának ünnepe áll (a latin változatban Eufemius ünnepe), november 10-nél Ludmilla translatiójának emléknapja (a latin változatban Martinus pápa) szerepel.

[8] SCHNELBÖGL, *i. m.*, 218.

[9] ZINNER, *i. m.*, nr. 1024. – A töredéket a Bayerische Staatsbibliothek (München) őrzi. Digitalizált elérhetősége: http://mdzx.bib-bvb.de/bsbi103.

[10] *Knihopis českých a slovenských tisku od doby nejstarší až do konce 18. století, II.: tisky z let 1501–1800,* ed. Zdeněk TOBOLKA, III, Praha, 1946, nr. 2383; Mirjam BOHATCOVÁ, *Die Anfänge der typographischen Zusammenarbeit zwischen Nürnberg und Böhmen,* Gutenberg-Jahrbuch 51(1976), 147. – A töredék lelőhelye Národni Museum (Prága).

[11] SCHNELBÖGL, *i. m.*, 225–226.

[12] Elhelyezve Ant. 483 jelzeten a budapesti Piarista (Kegyesrendi) Központi Könyvtárban.

Etzlaub naptárai nagyon népszerűek lehettek, hiszen úgy tűnik, hogy haláláig minden évre szerkesztett egy almanachot, bár nem maradt fenn minden évből példány.[13] Némelyik kalendáriumot több változatban is kiadták. Népszerűsége ellenére Etzlaubról a nürnbergi orvosi kollégium úgy vélekedett, hogy nem rendelkezik a szükséges előfeltételekkel ahhoz, hogy az érvágó kalendárium szerkesztőjének nyilvánosan elismert hivatalát betöltse. Talán ennek tudható be, hogy míg az 1515-ös naptáron az erfurti főiskola asztronómusának és orvosának nevezi magát, 1520-tól almanachjain neve már csak mint „burger zu Nürnberg, der freyen Kunst und ertzney Liebhaber" szerepel. Tehát nem számítja magát a tanult tudósok közé.[14] A most előkerült 1517-es kiadáson még az erfurti egyetem „astronomus et phisicus"-ának mondja magát.

Naptárunkkal kapcsolatban megválaszolandó kérdés még, hogy hol és ki nyomtatta. A nürnbergi Jobst Gutknecht csak 1520-tól adta ki Etzlaub naptárait.[15] Az 1515. évre szóló almanach pedig a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* meghatározása szerint Augsburgban, Erhard Ratdolt műhelyében készült.[16] Kézenfekvő lenne, hogy a két évvel későbbi naptárt is ott nyomtatták, de a két kalendárium tipográfiai elrendezését és betűtípusait tekintve is eltér egymástól. Az 1515-ös naptáron a hónapok négyhasábos elrendezésben követik egymást (három-három hónap egymás alatt). Az 1517. évin három hasábban négy-négy hónap van elhelyezve. Az érvágó emberkét ábrázoló fametszet a korábbi naptáron kisméretű (45×30 mm), és a felső részen helyezkedik el a kronológiai adatok és a szimbólummagyarázatok között. Az 1517. évin a metszet a lap alján a naptárrész alatt látható, és jóval nagyobb, 90 mm széles. A nyomdász meghatározásában segítségünkre volt egy, az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteményében található Ephemeris-töredék. Az 1514-es esztendőre érvényes latin nyelvű falinaptárból éppen az az alsó rész maradt fenn, amelyen az érvágó emberke metszete és az impresszum is látható, benne a nyomdász nevével: Adam Dyon.[17] A mi naptárunk metszetéről még töredékes formájában is megállapítható, hogy azonos az Ephemeris metszetével. Ugyanez az ábra szerepel az Ephemeris német nyelvű változatán is, amelyen szintén kivehető a nyomdász neve.[18] A betűtípusok vizsgálata megerősíti, hogy a most előkerült naptár Adam Dyon nürnbergi műhelyében készült. Naptárunk szövegtípusa (20 soron 88 mm-es

[13] 1518-ra latin és német (Staatliche Bibliothek Bamberg – Zinner nem ismeri); 1520-ra német (Bayerische Staatsbibliothek München és Kunglige Bibliotek Stockholm – Zinner 1126); 1521-re német (Bayerische Staatsbibliothek München – Zinner 1146); 1525-re német (Universitätsbibliothek Frankfurt – Zinner nem ismeri); 1528-ra német (Universitätsbibliothek Würzburg és Bayerische Staatsbibliothek München – Zinner 1357); 1529-re német (Universitätsbibliothek Würzburg és Stadtbibliothek Nürnberg – Zinner nem ismeri); 1530-ra német (Universitätsbibliothek Würzburg és Bayerische Staatsbibliothek München – Zinner 1405); 1531-re latin (Universitätsbibliothek Würzburg – Zinner 1439/a); 1532-re német (Stadtbibliothek Nürnberg – Zinner 1485).

[14] MATTHÄUS, *i. m.*, 1019–1020.

[15] Uo., 1367.

[16] *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, hrsg. von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin, VIII, Stuttgart, 1978, Sp. 104. – Korábban téves olvasat alapján ősnyomtatványnak tartották: Walter Arthur COPINGER, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum*, II, London, 1898, nr. 2290; Karl SUDHOFF, *Deutsche medizinische Inkunabeln*, Leipzig, 1908, nr. 429; ZINNER, *i. m.*, nr. 758 alatt átveszi a téves adatot.

[17] BNH Cat, E-179.

[18] KLINDA, *i. m.*, 464.

schwabacher) a jellegzetesen lekerekített, gömbölyded kis „g" betűkkel, valamint a számjegyek teljesen megegyeznek a fent említett két Ephemeris betűtípusával és Dyon egy másik, 1510-re szóló naptárának betűivel.[19] A naptárunkon használt fraktúr kiemelő típus szintén azonosítható Dyon egyéb kiadványaiban szereplő betűkkel.[20]

Adam Dyon 1509–1518 között Nürnbergben nyomtatott, majd Breslauban folytatta tevékenységét.[21] Nürnbergi működése idejéből aránylag kevés kiadvány maradt fenn, főleg egyleveles népénekek, naptárak, rövid híradások aktuális eseményekről, prognosztikonok és egyéb kis terjedelmű írások.[22] A most előkerült falinaptár nemcsak jól illeszkedik Dyon hasonló jellegű kiadványainak sorába, nyomdai tevékenységébe, hanem ki is egészíti azt.

[19] BNH Cat, E-180.

[20] *Eyn Auszug etlicher Practica und Propheceyen...*, Nürnberg, [1516 k.].

[21] Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, 2., verbesserte und ergänzte Auflage, Wiesbaden, 1982, 65; 353.

[22] Frieder SCHANZE, *Einblattdrucke von Hans Hochspringer d. J., Jakob Köbel und Adam Dyon*, Gutenberg-Jahrbuch, 59(1984), 151–156.

Ferenc Postma–Péter Eredics

# HENRICUS DIESTIUS UND SEINE UNGARISCHEN STUDENTEN IN DEVENTER

*Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie*

Henricus Diestius (a Diest, van Diest),[1] geboren am 19. Dezember 1595 im westfälischen Altena, studierte Theologie in Herborn, Heidelberg und Basel. An der Universität Basel verteidigte er im September 1621 als Letztes und als Krönung seiner Studien eine *Disputatio inauguralis theologica* zur Erlangung der Doktorwürde, und zwar unter der Anleitung von Sebastianus Beckius, „Novi Testam. Profess. Ord. & Facultatis Theologicae Decanus":[2]

> *Disputatio inauguralis theologica de communicatione idiomatum, quam... pro summis in Sacrosancta Theologia consequendis honoribus et privilegiis Doctoralibus publicae disquisitioni subjicit* ***Henricus a Diest****, Altenanus Marco-Westphalus. Ad diem 6 Septembr.*
> Basileae, typis Johan. Jacobi Genathii, 1621.
> In 4to: [12] S.

Zugleich hatte er sich dort – als beliebter Student von Johannes Buxtorf Senior (1564–1629) – auf die orientalistischen Sprachen verlegt, und zwar namentlich auf das Hebräisch und das Aramäische. Mit dessen Sohn, Johannes Buxtorf Junior (1599–1664), blieb er in ständiger, freundschaftlicher Beziehung verbunden. Dem berühmten Basler Hebraisten widmete er noch im Jahre 1660 seine *Grammatica hebraea*, die übrigens erst 1665 in Deventer herausgebracht wurde, als Buxtorf bereits verstorben war.[3] In teurem Andenken schrieb er dann ein *Epicedium* (auf Latein), das nicht nur einen Platz in seiner eigenen hebräischen Grammatik bekam, sondern auch in einer Sammlung von insgesamt 55 „Epicedia in obitum luctuosiss. Johannis Buxtorfii", die 1665 in Basel erschien.[4]

[1] Siehe über Henricus Diestius: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen, Kok, 1983, II, 163–164 (s.v.; Art. verfasst von D. NAUTA). – Nauta's bibliographische Angaben sind aber leider unvollständig. So erwähnt er z.B. entweder die deutsche Übersetzung von Diestius' *Funda Davidis* (1648), noch die drei Übersetzungen ins Ungarische (1648, 1658, 1661). Auch Diestius' *Mellificium catecheticum* – das mindestens dreimal herausgebracht wurde (Deventer 1640, 1648 und 1653) – lässt er außer Betracht, genauso wie dessen *Enchiridion theologiae christianae* (Deventer 1641).

[2] Ex. in der Privatsammlung Postma–Gosker, Venlo.

[3] Siehe über diese hebräische Grammatik von Diestius: Ferenc POSTMA, *Hebraïci van eertijds: De zeldzame Grammatica van Henricus Diestius (1665)*, Alef Beet, Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws, I/2 (1991), S. 19–25. – Ex. in der Privatsammlung Postma–Gosker.

[4] Den Text dieses *Epicedium* findet man auch bei POSTMA (Fußnote 3), S. 25. – Die Basler Sammlung erschien 1665 in einem Anhang bei der *Oratio parentalis [...] Johannis Buxtorfii*, Ende Februar gehalten von Prof. Lucas Gernlerus. – Ex. in der Privatsammlung Postma–Gosker.

Nach seiner Basler Studienzeit finden wir Diestius in Leiden (1623), wo er – 28 Jahre alt – eine Zeitlang *Privatissima* gab. Im Jahre 1624 wurde er dann reformierter Pfarrer in Emmerich, wo er sich aber bereits am 31. Oktober 1627 von der Gemeinde verabschiedete. Ende August 1627 hatte er ja eine Berufung als „Theologiae et Linguae Sanctae Professor" ans Gymnasium Illustre in Harderwijk bekommen. Dort sollte er 12 Jahre lang mit großem Erfolg arbeiten. Im Oktober 1639 kam dann eine Berufung nach Deventer, wo er – im Januar 1640 – seine Professur am örtlichen Gymnasium Illustre – mit einer *Oratio inauguralis de animae statu post mortem*[5] – antrat. Noch im hohen Alter, bis an sein Lebensende, dem 17. Juni 1673, arbeitete er dort als vielseitiger Gelehrter.[6] Dass „Deventer" sich dadurch nicht nur im eigenen Land, sondern auch im Ausland, ja sogar im fernen Ungarn, einen guten Ruf erwarb, versteht sich von selbst.

Doch ist – allem Anschein nach – die Zahl von ungarischen Studenten in Deventer relativ niedrig geblieben. Insgesamt finden wir – offiziell – nur 27 Studenten aus Ungarn, bzw. Siebenbürgen in der Matrikel, alle verzeichnet in den Jahren 1644–1649.[7] Man könnte aber vermuten, dass diese Zahl – die Jahre hindurch – in Wirklichkeit doch höher gewesen sein könnte. Selbst im Jahre 1665 spricht Diestius – in seiner oben erwähnten *Grammatica hebraea* – explizit noch von „multi Ungari, aliique ex Academiis, ad nostram institutionem ad exiguum tempus divertentes". Gerade für diejenigen, die er selbst nur kurze Zeit in Hebräisch unterrichten konnte, so schreibt er, hatte er seine eigene – kurzgefasste – Grammatik geschrieben und veröffentlicht.[8]

Offensichtlich haben Diestius die „Ungari" immer, d.h. schon von Anfang an, sehr nah am Herzen gelegen. Bereits die erste Gruppe von fünf Studenten, die – von Franeker aus – Ende August 1644 in Deventer ankam,[9] ließ er sofort an einer neuen Reihe von öffentlichen Übungsdisputationen teilnehmen – beeindruckt von ihrer außergewöhnlichen Aufmerksamkeit. Am 26. Oktober 1644 disputierte – als erster – Nicolaus Szoboszlai, darauffolgend, am 23. November, Andreas Wáci/Váczi (Appendix I). Dass aber auch die drei anderen – Martinus Debrétei,[10] Paulus Bogacinus/Bogácsi[11] und Stephanus Gál[12] – noch im selben Jahr als

[5] Den Text dieser *Oratio inauguralis* findet man in Diestius' *Enchiridion theologiae christianae* (1641), siehe dazu: Appendix III.

[6] Über Diestius in Deventer, siehe dazu: Jacobus Cornelis van SLEE, *De Illustre School te Deventer, 1630–1878; Hare geschiedenis, hoogleeraren en studenten, met bijvoeging van het Album Studiosorum,* 's Gravenhage, Nijhoff, 1916, S. 75–77.

[7] Die Liste von 27 Namen, siehe dazu: Van SLEE (Fußnote 6), S. 208–211. – Idem SEGESVÁRY Lajos, *A deventeri athenaeumon tanult magyarok, 1644–1649,* Századok, 1937, S. 506–508. – Vgl. dazu: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918,* Hrsg. Réka BOZZAY, Sándor LADÁNYI, Bp., ELTE Levéltár, 2007 (= BOZZAY–LADÁNYI), S. 207–209.

[8] Siehe dazu: DIESTIUS, *Grammatica hebraea* (Fußnote 3), *Dedicatio*. – Über seinen hebräischen Unterricht schreibt er: „Linguam Hebraeam quod attinet, ejus initia ita, per Dei gratiam, nudabo, ut mediocribus ingeniis sufficiat per annum didicisse (at non exercuisse)", vgl. dazu: Van SLEE (Fußnote 6), S. 75.

[9] Alle fünf immatrikulierten sich am 28. August 1644, siehe dazu: Van SLEE (Fußnote 6), S. 208. – Idem SEGESVÁRY (Fußnote 7), S. 507. – Vgl. dazu: BOZZAY–LADÁNYI, S. 207 (fehlerhaft!).

[10] BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2438.

[11] BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2437.

[12] BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2439; RMSz, S. 272 (s.v.).

Respondenten an derselben Reihe von Übungsdisputationen teilnahmen, lässt sich anhand von Diestius' *Funda Davidis* feststellen. Dieses Buch erschien im Jahre 1646, als nachträgliche Gesamtausgabe dieser kompletten Reihe, d.h. als durchgehender Text von insgesamt dreizehn Übungsdisputationen (Appendix II). Unter den dreizehn „Nomina Respondentium" finden wir – als die ersten – alle fünf „Hungari" verzeichnet. Außerdem informiert Diestius uns in der gedruckten *Dedicatio,* wie sein neues Buch zustande gekommen ist, wobei er zugleich die Rolle der fünf Studenten aus Ungarn betont: „Novum hoc opus diu a me fuit pressum, sed quod tandem expressit singularis diligentia quinque Hungarorum, Theol. Studiosorum, quibus quum placuisset mea institutione, ad tempus, in illustri hoc Gymnasio Daventriensi, uti, istam materiam publice disputandam dedi, accedentibus mox aliis, horumque vestigia pari diligentia prementibus, adeo ut tredecim disputationibus fuerit absolutum".

Dass die ungarischen Studenten gerade für diesen Lehr- und Übungsstoff („materia") außergewöhnliches Interesse zeigten, ist völlig klar. Zuhause, in ihrem Heimatland, sollten sie sich – als zukünftige reformierte Pfarrer – doch öfters und mit gründlichen Kenntnissen gegen die vielen Irrtümer in Glaubenssachen wehren müssen. Wie damals David seinen Gegner, den riesenhaften Philister Goliath, in einem Zweikampf mit einer Schleuder erschlagen hatte,[13] so sollten auch sie die vielen Gegner von der wahren, christlichen Lehre endgültig besiegen. Für diesen Kampf – „contra errores ac haereses cujuscunque generis" – wurden sie von Diestius trefflich ausgerüstet – nicht mit fünf glatten Steinen aus einem vorüberfließenden Bach (wie es damals bei David der Fall war), sondern anhand der fünf Grundpfeiler („fundamenta") der christlichen Religion, sc. „Decalogus, Symbolum Apostolicum, Oratio Dominica, Institutio Baptismi, et Institutio S. Coenae", alle fünf dem klaren Fluss der H. Schrift entnommen. Zugleich wurde ihnen von Diestius ganz deutlich gemacht, welche „Goliathi", d.h. welche riesenhaften Gegner der christlichen Wahrheit genau in Betracht kommen und also – kraftvoll und zielgerichtet – bekämpft werden müssen: Vor allem die Papisten („Papistae"), aber auch diejenigen, die sich Lutheraner nennen („Ubiquetarii"), die Wiedertäufer („Anabaptistae"), die Sozinianer („Sociniani"), und noch viele andere.[14]

Auf diese Weise stellte Diestius – durch seine Studenten – mit seinen Lehr- und Übungsschriften den Reformierten in Ungarn und Siebenbürgen ein kraftvolles und zugleich gediegenes Mittel für den Kampf zur Verfügung. Dass die Gesamtausgabe – Diestius' *Funda Davidis* (1646) – bereits kurz darauf in ungarischer Sprache in Debrecen erschien (1648),[15] wird denn auch kaum jemanden verwundern. Diese Übersetzung ins Ungarische stammte aus der Feder von Nicolaus/Miklós Szoboszlai, dem ersten Respondenten der Reihe (siehe oben). Außerdem wurde Diestius' Buch später noch zweimal auf Ungarisch herausgebracht,

[13] Siehe dazu: 1Sam, 17.

[14] Siehe dazu: Diestius' *In Fundam Davidis Introitus,* resp. in der Übungsdisputation von Nicolaus Szoboszlai (1644), in seiner *Funda Davidis* (1646), und in seiner niederländischen Übersetzung (1647). – Appendix I, resp. II.

[15] Bei NAUTA (Fußnote 1), wie bei anderen, wurde diese ungarische Übersetzung außer Betracht gelassen, sowie die beiden späteren Übersetzungen von Uzoni und Udvarhelyi. Dasselbe gilt für die ganze Rezeption von Diestius' Arbeit in Ungarn und Siebenbürgen.

nämlich in Gyulafehérvár (1658) und Kolozsvár (1661),[16] in zwei unterschiedlichen Übersetzungen, bzw. aus der Feder von Balázs Uzoni[17] und Péter Udvarhelyi (siehe unten).[18]

Wie gesagt, waren an Diestius' *Funda Davidis* insgesamt dreizehn Respondenten beteiligt. Unser Appendix III (siehe unten) macht klar, dass viele andere Bücher von Diestius – sowohl frühere als spätere – gleichfalls aus langen Reihen von Übungsdisputationen entstanden sind und hinterher von ihm selbst redigiert und – in letzter Form – abgefasst wurden. Wie Diestius' Bücher, sind heutzutage auch seine Übungsdisputationen in Originalfassung kaum noch zu finden.[19] So ist es undeutlich, an welchem *Collegium theologicum publicum renovatum* der „Ungarus" Stephanus T. Bátorkeszi – im März 1646 – als Respondent beteiligt war: Seine *Disputatio V* blieb bis heute ja als die einzige – numerierte – Übungsdisputation aus dieser Reihe erhalten. Dem Inhalt nach gibt es aber keine Schwierigkeiten: Der Text bietet (wieder) einen Angriff gegen die Lehre der Papisten, und stammt ohne Zweifel aus der Feder von Diestius selber (Appendix I). Offensichtlich erschien von dieser Reihe von Übungsdisputationen später keine – von Diestius redigierte – Gesamtausgabe. Das letzte lässt sich – zum Schluss – auch feststellen bei der *Disputatio theologica de gradibus vitae aeternae*, welche der „Ungarus" Franciscus Borsai – im Mai 1649 – unter der Anleitung von Diestius als *Exercitium theologicum* verteidigte (Appendix I). Seine Übungsdisputation wurde zwar nicht numeriert, und gehört also nicht zu einer Reihe, aber der Haupttext – genauso wie der *Introitus* und die *Conclusio disputationis* – sollte man doch unbedingt Diestius selber zuschreiben. Soviel ist klar: Was die Bibliographie von Diestius anbelangt, hat die heutige Buchforschung noch einen sehr langen Weg zu gehen.

## Die drei ungarischen Übersetzungen von Diestius' *Funda Davidis*

Auf die Popularität der *Funda Davidis* in Ungarn können wir aus der Anzahl der Übertragungen schließen. Wie gesagt, findet man in der Fachliteratur drei Titel, die im 17. Jahrhundert voneinander unabhängig übersetzt worden sind.[20] *A szent Davidnak öt követskei* wurde 1648 von Menyhárt Fodorik (?–1661) in Debrecen gedruckt.[21] Der Übersetzer war Miklós Szoboszlai, der während seines Studiums in Deventer (siehe oben) mit seinen Kommilitonen: Pál Bogácsi, Márton Debrétei, István Gál und András Váczi, Diestius zur Verfassung der *Funda Davidis* bewogen hat: „[...] geschrieben auf unsere Bitte in lateinischer Sprache am Ende des Jahres 1644 von Henricus Diestius."[22] Szoboszlai hat unmittelbar nach seiner

[16] Siehe dazu: V. Ecsedy Judit, *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*, MKsz, 1989, S. 20–47.

[17] RMSz, S. 860 (s.v.).

[18] RMSz, S. 852 (s.v.).

[19] Siehe dazu: Jacob van Sluis, *Bibliografie van Deventer disputaties, 1630–1815 = Deventer denkers: De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*, Hrsg. Hans Willem Blom, Henri Adriën Krop, Michiel Rudolf Wielema, Hilversum, Verloren, 1993, S. 213–226.

[20] Siehe dazu: V. Ecsedy (Fußnote 16), S. 20–47.

[21] Siehe dazu: RMNy 2207.

[22] Vgl. Az jo lelkiismeretü olvasonak [...], $aa_1$r. „[...] szerze deák nyelven a' felsö 1644 Esztendöben HENRICUS DIESTIUS keresünkre."

Rückkehr nach Ungarn im Jahre 1645, also vor dem Erscheinen der Quellenarbeit, mit dem Übersetzen angefangen. Im Hinblick auf seine guten Beziehungen zum Professor überrascht es nicht. Aller Wahrscheinlichkeit nach verfügte er über die Disputationen der *Funda Davidis*-Reihe und vielleicht hatte er sogar das Manuskript des Buches aus den Niederlanden mitgenommen. Zum Herausgeben der Übersetzung kam es, wie er schreibt, „[...] durch die Last meiner schwierigen Arbeit in der Schule"[23] jedoch nur drei Jahre später. Seine Zielsetzung war es, den ungarischen reformierten Landsleuten, „[...] arm an Geist zu dienen und beizustehen [...]",[24] damit sie in ihrem Streit gegen die Papisten „[...] mühelos triumphieren [...]".[25] Im Vorwort *Az jo lelkiisméretü olvasonak* schreibt Szoboszlai nicht nur ausführlich über das Entstehen des Buches, sondern er gibt dem Leser zugleich auch einen Einblick in seine Arbeitsmethode beim Übersetzen. Eines der Grundprobleme der ungarischen Übersetzungsliteratur des 17. Jahrhunderts, die Bündigkeit der Quellensprachen, taucht auch bei ihm auf: „[...] Beim Übersetzen konnte ich den natürlichen Lauf des Lateinischen nicht immer wiedergeben. Ich war daher in vielen Fällen gezwungen ein Wort im lateinischen Text mit mehreren Wörtern zu beschreiben."[26]

Im Gegensatz zu Szoboszlai hat Balázs Uzoni (?–ca. 1671) keine ausländischen Universitäten besucht. Seine Laufbahn, beschrieben im Aufsatz von János Herepei, spielt sich ausschließlich in Siebenbürgen ab.[27] Uzonis Übersetzung mit dem Titel *Öt sima kövekkel felékesítetett Dávid parittyája* ist 1658 in Gyulafehérvár erschienen.[28] Das einzige Exemplar, aufbewahrt in der Ungarischen Nationalbibliothek in Budapest, ist unvollständig. Dies gilt leider auch für die Widmung vom 20. Mai 1656, die Uzoni als Schullehrer in Bonyha vermutlich an Simon Kemény (1633–1675), den Sohn des späteren siebenbürgischen Fürsten geschrieben hat. Im erhaltenen Teil finden wir keine Informationen über die Entstehungsgeschichte des Buches. Das kurze Vorwort *Az kegyes olvasohoz* gibt jedoch an, warum er die *Funda Davidis* von Diestius ins Ungarische übersetzt hat. Wie Szoboszlai, wollte auch er „[...] denjenigen, die sich die Fundamente der christlichen Religion leicht aneignen und dem Gegner trotzen wollen",[29] im Glaubensstreit geistliche Hilfe leisten.

Auch die dritte Übertragung wurde zur Unterstützung gegen die Papisten verfasst. Péter Udvarhelyis *Öt sima kövekkel el-készitett David parittyája* wurde 1661 postum in Kolozsvár bei Ábrahám Szenci Kertész (?–1667) gedruckt.[30] Über das Leben des Übersetzers ist wenig bekannt. Wir kennen von seiner Hand nur ein Gedicht im Buch von János Laskai (ca. 1605–?), das er mit „Petrus Udvarhely nobilis Siculus Transylvanus, nunc in Hungaria conmorans"

[23] Vgl. Ebd., $aa_2$r. „[...] scholabeli dolgaimnak bajos terhei miat."

[24] Vgl. Ebd., $aa_1$r. „[...] az egy-igyüeknek lennek szolgálattal es segitseggel [...]."

[25] Vgl. Ebd., $aa_1$r. „[...] konyu mesterseggel nagy diadalmat vehetnek [...]."

[26] Vgl. Ebd., $aa_3$r. „[...] nem mindenkor lehetet az forditásban a' deák nyelvet természet szerint valo folyása szerint követnem, mire képest, böveb szoval kellet ki-mondanom a' mit az deák textusban csak egy szoval találnál fel sok hellyen."

[27] Siehe dazu: HEREPEI János, *Apáczai és kortársai*, Bp.–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2), S. 619–621.

[28] Siehe dazu: RMNy 2764.

[29] Vgl. Az kegyes olvasohoz, $A_2$r. „[...] azoknak a' kik az keresztyéni vallásnak fundámentomit igen könnyen meg-tanolni igyekezik, és azokbol az ellenkezö feleknek ellennek akarnak állani [...]."

[30] Siehe dazu: RMNy 2983.

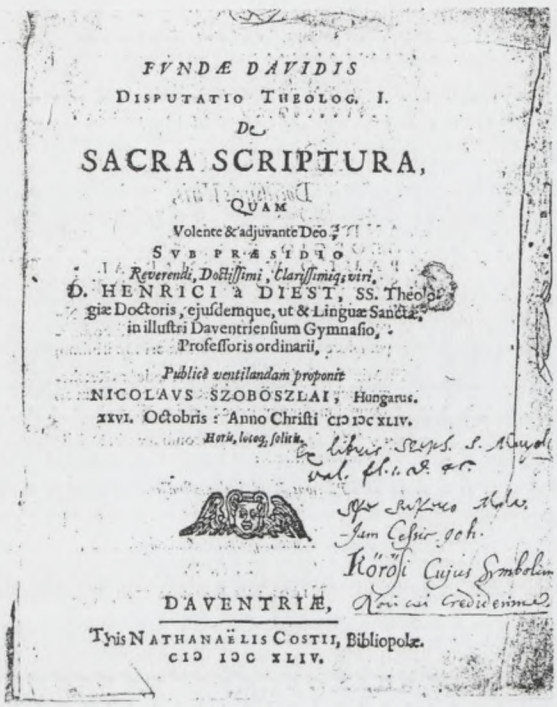

FVNDÆ DAVIDIS
DISPUTATIO THEOLOG. I.
DE
SACRA SCRIPTURA,
QUAM
Volente & adjuvante Deo,
SUB PRÆSIDIO
*Reverendi, Doctissimi, Clarissimiq; viri,*
D. HENRICI à DIEST, SS. Theologiæ Doctoris, ejusdemque, ut & Linguæ Sanctæ,
in illustri Daventriensium Gymnasio,
Professoris ordinarii,
*Publicè ventilandam proponit*
NICOLAVS SZOBOSZLAI, Hungarus.
XXVI. Octobris: Anno Christi CIↃ IↃC XLIV.
*Horis, loco, solitis.*
DAVENTRIÆ,
Typis NATHANAËLIS COSTII, Bibliopolæ.
CIↃ IↃC XLIV.

Abb. 1. *Fundae Davidis disputatio theolog. I, de Sacra Scriptura.*
Universitätsbibliothek, Pécs

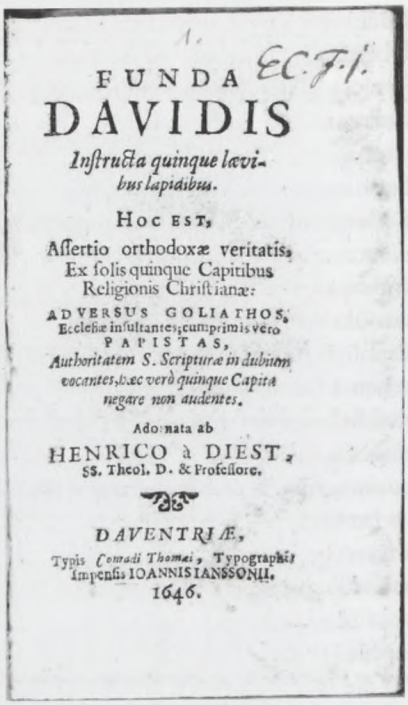

1.
EC.F.1.
FUNDA
DAVIDIS
*Instructa quinque lævibus lapidibus.*
HOC EST,
Assertio orthodoxæ veritatis,
Ex solis quinque Capitibus
Religionis Christianæ:
ADVERSUS GOLIATHOS,
Ecclesiæ insultantes; cum primis verò
PAPISTAS,
*Authoritatem S. Scripturæ in dubium vocantes, hæc verò quinque Capita negare non audentes.*
Adornata ab
HENRICO à DIEST,
SS. Theol. D. & Professore.
DAVENTRIÆ,
Typis *Comadi Thomæi*, Typographi
Impensis IOANNIS IANSSONII.
1646.

Abb. 2. *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus.*
Universitätsbibliothek, Freiburg

unterzeichnete.[31] Ob er im Ausland studiert hat, wissen wir nicht. Es sind von ihm keinerlei akademische Druckwerke erhalten geblieben und sein Name steht nicht in den niederländischen Matrikeln, aber die Immatrikulation war für die ungarischen Studenten infolge ihrer besonderen Privilegien nicht an allen Universitäten Pflicht. Das heißt, dass der Besuch der Vorlesungen und Verteidigung der Disputationen auch für diejenigen, die sich nicht immatrikuliert hatten, möglich war.

Im Vorwort *A' keresztyen olvasohoz,* das am 4. April 1660 von einem wohlhabenden Verwandten des verstorbenen Übersetzers, György Udvarhelyi, geschrieben wurde, sind interessante Einzelheiten über das Entstehen des Werkes zu lesen. Péter Udvarhelyi hatte das Manuskript der Übersetzung überraschend schnell, schon 1646 – im Jahr des Erscheinen der *Funda Davidis* in Deventer – angefertigt. Wenn er nicht in Holland studiert hat, dann waren es vermutlich ungarische Peregrini, die die Quellenarbeit in die Heimat mitnahmen, wie es bei einem anderen Buch von Diestius, dem *Grammatica hebraea* auch der Fall war.[32] Durch

[31] Siehe dazu: RMNy 1867.
[32] Siehe dazu: POSTMA (Fußnote 3), S. 19.

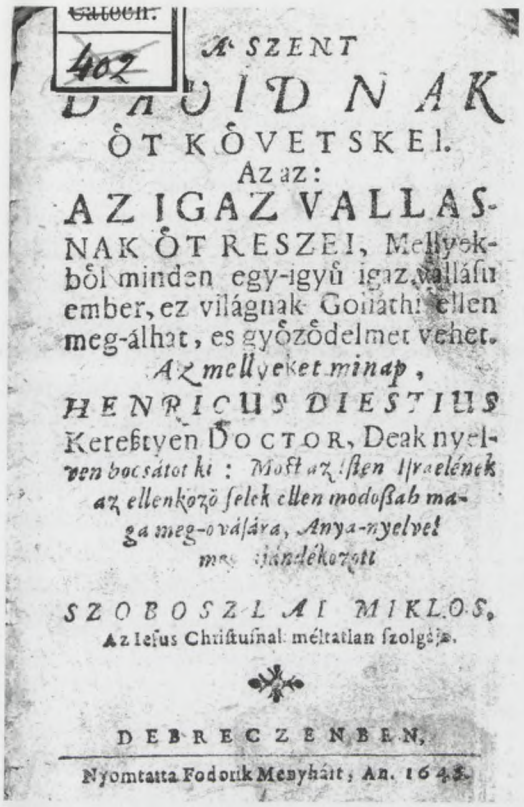

A SZENT
DAVIDNAK
ÖT KÖVETSKEI.
Az az:
AZ IGAZ VALLAS-
NAK ÖT RESZEI, Mellyek-
ből minden egy-igyű igaz vallású
ember, ez világnak Goliáthi ellen
meg-álhat, es győzödelmet vehet.
Az mellyeket minap,
HENRICUS DIESTIUS
Keresztyen DOCTOR, Deak nyel-
ven bocsátot ki: Most az Isten Israelének
az ellenkező felek ellen modoſsab ma-
ga meg-óvására, Anya-nyelvet
[illegible]
SZOBOSZLAI MIKLOS,
Az Iesus Chriſtusnak méltatlan ſzolgája.
DEBRECZENBEN,
Nyomtatta Fodorik Menyhárt, An. 1648.

Abb. 3. *A szent Davidnak öt követskei.*
Ungarische Nationalbibliothek, Budapest

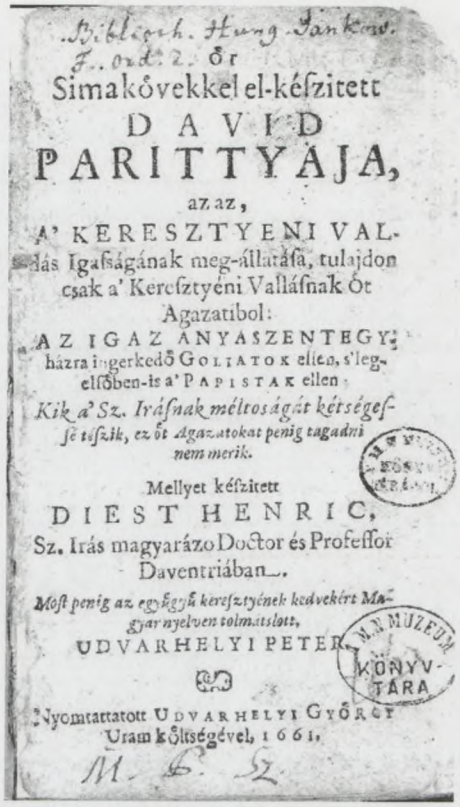

Öt
Simakövekkel el-készitett
DAVID
PARITTYÁJA,
az az,
A' KERESZTYENI VAL-
lás Igasságának meg-állatása, tulajdon
csak a' Keresztyéni Valláſnak Öt
Agazatibol:
AZ IGAZ ANYASZENTEGY-
házra ingerkedő GOLIATOK ellen, s'leg-
elsőben-is a' PAPISTAK ellen:
*Kik a' Sz. Iráſnak méltoságát kérségeſ-*
*ſé tészik, ez öt Agazatokat penig tagadni*
*nem merik.*
Mellyet készitett
DIEST HENRIC,
Sz. Irás magyarázo Doctor és Profeſſor
Daventriában.
*Most penig az egy-igyű keresztyének kedvekért Ma-*
*gyar nyelven tolmátsolt,*
UDVARHELYI PETER.
Nyomtattatott UDVARHELYI GYÖRGY
Uram költségével, 1661.

Abb. 4. *Öt sima kövekkel el-készitett David parittyája.*
Ungarische Nationalbibliothek, Budapest

den Tod des Übersetzers kam es nicht zur Herausgabe. Wie wir gesehen haben, wurde die *Funda Davidis* in ungarischer Sprache inzwischen zweimal, in 1648 und 1658 auf den Markt gebracht. Aber angesichts dessen, dass „[...] die obigen zwei Bücher vergriffen sind",[33] fand György Udvarhelyi die Zeit reif um das Manuskript aus 1646 zu veröffentlichen.

## Zur ungarischen Rezeption des Diestius anhand von Bücherverzeichnissen und Possessoreneintragungen

Dank der Veröffentlichungen der Forschungsgruppen der Ungarischen Nationalbibliothek in Budapest und des Arbeitskreises für Lesegeschichte in Szeged über die Lesekultur in der Frühen Neuzeit im Karpatenbecken können wir uns über die Verbreitung der Werke des

[33] Vgl. A' keresztyen olvasohoz, $A_1$v. „[...] azok az elebbeniek igen el-fogytak."

Deventer Professors ein Bild machen.[34] Spuren der Diestius-Rezeption in Ungarn sind in großer Anzahl in den alten Bücherverzeichnissen und Bücherlisten aufzufinden.

Ein Bestseller der ungarischen Gebetsliteratur des 17. und 18. Jahrhunderts war das Buch von István Diószegi Kis (ca. 1635–1698) *Lelki fegyver,* übersetzt aus Diestius' *Christelijcke Ghebeden en Danckseggingen.*[35] Die Frage, wie oft das Buch in Ungarn veröffentlicht wurde bzw., wo und wann die einzelnen Herausgaben gedruckt wurden, ist nicht eindeutig zu beantworten. Die vierte Auflage des Werkes, gedruckt im Jahre 1703 in Lőcse, ist die erste, von der wir Exemplare besitzen. Danach ist es mindestens neunmal von der Druckerei in Debrecen aufgelegt worden: 1722, 1723, 1726, 1740, 1744, 1751, 1761, 1765, 1790.[36] In der Bibliographie von Géza Petrik wird weiterhin ein Exemplar angegeben, das man in Eperjes aufbewahrt, jedoch ohne Datum und Ort der Ausgabe. Es stammt vermutlich aus der Zeit Anfang des 18. Jahrhunderts und trägt Merkmale der Druckerei von Debrecen.[37] Außerhalb von Debrecen ist das *Lelki fegyver* nach József Szinnyei im Jahre 1773 auch in Kolozsvár erschienen, aber davon ist kein Exemplar erhalten.[38] Die zwei letzten Ausgaben aus dem 18. Jahrhundert wurden im Laufe des Jahres 1794 in der Pozsonyer Druckerei von Landerer veröffentlicht. Überraschend ist daher, dass man Diószegi Kis' Übersetzung nur in drei damaligen Bücherverzeichnissen findet.[39] Um welche Ausgaben es geht, wissen wir leider nicht. József Komáromy besaß dieses Bündel. Seine Güter, einschließlich der Übersetzung von Diószegi Kis wurden am 27. Juli 1706 von Kolozsvár nach Sárospatak gebracht.[40] Auch im Bücherver-

[34] Siehe dazu: www.eruditio.hu.

[35] Vgl. *Lelki fegyver, Avagy A' Hétnek minden Napjaira rendeltetett Reggeli és Estvéli Könyörgesek és buzgo háládások; Mellyek Elsöben Német Nyelvböl Belga nyelvre fordittattak: Viszontag az Isten Anyaszentegyházában vitézkedö hivek kedvekért Magyar nyelven ki-botsáttattak, Belgiomban [...] Most pedig újobban negyedszer ki-nyomtattattak,* Lőcse 1703 (RMK I. 1677) – Die niederländische Quellenarbeit ist Diestius' *Joh. Havermans Christelijcke Ghebeden en Danckseggingen. Op 't nieuw met het Hooghduytsche gecollationeert en daerenboven voor de Gereformeerde Kercke gecorrigeert [...],* Amsterdam 1650. Vgl. *Short Title Catalogue Netherlands* (= STCN, http://www.kb.nl/stcn). Ausführliche Informationen über diese Bücher findet man bei Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit,* Frankfurt am Main, Lang, 2008, S. 72–99.

[36] Dank der Buchhaltung der Debrecener Druckerei ist ab 1723 der Preis und/oder die Auflage einiger Ausgaben gut zu verfolgen: 1723: Preis: 5 krajcár (Kreuzer), 1726: 3000 Stücke, Preis: 5 krajcár, 1744: 3000 Stücke, Preis: 6 krajcár, 1751: 3000 Stücke, Preis: 6 krajcár, 1761: 1500 Stücke, 1765: 3000 Stücke, Preis: 6 krajcár, 1790: 3000 Stücke, Preis: 6 krajcár. Zum Vergleich war der Wochenlohn eines Druckergehilfen um 1745 ca. 1 forint 36 krajcár. Vgl. BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda, 1561–1961,* Bp., Akadémiai, 1961, S. 343–351.

[37] Siehe dazu: Petrik, Band VII, S. 126.

[38] Siehe dazu: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái,* Bp., 1893, Band II, S. 888.

[39] Es muss jedoch erwähnt werden, dass in den Bücherlisten und Bücherverzeichnissen oft nur die Eintragung „Gebetbuch" steht ohne den Titel des Buches oder den Namen des Autors zu nennen. Unter diesen Gebetbüchern kann Diószegis Übersetzung natürlich in stattlicher Anzahl vorkommen.

[40] Siehe dazu: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely,* Hrsg. KESERŰ Bálint et alii, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), S. 14. Über Komáromy haben wir keine anderen Informationen.

zeichnis des Pfarrers János Tatai (1669–1725) aus 1725 war ein Exemplar vorhanden.[41] In der vom 8. Dezember 1752 datierten Liste der Frau von István Csókai, Buchhändlerin in Debrecen, liest man dagegen über drei Exemplare des Gebetbuches *Lelki fegyver*.[42]

Wir wollen jetzt einige andere Bücher des Professors unter die Lupe nehmen. In der Bibliothek von Kata Bethlen (1700–1759)[43] befand sich das von Balázs Uzoni ins Ungarische übersetzte Werk *Funda Davidis*.[44] In der Bücherliste von Sámuel B. Gyarmathy, geöffnet am 28. Juli 1696 in Kolozsvár, findet man Diestius' *Theologia biblica*.[45] Eine wahre Schatzkammer ist das Verzeichnis des Theologen und Lehrers aus Gyulafehérvár, Sámuel Kaposi (1660–1713). Es enthält die nachfolgenden Druckwerke des Professors:[46] *Grammatica hebraea, Theologia biblica, Mellificium catecheticum,*[47] *Funda Davidis* in lateinischer Sprache, *Praxeos sacrae specimen*[48] und ein bis jetzt unbekanntes Buch mit dem Titel *Conciones graecae*, wahrscheinlich Diestius' *Conciones festales*.[49] Der ehemalige Franeker Student András Nánási hatte unter seinen Büchern in Beszterce ein Exemplar der zweiten – Amsterdamer – Auflage des *Praxeos sacrae specimen* aus 1644.[50] Im Besitz des Rektors der protestantischen Schule in Szászváros, Michael Halicius (1643–ca. 1694) waren das *Mellificium catecheticum* bzw. Übungsdisputationen, verteidigt unter dem Vorsitz des Diestius.[51] Im ältesten Bibliothekskatalog des reformierten Kollegiums

[41] Siehe dazu: *Magyarországi magánkönyvtárak II, 1588–1721,* Hrsg. KESERŰ Bálint, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), S. 164. – Auch über den Lebenslauf von Tatai findet man hier Informationen.

[42] Siehe dazu: TÓTH Béla, *Debreceni könyvkereskedő a 18. században,* MKsz, 1979, S. 187; Über ihre Person ist nichts weiteres bekannt.

[43] Gräfin Kata Bethlen, Witwe des Grafen József Teleki, war eine eifrige Buchsammlerin. Sie erwarb für ihre Bibliothek mehr als 500 Handschriften und Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Siehe dazu: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója,* Hrsg. SIMON Melinda, Szeged, 1997 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 2), S. XXI–XXIV.

[44] Vgl. Ebd., S. 20–21, Nr. 71. Gedruckt in Gyulafehérvár im Jahre 1658.

[45] Siehe dazu: *Magyarországi magánkönyvtárak II, 1588–1721,* Hrsg. KESERŰ Bálint, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2) S. 13, Nr. 19. Siehe auch: Appendix III. Über Gyarmathy haben wir keine anderen Informationen.

[46] Siehe dazu: *Erdélyi könyvesházak III (1563–1757): A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források,* Hrsg. KESERŰ Bálint, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3) S. 238 und S. 251 *(Grammatica hebraea),* S. 261 *(Theologia biblica),* S. 242 *(Mellificium catecheticum*), S. 227 und S. 248 *(Funda Davidis),* S. 228 *(Praxeos sacrae specimen),* S. 235 *(Conciones graecae=festales [?]).* Auch über den Lebenslauf von Kaposi findet man hier Informationen.

[47] Siehe dazu: Fußnote 1.

[48] Die erste Ausgabe des *Praxeos sacrae specimen...* (Harderwijk 1637) steht nicht im *Short Title Catalogue Netherlands* (= STCN, http://www.kb.nl/stcn). – Dieses Werk enthält u.a. Predigten, die Diestius in Emmerich gehalten hat. In Ungarn ist es, wieder auf Latein, im Jahre 1653 in der Druckerei von Ábrahám Szenci Kertész in Várad erschienen – Siehe dazu: RMNy 2500.

[49] Vgl. *Conciones festales...* (Deventer 1661). Siehe dazu: STCN.

[50] Siehe dazu: KESERŰ (Fußnote 46), S. 155, Nr. 19. – Auch über den Lebenslauf von Nánási findet man hier Informationen.

[51] Vgl. Ebd., S. 201 *(Disputationes theologicae sub Diestio),* 203 *(Mellificium catecheticum).* Auch über den Lebenslauf von Halicius findet man hier Informationen.

in Marosvásárhely aus dem Jahre 1707 wird das *Praxeos sacrae specimen* erwähnt.[52] In der Bücherspende eines unbekannten Gönners für dasselbe Kollegium, datiert vom 23. März 1657, kommt ein Werk von Diestius mit dem Titel *Conciones* vor.[53] Im Nachlass des Druckers Ábrahám Szenci Kertész, aufgestellt in Szeben am 29. Juli 1667, finden wir vermutlich Péter Udvarhelyis ungarische Übersetzung der *Funda Davidis* aus dem Jahre 1661 und drei Exemplare der dritten Auflage des *Praxeos sacrae specimen*.[54]

Nicht nur die Bücherverzeichnissen und Bücherlisten, sondern auch die Possessoren- eintragungen helfen uns, uns eine Übersicht über die Verbreitung der Druckwerke von Diestius zu verschaffen. In der Bibliothek des reformierten Kollegiums von Debrecen befinden sich das *Lelki fegyver* aus dem Jahre 1761, das zum Eigentum des Tischlers Albert Kerekes[55] gehörte und die dritte Ausgabe des *Praxeos sacrae specimen*[56] mit Eintragungen von Sámuel Erdélyi: „Possidet Samuel Erdellyi Comp. Debr. 1719. valet 125 den.", und István Szathmári: „Steph. Szathmári Ao 1758 Debr.", und József Kováts (?–1795):[57] „Jos. Kováts 1791.". Dieselbe Ausgabe hat auch die Universitätsbibliothek in Szeged mit einer Liste von Possessoren aus dem 17. Jahrhundert. Unter den Namen findet man u.a. János Szentpéteri: „Jure possidet Joh. Szentpéteri Ex honorifica oblatione Reve(...) ut pote Laurentij Suri Ano (!) 1697."[58]

Das Konvolut mit Diestius' *De Sacra Scriptura* und *De poena peccati,* der erste und vierte Teil der Reihe *Funda Davidis*-Übungsdisputationen aus Deventer kam 1754 in die Bibliothek des römisch-katholischen Bischofs von Pécs, György Klimó (1710–1777). Davor durften sich einige protestantische Studenten über dieses Material freuen, unter ihnen István S. Mányoki: „Ex libris Steph. S. Manyoki val. fl. 1 d. 45",[59] András Pathai: „Possidet And.s Pathai Debrecini 1685. 6. 8bris Symb. 2. Tim. 2.19. Novit Deus qui sunt sui.", und János Erdélyi: „Jure possidet Johannes Erdélyi anno Domini 1688. die 7. 8bris."[60]

[52] Siehe dazu: KESERŰ (Fußnote 40), S. 102, Nr. 10.

[53] Vgl. Ebd., S. 94, Nr. 2.

[54] Siehe dazu: MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002,* Hrsg. Anikó DEÉ NAGY et alii, Marosvásárhely, Mentor, 2002, S. 373–375.

[55] Aufbewahrt in Debrecen unter der Signatur B 1402a. – Über seine Person ist nichts weiteres bekannt.

[56] Aufbewahrt in Debrecen unter der Signatur RMK 905. – Über die Namen und die Eintragungen der Possessoren siehe: www.eruditio.hu.

[57] BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 1756.

[58] Aufbewahrt in Szeged unter der Signatur RA 4826. – Über die Namen und die Eintragungen der Possessoren siehe: www.eruditio.hu.

[59] BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 251, 2136, 2702.

[60] Aufbewahrt in der Universitätsbibliothek Pécs unter der Signatur DD.VI.12/1. – Über die Namen und die Eintragungen der Possessoren siehe: www.eruditio.hu.

## APPENDIX I.

Übungsdisputationen, die in Deventer sub Diestius von ungarischen *Peregrini* – „publice" – verteidigt wurden und separat – in Originalfassung – erhalten blieben.

### 1644

*Fundae Davidis disputatio theolog. I, de Sacra Scriptura. [Resp.]* ***Nicolaus Szoboszlai,*** *Hungarus, 26 Octobris.*
Daventriae, typis Nathanaëlis Costii, 1644. In 4to: [8] S. – [A–$A_4$].
– RMK III. 6243. – Exx.: UB Pécs; Batthyaneum, Alba Iulia.
– N.B.: In der gedruckten *Dedicatio* [Av] erwähnt der Respondent u.a. Paulus W. Kis-Marjai und Stephanus P. Thornai (Thornaeus), „in ecclesia Debrecina praecones verbi Dei diligentiss.".
– „In Fundam Davidis Introitus", [3] S. [= $A_2$r–$A_3$r]. Der Text ist identisch mit Diestius' *Funda Davidis* (1646), S. 1–9 („In Fundam Davidis Introitus") und mit der „Voor-reden", [16] S. [= Ar–$A_8$v], in der niederländischen Übersetzung (1647), siehe unten (Appendix II).
– Der Haupttext, [3] S. [= $A_3$v–$A_4$v], ist – fast – identisch mit Diestius' *Funda Davidis* (1646), S. 10–17.
– Siehe über Szoboszlai: BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2440; RMSz, S. 799 (s.v.).

### 1644

*Fundae Davidis disputatio theolog. IV, de poena peccati, providentia et praedestinatione Dei. [Resp.]* ***Andreas Waci,*** *Hungarus, 23 Novembris.*
Daventriae, typis Nathanaëlis Costii, 1644. In 4to: [8] S. – [D–$D_4$].
– RMK III. 6244. – Exx.: UB Pécs; Batthyaneum, Alba Iulia.
– N.B.: In der gedruckten *Dedicatio* [Dv] erwähnt der Respondent u.a. seinen Vater Andreas Waci, Pfarrer „apud Szoboszlovienses", und seinen Bruder Johannes Waci, Pfarrer „apud Derecskeienses". Die *Dedicatio* wurde unterschrieben mit: Andreas Wáci, Resp.
– Der Haupttext, [6] S. [= $D_2$r–$D_4$v], ist – fast – identisch mit Diestius' *Funda Davidis* (1646), S. 53–70.
– Siehe über Váczi: BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2441; RMSz, S. 862 (s.v.).

### 1646

*Collegii theologici publici renovati disputatio V, exhibens haereses papatus de providentia et praedestinatione, item de persona Christi. [Resp.]* ***Stephanus T. Batorkessi,*** *Ungarus, 5 Martii.*
Daventriae, typis Nathanaëlis Costii, 1646. In 4to: [8] S. – [2],[E–$E_3$].
– Nicht im RMK. – Ex.: Batthyaneum, Alba Iulia.
– Die *Disputatio* wurde während des Rektorats von Diestius verteidigt (Titelblatt).
– N.B.: In der gedruckten *Dedicatio* [Titelblatt verso] erwähnt der Respondent Paulus [W.] Kis-Marjai und Stephanus P. Thornai, „Debreciensis ecclesiae inspectores et pastores". Die *Dedicatio* wurde unterschrieben mit: Stephanus T. Batorkeßi.

– Der Haupttext, [6] S. [= Er–$E_3$v]: Cap[ut] 8: *Haereses papatus de providentia Dei*; Cap[ut] 9: *Haereses papatus de praedestinatione*; Cap[ut] 10: *Haereses papatus de persona Christi*.[61]
– Siehe über Bátorkeszi: BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2443; RMSz, S. 75 (s.v.). – Nach seiner Befreiung von den Galeeren (1676) besuchte István Bátorkeszi – von Zürich aus – nochmals die Republik der Vereinigten Niederlande.[62]

## 1649

*Disputatio theologica de gradibus vitae aeternae. [Resp.]* ***Franciscus Borsai Debrecinus,*** *Ungarus, 23 Maji.*
Daventriae, typis Nathanaëlis Costii, 1649. In 4to: [16] S. – [A–$A_4$, B–$B_4$].
– RMK III. 1723. – Exx.: AkB Cluj-Napoca; Teleki Bibl., Tîrgu Mureş.
– N.B.: In der gedruckten *Dedicatio* [Av] erwähnt der Respondent u.a. Nicolaus Szoboszlai, „minister Jesu Christi apud Debrecienses vigilantissimus", und seine Freunde („amici integerrimi") Paulus Cs. Tejfalvi, Petrus B. Szathmári und Michael H. Debreceni.
– „An dentur gradus vitae aeternae ? Introitus", [1] S. [= $A_2$r].
– Der Haupttext, [12] S. [= $A_2$v–$B_4$r].
– „Conclusio disputationis" [$B_4$r].
– *Corollaria Respondentis* [$B_4$v].
– *Carmen* [$B_4$v]: Michaël H[entes] Debrecinus (lat.).
– Siehe über Borsai: BOZZAY–LADÁNYI, Nr. 2460 (N.B.: Seine Immatrikulation in Deventer fand statt am 13. April, und nicht am 4. April 1649); RMSz, S. 110 (s.v.).

## APPENDIX II.

Die nachträgliche Gesamtausgabe einer Reihe von seinen Übungsdisputationen: Diestius' *Funda Davidis* (1646). – Samt einer Aufzählung der unterschiedlichen Übersetzungen, bzw. ins Niederländische (1647), ins Deutsche (1648) und ins Ungarische (1648, 1658 und 1661)

## 1646

*Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus. Hoc est: Assertio orthodoxae veritatis, ex solis quinque capitibus religionis christianae, adversus Goliathos, ecclesiae insultantes, cum primis vero Papistas, authoritatem S. Scripturae in dubium vocantes, haec vero quinque capita negare non audentes.*
Daventriae, typis Conradi Thomaei, impensis Joannis Janssonii [Amsterdam], 1646.
In 12mo: [24], 235, [5] S.
– Ex.: UB Freiburg.

[61] Die Numerierung [V], der Abschnitt [E], und die Angabe der durchlaufenden Kapitel [8–10] machen klar, dass einmal eine Gesamtausgabe dieser ganzen Reihe von Übungsdisputationen beabsichtigt wurde.

[62] Siehe dazu: Ferenc POSTMA, *Száműzöttként az Amstel fedélzetén…: Nyolc magyar gályarab prédikátor bejegyzése Johannes Albertus Zaunschlifer albumában, Amszterdam, 1676. október 27.* = *Michiel de Ruyter és Magyarország,* Hrsg. István BITSKEY, Gábor PUSZTAI, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008, S. 121–141.

– Die gedruckte *Dedicatio* („Reipublicae Emricensis Magistratui", bzw. „Ecclesiae Ref. Emricensis Presbyterio") ist datiert: „Daventriae, VI Nonas Maji, Anno Christi 1645" – (S. [3–8]).

– Es folgt:
1. Eine *Epistola ad authorem* von Johannes Stoverus [= Johannes Stoever], Pfarrer (und Nachfolger von Diestius) in Emmerich, datiert: „Embricae Clivorum, 2 Febr. an. 1645" – (S. [9–13]).
2. Eine *Epistola ad authorem* (nur teilweise gedruckt) von Johannes Smith, Pfarrer in Nijmegen/Nimwegen, datiert: „Noviomagi, 6 Decembris Jul. An. 1644" – (S. [14]).
3. Ein Lobgedicht (lat.) von Jacobus Revius, „SS. Theol. D., Colleg. Belg. Lugd. Bat. Regens" – (S. [15]).
4. Ein *Carmen ad Lectorem* (lat.) von J[ohannes] Smith, „Pastor Ecclesiae Noviomagensis" – (S. [16–17]).
5. Ein Lobgedicht (lat.) von Johannes Christenius, „J.U.D. & Professor" – (S. [18–20]).
6. Ein Lobgedicht (lat.) von Jo. Fredericus Gronovius, „J.U.D., Hist. & Eloq. Prof." – (S. [21]).
– S. [22]: *Nomina Respondentium*.
Unter diesen 13 *Nomina Respondentium* gibt es fünf „Hungari" (i.e. die Nr. 1–5).

1. Nicolaus Szoboszlai – [ung.: Szoboszlai Miklós.]
2. Andreas Wáci – [ung.: Váczi András.]
3. Martinus Debretei – [ung.: Debrétei Márton.]
4. Paulus Bogacinus – [ung.: Bogácsi Pál.]
5. Stephanus Gál – [ung.: Gál István.]
6. Joh. a Warmeloo, Daventriensis
7. Ernestus Lucae, Drentinus
8. Philippus Muncker, Nassovius
9. Wil. Hen. Bernhartius, Westph.
10. Gualtherus Peregrinus, Gelrus
11. Adolphus Herwerdenus, Clivius
12. Petrus Sartorius, Juliacus
13. Johannes ten Cate, Gelrus

– S. [23–24]: Blanko.

S. 1–9: „In Fundam Davidis Introitus".
S. 10–235: Haupttext.
S. [236]: Blanko.
S. [237–238]: Index Locorum communium, *Funda Davidis* excussorum.
S. [239]: Errata.
S. [240]: Blanko.

N.B.:
S. [237–238].
Index locorum communium, *Funda Davidis* excussorum:


| | | |
|---|---|---|
| I. | *De S. Scriptura.* – | S. 10. |
| II. | *De Deo.* – | S. 18. |
| III. | *De Creatione.* – | S. 29. |
| IV. | *De Angelis.* – | S. 32. |
| V. | *De Imagine Dei.* – | S. 34. |

| | | |
|---|---|---|
| VI. | *De Peccato.* – | S. 36. |
| VII. | *De Libero Arbitrio.* – | S. 48. |
| VIII. | *De Poena Peccati.* – | S. 53. |
| IX. | *De Providentia.* – | S. 62. |
| X. | *De Praedestinatione.* – | S. 68. |
| XI. | *De Redemtione.* – | S. 71. |
| XII. | *De Persona Christi.* – | S. 76. |
| XIII. | *De Officio Christi.* – | S. 87. |
| XIV. | *De Federe Dei.* – | S. 98. |
| XV. | *De Euangelio.* – | S. 103. |
| XVI. | *De Sacrament. in gen.* – | S. 105. |
| XVII. | *De Baptismo.* – | S. 108. |
| XVIII. | *De Coena Domini.* – | S. 117. |
| XIX. | *De Vocatione Interna.* – | S. 143. |
| XX. | *De Justificatione.* – | S. 151. |
| XXI. | *De Fide.* – | S. 166. |
| XXII. | *De Resipiscentia.* – | S. 178. |
| XXIII. | *De Bonis Operibus.* – | S. 182. |
| XXIV. | *De Precatione.* – | S. 200. |
| XXV. | *De Persever. Sanct.* – | S. 210. |
| XXVI. | *De Libert. Christ.* – | S. 213. |
| XXVII. | *De Ecclesia.* – | S. 217. |
| XXVIII. | *De Minist. Eccl.* – | S. 223. |
| XXIX. | *De Administ. Eccl.* – | S. 227. |
| XXX. | *De Judicio Extremo & Vita aeterna.* – | S. 234. |


**1647** – Eine Übersetzung ins Niederländische (verfasst von Henricus Diestius selber) erschien: Deventer, 1647. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

*De slinger Davids, versien met vijf gladde steenen, tegen de kercken-Goliaths. Dat is: Eene weder-legginge aller dwalingen in de religie, alleen uyt de vijf hooft-stucken der christelijcker religie. Seer dienstich voor slechte ende in de H. Schriftuer on-ervarene luyden, insonderheyt tegen de Schriftuer-verwerpende Papisten.*
Deventer, Nathanaël Cost, 1647.
In 12mo: [24], 263, [1] S.
– Exx.: UB Amsterdam; KB Den Haag.

– Die gedruckte *Dedicatio* („Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt der vrye Rijcx- ende Hanse-Stadt Deventer") ist datiert: Deventer, den 1. März 1647.
– Mit seiner „Voor-reden op de Slinger Davids", [16] S., siehe oben (Appendix I).

**1648** – Eine Übersetzung ins Deutsche (verfasst von Felix Wyss/Wyssius) erschien: Zürich, 1648. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

*Die Schling Davids mit fünff glatten Steinen, wider den Goliath. Das ist: Einfalte, doch grundtliche Widerlegung aller Irrthummen in Glaubens-sachen, allein auss den fünff Hauptstucken der christen-*

*lichen Lehr... Erstlich in lateinischer Spraach beschrieben durch Herren Heinrichen von Diest..., nun aber umb gemeiner Erbawung Willen in teutsche Spraach ubergesetzt.*
Zürich, Heinrich Hamberger, in Verlegung Michael Schaufelbergers, 1648.
In 8vo: [12], 199, [1], [4] S.
– Ex.: ZB Zürich.

– Das Vorwort („Dem christenlichen Laeser") – verfasst und unterschrieben von Felix Wyss – ist datiert: Zürich, den 1. Mai 1648.[63]

1648 – Eine Übersetzung ins Ungarische (verfasst von Nicolaus/Miklós Szoboszlai) – *A szent Davidnak öt követskei* – erschien: Debrecen, Menyhárt Fodorik, 1648. In 12mo.
Siehe dazu: RMK I. 802 und RMNy 2207. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

1658 – Eine andere Übersetzung ins Ungarische (verfasst von Balázs Uzoni) – *[Öt sima kövekkel felékesítetett Dávid parittyája]* – erschien: Gyulafehérvár, [typ. principis], 1658. In 8vo.
Siehe dazu: RMK I. 930 und RMNy 2764. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

1661 – Eine dritte Übersetzung ins Ungarische (verfasst von Péter Udvarhelyi) – *Öt sima kövekkel elkészitett David parittyája* – erschien: [Kolozsvár, Ábrahám Szenci Kertész], 1661. In 12mo.
Siehe dazu: RMK I. 975 und RMNy 2983. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

## APPENDIX III.

Andere Werke von Diestius, die sich auf seine Übungsdisputationen stützen.[64]

### 1641

*Enchiridion theologiae christianae. Continens summam theologiae methodum, nec non quaestiones in illa controversas nude propositas, in usum collegiorum disputantium adornatum. Adjecta est in fine ejusdem Oratio inauguralis de animae statu post mortem.*
Daventriae, Conradus Thomaeus, pro Joanne Janssonio [Amsterdam], 1641.
In 8vo: [16], 193, [1], [2], 47, [5] S.
– Ex.: UB Nijmegen/Nimwegen.

– Nomina studiosorum, qui se in his disputationibus primum exercuerunt, *Hardervici* (S. [11]):

1. Abrahamus Joh. Rhodius, Hardervicenus
2. Jacobus Grevenstein, Trans-Isalanus
3. Joachimus Straetmannus, Frisius

[63] Siehe über Felix Wyss/Wyssius (1596–1666), Pfarrer und Professor in Zürich: *Zürcher Pfarrerbuch, 1519–1952*, Hrsg. Emanuel DEJUNG, Willy WUHRMANN, Zürich, Schulthess, 1953, S. 642 (s.v.).

[64] Wie Diestius' *Funda Davidis* (Appendix II), so sind auch all diese Werke nicht erwähnt bei Van SLUIS (Fußnote 19).

4. Arnoldus Floeren, Dusseldorpiensis
5. Wilhelmus Rochlingius, Gendringensis
6. Gisbertus Coetsius, Noviomagus
7. Johannes Gerlaci, Juliacus
8. Otto Henricus Slebusch, Coloniensis
9. Hermannus Wilh. Velingius, Enchusanus
10. Zeno Valenzin, Zutphaniensis
11. Johannes Falckenier, Coloniensis
12. Magnus Umbgrovius, Zutphaniensis
13. Johannes Petri, Hardervicenus
14. Gisbertus Fuchsius, Marco-Westphalus
15. Franciscus Hollius, Doesborgo-Gelrus
16. Daniel Nicolai, Arnhemiensis
17. Theodorus Grevelius, Marco-Camensis
18. Johannes Bothornius, Marco-Unnanus
19. Jacobus Renferdius, Marco-Hammonensis
20. Henricus Northofius, Hammonensis
21. Johannes Wiermannus, Transisalanus
22. Wilhelmus Wiermannus, Transisalanus

*Daventriae* (S. [12]):

1. Rutgerus Hermannides, Vilna-Lithuanus
2. Henricus Frensen, Marco-Hammonensis
3. Stephanus ab Emmerick, Clivius
4. Joh. Petrus Biber, Dusseldorpiensis
5. Andreas Petri, Daventriensis
6. Winoldus a Diepenhem, Daventriensis
7. Henricus Eberhardus Rappaeus, Marco-Ham.
8. Hermannus a Culemborch, Daventriensis
9. Johannes Rusius, Drentinus
10. Johannes Mirkinius, Elberfeldensis
11. Josephus Rouse, Leidensis
12. Gerhardus Sichterman, Daventriensis
13. Henricus Gockelius, Daventriensis
14. Wilhelmus Condewin, Daventriensis
15. Wilhelmus Alstorphius, Daventriensis
16. Christophorus Kypius a Wisterfelt, Daventr.
17. Conradus Kernebeck, Vredensis
18. Johannes Vossius, Arnhemiensis
19. Wilhelmus Schoemaker, Lochemiensis
20. Matthias Nethenus, Juliacus
21. Johannes Jolinck, Daventriensis
22. Simon Antonii, Zutphaniensis
23. Ricardus Revius, Daventriensis
24. Christophorus a Reinen, Batavus

1643

*Theologia biblica. Praeter succinctam locorum communium delineationem, exhibens testimonia Scripturae ad singulos locos, locorumque singula capita, capitumque singula membra pertinentia.*
Daventriae, typis Conradi Thomae, prostant apud Joannem Janssonium [Amsterdam], 1643.
In 8vo: [16], 540, [2] S.
– Exx.: UB Erlangen; UB München.

– Nomina studiosorum theologiae, qui in hac *Theologia biblica,* XXXIII [sic] locis, totidemque disputationibus, proposita, se respondendo exercuerunt:

1. Matthias Nethenus, Juliacus
2. Joannes Rusius, Assa-Drentinus
3. Winoldus a Diepenhem, Daventriensis
4. Josephus Rousse, Leidensis
5. Wilhelmus Condewyn, Daventriensis
6. Ricardus Revius J.F., Daventriensis
7. Wernerus Mirckinius, Elberfeldensis
8. Wilhelmus Schomaker, Lochemiensis
9. Christophorus Kypius a Westervelt, Dav.
10. Johannes Jolinck, Daventriensis
11. Christophorus a Reinen, Batavo-Gelrus
12. Henricus Brinckmannus, Emricensis
13. Simon Antonii, Zutphaniensis
14. Johannes Ursinus, Weerdensis
15. Johannes Georgius Alstein, Marco-Westp.
16. Rutgerus a Loen, Daventriensis
17. Johannes a Warmeloo, Daventriensis
18. Georgius Hofsteden, Doetinchemensis
19. Johannes Coetsius, Neomago-Gelrus
20. Johannes Colonius, Daventriensis
21. Theodorus Lewe, Coesfeldiensis
22. Ernestus Lucae, Vleddera-Drentinus
23. Hermannus Proper, Hardervicenus

– Eine Übersetzung ins Niederländische (verfasst von A[drianus] Bubbenius) erschien: Amsterdam, 1651. – N.B.: Ohne die Liste von Respondenten.

*Theologia biblica, dat is: Bibelsche ghod-gheleertheit, vertoonende nevens een beknopte af-beelding der ghemeine plaatsen ook de ghetuighenissen der H. Schrift, tot ieder plaats, en ieder hooft-stuk der plaatsen, en ieder lidt der hooft-stukken behoorende. Ende nu tot dienst der Neder-duitsche liefhebbers... vertaalt..., de Latijnsche stellingen daar by-ghevoeght zijnde.*
Amsterdam, Adriaan Roest (Kolophon), voor Johannes Troost, 1651.
In 8vo: 420, [8] S.
– Exx.: UB Amsterdam; KB Den Haag.

## 1651

*Pedum Davidis oppositum hastae Goliathi. Hoc est: Collatio doctrinae papisticae et orthodoxae, hujusque ex praecipuis S. Scripturae testimoniis assertio. In Illustri Gymnasio Daventriensi proposita.*
Daventriae, Johannes Columbius, 1651.
In 12mo: [16], 222 S.
– Exx.: BN Paris; HAB Wolfenbüttel.

– Im *Pedum Davidis* gibt es insgesamt 12 Respondenten.
Siehe die Liste (S. 222):

1. Theodorus Lewe, Coesfeldiensis
2. Wilhelmus Condewijn, Dav.
3. Wern. Mirkinius, Elberfeldensis
4. Christophorus Kypius a Westervelt, Daventriensis
5. Johannes Jolinck, Daventriensis
6. Simon Antonii, Zutphaniensis
7. Joh. a Warmelo, Daventriensis
8. Ernestus Lucae, Drentinus
9. Herm. Proper, Hardervicenus
10. Wilh. Henricus Bernhartius, Steinfurtensis Westphalus
11. Petrus Sartorius, Juliacus
12. Adolph. Herwerdenus, Clivius

# HENRICUS DIESTIUS ÉS DEVENTERI MAGYAR DIÁKJAI RECEPCIÓTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Henricus Diestius (a Diest, van Diest) 1595-ben született a vesztfáliai Altena városában. Herborn, Heidelberg és Bázel egyetemén hallgatott teológiát és idősebb Johannes Buxtorf kedvenc tanítványaként tudását a keleti nyelvekben is elmélyítette. Tanulmányai befejeztével 1623-tól rövid ideig a leideni egyetemen oktatott, majd Emmerichben lett lelkész. Igazi hírnevet azonban a harderwijki *gymnasium illustre* és később a deventeri *athenaeum illustre* professzoraként szerzett. Itt töltött évei magyar szempontból is fontosak. Első magyar diákjai 1644. augusztus 28-án érkeztek Deventerbe. Jelenlétük az *album studiosorum* szerint 1649-ig kimutatható, ám a professzor *Grammatica Hebraea* című munkájának 1660-ban kelt ajánlásából arra következtethetünk, hogy ezt követően is tanultak nála honfitársaink.

E héber nyelvtan mellett ismert Diestius más magyar vonatkozású könyve is. Az 1646-ban megjelent *Funda Davidis* kifejezetten Szoboszlai Miklós, Váczi András, Debrétei Márton, Bogácsi Pál és Gál István kérésére született, akik respondensként mindannyian részt vettek a munka alapjául szolgáló disputációk védésében. Az eredetileg latinul írott kötet 1647-ben Diestius fordításában hollandul, sőt 1648-ban Felix Wyss jóvoltából német nyelven is megjelent. A legnagyobb sikert azonban kétségtelenül Magyarországon érte el, ahol a 17. század folyamán egymástól függetlenül háromszor látott napvilágot. Időrendben az első, a Szoboszlai Miklós-féle *A szent Davidnak öt követskei* 1648-ban Fodorik Menyhárt debreceni műhelyében készült. Ezt követte tíz esztendővel később Uzoni Balázs *Öt sima kövekkel felékesítetett Dávid parittyája* (1658), s végül 1661-ben Udvarhelyi Péter magyar fordítása az *Öt sima kövekkel el-készitett David parittyája.*

A Kárpát-medence 16–18. századi olvasási szokásait kutató *Bibliotheca Eruditionis*-projektnek köszönhetően jól nyomon követhetjük Diestius magyarországi recepciótörténetét. E kora újkori könyvlistákat közlő adatbázis a *Funda Davidis* eredeti kiadása és Uzoni Balázs fordítása mellett tartalmazza többek között a *Mellificium catecheticum, Praxeos sacrae specimen* és *Theologia biblica* című munkákat, valamint a 18. század magyar református irodalmának egyik sikerkönyvét, a *Lelki fegyvert,* amelyet Diószegi Kis István Diestius *Christelijcke Ghebeden en Danckseggingen* című munkájából ültetett át anyanyelvére.

Pavercsik Ilona

# VÉDŐBESZÉD AZ EVANGÉLIKUS LAKOSSÁG JOGAI MELLETT

## *Deus ex alto nobiscum*

Ritkán fordult elő a 17. században – hacsak nem gyűjteményes kiadás részeként –, hogy egy prédikáció vagy oráció több kiadást is megérjen: Daniel Klesch 1665–1674 között a Szepességen működő, majd Magyarországról száműzött evangélikus lelkész munkásságával kapcsolatban ilyen esetről számolhatunk be. Klesch *Deus ex alto nobiscum* kezdetű, Stanisław Herakliusz Lubomirski herceget köszöntő latin nyelvű beszédét (sine loco 1671) Szabó Károly még nem ismerte; a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent nyomtatványt először Bucsay Mihály írta le a hallei Magyar Könyvtár régi anyagából.[1] Az egyetlen ismert példány mellé, amelyet a berlini Humboldt Egyetem Magyar Intézetének könyvtára őriz,[2] újabb példány adata társult a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében, amely a Szabó Károly-bibliográfia betanított példányába Daniel Klesch neve alatt, kérdőjelesen bártfai, lőcsei vagy kassai nyomdahellyel lett bejegyezve. A nyomtatvány, amelyre vonatkozott, Gyurikovits Ferenc könyvtárából került az Országos Széchényi Könyvtár RMK-gyűjteményébe.[3]

Ján Čaplovič a *Deus ex alto nobiscum*ot a lőcsei nyomtatványok között vette fel bibliográfiájába, a szepességi téma miatt feltételezve a legközelebbi nyomdahelyet, Lőcsét. A besorolás a lőcsei nyomdakészlet ismeretében is megállja helyét, valóban Samuel Brewer nyomtatványáról van szó. Čaplovič az anonim mű szerzőjének Daniel Klescht vagy Michael Noskót tartotta: utóbbi feltételezése Johann Samuel Klein adatára megy vissza.[4]

[1] *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban,* összeáll., bev. BUCSAY Mihály, Bp., Ranschburg, 1941, 653. sz. Jelzete B VI. 4. 120, példányát tehát már akkor Berlinben őrizték. (Bucsay itt olvasható utalása a Sztripszky-bibliográfiára nem erre a nyomtatványra, hanem Klesch 1668-as hasonló beszédére vonatkozott.)

[2] A VD 17 is (vö. VD 17 3:698944Q) a hallei Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt tulajdonaként tartja nyilván, Berlin, Humboldt Universität lelőhellyel, Ung VI 4 (120) jelzet alatt. – A hallei magyar könyvtár 1755-ös, Adam Latsny által készített jegyzéke nem tüntette fel ezt a nyomtatványt, vö. a szövegkiadással: *Bibliotheca Nationis Hungariae, die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle: der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest,* Hrsg. Ildikó GÁBOR, Mitw. Silke TROJAHN, Hildesheim–Zürich–New York, Olms, 2005.

[3] RMK II. 1276a bibliográfiai számon, raktári jelzete az OSZK-ban: RMK II. 1290a. Gyurikovits György és Ferenc könyvtárát a nemzeti könyvtár a 20. század elején vette meg (vö. kéziratos anyagukkal, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1250). A nyomtatványt, amelyről sem Sztripszky Hiador, sem Pukánszkyné Kádár Jolán nem tudósított, valószínűleg a két háború között vették állományba.

[4] Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*, I. Martin, Matica slovenská, 1972 (=Čaplovič) 1274. – *Bibliographia Kleschiana: The Writings of a Baroque Family*, ed. Karl F. OTTO, Jonathan P. CLARK, Columbia, Camden House, 1996. Ebből a műből az itt tárgyalt oráció kimaradt, mert nem azonosították Daniel Klesch műveként.

Az OSZK említett példányát a Berlinből megkért másolattal[5] összevetve minden kétséget kizáróan meg lehetett állapítani, hogy az azonos címkezdetű tételek különböző kiadásokat rejtenek, egy műnek szövegében is valamennyire eltérő két különböző kiadását. A közleményben e Klesch-beszéd létrejöttét, hasonló előzményeit és a két megjelentetés kiadási hátterét vázoljuk fel röviden.

A Lubomirski-család a 17. században az egyik legnagyobb birtokkal rendelkező főúri dinasztia volt Lengyelországban. Az elzálogosított szepesi városokat a 16. század végétől birtokolták, az 1630-as évektől már örökletesen: iparűzésük, virágzó kereskedelmük miatt e városok szép jövedelmet biztosítottak a szepesi sztaroszta és lublói főkapitány rangját viselő Lubomirskiaknak. A család Stanisław Lubomirski krakkói vajda, jelentős hadvezér nagy katonai sikerei révén nyerte el a birodalmi hercegi rangot. Jerzy Sebastian Lubomirski is kitűnő katonai talentummal bírt, nagymarsall és a lengyel seregek alkapitánya volt – a lengyel történelemben mégis elsősorban hűtlenségi pere és János Kázmér lengyel király ellen viselt háborúja őrizte meg a nevét. Az ő fia volt az itt ünnepeltként szereplő Stanisław Herakliusz Lubomirski, aki 18 éves korában, 1660-ban vette át a szepesi sztarosztiát. Stanisław Herakliusz a lengyel irodalomnak vált jelentős alakjává: 17. század végén keletkezett morális, politikai, vallásos művei még a következő században is megőrizték népszerűségüket. A lengyel művészettörténet pedig jelentős kastélyépíttetőként tartja számon.[6]

A lengyelországi birtokaikon élő Lubomirskiak a nekik alárendelt lublói alkapitány segítségével igazgatták az elzálogosított városokat, és csak időnként látogattak el a Szepességre. A városok elöljárói és lelkészei (a szepességi lakosság túlnyomó többsége protestáns felekezetű volt) ilyenkor ünnepélyesen fogadták, beszéddel üdvözölték a magas vendéget. A most tárgyalandó oráció az ilyen köszöntő beszédek sorába illik.

A Stanisław Herakliusz Lubomirskit üdvözlő, dicsőítő beszédek az 1660-as évek második felében, az 1670-es évek elején Daniel Klesch nevéhez kötődtek: az iglói származású Klesch volt ugyanis – miután Nyugat-Magyarországról lelkészi meghívása következtében visszakerült pátriájába – a 24 szepesi város fraternitásának orátora.[7] Daniel Klesch 1665 márciusában Szepesszombaton fogadta beszéddel az ifjú sztarosztát és atyját, aki a felségsértési ítélet

[5] Ezúton mondok köszönetet Péterfia Bálint könyvtárosnak a másolat megküldéséért. Azóta már hozzáférhető a digitális másolat is a VD 17 említett tételszáma alatt (lásd a 2. sz. jegyzetnél).

[6] A Lubomirski-család egyes tagjairól részletes életrajzokat olvashatunk a lengyel életrajzi lexikon (Polski *Słownik Biograficzny* [a továbbiakban: PBS], I–XVIII, Kraków–Wrocław–Warszawa, Ossolineum, 1935–1973) XVIII. kötetében, a nagyon gazdag szakirodalom felsorolásával együtt. Stanisław Lubomirskiról lásd: 42–45, Jerzy Sebastianról 14–20, Stanislaw Heraklius Lubomirskiről 45–50. – Lásd még Józef DŁUGOSZ, *Mecenat kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego wojewody krakowskiego,* Wrocław, 1972; Kazimierz PRZYBOŚ, *Latyfundium Lubomirskich w połowie XVII wieku,* Studia historyczne 35(1992), 19–33; Maria MARCINOWSKA, *Lubomirscy, starostowie sadeccy i spiscy,* Nowy Sacz, Muzeum Okregowe, 1998. – Stanisław Herakliusz Lubomirski műveiről: Karol ESTREICHER, *Bibliographia Polska,* XXI, Kraków, 1906, 470–478. Magyarországon a *De vanitate consiliorum liber unus…* című politikai műve volt népszerű, 1743–1795 között több kiadást ért meg Nagyszombatban és Kolozsvárott. Írásainak modern, válogatott kiadása Roman Pollak bevezető tanulmányával: Stanisław Herakliusz LUBOMIRSKI, *Wybór pism,* opr. Roman POLLAK, Wrocław, Ossolineum, 1953.

[7] 1667–1669 között a fraternitás esperese is volt. Daniel Klesch legrészletesebb életrajzát lásd Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in… Ungarn,* Leipzig–Ofen, Diepold und Lindauer, 1789, I, 157–170.

elől Boroszlóba, majd a Szepességre menekült.[8] Az oráció nem jelent meg nyomtatásban, legalábbis ennek nincs nyoma. A lublói várban 1668. október 21-én elmondott beszédét viszont nyomtatásból is ismerjük: az ekkor már szepesolaszi lelkész Klesch a főúri család címerében szereplő folyóra utalva dicsőítette az ifjú Lubomirski herceget, és a lengyelországi interregnum idején királlyá választásának lehetőségével is hízelgett neki.[9] A *Deus ex alto nobiscum*ban Klesch utalt mindkét korábbi orációjára, és felidézte az ifjú sztaroszta 1665-ben mondott emlékezetes szavait is.

Az 1665-ös és 1668-as alkalmak után három évvel Daniel Kleschnek két, Stanisław Herakliusz Lubomirskihez intézett dicsőítő beszéde is ismeretes: 1671. augusztusi keltezéssel mindkettő megjelent nyomtatásban is. A dátumból adódik, hogy ekkor a Mihály lengyel király vallásügyi rendeletének végrehajtására a Szepességre érkezett herceget köszöntötték alattvalói. A két 1671-es orációt azonban nem tudjuk összehasonlítani, mert az egyik, a Szabó Károly által leírt *Salutatio* egyetlen példánya lappang a lőcsei evangélikus könyvtárban; így a *Salutatió*ról csak azt foglalhatjuk össze, amit a 19. századi bibliográfiai leírás alapján tudhatunk. Pontos dátuma 1671. augusztus 21. volt, ekkor hangzott el a szepesi sztarosztia központjának számító lublói várban. Szabó Károly szerzőként egyértelműen Daniel Klescht tüntette fel, tehát az orátor nevének rajta kellett lennie a nyomtatványon. Teljes címe:

> *Salutatio, qua illustrissimus et excelentissimus princeps ac dominus c. Stanislaus Heraclius comes in Wissnitz et Jaroslav Lubomiersky, S. R. I. princeps, subdapifer Regni Poloniae, arcisque Lublyo et XIII. in Scepusio Sup. Regni Hung. Comitatu oppidorum capitaneus supremus etc., dominus noster clementissimus, majorum more humillime exceptus fuit in arce Lublyo d. XXI. Aug. anno 1671. A seniore, oratore, comite et judicibus XIII. oppid. Subditis Suae Illustrissimae Excellentiae fidelessimis...*

A negyedrét formátumú, két levél terjedelmű nyomtatvány impresszumot is viselt: Kassán, Ericus Erich műhelyében nyomtatták.[10] Mivel a címben és az aláírásban is vannak szóhasználati eltérések a másik 1671-es, *Deus ex alto nobiscum* kezdetű beszédhez (illetve annak újabb kiadásához) képest is, de különösen az eltérő formátum és a feltüntetett nyomdai impresszum alapján ki lehet zárni, hogy a bibliográfiai leírás valamely pontatlansága okán ez a *Salutatio* a most tárgyalandó másik 1671-es beszéddel azonosítható lenne.

Roman Pollak, aki még láthatta a kassai nyomtatványt, így foglalta össze a beszéd tartalmát: a szepesi városok hálásak a védelemért, és hódolatukat fejezik ki a lublói várban.[11]

[8] Jerzy Lubomirski a zsarnoknak tartott lengyel király helyett szívesebben látott volna Habsburg vagy brandenburgi herceget a lengyel trónon. A varsói szejm 1664-ben perben hazaárulónak mondta ki őt, s ezután menekült Boroszlóba, majd seregével együtt megjelent a Szepességen. János Kázmér ellen viselt harca végül megegyezésre vezetett, de a főúr 1667-ben váratlanul elhunyt. PSB XVIII, 17–19.

[9] *Salve Cauriach* címmel említette később az 1668-as beszédet, amelynek pontos címe: *Quod felix faustumque ac fortunatum Deus ter opt. ter max. esse jubeat! Salve illvstrissime et excellentissime princeps ac domine dn. Stanislae Heraclie comes in Wisnicz et Jaroszlaw Lvbomiersky...* Vö. Sztripszky II. 2601/149; Čaplovič 1208. – Példánya az OSZK-ban RMK II. 1146a jelzeten található. A kolofon szerint Klesch a bővebb formában elmondott beszédet a nyomtatás számára összevonta.

[10] RMK II. 1271; Čaplovič, 665; Bibl. Kleschiana DK-27.

[11] Lásd POLLAK idézett kiadásában (6. jegyzet) a bevezető tanulmányt: XXVI.

Ha valóban csak ennyi volt a *Salutatio* tartalma, és a lengyel történész figyelme nem siklott el valamilyen, a helyi események ismeretében talán fontosabb közlésen, akkor kétségünk támadhat az augusztus 21-iki dátum helyességét illetően: az is lehetséges, hogy az oráció már néhány nappal korábban elhangzott. Bruckner Győző monográfiájában részletekbe menően feltárta az elzálogosított 13 szepesi város ellenreformációjának történetét. Eszerint Lubomirski herceg Mihály király vallásügyi rendeletének (1671. június 24.) és saját rendelkezéseinek kibocsátása után, 1671 augusztusában érkezett a Szepességre, ahol személyesen kívánt intézkedni a katolikusok számára átadandó templomokról. A Lubló várába rendelt szepesi gróf, a bírák és lelkészek parancsának megfelelően tanácskoztak a katolikusok képviselőivel, és augusztus 20-án már meg is állapodtak az átadás részleteiről.[12]

Négy nappal később kezdődött az egyezség végrehajtása: a szepesi sztaroszta augusztus 24-én Szepesbélán, 25-én Leibicen, 26-án Iglón jelent meg, és adta katolikus kézbe a kijelölt templomokat. Csak Iglón volt némi ellenállás, de a polgárok azután engedelmeskedtek a parancsnak. A sorban Szepesváralja és Szepesolaszi következett volna (ez utóbbi város evangélikus gyülekezetének volt lelkésze Daniel Klesch), de a herceg oda már nem jutott el, mert a király váratlanul visszahívta Varsóba. Lubomirski a további teendőket így a lublói alkapitányra bízta. Valentin Schnell bíró határozottságának köszönhetően Szepesolasziban azonban nagy volt az ellenállás: a polgárok nem voltak hajlandók a kisszámú katolikusnak átengedni az evangélikus iskolát vagy a kápolnát.[13]

Hozzáférhető példány esetén nem volna érdektelen annak vizsgálata, hogy Daniel Klesch milyen időkülönbséggel fogalmazta meg két, Lubomirski herceget köszöntő beszédét, és tartalmuk mennyire tért el egymástól (mert a másik 1671-es orációt *Deus ex alto nobiscum* címmel szintén Daniel Klesch, a fraternitás orátora írta, mint az a későbbiekből ki fog derülni).[14] Az azonos, kétleveles terjedelem ellenére a két beszéd terjedelme között lényeges különbség volt, hiszen a *Salutatio* negyedrét formátumban, a *Deus ex alto nobiscum* pedig fólió méretben, kisméretű betűkkel szedve tett ki két levelet. A Kassán megjelentetett *Salutatio* a szepesi sztaroszta érkezésére korábban kidolgozott szokásos üdvözlés lehetett, ezzel fogadhatták az érkező herceget – így elképzelhető, hogy Klesch már augusztus 21-ét megelőzően mondta el beszédét a lublói várban.[15] Mert ha ezt csak augusztus 21-én, az evangélikusok jogaira nézve hátrányos megállapodás megszületése után tette volna, nem lett volna nyomós

[12] BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*, I, Bp., Szepesi Szövetség, 1922, 299–306. – Kaspar Hain lőcsei szenátor krónikájában *(Zipserische oder Leutschauerische Chronica undt Zeitbeschreibung)* a megegyezés hátterét így világította meg: „Ez idő tájt [1671 augusztusa] jött Lengyelországból Lubomirski herceg a 13 városba, ahol a templomokat akarta okkupálni, és csuhásokat és szerzeteseket beletenni, de hagyta magát egy szép summa pénzzel lecsillapítani, azzal a feltétellel, hogy az iglóiaknak a szlovák templomukat, a szepesváraljaiaknak és a leibicieknek elhagyott (romos) templomaikat, a szepesolasziaknak pedig építési helyet kellett adniuk ezeknek a szerzeteseknek. Vö. HAIN Gáspár *Lőcsei krónikája*, kiad. BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő, KAUFFMANN Aurél, Lőcse, Reiss, 1910–1913, 400.

[13] BRUCKNER, *i. m.*, 306–309.

[14] 1671-ben a fraternitás seniora már Michael Nosko volt, Klein (IV, 143) ezért tartotta Noskót a beszéd szerzőjének. Nosko volt a 24 városi fraternitás utolsó esperese, lásd BRUCKNER, *i. m.*, 354. A beszéd második kiadásának megjelölése egyértelműen eldönti a szerzőség kérdését.

[15] De elképzelhető az is, hogy a beszédet egy korábban ismeretessé vált, hozzávetőleges (és a valóságnak nem megfelelő) dátummal már előre kinyomtatták.

ok arra, hogy újabb, tartalmában feltehetően már eltérő beszédet is megfogalmazzon és annak kinyomtatásáról is gondoskodjon.

Ez a második beszéd, Daniel Kleschnek *Deus ex alto nobiscum* címmel kezdődő orációja szintén 1671. augusztusi dátumot visel, de nap megnevezése nélkül – ugyanakkor megőrizte az üdvözlő/dicsőítő beszéd-formát is. Az evangélikus lelkész feltehetően arra az alkalomra dolgozta ki újabb orációját, amikor augusztus 26. után Szepesolasziba várta a herceget: legalábbis beszéde leglényegesebb gondolatait, a szepességi lakosság vallásszabadságának megőrzése és világi, s egyházi birtokai megtartása melletti kiállást akkor már egyértelműen meg kellett fogalmaznia. A Lubomirski-család korábban nem folytatott ellenséges politikát a tőle vallásában különböző protestáns lakossággal szemben, inkább a békesség megőrzésére törekedtek sztarosztiájukban. Ennek az engedékeny politikának megváltoztatását 1670-ben Magyarországról Bársony György szepesi prépost, az erőszakos ellenreformáció jogosságának híve kezdeményezte, és nagy buzgóságot fejtett ki ezen a téren Hanacius Ferenc piarista szerzetes is. Az ő befolyásukra adta ki a lengyel király az elzálogosított szepesi városokra vonatkozó vallásügyi rendeletét, aminek következtében a szepesi sztaroszta magatartása is megváltozott.[16] Stanisław Herakliusz Lubomirski váratlan elutazása miatt feltételezhető, hogy Daniel Klesch a teljes terjedelemben kidolgozott (és utóbb Lőcsén kinyomtatott) *Deus ex alto nobiscum*-beszédét Szepesolasziban nem is mondhatta el, hanem a Varsóba távozott herceg után küldte. Ez már 1671 szeptemberében történhetett. Klesch városában akkor még mindig nem hajtották végre a sztaroszta rendelkezését, hiszen Jan Tworziansky lublói alkapitány október 4-én írott levelében is figyelmeztette még a város lakóit, hogy a kápolnát vagy az iskolát át kell adniuk a katolikusoknak.[17]

Milyen gondolatokkal lett kibővítve az eredeti szándéknak (a sztaroszta dicsőítésének) megfelelő, a megszokott formát megőrző üdvözlő beszéd, hogy ne keltsen nagyobb megütközést az addig jóindulatot mutató hercegben, a szepesolaszi lelkész mégis megkísérelje általa a rendelkezés enyhítését? Milyen szónoki eszközzel élhetett egyáltalán az orátor, hogy kifejezésre juttassa a protestáns lakosság szabadságjogait, és védje a rábízott evangélikus gyülekezetet e jogok csorbításától? Daniel Klesch az orációban a fejedelmek igen hangsúlyos és hosszadalmasan előadott dicsőítését a hatalomgyakorlás kérdéseihez vezette át, és ehhez már közvetlenül tudta kapcsolni a maguk ügyének védelmét. Beszédének teljes címe:

> *I. N. J. DeVs eX aLto nobIsCVM!* [Velünk az Isten a mennyekből: kronosztichon, amelyből az 1671-es évszám olvasható ki.] *Illustrissime et excelsissime princeps ac domine dn. Stanislae Heraclie, comes in Wisnicz et Jaroslav Lubomiersky, S. R. I. Princeps, Regni Polon. subdapifer, arcis Lublyo et XIII. oppid. in Scep. Sup. Hung. capitanee supreme etc., Domine nobis naturaliter clementissime.*

Klesch az orációt – az összes aláíró nevében – ünnepélyes üdvözlő beszédnek, egyúttal könyörgésnek szánta a jelenlévő hercegnek, a távollévőnek pedig írásban beterjesztett esedezésnek.[18] A beszéd elején a jelenlét-távollét kérdését érintette. Isten, a láthatatlanul jelenlévő és lát-

[16] BRUCKNER, *i. m.*, 299–300.

[17] *Uo.*, 309.

[18] Lásd a közvetlenül a cím után olvasható első mondatot.

hatóan távollévő, a mennyekben mindenekfelett magasztos, kimagasló embereket teremt a földön is. Tisztelettel, teljes alázattal üdvözlik mind a távollévőt, mind a jelenlévőt, akár a királyt, akár annak helytartóját. Az őszinte, igaz hódolatot, melyet most a távollévőnek mutatnak be, a jelenlévőnek szeretnék kinyilvánítani.

Minden nép azt tartja, kezdte Klesch, hogy szent a földön a magisztrátus, a királyok és a fejedelmek: olyanok szinte, mint istenek az emberek között. De a szentség önmagában sem a származást, sem a hatalmat, sem annak jelképeit nem hatja át, csak azoknál, akik a legfőbb istenség titkait ismerik. Istent dicsőítik a királyságban, nem a királyokat teszik Istennel egyenlővé.[19] Amit a hízelkedés mérték és értelem nélkül kijelentett, a gőg mértéktelenül magának követelt, azt a mértékletesség és a vallás által kialakított engedelmesség sem tette érvénytelenné, csak a szó értelmét változtatta meg.[20] Máskülönben a fejedelmek semmilyen dologban nem tudják Istent inkább utánozni, mint kiváló erényekkel és fényes cselekedetekkel. Klesch számos dicsőséges uralkodót, bibliai, ókori és keresztény példákat hozott elő. Említett német császárokat, magyar királyokat és hősöket („Non videbo... Hungariae suos Stephanos, Geysas, Ladislaos, Emericos, Ludovicos, Hunniades, Syllagios etc."); hosszú, hétsoros felsorolást adott „Poloniának, a hősök anyjának és igen termékeny táplálónknak" dicső királyairól és hercegeiről Miecislawtól kezdve a Jagello királyokig és Báthory Istvánig. A lengyel hercegek között legelöl említette „duces Ostrorogeos, Wissnowecios, Lubormierskios, Zamoiscios...", Simon Starowolski lengyel történész *Sarmatiae bellatores* című művére pedig úgy utalt, mint amelyik hosszú sorban számlálja a vitéz lengyel hadvezéreket és hősöket.[21]

Tündöklik a királyokon és fejedelmeken a korona, az isteni fenségnek képe és a méltóság: mégis, ami szent benne, az jobban tündöklik a szent dolgokban. A királyi fenséghez hozzátartozik a valóban királyi virtus, nemcsak annak látszata, amit „az állhatatlan jellemű machiavellisták nem átallnak a mi korunknak ajánlani". Nemcsak a természetet kell vizsgálni, hanem az isteni törvény normáját kell kutatni, hogy a cselekvés valóban megfeleljen a tisztesség mértékének, és a fejedelmi lélekhez, sorshoz méltó legyen. Bölcs és keresztény fejedelmek tudják, hogy Isten az alattvalók testének és szerencséjének kormányzását engedte meg nekik, nem pedig a lelkeken, a lelkiismeretükön való uralkodást.[22] Felismerte ezt a dicsőséges lengyel király, Báthory István, akinek királyi szimbóluma volt: „Deum sibi tria reservasse: Creare aliquid ex nihilo, futura praedicere et imperare conscientiis." (Isten három dolgot tartott meg magának: teremteni valamit a semmiből, a jövőt előre megmondani és a lelkiismereten uralkodni.) Eleget tett ennek a Te nagyapád és dédapád, Stanislaus és Sebastianus Lu-

[19] Klesch eltévelyedésként említette az emberi sorsot egészen meghaladó kultuszt, hogy az udvarokban isteni titulusokat kezdtek használni, isteni császárokról, sőt legistenibbről, legszentségesebbről beszéltek; Nagy Sándor és Domitianus is istenként beszéltek magukról.

[20] A fejedelmek jelzőit (Pii, Magni, Benigni, Mansueti, Pacifici, Injuriarum Immemores, Aflictorum Liberatores etc.) a keresztény uralkodók is előírták maguknak, de saját tetteiket dicsőítő jelzőket is (Felix, Victor, Triumphator) tettek hozzá. A magyar királyok „apostoli", a spanyolok „katolikus", a franciák a „legkeresztényibb" király elnevezését is a fenti állandó jelzőkhöz hasonlították.

[21] Vö. a nyomtatvány )( $_2$a lapjával. Starowolski művéről lásd ESTREICHER, *Bibliographia Polska,* XXIX, Kraków, 1933, 206.

[22] )( $_2$a. Klesch itt egy lengyelországi unitárius szerzőre hivatkozott: Junius Brutus Polonus (= Johann Crell) *Vindiciae de libertate religionis* című művére, amely fiktív, „Eleutheropoli" helynévvel Amsterdamban jelent meg. Lásd ESTREICHER, *Bibliographia Polska,* XIV, Kraków, 1896, 448.

bomierski, a szent emlékű egykori krakkói és orosz palatinusok, akik sértetlenül megőrizték a szabadságot – írta Klesch. Nem beszélve dicső emlékezetű atyádról, Georgius Lubormirskiről, Lengyelország egykori marsalljáról és a páratlan hősről, akinek az ország Isten után a szabadságát köszönheti. Az evangélikus lelkész itt említette Jerzy Lubomirski 1665-ös átvonulását a Szepességen és az ifjú Lubomirski herceg szavait.[23] Még most is emlékeznek erre, és kegyességének újbóli ígéretére, amikor három évvel ezelőtt a *Salve Cauriach!* beszéddel köszöntötték őt. Bár egyszerű, mégis kegyes hagyomány a lengyel sztarosztákat így üdvözölni: ezt a hagyományt elődeiknél már harmadfél évszázad óta meg lehet figyelni.

Közvetlenül ezen „argumentum ad hominem" után tért rá Daniel Klesch arra, amiért az egész beszédet megírta: a szepességi evangélikus lakosság lelkiismereti szabadságának védelmezésére.

> Nem vagyunk ugyanis egzotikus helyről száz évvel ezelőtt idekerült jövevények, hanem hosszú századok óta ténylegesen a 13 város lakói vagyunk. Nem máshonnan vezettük a településeket, senkinek házát, templomát nem foglaltuk el, hanem őseink jogát követve Isten rendeléséből úgy az egyházi, mint a világi közvagyonnak tulajdonosaiként jelenünk meg. Őseink ugyanis, akiknek mindig itt volt az állandó lakóhelyük, egy évszázaddal ezelőtt... az ágostai hitvallásnak a német római birodalomban elterjedése alkalmával, amikor meghallották itt az üdvözítő hit harsonáját, a plébánossal együtt áttértek, és az evangélikus tant (amelyre mind ez ideig még senki sem tudta rábizonyítani az eretnekséget) fogadták el. Megmaradtak a birtokban és a kegyúri jog élvezetében, mivel senki ellent nem mondott, és nekünk, az ő utódaiknak, azaz a jogszerű örökösöknek mintegy kézbe adva áthagyományozták azt. A híres nevezetes Lubomirski-ház, amelynek uralkodása alatt e változás történt, minket, hű alattvalókat, ebben a legitim jogban a legkegyesebben megvédett...[24]

Klesch ezután az evangélikus vallásnak a magisztrátusról vallott álláspontjára utalt: „a magisztrátust tisztelni, neki teljes hűséget tanúsítani őszintén tanítja a mi vallásunk, amely elítél és kárhoztat minden rebelliót, mint ahogy ez az ágostai hitvallás artikulusaiból napnál világosabban kitűnik." Ezt a hűséget, míg a vallásváltoztatás jó erőben volt, az ősök rátestálták utódaikra, egészen e századig: mi, ha nem is felülmúlni, de legalább hasonlóvá válni törekszünk – írta. Az oráció záró része Lubomirski herceg újbóli üdvözlése, éljenzése, szerencsekívánatok és a szepességi lakosság hűségének kinyilvánítása: „Mi, akik üdvözölni jöttünk, egytől egyik kegyességet és szabadságot remélünk, alázatos engedelmességet és köteles hűséget fogadunk, míg a bennünk lévő lélek vezérel minket. Ezért esedezünk, azt ígérjük és felajánljuk." A beszédet a 13 szepesi város lelkészei és világi vezetői írták alá: „Senior, orator, comes, conseniores, pastores, judices, senatores et communitates XIII oppidorum Mense Augusto A. O. R. MDCLXXI."[25]

[23] Klesch szerint az ifjú sztaroszta a lengyel mágnások szokása szerint sok latin szót kevert lengyel beszédébe, lásd a nyomtatvány )( $_2$a–b lapjait.

[24] Lásd a nyomtatvány )( $_2$b lapján.

[25] *Uo.*

Az oráció kitűnően alkalmazott szónoki eszközei ellenére sem érhetett el sikert: igen hamar és súlyosan megváltozott az a helyzet is, amely a lelkészt 1671 augusztusában–szeptemberében még a beszéd megírására ösztönözte. 1671 októberében egy katolikus gyermek temetése során, amelyet Hanacius Ferenc piarista szerzetes az evangélikus iskola lefoglalásával akart összekapcsolni, Szepesolasziban utcai csetepaté robbant ki, amelynek során a protestáns lakosok még a Mária-oltárt is megdobálták. A Lublóról érkezett vizsgálóbizottság halálos ítéletet hozott a szentségtörést elkövető bűnösökre, de nagyon szigorú volt az evangélikusok kérésére Lubomirski herceg által kiküldött újabb vizsgálóbizottság ítélete is 1672 januárjában.[26] Fellebbezésre végül a szepesi sztaroszta enyhítette az ítéletet, eltekintett a pénzbüntetéstől és a lelkész száműzésétől, de a zavargás lecsillapításának elmulasztásában vétkesnek talált szepesolaszi bírónak és a tétlen Kleschnek két-két heti fogságot kellett kiállnia a lublói várban.[27] Az iskolaépületet pedig már az első vizsgálóbizottság 1671 őszén elvette a szepesolaszi evangélikusoktól. Hanacius Ferenc fellépése a varsói szejm előtt 1672-ben igen hatásos volt, de további eredménnyel már nem járt. Az újabb vizsgálatot maga a szepesi sztaroszta hiúsította meg, mert nem akart az elzálogosított városokban még nagyobb nyugtalanságot.[28]

Két év múlva, 1674. március 10-én a pozsonyi rendkívüli bíróság – távollétükben – az országból való száműzetésre ítélte a 13 szepesi város protestáns lelkészeit,[29] majd ugyanezt tette a Lubomirski herceg mandátumával 1674. április 30-ára Szepesváraljára összehívott lengyel–magyar vegyes bíróság is, ahol az evangélikus lelkészek már kötelesek voltak megjelenni. A május 2-án kimondott ítélet után hiába vitte küldöttség kérvényüket a szepesi sztarosztához: Lubomirski június elején még a száműzöttek vagyonának zár alá vételéről is rendelkezett; két hét alatt minden ingó és ingatlan vagyonuk elvesztése mellett el kellett hagyniuk az országot.[30] Daniel Klescht már korábban, 1673 decemberében elfogták és a kassai börtönbe hurcolták; távollétében pedig, 1674. március 22-én lengyel commissariusok elvették a szepesolaszi templomot az evangélikusoktól.[31] Klesch csak akkor szabadult fogságából, ami-

[26] A szigorú ítélet két személynek már felfüggesztett halálos ítéletét, a bíró és a teljes városi tanács négyheti börtönbüntetését, náluk fejenként ezer forint pénzbírságot és Daniel Klesch száműzetését jelentette. BRUCKNER, *i. m.*, 310–319.

[27] BRUCKNER, *i. m.*, 320–322. – A lublói fogságból szabadulókat Johann Marci leibici rektor köszöntötte latin és német nyelvű verseivel, vö. az *Erós kai Kleos h. e. Amor et Honor…* című, nyomdahely nélkül megjelent, de kiállítása alapján lőcseinek azonosítható nyomtatvánnyal: Čaplovič 1309.

[28] BRUCKNER, *i. m.*, 328–329.

[29] Nem közismert, hogy az elzálogosított szepesi városok lelkészeire más jogi eljárás vonatkozott, mint a magyarországi, Pozsonyba citált protestáns lelkészekre. Az elzálogosított 13 szepesi város lelkészei egy ideig még reménykedtek a sztaroszta védelmében, akinek a parancsára nem jelentek meg Pozsonyban: reményük azonban hiábavaló volt.

[30] A szepesváraljai lengyel–magyar bíróságról teljes részletességgel lásd BRUCKNER, *i. m.*, 332–343. – A közvetlenül utána történtekről, az elítéltek kérvényéről: *Uo.*, 345–353.

[31] Klesch kassai fogságát fia, Christoph Daniel Klesch írta le még 1674 augusztusában Danzigban megjelent *Wahrhaffte Beschreibung und Erzehlung der unschuldigen Gefangnüß M.Daniel Kleschens…* című művében, lásd RMK III. 2657, Bibl. Kleschiana CDK-6.

kor társaival együtt már neki is száműzetésbe kellett mennie. A száműzött lelkészek 1674 júliusában indultak Lengyelország, majd Németország felé.[32]

A röviden vázolt eseményekből is nyilvánvaló lehet számunkra, hogy Daniel Klesch a *Deus ex alto nobiscum*-beszédet másodjára nem Magyarországon adhatta ki: a valóságos vagy vélt protestáns bűnök (ez utóbbira lásd a bírósági tárgyalás alaptalan vádjait) megtorlásának idején ez eleve értelmetlen és hatástalan lett volna.[33] Az 1671-es beszéd második kiadásának tartalmi változtatásai is már külföldi, németországi megjelentetésre engednek következtetni. A *Deus ex alto nobiscum* második kiadásában, az utolsó lapon már Daniel Klesch volt megnevezve szerzőként; korábbi beszédét tehát saját maga jelentette meg kissé átdolgozva, az eredeti évszám feltüntetésével és a nyomdahely megnevezése nélkül. A nyomtatvány terjedelme azonos az előző kiadáséval, fólió méretben, apró betűvel szedve két levél. Címének második fele Lubomirski neve után már változtatott, elmaradt az utalás a 13 szepesi városra és Lubló várára, helyette a szepesi sztaroszta-tisztség és háromszoros salve került a címbe:

> *DeVs eX aLto nobIsCVM! Illustrissime et excelsissime princeps ac domine domine Stanislae Heraclie, comes in Jaroslav et Wisnicz, Lubomiersky, S. R. I. Princeps, starosta Scepusiensis, subdapifer Regni Poloniae, heros celsissime salve, salve iterum a me domine clementissime tertiumve [!] salve!*[34]

Daniel Klesch a legfeltűnőbben az oráció elejét dolgozta át: csak az első bekezdés 17 sora után következett az a rész („Divinum qvid in Terris esse Magistratum, Regesque ac Principes..."), amely már a Lőcsén megjelentetett nyomtatványban is szerepelt. A beszéd kezdete a második kiadásban: „Non minuit, sed auget Famam Tuam Autoritatemque Praesentia gratiosa..." Magyar fordításban: „Nem csökkenti, hanem növeli hírneved és tekintélyed a kegyes jelenlét. Minél gyakoribb ez, annál hőbb a kívánság a tiszteletadásra, a hódolatra. Soha nem jön a fejedelem hű alattvalóihoz nyilvánvaló nyereségük és látható gyönyörűségük nélkül..." Klesch a betoldott első bekezdésben „orator ineptus"-ként jellemezte magát, aki méltatlan arra, hogy lássa a herceget, csak a szokások és hagyományok indítják arra, hogy üdvözlő beszéddel köszöntse őt; alázatos térdhajtással mindenki nevében könyörögve kéri a kegyes audienciát.

Kisebb simításoktól eltekintve az oráció szövege lényegében azonos lenne a két kiadásban: a változtatások a szöveg túlnyomó részében bizonyos történeti példák, illetve nevek elhagyásában érhetők tetten. A hatalomról szóló fejtegetés változatlan maradt, de Klesch itt több ókori és kevesebb keresztény példára utalt, miközben a német, magyar és lengyel ural-

[32] A szepességi lelkészek elítéléséről és a bírósági eljárásról a korabeli történeti beszámolót Christoph Klesch, Daniel öccse írta meg *Succincta papisticae in XIII. Scepusiacis Hungariae oppidis anno sot. 1674 institutae deformationis enarratio* című művében (Jena, 1679), vö. RMK III. 2977, Bibl. Kleschiana DK-62. Beszámolója több ponton eltér attól, ahogyan Bruckner tárgyalja az eseményeket.

[33] Arról sem tudunk, hogy a szepesi sztaroszta 1671–1674 között megfordult volna a Szepességen. A *Lőcsei krónika* 1671 után először 1676 augusztusánál említette a herceg Szepességre érkezését; 1683 novemberében pedig kétezres lengyel sereg parancsnokaként tartózkodott rövid ideig ott (november 24-én a késmárkiakat a császár hűségére is megeskette), lásd HAIN, 12. jegyzetben *i. m.*, 448–449, 489–490.

[34] Lásd az OSZK már említett példányát a 3. jegyzetben. A cím elejéről az I. N. J. (In Nomine Jesu) rövidítés elmaradt.

kodók neveit elhagyta. Különösen feltűnő a lengyel uralkodók hétsoros katalógusának kimaradása a beszédből. De kihagyta Klesch a Junius Brutus Polonus-műre való utalást, Stanisław Herakliusz Lubomirski felmenőinek nevét, azt az utalást, hogy a herceg anyai ágon rokona Báthory István lengyel királynak; elhagyta a szabadságuk megvédésénél a 13 város 1604. és 1615. évi jegyzőkönyveire és archívumára való utalást, a *Salve Cauriach!* beszédnél pedig annak említését, hogy elődeik szokása szerint milyen régóta köszöntik így a lengyel sztarosztákat.

Az oráció vége felé azonban, ott, ahol a magisztrátus tiszteletét fogalmazta meg vallásuk tanítása szerint, és az ágostai hitvallásra utalt, Daniel Klesch 13 sort betoldott az eredeti szövegbe. Nemcsak az ágostai hitvallást idézte bizonyságul, hanem Luther *De magistratu* című „arany traktátusát" is, amely János Frigyes szász választófejedelemre is hatással volt: ő Luthert olvasva jött rá, hogy politikusként boldog és Istennek tetsző állapotban él. A betoldásnak abban a részében, ahol a lelkész a magisztrátusnak való engedelmességet hangsúlyozta, már a száműzetés keserű tapasztalata is érezhető.

> Mi lutheránusok (mert a kálvinisták ügye nem a miénk), Szent Péter apostol intésére megtanultuk, hogy a csodálatra méltó magisztrátusnak engedelmeskedjünk, inkább minden veszedelmet magunkra vegyünk, minden igazságtalanságot eltűrjünk, sőt a magisztrátus rendeléséből inkább akarjuk az országot elhagyni és földönfutók lenni, mintsem a hűtlenség látszatával, még kevésbé vádjával megbélyegeztetni.[35]

A második kiadásban a beszéd lezárása hatásosabb: Klesch itt nem utalt újra három évvel korábbi beszédére, elmaradt a háromszoros vivat is egymás mellett, helyette hangsúlyosabb lett Lubomirski herceg és Mihály király dicsőítése:

> Téged, Uram, nem fejedelem és földi sztaroszta módjára üdvözlünk, hanem királyként, azaz királyi commissariusként dicsőítünk. Térdet hajtunk Neked, nem álszentségből, hanem a lélek köteles alázatából. Kiáltsuk mindnyájan: Vivat Rex Poloniae Serenissimus Michael! Vivat Commissarius Regis Excellentissimus, Princeps ac Dominus Dn. Stanislaus Heraclius, Dominus noster Clementissimus!...

A keletkezés dátumaként a második kiadás már nem 1671 augusztusát, hanem szeptemberét tüntette fel a szerző neve után: „M. Daniel Klesch Neocomensis s. Iglovviensis, P. L. Caes. Ecclesiae Olassiensis Pastor et Ven. Contub. Orator nomine utriusque XIII. Oppidani status. Anno supra numerato MDCLXXI. Mense Septembri, d. [a nap helye üresen hagyva]".

Mikor kerülhetett sor a *Deus ex alto nobiscum* újabb kiadására Németországban? A *Bibliographia Kleschiana,* mint már említettük, sem a lőcseiként azonosított, sem a most németországinak feltételezett kiadást nem tartja számon, tehát ettől a Klesch-nyomtatványokról egyébként igen jó áttekintést adó műtől függetlenül kell a kérdést megvizsgálnunk. A száműzött lelkész nagy aktivitást fejtett ki Németországban: számos, zömében kis terjedelmű művének, prédikációinak, költeményeinek kibocsátásáról gondoskodott. 1676-ban a Deutschgesinnte Genossenschaft költői társaságba belépve annak egyik meghatározó tagjaként tevékenyke-

[35] A nyomtatvány második, jelöletlen levelének verzóján.

dett;[36] 1676 augusztusában pedig a jenai gimnázium rektoraként már biztos állást nyert el.[37] Később, az 1680-as években már ismét lelkészként működött, Heldrungenben superintendensnek is megválasztották. Egy Danzigban kinyomtatott gyászbeszédet nem számítva a száműzetésben írt első műve az 1674 októberében Lipót császár lábai elé helyezett *Specimen reale fidelitatis Kleschianae Parodia poetica* volt, alattvalói hűségének bizonyítása szimbóluma szerint: „Deo fidem, Caesari fidelitatem." Ennek egyik hosszú jegyzetében Klesch kassai fogságát, a hamis vádak alapján ellene indított – eredménytelen – vizsgálatot is leírta.[38] Daniel Klesch 1675-ben már tíznél több művét jelentette meg nyomtatásban. Becsületét védte a *Unsers von Juda seinem Jünger verrathenen Heylandes!... Nothwendige und recht abgenöthigte Ehren-Rettung M. Daniel Kleschens... in einem Sendeschreiben an seine Ehe-Liebste Fr. Elisabetham geborne Grueberin...* című, az otthoniaknak szánt nyomtatott levelében is, amelyben a Boroszlóból Szepesolasziba küldött, őt érintő rágalmakat cáfolta. (Ezekről felesége értesítette őt 1675. február 28-án.) Ez a „Sendschreiben" a wittenbergi Hake-nyomdában látott napvilágot,[39] Klesch prédikációi, illetve más művei pedig különböző városokban, elsősorban Jenában, Hallében, Hamburgban, Stettinben, Lipcsében és Wittenbergben.[40]

Elővéve a *Deus ex alto nobiscum* németországinak feltételezett kiadását, és megvizsgálva azokat a nyomdákat, amelyek a száműzetés kezdeti éveiben Daniel Klesch műveit kibocsátották, megállapítható, hogy a nyomtatás egyes jellegzetességei a wittenbergi Hake-nyomdához vezetnek el minket. A *Deus ex alto nobiscum* feltételezett németországi kiadásánál elsősorban a nyomtatvány cifrakerete, illetve a cím kiemelő betűi szolgálhatnak a tipográfia azonosítására. A keretben függőlegesen, jobb- és baloldalt elhelyezett, hosszúkás alakú, virágosleveles mintájú cifra, majd ennek hiányában a második levélen az ezt kipótló másfajta körzet egyaránt megtalálható a wittenbergi Hake-nyomda készletében. (A cifrák azonosítása számos ekkori németországi nyomtatványt megvizsgálva sem könnyű, mert az 1670-es években a műhelyek már kevéssé éltek a díszítésnek ezzel a lehetőségével.) Ugyanígy a *Deus ex alto nobiscum*-nyomtatvány címében az „Illustrissime et" sor nagy kurzív típusa és a „Stanislae Heraclie" sorok antikva betűi is felfedezhetők a wittenbergi műhely nyomtatványain. Az összehasonlítást legjobban a következő két nyomtatvány alapján tudtuk elvégezni: *Threnodiae in praematurum obitum... pueruli Henrici Gottlob... Dn. Casparis Sanderi... et Dorotheae Voglerianae filioli... XXVIII. Juni MDCLXXIV...*[41] és a *Glückwunsch, als der... Hr. Samuel Pomarius, der Heil. Schrifft weitberühmter Doctor... nach den unverhofft erlangten göttlichen Beruff zur Superintendentur nach Lübeck sich begab am... 25. Februarii 1675...*[42] Ezeknek a jellegzetesen azonos betűknek és cifráknak a tipográfia készletében való előfordulását – noha nem vizsgálhattuk a teljes wittenbergi készletet – már elég megbízható azonosságnak érezzük ahhoz, hogy a Klesch-

[36] Karl F. Otto, *Daniel Klesch und die Deutschgesinnten = Brückenschläge: Eine barocke Festgabe für Ferinand van Ingen,* ed. Martin Bircher, Guillaume van Gemert, Amsterdam, Rodopi, 1995, 233–243.

[37] Barátai gratuláló versei szerint, lásd a *Quod felix faustumque... M. Daniel Kleschius...* című nyomtatványt (Jena, 1676), RMK III. 2755, Bibl. Kleschiana CDK-10.

[38] Vö. RMK III. 2681; Bibl. Kleschiana DK-34.

[39] Bibl. Kleschiana DK-37.

[40] 1680-ig kiadott műveinek bibliográfiai leírása szerint, lásd Bibl. Kleschiana, DK-34-tól DK-87-ig.

[41] Wittenberg, 1674, Hake. Hallei könyvtári példány Berlinben, a Magyar Intézet könyvtárában, Ung VI 2 (5) jelzeten, vö. VD 17 3:699401T.

[42] Wittenberg, 1675, Hake. Példánya: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, vö. VD 17 23:319604U.

beszéd második kiadásának nyomdahelyeként a wittenbergi Hake-nyomdát feltételezzük.[43] A feltételezést csak erősíti, hogy Daniel Klesch, illetve családja már dolgoztatott ezzel a műhellyel. A wittenbergi egyetemen tanuló Christoph Kleschnek 1653-as disputációja Hakénál jelent meg, ugyanitt Daniel Klesch fiának, Christoph Danielnek Dobsina 16. századi török lerohanásáról írott műve 1671-ben, illetve magától Daniel Kleschtől az *Alt-Römisch-Apostolischer S. Paulens Trost...* vigasztaló műve öccse feleségének, Margarethának a halálára,[44] és az 1675-ös wittenbergi nyomtatványként már említett „Sendschreiben".

Szerencsés módon a nyomtatás idejének behatárolására is van támpontunk. Az exuláns lelkész 1675 novemberében, Szentháromság utáni 23. vasárnapon Hamburgban tartott vendégprédikációt, amit *Evangelica status ratio... Geistlich-Evangelischer Staatist...* címmel utóbb ki is adott. Ebben a hatalom korlátairól hasonló gondolatokat fogalmazott meg, mint a Lubomirski herceget köszöntő beszédében: jóravaló felsőség nem kényszerítheti alattvalóit lelkiismeretük ellen, mert ez visszaélés a felsőség hatalmával. Azt az „isteni jurisdictiót", amelyet egyedül Isten birtokol a lelkek és lelkiismeret felett, semmi esetre sem követelhetik maguknak.[45] Ha a felsőség mégis túl messzire megy, és Isten Igéje ellen cselekszik, akkor Istennek kell inkább engedelmeskedni, nem az emberi felsőségnek. Inkább viseljen el valaki szégyent, gúnyt, fogságot, javainak elrablását, végül az elűzést és a teljes nyomort, mintsem Isten és Igéje ellen cselekedjék.[46] Amikor Klesch Báthory István jelmondatát itt is felidézte, megemlítette saját korábbi beszédét is: „Lásd az én nyomtatott Salutatiómat Lubomirsky herceghez."[47] Ez alapján nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a száműzött lelkész már 1675 novembere előtt hozzáférhetővé tette a német protestáns közönség számára a *Deus ex alto nobiscum* újabb kiadását. Johann Hake wittenbergi nyomdász működésének ideje teljesen egybevág ezzel a feltételezéssel, vagyis a kiadás évének legvalószínűbben 1675-öt feltételezhetjük, későbbi évet már nem. Johann Hake (II.) tipográfiája ugyanis 1675 után másfél évtizedig nem működött. Sekrestyési állást betöltő azonos nevű fia (Johann Hake III.) csak az 1690-es években kezdett maga is nyomtatni.[48] Lehetséges, hogy Daniel Klesch a már említett „Sendschreiben"-nel közel egy időben, valamikor 1675 tavaszán vagy nyarán adta ki újra szepességi vonatkozású orációját Wittenbergben. A *Deus ex alto nobiscum* újabb megjelentetésével, a szepességi lakosság számára meghatározó történelmi pillanat felidézésével is az elhagyott haza protestánsainak és száműzött lelkészeinek keserű sorsára akarta felhívni a figyelmet.

[43] A nyomtatványon látható egyes cifrák miatt Johann Sigismund Ziegenbein wittenbergi nyomdája is szóba jöhetne, de a nagyméretű kurzív típust nem tudtuk felfedezni nyomdakészletében. Ziegenbein nyomdája 1675–1682(?) között működött, lásd Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1982², 507.

[44] Bibl. Kleschiana CK-8, CDK-3 és DK-33.

[45] Klesch szerint „A mai hamis politikusok, udvari hízelkedők és talpnyalók ilyesmit akarnak a hatalmasságoknak tulajdonítani...", igaz politikusok, így I. Ferdinánd, II. Miksa császár és Báthory István lengyel király azonban másképpen ítéltek erről. Lásd RMK III. 2700, Bibl. Kleschiana DK-47, $H_4$a.

[46] *Uo.*, $H_4$a–b, $I_2$a.

[47] *Uo.*, $H_4$a.

[48] Josef Benzing Johann Hake II. működési idejét kezdetben még csak 1669-ig vezette: BENZING, *i. m.*, 506–507. A legújabb adatokat a VD 17 alapján lásd: CERL (Consortium of European Research Library) Thesaurus: http://thesaurus.cerl.org/cgi-bin/search.pl

Johann Hake fiának könyvnyomtatói tevékenysége bizonyosan csak 1692-től mutatható ki, lásd a VD 17-ben előforduló nyomtatványait.

V. Ecsedy Judit

# AJÁNLÁS VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY „ORTHODOXUS TUDÓS TYPOGRAPHUS"-NAK

Gyakori eset, hogy a nyomdász mecénásának vagy jóakarójának ajánlja kinyomtatott munkáját. Annál ritkább, hogy a könyv szerzője ajánlja művét a nyomdásznak. A régi nyomtatványok közt azonban erre is van példa. A könyv, amelyről a következőkben szó lesz:

Szatmárnémeti Mihály zsoltármagyarázó könyve.[1] A tizenkettedrét könyvecske azok közé a – korszakunkban már ritka – kolozsvári kiadványok közé tartozik, amelyet fametszetes keret díszít és az üresen hagyott középső részbe szedte a nyomdász a könyv címét, szerzőjét, impresszumát. A fametszetű keret reneszánsz hagyományokat idéző ívelt kaput formáz, kétoldalt egy-egy oszloppal, amelyre szőlőindák futnak. A címlapkeret felső ívében az imádkozó Dávid király, egyik oldalán Nap, másik oldalán csillagos égben a Hold. A metszet alsó lécét volutába foglalt virágszál díszíti. A címlap hátán a Kolossébeliekhez szóló levél egy verse olvasható, kezdete: „A' Christusnak beszéde lakozzék ti bennetek..." (Kol 3,16). Ezután következik a szerzőtől származó két ajánlás, egyik a nyomdásznak, a másik az olvasónak, majd egy magyar nyelvű köszöntővers a szerzőnek, Szatmárnémeti Mihálynak Porcsalmi Andrástól és egy latin heptastichon ugyancsak a szerzőnek címezve Csúzi Cseh Jakabtól. A kötet végén, a *CL. Sóltár summája* után *Toldalék* olvasható a XXIII. zsoltárhoz.

A könyv szerzője, Szatmárnémeti (vagy gyakran Némethi) Mihály (1638–1689) református esperes, aki – miután 1672-ben Göncről elűzték – előbb Debrecenben, majd 1673-tól Kolozsvárott lelkészkedett. 1681-től esperes és tagja az egyházkerület igazgatásával megbízott tíztagú tanácsnak. Németalföldi tanulmányai idején (1666–1667-ben) három latin nyelvű munkája jelent meg nyomtatásban, majd hazatérése után hamarosan (1668–1669-ben) két vitairata a pataki fejedelmi nyomdában. Írói munkásságának többi darabja mind a kolozsvári nyomdából került ki.[2] Közülük legnépszerűbb a kimagaslóan sok kiadásban megjelent *Mennyei tárház kulcsa* című imádságoskönyve, amelynek első, 1673-as[3] kinyomtatásától kezdve összesen 22 kiadásáról tud a könyvészet, amelyek közül a legutolsó 1790-ben készült Debrecenben. Ezt a művet Kolozsváron kívül kiadták Lőcsén, Debrecenben, Bártfán, és több alkalommal Pozsonyban is.

[1] SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Sz. Dávid psaltériuma: avagy a' CL. sóltároknak rövid el-osztása, magyarázattya, s' azokból származott 550. tudományok által való meg-világositása: mellyet irt Némethi Mihály a' Colosv. Orth. Eccl. M. L. P. Colosv.* Veresegyházi Mihály által, 1679. [20] 649 [1] pag. – 12° (RMK I. 1234).

[2] ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977, 577–578.

[3] Első kiadása: Kolozsvár, 1673 (RMK I. 1149).

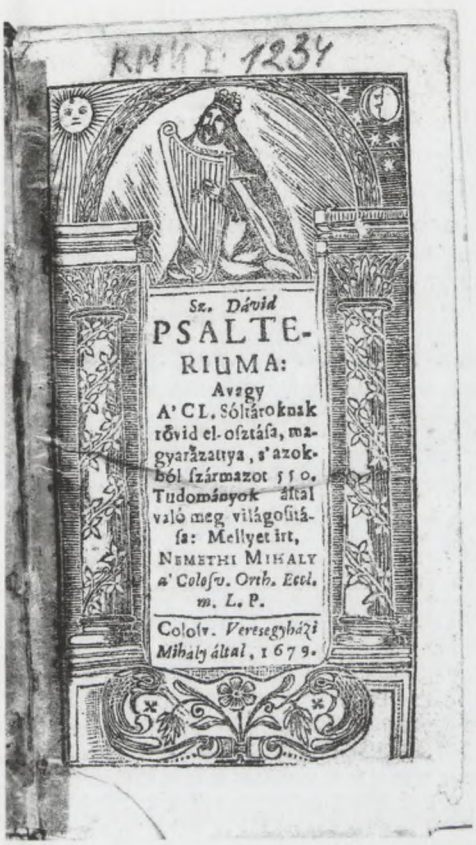


1. kép Szatmárnémeti Mihály
*Sz. Dávid psaltériumá*nak 1. kiadása,
Kolozsvár 1679.
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

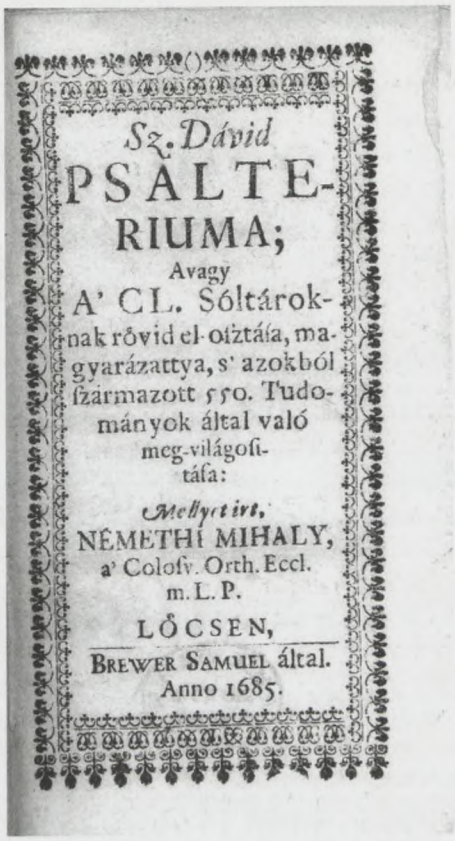


2. kép Szatmárnémeti Mihály
*Sz. Dávid psaltériumá*nak 2. kiadása,
Lőcse, 1685.
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Szatmárnémeti Mihály kolozsvári működése idején írta *Sz. Dávid psaltériuma: avagy a' CL. sóltároknak rövid el-osztása, magyarázattya* című munkáját is, amelynek különös érdekessége számunkra a Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdásznak szóló ajánlása. Mielőtt az ajánlás szövegét közölnénk, ejtsünk néhány szót az ajánlás címzettjéről, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdászról.

Veresegyházi 1668. szeptember 27-én kapott megbízást Apafi Mihály fejedelemtől a nyomda vezetésére. Novemberben megtörtént Szenci Kertész Ábrahám egykori tipográfiájának Szebenből Kolozsvárra költöztetése, és egyesítése a már itt lévő egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdával. Az újonnan kinevezett nyomdász tehát e kétféle eredetű nyomdafelszerelésből felállított tipográfiának lett a vezetője. Apafi a nyomdászt Nagybányáról hívta Kolozsvárra, ahol könyvkötőként működött, bár korábban tipográfus volt. Neve Kolozsvárt megelőzően nem fordul elő, sem képzéséről, sem tanulmányairól, sem korábbi állomáshelyeiről nem tudunk. Valószínűleg elfogadhatjuk azonban Herepei János feltételezését, aki szerint lehetséges,

hogy korábban a pataki műhelyben dolgozott, feltehetően Rosnyai János keze alatt.[4] A kolozsvári nyomda élén tizenöt évig, 1668-tól 1683-ig állt, az utolsó, nevét feltüntető kiadványa 1683-ban jelent meg,[5] majd feltehetően ebben az évben meghalt. Működésének tizenöt évéből ma a könyvészet 164 nyomtatványát ismeri, közülük kilencvenen a neve is szerepel.

Az 1669-ben dolgozni kezdő kolozsvári nyomdát a kortársak „országos tipográfia"-ként emlegették. Apafi ezt eredetileg a kolozsvár–nagyenyedi református kollégiumnak ajándékozta. Református jellegét mindvégig megtartotta, de sok jel mutat arra, hogy valójában erdélyi fejedelmi nyomdaként működött. Ez különösen az első nyomdavezető, Veresegyházi Szentyel Mihály munkába állásakor készült iratokból nyilvánvaló. A nyomdavezető díjazását a fejedelemtől (fejedelemasszonytól) kapta,[6] és nemegyszer a megbízásokat is. Ennek ellenére a tipográfia fennállásától a 17. század végéig egyetlen kolozsvári nyomtatványon sem nevezi meg magát. Az impresszumban következetesen csak a nyomdavezető neve szerepel – mint a most tárgyal könyvön Veresegyházié – nincs utalás sem a református egyházra, sem a kollégiumra, sem a fejedelmi jellegre. Ugyanígy járt el Veresegyházi későbbi utóda, Tótfalusi Kis Miklós is: az impresszumban mindig csak saját nevét jelölte meg. Egy 1670-ből származó fizetési utasítás és nyugta szerint „Nemes és vitézlő Veresegyházi Szentyel Mihály Colosvári Typographusnak" konvenciója két évre 158 forint és 13 dénár, amelynek átvételét a nyomdász címeres pecsétjével igazolta.[7]

Ezután következzék a zsoltárokról szóló könyv szerzőjének, Szatmárnémethi Mihálynak ajánlása a kolozsvári nyomdászhoz:

> Nemzetes Veres-egyhazi Szentyel Mihaly uramnak, a' colosvari orthodoxus tudós typographusnak, nékem jó akaró Uramnak, s' Atyámfiának. Az Atya Istentül kegyelmet, lelki és testi áldást kivánok, a' Jésus nevében
>
> A' régi Szent Irás magyarázó Doctorok, a' máiakkal edgyütt, igazán mondották a' Dávid Sóltárit, *Kis Bibliának:* mert az egész Szent Irásnak, melly *Bibliának* mondatik, Summája, a' Dávid Soltáriban bé foglaltatik, mind az Istenre, mind mi reánk nézve. I. Az Istenre nézve: mert Summásképpen, a' Soltárokból megtudhattyuk, hogy az Isten Edgy, természetiben s' állapattyában, és hogy abban az Isteni egy természetben, három egymástul meg-külömböztetett Isteni személyek legyenek, t. i. Atya, Fiú és Sz. Lélek: és hogy ez az Isten, örökké való, véghetetlen mindenható, mindentudó, mindenütt való, bölcs, jó, igaz, szent, irgalmas, mindeneken szabadossan uralkodó, Mindeneknek teremtője, Gondviselője, igazgatója, és hogy semmi az ő szent akarattya s' rendelése nélkül mennyen, földön és a' Tengerekben nem eshetnek, hanem mindenek az ő szent, és igaz

[4] HEREPEI János, *Szenczi Kertész Ábrahám = Apáczai és kortársai,* Bp.–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2), 159–167; Uő, *Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása* = uo., 168–177. (Ez utóbbinak változatát lásd Erdélyi Múzeum, 1942, 251–255.)

[5] OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc, *Idvességes beszélgetés,* Kolozsvár, 1683 (RMK I. 1300).

[6] Lásd erről bővebben: V. ECSEDY Judit, *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690, I–II,* MKsz, 2005, 289–308, 385–409.

[7] *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez = Batthyaneum,* szerk., kiad. GYÁRFÁS Tihamér, II, Brassó, 1913, 160–161.

rendelése, s' tanácsa szerént lesznek. II. *Mi reánk nézve,* 1. Mert valami nézi, a' mi idvességünket, s' a' váltságnak munkáját, minéműek: az el-választás, el-hivattatás, meg-igazittatás, meg-szenteltetés, fiúvá való fogadtatás, meg-dicsöittetés, a' Christusnak érettünk való születése, szenvedése, halála, fel-támadása, mennyben meneteli, az Isten jóbján való ülése, érettünk való esedezése, itiletre való el-jövetele, a' mi testeinknek fel-támadása, etc. A' Sóltárokban le irattatnak. 2. Mert valami nézi a' mi Istenünkhöz való engedelmességünket, az Isteni tiszteletet, s' annak rendit és módgyát, a' mi életünknek tisztaságát, a' Tiz parancsolat szerént, a' sóltárokban béfoglaltatnak, a' mint én, mind ezeket e' kis irásomban meg mutogattam: ugy hogy, ha valaki a' Sóltárokat jól tudja, s' annak titkait érti, a' *Bibliát* érti. Ezt a' kis Bibliát én, az én Istenem velem munkálkodó kegyelme által, több munkáim között rovideden magyarázván, N. Veres-Egyházi Uram, im kegyelmednek ajánlottam, mint kedves atyámfiának: mert látván e' kis munkámat (buzogván kegyelmed az Isten edgyügyü hiveinek könyvek által való elö segitésekben) jó szándékából s' hozzám való szeretetiböl, maga kölcségével ki-nyomtatá: mellyért Isten s' az emberek elött maradgyon jó emlékezetben a' kegyelmednek *Neve.* Irám beteges, s' erötlenségemben. Colosváratt. An. 1679. 25. Maji.
Az Urban, Kegyelmed jó akaró attyafia
Szath. Némethi Mihály

Szatmárnémeti Mihály zsoltárokat magyarázó könyvét tehát a kolozsvári nyomdász saját költségén nyomtatta ki. A könyv írója Veresegyházit „orthodoxus tudós typographus"-ként említi, ami a németalföldi akadémiákat járt szerzőtől elismerésnek számít. Veresegyházit a szakirodalom mostanáig csak az erdélyi legyeződíszes kötés mestereként ismerte. Amennyiben a nyomdász korábban ténylegesen a pataki tipográfiában dolgozott – amit lehetségesnek tartunk – akkor a szerző és nyomdász ismeretsége azokra az évekre nyúlhat vissza, amikor Szatmárnémeti két könyvét is kinyomtatták Patakon. Az ajánlás hangja mindenesetre közelebbi, bizalmasabb ismeretségre vall.

A nyomdásznak szóló ajánlás után a szerző „A' kegyes szívű Olvasó"-t szólítja meg. Innen egyetlen kis részletet emelünk ki, amely a zsoltárok magyarázatával foglalkozó könyvének keletkezéstörténetét érinti:

A' kegyes szivü olvasóhoz

Kegyes olvasó! Ki az én együgyü (de az én Istenem dicsöségének nemzetünkben való elö mozditására irt munkácskaimat szereted, s' kivánod látni: jóllehet igiretem szerént, az igért munkácskáimat (mellek meg-nevekedtek a' Corinthusban irt levélnek analysissával) kell vala ki bocsátanom: de azokat most el-halasztván, imé a' Dávid Sóltárinak rövid analysisét, némely rendemen lévö T. Atyafiaknak kérésekre (kik az én munkáimat vészik s' szeretik) ki bocsátám. Hasznosnak itilvén most ezt ki bocsátani mivel hogy immár nem csak a' városi, de még a' falusi ecclésiákban is a' Sóltárokat éneklik s' elöl járóbeszédben (a' könyörgéskor) resolvállyák, tudományokat s' hasznokat hozván-ki belöllök, szép rendel, ugy szállanak alá a' könyörgésre. Erre nézve indittattam e' munkácskának irására, a' mellyet elsőben deákul irtam; de sokaknak kérésekre, ugy forditottam magyarra.

Végül néhány szó Szatmárnémethi Mihály e zsoltárok magyarázatát tartalmazó könyvecskéjének utóéletéről. Zoványi Jenő szerint az első, kolozsvári 1679-es kiadást még két kiadás követte.[8] A könyvészet valóban számon tartja azt a kiadást, amely már a következő évben, 1680-ban jelent volna meg Lőcsén. Szabó Károly Sándor István *Magyar könyvesháza* nyomán vette fel bibliográfiájába,[9] de példány azóta sem került elő. Példány alapján mindössze a lőcsei 1685-ös kiadást ismerjük, amely Brewer Sámuel tipográfiájából került ki.[10] Ebben semmiféle utalás nem található arra, hogy már ezelőtt öt évvel is kiadta volna a lőcsei nyomdász. Az ugyancsak tizenkettedrét formátumban, nyomdai cifrákkal keretezett címlappal megjelent kötet változatlanul közli a címlap hátán a Kolossébeliekhez szóló levél 3. v. 16. versét, majd ezután azonnal „A' kegyes szivü Olvasóhoz" címzett ajánlás következik. Értelemszerűen kimaradt ebből a kiadásból a kolozsvári nyomdásznak szóló ajánlás. A kötet végén itt is megtalálható ugyanaz a *Töldalék,* mint az első kiadásban.

[8] ZOVÁNYI, *i. m.*, 578.

[9] RMK I. 1249 (Lőcse, 1680); SÁNDOR István, *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésük,* Győr, 1803, 55.

[10] RMK I. 1341 (Lőcse, 1685).

Varga Bernadett

# EGY FAMETSZETES CÍMLAPKERET FELTŰNÉSE KOLOZSVÁRON ÉS DEBRECENBEN

A 18. század első öt évében Debrecenben használt könyvdíszek 1705 októberében – az ide menekített sárospataki tipográfia felszerelésével együtt – valószínűleg teljesen elpusztultak.[1] Megindítóan számol be erről a városi jegyzőkönyv:

> Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla, nagyobb része az betűknek Castákba rakattatott vólt a Tractata nevű város háza kapujának észak felől való bóltnak rejtekében, de az kivágattatván az kuruczok által még kedden, a betűk a Castákbul kiforgattattanak. Párnákból kihasogattatott és széllyel szórattatott tollakkal, porral, gazzal, szemettel, bóltbeli aprólékokkal öszve kevertettenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel együtt, amellyel nyomtatni szoktanak, annyira elfogott mind betűt, tollat, port a bóltban, nagy bajjal sepertettenek egyben a betűk mind gazostul. Sok betűt az utczákon, mezőkön, táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintettenek el. A typográphia háznál maradott betűk, sotú és egyéb eszközök is odavannak. [...] A Pataki typográphia ott lévén, a betűk, hasonlóképpen mint a magunké, kiforgattattanak s elhordattanak.[2]

Dolgozatunk tárgya a pusztulás előtti időszak debreceni díszítőelemei közül egy nyomdászattörténeti összefüggéseket is feltáró, 111×57 mm átmérőjű fametszetes címlapkeret, amelyet 1703-ban Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak kiadásához használt Vincze György.[3] A metszet egyetlen dúcra készült (azaz a keretet nem darabokból állították össze), amelynek közepén 60×28 mm szabadon maradt, hogy ebbe szedhessék később a könyv címét, szerzőjét, impresszumát. „A fametszetű keret reneszánsz hagyományokat idéző ívelt kaput formáz, kétoldalt egy-egy oszloppal, amelyre szőlőindák futnak."[4] A címlapkeret felső ívében a hárfáját térdelve pengető, balra tekintő Dávid király, egyik oldalán a nap, másik oldalán pedig a csillagos égen ragyogó hold látható. Az alsó, fekvő mező közepén egy szál virág levél-

[1] A nyomda pusztulásáról és könyvdíszeiről lásd bővebben: VARGA Bernadett, *„Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...": Debreceni könyvdíszek a 18. század elején,* Magyar Grafika, 2010/5, 21–26.

[2] Városi jegyzőkönyv 1705. 910. Idézi CSŰRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története,* Debrecen, Városi Nyomda, 1911, 339–340, a nyomda felszerelésének esetleges maradványairól lásd: SZELESTEI N. László, *Adatok a debreceni nyomda történetéhez,* MKsz, 1979, 310–312.

[3] *A' Szent David kiralynak es profetanak száz ötven soltari; a' franciai nóták szerint magyar versekre forditattak Molnar Albert által,* Debrecen, Vincze György, 1703.

[4] V. ECSEDY Judit, *Ajánlás Veresegyházi Szentyel Mihály „orthodoxus tudós typographus"-nak* = lásd ebben a kötetben.

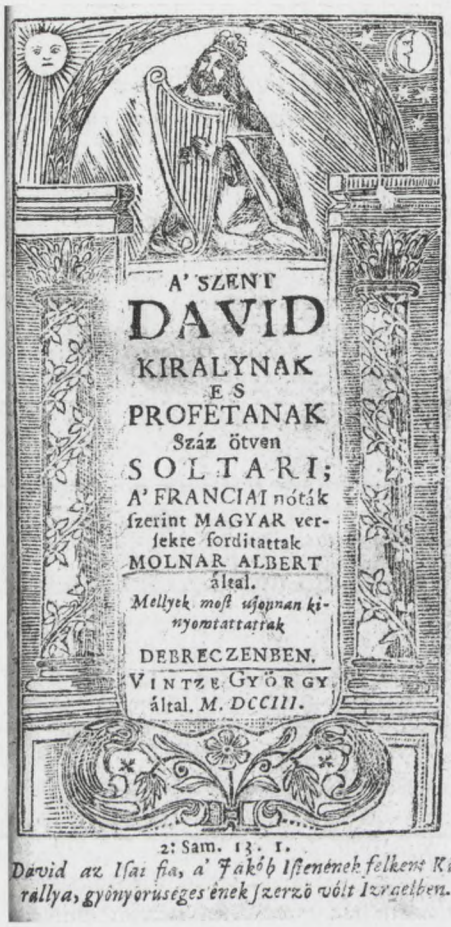


1. kép Fametszetes címlapkeret a hárfázó Dávid királlyal, Debrecen, Vincze György, 1703. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

dísszel, szélein delfinekkel. A címlap főszereplője nyilvánvalóan – a zsoltárok kettős funkciójának (ének és imádság) megfelelve – az egyszerre zenélő és imádkozó Dávid, aki az ószövetségi történet szerint hárfajátékával űzte el Saul rossz szellemeit.[5] Mintha a kompozíció megalkotója ezzel a képből kitekintő Dáviddal akarna tükröt tartani a befogadó elé, felhívva figyelmét a szüntelen (éjjel-nappal) való imádkozás szükségességére, míg a figura térdeplő pozíciója az alázatos kegyesség manifesztációjaként értelmezhető. Térdelve imádkozó, archetipikus Dávid-ábrázolást találhatunk még a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda illusztrációi[6] vagy a cseh exulánsok könyvdíszei[7] közt is, míg a bemutatotthoz egészen hasonló, hárfát pengető Dáviddal találkozhatunk az Országos Széchényi Könyvtár Ant. 7523 jelzetű kolligátumos kötetének[8] 1572-ben készült világos disznóbőr kötésére görgetővel préselt keretdíszében.

Mivel a nyomat alapján a dúc igen kopottnak tűnik, és a középen üresen hagyott címlapkeretek divatja már jóval ezen zsoltárkiadás előtt leáldozott, feltételeztük, hogy keretünket korábban metszették, ennek megfelelően megpróbáltuk a beszerzés lehetséges forrását megtalálni. Ezt nagyban nehezítette, hogy Vincze György személyéről, működéséről a debreceni városi nyomdában, és mindenekelőtt szakmai kapcsolatrendszeréről nagyon keveset tudunk.[9] Az biztos, hogy Vincze 1697-ben került a debreceni tipográfia élére. Egy 1699-es töredékes elszámolásból tudjuk, hogy a város-

[5] 1Sám 16, 14–23.

[6] 58×49 mm. V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század: I. kötet, Nyugat és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi–OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, 2), 127 (I/141), 408.

[7] 87×62 mm. *Uo.*, 149 (I/135), 489.

[8] A görgető 15 mm széles. A kötés részletes leírása: SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabban felismert kötetei II*, MKsz, 1997, 275.

[9] Vinczéről lásd BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves Debreceni Nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, 30; V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 164.

2. kép Sátra előtt imádkozó Dávid király, fametszetes illusztráció, Cseh exulánsok nyomdája, Trencsén, 1654. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

3. kép Hárfát pengető Dávid király, könyvkötés keretdísz-részlet, 1572. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

sal bérleti viszonyban volt, így a tanács megrendelésére készített nyomtatványok költségét a város fizette meg neki, ahogy a betűállomány kiegészítésével kapcsolatos kiadásait is. A nyomda kevés, évente mindössze három-négy kiadvánnyal jelentkezett Vincze működése alatt, az 1705-ös pusztítás után pedig nem hallunk többé Vincze Györgyről. Zoltai Lajos szerint túlélte a dúlást, és 1709-ben a pestisjárvány vitte el.[10]

A dúc előélete tehát ismeretlen volt mindaddig, míg V. Ecsedy Judit egyik tanulmánya[11] fel nem hívta a figyelmünket arra, hogy éppen ezt a címlapkeretet használta a Kolozsváron működő Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdász is 1679-ben Szatmárnémeti Mihály *Sz. Dávid psaltériuma: avagy a' CL. sóltároknak rövid el-osztása, magyarázattya* című[12] könyvecskéjének kiadásához.

Veresegyházi 1668-tól 1683-ig állt a kolozsvári nyomda élén, ahová Apafi Mihály megbízásából került. Közvetlenül ezt megelőzően Nagybányán működött könyvkötőként, de

[10] ZOLTAI Lajos, *A városi könyvnyomda régi helyiségei: Hol voltak a typographia-házak?*, Debreceni Képes Kalendáriom, 1934, 53.

[11] V. ECSEDY, *Ajánlás...* 4. jegyzetben *i. m.*

[12] SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Sz. Dávid psaltériuma: avagy a' CL. sóltároknak rövid el-osztása, magyarázattya, s' azokból származott 550. tudományok által való meg-világositása,* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679.

tipográfusi gyakorlata is lehetett: V. Ecsedy Judit is elfogadja Herepei János feltételezését, aki szerint lehetséges, hogy korábban a pataki műhelyben dolgozott, feltehetően Rosnyai János keze alatt.[13] „Veresegyházi tanultságát, műveltségét, ízlését mutatja nyomtatványainak gondos kiállítása, a gyakran alkalmazott fametszetes címlapképek, és mindenekelőtt erdélyi legyeződíszes stílusú könyvkötéseinek szépsége."[14] Kérdéses persze, hogy Veresegyházi honnan szerezte be a gyakran alkalmazott címlapképeket. A kolozsvári országos műhely akkori felszerelése több részből tevődött össze: megtalálhatóak voltak itt a Heltai-nyomda maradványai, a már ide került egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda, valamint a frissen áthozott Szenci Kertész Ábrahám-féle szebeni tipográfia elemei. Az általunk keresett metszet azonban nem fordul elő korábban ezeknek a nyomdáknak a termékeiben, ezért feltételezzük, hogy ezt Veresegyházi idejében vésették vagy vették, valószínűleg éppen Szatmárnémeti zsoltármagyarázatainak címlapjához. A metsző személyének felderítése még további kutatást igényel, ám a metszet Debrecenbe vezető útját megrajzolhatjuk. Ezen az úton a kiindulópont feltételezésünk szerint az 1693-tól Kolozsváron tevékenykedő Misztótfalusi Kis Miklós lehetett, aki már a *Mentség*ben megemlíti, hogy a debreceniek betűöntésre kérték fel.[15] Hogy ez megvalósult-e, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy az 1699-ben – Vincze György idejében – nyomattatott debreceni énekeskönyv „A" variánsában Misztótfalusi 10 pontos kottája tűnik fel.[16] A kapcsolat alapján feltételezzük, hogy az 1702-ig élt Misztótfalusi (esetleg az őt a kolozsvári nyomda élén követő Telegdi Pap Sámuel) adhatta kölcsön (vagy el) a dúcot Debrecenbe, ahol az 1705-ös pusztítás sajnos ezt sem kímélte.

A két nyomda közt ezt az esetet megelőzően is történt hasonló eszközátvétel: 1679-ben Rozsnyai János használta először Debrecenben azt a fametszetű nyomdászjelvényt, amely négyszögűre stilizált lombú olajfát, alatta balra taláros emberi alakot, jobbra pedig földre hulló ágakat ábrázol (29×47 mm). Ez a francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád „Noli altum sapere" (Ne törekedj magasba!) feliratú emblémájából eredeztethető, de Simon Melinda szerint a magyar metszet közvetlen mintája a Rémy Soubret párizsi nyomdász által használt változat lehetett.[17] Az olajfáról és a letört ágairól szóló páli példabeszédre (Róm 11, 20) utaló, Magyarországon mindig üres írásszalaggal használt metszet 1667-ben Kolozsváron fordult elő

[13] Herepei János, *Szenczi Kertész Ábrahám = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Szeged, 1966, II, 159–167 (a továbbiakban: Adattár II.); uő, *Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása* = Adattár II., 168–177. Idézi: V. Ecsedy, *Ajánlás* ... 4. jegyzetben *i. m.*, oldalszám

[14] V. Ecsedy, *A könyvnyomtatás*... 9. jegyzetben *i. m.*, 111.

[15] A debreceniek típusukat „általam megújítani akarják, azt megolvasztásra a kezembe ígérvén, hogy küldik". Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*, szerk., bev. tan., jegyz. Haiman György, kiad. Szelestei N. László, Bp., Helikon, 1987, 60.

[16] Arról, hogy miként kerültek az egyébként kizárólag debreceni készletből készült kiadásba Misztótfalusi kottái: Perger Péter, *Misztótfalusi Kis Miklós betűinek 18. századi továbbélése = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból, Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása 2000. október 12.*, Bp., OSZK–Osiris, 2001, 243, 260.

[17] V. Ecsedy Judit, Simon Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800, Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi–OSZK, 2009, 19; *Ua.*, 92., 100. tétel.

először, majd a dúc ismeretlen körülmények közt került Debrecenbe,[18] ahol Vincze György provizorsága alatt Major Ferenc disszertációjához[19] is használták nyomdászjelvényként 1703-ban.

A most bemutatott címlapkeret vándorlása tehát újabb adalékot szolgáltat a két tipográfia kapcsolatának történetéhez, amelynek következő fejezete, hogy a debreceni műhely újjászervezését éppen Misztótfalusi tanítványa, Miskolci Csulyak Ferenc végezte el 1712-ben, s az, hogy Misztótfalusi néhány jellegzetes betűje is feltűnik a debreceni kiadványok egy részében egészen a 18. század közepéig.[20]

A tanulmány a K 68257 azonosítójú, 18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása című OTKA-pályázat támogatásával készült.

[18] *Uo.*

[19] KOCSI MAJOR Ferenc, *Diatriba de viro Germine Ex Zach. 6: 12....*, Debrecen, Vincze, 1703 (RMK II. 2147).

[20] PERGER, *i. m.*, 251.

Gernot Nussbächer–Melitta Seidner

# JOHANNES HONTERUS AUF MALLORCA

*Das vierte Buch der Kosmographie wurde 1625 nachgedruckt*

Der in Kronstadt in Siebenbürgen geborene Johannes Honterus (1498–1549) ist als vielseitiger Humanist und als Reformator bekannt.[1] Er war Pädagoge, Buchdrucker, Holzschneider, Astronom, Geograph und Kartograph.[2] Sein am meisten verbreitestes Werk war seine für Schulzwecke verfaßte Kosmographie, deren Endfassung in Kronstadt im Jahre 1542 erschien.[3] Der Text war in 1366 lateinischen Hexametern zwecks leichterer Memorisierung verfaßt und in vier Bücher gegliedert: das erste betraf die Astronomie und allgemeine Geographie, das zweite Buch die Geographie Europas, das dritte die übrigen Erdteile und die Inselwelt. Im vierten Buch war eine kurze Zusammenfassung der Naturwissenschaften jener Zeit enthalten: Anatomie, Zoologie, Botanik, dann folgten Ämter und Gewerbe, Verwandtschaftsgrade, Geräte, Benennungen von Gebäuden und Schiffen und ihren Teilen, Kleidung, Speisen und Krankheiten. Den Schluß des Lehrbuchs bildete der erste Atlas minor mit Holzschnitt-Landkarten Honters.

Wegen ihres umfassenden Inhalts und ihrer geschickten didaktischen Aufmachung wurde die Kosmographie oder Weltbeschreibung rasch als sehr geeignetes Lehrbuch erkannt und zuerst 1546–1602 in Zürich 16-mal nachgedruckt, später in den Jahren 1552–1600 auch in Antwerpen, Basel, Rostock, Prag und Köln in zehn weiteren Ausgaben, insgesamt also 26-mal.

Beginnend mit dem Jahre 1572 wurde das vierte Buch der Weltbeschreibung als Anhang zu mehreren Wörterbüchern in insgesamt bisher ermittelten 42 Ausgaben in verschiedenen Städten Deutschlands bis zum Jahre 1692 – also 150 Jahre nach dem Erstdruck – nachgedruckt.[4] Die bisher bekannten Eckpunkte wo Honterusdrucke erschienen sind, sind folgende: im Norden: Rostock, im Osten: Krakau, im Süden: Venedig und im Westen: Paris.

[1] Karl Kurt KLEIN, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter,* Hermannstadt–München, Krafft & Drotleff, Reinhardt, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie in München, Heft 22); Ludwig BINDER, *Johannes Honterus: Schriften, Briefe Zeugnisse,* Bukarest, Kriterion, 1996.

[2] Gerhard ENGELMANN, *Johannes Honter als Geograph,* Köln–Wien, Böhlau, 1982 (Studia Transylvanica, Band 7).

[3] Johannes HONTER, *Rvdimenta cosmographica,* Corona, 1542 (RMNy 50); *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert),* Hrsg. Gedeon BORSA, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 21), Nr. 21.

[4] Gernot NUSSBÄCHER, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus (Stand 25. April 2000) = Honterus-Emlékkönyv: Honterus-Festschrift,* Hrsg. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., OSZK–Osiris, 2001, S. 150–190.

Mehrere dieser Honterusnachdrucke konnten in den letzten beiden Jahrzehnten mit Hilfe des Internets ermittelt werden. Eine große Hilfe war der KVK (Karlsruher Virtueller Katalog), der etwa 100 Millionen Bücher aus der ganzen Welt erfaßt.

Am 23. April 2009 schrieb die in Deutschland lebende, aus Siebenbürgen stammende Diplom – Pädagogin Melitta Seidner, die sich schon seit ihrer Studienzeit auch mit Honterus befaßt hat, an den Honterusforscher Gernot Nussbächer in Kronstadt, daß sie im World Cat(alogue)[5] einen Hinweis auf eine Honterus-Ausgabe 1625 in Mallorca entdeckt habe. Das war eine Sensation für die Honterusforschung. Weitere Ermittlungen ergaben, daß sich das Buch in der Bibliothek des bekannten Dartmouth College bei/in Hanover im US-Staat New Hampshire nordöstlich von New York befindet.

Durch die freundliche Vermittlung von Dr. Max Moehs aus Seattle im Nordwesten der USA – er ist ein Nachkomme des siebenbürgischen Bildhauers Sigismund Möss aus dem 17. Jahrundert – dem wir für seine Hilfe herzlich danken gelangte, am 1. Juni 2009 eine Kopie des ganzen Buches nach Kronstadt und von hier wiederum an Melitta Seidner.

Das Büchlein ist gut erhalten, hat einen modernen Einband, das Format ist 135×88 mm, nach der klassischen Bezeichnung Oktavformat, also etwa DIN-A6. Der Satzspiegel einer Seite beträgt 125×70 mm. Das Buch enthält 51 gedruckte Seiten, aber ohne Seitenzählung. Nur die Druckbogen sind mit den Buchstaben A bis D bezeichnet, dabei enthalten die Druckbogen A–C jeweils acht Doppelblätter. Der Druckbogen D hat nur zwei Blätter, das zweite mit der „Errata", den Verbesserungen.

Auf dem Titelblatt wird nur ein Werk von Honterus angekündigt, aber tatsächlich geht der Honterus-Text nur bis Seite 29, auf Seite 30 folgt ein neuer Titel, und zwar ein Gedicht des Jesuiten Martin Antonius Delrius als Paraphrase auf die Klagelieder des Propheten Jeremia.

Das Titelblatt des Druckes zeigt außer dem Titel das Christusmonogramm mit den Buchstaben IHS = Iesus Hominum Salvator (Jesus der Menschen Retter), das auch als ein Symbol des Jesuitenordens bekannt ist. Als Druckort wird „Maiorcae" = Mallorca, die größte Baleareninsel angegeben, als Druckername erscheint Gabriel Guasp und als Druckjahr 1625. Darunter steht der Vermerk: „Mit Genehmigung der Oberen" (vermutlich des Jesuitenordens), womit das Buch mit den Texten von Honterus und Delrio von vornherein als unbedenklich und empfehlenswert bezeichnet wurde.

Wir wollen hier nur kurz auf den Honterus-Text eingehen, der auf den Seiten 3–29. steht und die Verse 935–1362 aus Honters Kosmographie von 1542 enthält. Die Verse sind gegliedert in 15 nummerierte Kapitel nach den Sachgebieten, die sie betreffen, etwas verschieden von den Nachdrucken im deutschen Sprachraum. Die Kapitel sind folgende, mit Angabe der Verszeilen aus der Kronstädter Endfassung der Kosmographie von Honterus aus dem Jahre 1542:

[5] http://newfirstsearch.oclc.org

S. 3–5., Cap. 1. (ohne Titel, über den Menschen), Verse 935–973.
S. 5–7., Cap. 2. De variis Animalibus Terrae, Verse 974–1015.
S. 7–8., Cap. 3. De Piscibus, Verse 1016–102.
S. 8–9., Cap. 4. De Avibus, Verse 1026–1049.
S. 9–11., Cap. 5. De Plantis, Verse 1050–1074.
S. 11–15., Cap. 6. Frutices, Herbae, Verse 1075–1137.
S. 15–16., Cap. 7. Magistratus, Verse 1138–1151.
S. 16–18., Cap. 8: Professores, et Artifices, Verse 1152–1184.
S. 18–19., Cap, 9. Cognati, & propinqui, Verse 1185–1198.
S. 19–21., Cap. X. Supellex, et instrumenta, Verse 1199–1245.
S. 21–23., Cap. XI. Aedium partes, Verse 1246–1264.
S. 23., Cap. XII.. Navium partes, Verse 1265–1270.
S. 23–24., Cap. XIII. Vestes, Verse 1271–1288.
S. 24–25., Cap. XIIII. Cibi, Verse 1289–1306.
S. 25–29., Cap. XV. Morbi, Verse 1307–1362.

Von besonderer Bedeutung ist das Vorwort des Jacobus Guasp, Doktor beider Rechte, der ein Sohn des Inhabers der Guasp-Offizin, Gabriel Miquel Guasp, war. Im Einklang mit den Schulmeistern des Jahrhunderts beklagt er die Einseitigkeit der Lateinvermittlung, da lediglich die Grammatikregeln doziert würden, während die Aneignung eines vielseitigen Lateinwortschatzes zu den Dingen der Welt ausbliebe. Diese Mißstände des Lateinunterrichts hatten verheerende Folgen für das Sprachwissen und die realen Sprachfähigkeiten der Lernenden. Falls sie gefordert wären, über weltliche Dinge zu sprechen wie Geräte in Werkstätten oder Körperteile, müßten sie sich beschämt zurückziehen und schweigen. Durch Honters Kosmographie sollten diese Mängel des Lateinunterrichts behoben und die Erweiterung des Wortschatzes der Lerner bewirkt werden.

Die Ausführungen von Jacobus Guasp stellen ein Zeugnis über den didaktischen Wert der Kosmographie Honters und deren Stellenwert im Unterricht des ausgehenden 16. und angehenden 17. Jahrhundert dar. Das Lehrbuch von Honterus entsprach durch seine versförmige Aufmachung sowie durch seine Ausgewogenheit zwischen Informations-reichtum und Komplexitätsreduktion den didaktischen Anforderungen eines praxisorientierten Lateinunterrichts. Diese Eigenschaften bedingten auch vermutlich die weite und langandauernde Verbreitung besonders des vierten Buches, sogar auch nachdem die ersten drei Bücher durch die Entdeckungen jener Zeit überholt waren.

Der Honterusdruck von 1625 ist bloß einer der zahlreichen Drucke, die auf Mallorca erschienen sind. Die größte Baleareninsel, die heute eher als Urlaubsziel bekannt ist, kann auf eine lange Tradition des Buchdrucks zurückblicken. Der Drucker der Kosmographie Honters ist ein Mitglied einer weitverzweigten, angesehenen mallorcinischen Druckerdynastie, deren Druckeraktivität sich ab dem letzten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts mehrere Jahrhunderte lang entfaltete. Der Urvater dieses Druckergeschlechts war Gabriel Guasp, der vierte Drucker, der auf Mallorca das Buchdruckhandwerk ausgeübt hatte. Vor ihm wirkten Nicolaus Calafat (1485–1487), Hernando de Campsoles (1540–1573) und Antonio Genér

(1551) als Drucker auf der balearischen Insel Mallorca. Dieser erste Gabriel Guasp druckte von 1583 bis 1591 in Palma de Mallorca auf der Plaza de Cort[6].

Von 1598 bis 1633 figuriert wiederum der Name Gabriel Guasp auf den Drucken als Name des Inhabers der Offizin. Delgado Casado vermutet, dass der Name Gabriel Guasp eigentlich ein Firmenname ist und dass sich hinter diesem Firmennamen die Erben des älteren Gabriel Guasp verbergen, bzw. mindestens die beiden Geschwister Pedro und Gabriel Miquel Guasp. Fest steht allerdings nur, dass Gabriel Miquel Guasp ab 1598 die Leitung der Offizin übernahm und wie sein Vater in Palma de Mallorca auf der Plaza de Cort druckte.[7]

Im Vorwort von 1625 wird erwähnt, daß als Vorlage für diesen Druck eine Honterus-Ausgabe diente, die im Jahre 1569 vom Buchdrucker Pedro de Huete in Valencia an der Ostküste Spaniens gedruckt wurde, dessen Tätigkeit in den Jahren 1568–1580 bekannt ist.[8] Die Ausgabe von 1569 konnte noch nicht eruiert werden, Valencia ist aber der südlichste bisher bekannte Ort, an dem Honterustexte gedruckt wurden und ist nur wenige Kilometer südlicher als Mallorca gelegen.

Wir sind der Dartmouth College Library dankbar, daß sie freundlicherweise eine Kopie des Nachdruckes von 1625 zur Verfügung gestellt hat und daß durch die neuen Informationen das Rezeptionsgebiet von Honters Weltbeschreibung erweitert werden konnte. Die Forschungen betreffend Honterus werden fortgesetzt und wir warten auf weitere neue Beiträge und Erkenntnisse, die diesen Bericht ergänzen können.

[6] Joaquín María BOVER, *Imprentas de las Islas Baleares,* Palma, Imprenta de Pedro José Gelabert, 1862, S. 5–20. – Wir danken der Staatsbibliothek Berlin für die freundliche Vermittlung dieser Publikation.

[7] Juan DELGADO CASADO, *Diccionario de impresores españoles (siglos XV–XVII)*, Madrid, Arco Libros, 1996, I, S. 301 ff.

[8] *Ebd.,* S. 330 ff.

## JOHANNES HONTERUS MALLORCÁN A *COSMOGRAPHICA* NEGYEDIK KÖNYVÉNEK 1625-ÖS ÚJRAKIADÁSA

A *Rudimenta Cosmographica* című tankönyv Európa-szerte ismertté tette alkotója, a humanista Johannes Honterus nevét. Ez a világ leírására vállalkozó latin nyelvű, hexameteres munka, amely másodszor 1542-ben Brassóban látott napvilágot, 1692-ig (egészében vagy részleteiben) legalább 126 kiadást ért meg. 1572-től kezdve a *Cosmographica* negyedik könyve több szótár függelékeként is megjelent. Az eddig ismert adatok alapján a mű Európában északon egészen Rostockig, délen Velencéig, nyugaton Párizsig, míg keleten Krakkóig jutott el.

Nemrégiben Melitta Seidner hívta fel a Honterus-kutató Gernot Nussbächer figyelmét egy eddig ismeretlen, 1625-ös Honterus-kiadásra, amelyet még délebben, Mallorcán, a Gabriel Guasp nevét viselő tipográfiában nyomtattak. Ebből a kiadásból őriz egy példányt a hanoveri Darmouth College (USA, New Hampshire). A nyolcadrét alakú mallorcai nyomtatványban nem csupán Honterus *Cosmographicá*jának negyedik könyve, hanem a jezsuita Martin Antonius Delrio Jeremiás próféta siralmaira írt verses parafrázisa is helyet kapott. A tárgyalt szakterületek szerint 15 fejezetre osztott Honterus-művet Jacobus Guasp jogászdoktornak – a Guasp-officina akkori tulajdonosának, Gabriel Miquel Guasp fiának – előszava vezeti be. Ebben a korabeli latinoktatás mindenütt felmerülő problémájára, az egyoldalúságra hívja fel a figyelmet, a grammatika haszontalan sulykolása mellett ugyanis nem marad idő használható, bő szókincs elsajátítására, ami a tanulók nyelvi készségének rovására megy. Guasp szerint Honterus műve tökéletesen alkalmas eme hiányosság pótlására, ugyanis annak verses felépítése, információgazdagsága, ugyanakkor könnyen érthető, didaktikus szerkezete éppen a kívánatos, gyakorlatorientált latinoktatást segíti elő. Az előszóból az is kiderül, hogy az itt bemutatott mallorcai edíció egy – ma még példányból ismeretlen – 1569-ben, Valenciában, Pedro de Huete által nyomtatott kiadás alapján készült, ami szintén új adat a Honterus-bibliográfia számára.

Dörnyei Sándor

# RÁKÓCZI GYÖRGY ÉS JOHANNES LÖSEL

1639-ben egy orvosi traktátus jelent meg Leidenben.[1] A szerző, Johannes Loselus Porussus munkáját Rákóczi György erdélyi fejedelemnek („Principi ac Domino meo clementissimo") ajánlotta. A címlapról kiderül, hogy ez a munkának már második, javított és bővített kiadása. Az első kiadás egy évvel korábban Rostockban jelent meg.[2] Lösel már az első kiadás ajánlásában is utalt Rákóczival való kapcsolatára. Megemlíti, hogy járt Erdélyben a fejedelemnél, majd szerencsésen megszabadulva a fejedelemfivel való peregrinációtól, visszatért hazai pártfogóihoz és barátaihoz. A második kiadás Rákóczinak szóló ajánlásában hivatkozott arra, hogy a fejedelem mind erdélyi tartózkodása során, mind Erdélyen kívül jószívűséget és bőkezűséget tanúsított vele szemben („Vestra Serenitas me cum in Transylvania praesentem, tum extra Transylvaniam gratiose ac munifice excipere dignata est"). A két előszóból azonban nem derül ki eléggé pontosan, hogy Lösel miként került kapcsolatba Rákóczival, miért és meddig volt Erdélyben, és miért távozott onnan.

Herepei János Bisterfelddel kapcsolatban idéz egy adatot a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvéből.[3] 1637. aug. 9-én „[é]rkezék Henric Merboltj, Joannes Lizelius, Joannes Benyej, híres tudós emberek; Urunk hozattia eöket Német Országból nagy hirre, deákokkal, és keörniüllek leveőkkel eggiut 11 magokkal. B. U. [Bíró Uram] paranczolta, hogy Urunk tekintetiért beösségesen gazdálkodgiam nekiek." Herepei mindjárt hozzá is tette, hogy Bisterfeld politikai küldetése során használta a Merbolti Henrik nevet. Bényei Jánosról (Erdőbényei Deák János) pedig ismert, hogy 1635-ben Utrechtben vitatkozást tartott, a kinyomtatott disputációt Rákóczi Györgynek ajánlotta (RMK III. 1508), s külföldi tanulmányútjáról 1637-ben tért haza. „Joannes Lizelius"-ról Herepeinek nem volt mondanivalója. A fentiek alapján azonban aligha lehet kétséges, hogy a kissé eltorzított név Löselt takarja.

Erdélybe érkezésének okát a halála (1655) alkalmából megjelent búcsúirat[4] jobban elárulja. Peregrinációjából 1636-ban hazaérkezett Rostockba, s ott orvosi gyakorlatot kezdett.

[1] Iohannes LOSELUS, *De podagra tractatus, morbi huius indolem & curam diligenter exponens,* Editio secunda correctior, & duplo auctior. Lugduni Batavorum M D C XXXIX ex officina Ioannis Maire.

[2] Johannes LÖSELUS, *De podagra tractatus, morbi hujus indolem & curam diligenter exponens,* Rostochi M. DC. XXXVIII. Sumptibus Joh. Hallefordi bibliop. Typis haeredum Richelianorum.

[3] HEREPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében,* Bp.–Szeged, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 409, 454.

[4] *Honor exequialis, amplissimo, excellentissimo, experientissimo Dn. Johanni Loeselio, phil. et med. d. anatomiae et botanices p. p. clarissimo... factus nomine rectoris et senatus Academiae Regiomontanae,* [Regiomonti] 1655 praelo Reusneriano.

Itt érte az ajánlat Rákóczi Györgytől, hogy vegye át gyermekei nevelését. A meghívást valószínűleg Bisterfeld közvetítette, hiszen ő akkoriban is járt politikai küldetésben a nyugati országokban. Így jöhettek együtt Erdélybe, s hozhatták magukkal a hazatérő Bényei Jánost.

Megérkezésük éppen jókor történt. Augusztus 9-től volt idejük Kolozsvárról Gyulafehérvárra érni, augusztus 15-én volt ugyanis a két Rákóczi fiú, György és Zsigmond konfirmációja.[5] Az ünnepélyes vizsgán, majd a másnapi úrvacsora-felvételen már jelen lehettek, hiszen a fejedelem augusztus 17-én azt írta Sárospatakra Tolnai Pap Istvánnak: „Bényeitől is érthet, minő a disputatiójuk vagy examenjek vala." Ezek szerint Bényei, Lösel útitársa biztosan jelen volt az ünnepélyes eseményeken.[6]

Két hónappal később, 1637. október 15-én újabb ünnepség következett: az ifjú Rákóczi György befejezte iskolai tanulmányait. Ekkor kaphatott volna szerepet Lösel. Az idézett búcsúirat szerint a fejedelem eredeti elgondolása szerint a vizsgák után Löselnek külföldi peregrinációra kellett volna elkísérnie az ifjú Rákóczi Györgyöt.

Lösel erre nagyon alkalmasnak mutatkozott, hiszen 1630-tól az Odera menti Frankfurtban, Lipcsében és Wittenbergben tanult, 1632 áprilisában filozófiai doktorátust is szerzett, de hallgatta a neves orvos, Daniel Sennert előadásait is. Ezután Ruthwen svéd tábornok fiának a nevelője volt. 1634–1635-ben tanítványával meglátogatta Lübecket, Hamburgot, a Rajna menti Frankfurtot, a schwalbachi fürdőt, Lotharingiát, és végül Párizst. Az ifjú ezután katonai pályára lépett, Lösel pedig egyedül folytatta peregrinációját. Járt Londonban és Dániában is.

A fejedelem azonban meggondolta magát: a háborús zavarok miatt nem akarta fiát elengedni („intercedentibus turbis militaribus peregrinatione committere, Principem Filium, nec vellet, nec posset"). Rákóczi ekkor mintegy kárpótlásul felajánlotta Löselnek a fejedelmi udvari orvosi állást („Archiatri ei obtulit munus"). Lösel azonban arra hivatkozva nem fogadta el a felkínált lehetőséget, hogy még nem szerezte meg a legmagasabb orvosi fokozatot, a doktorátust, és nem tud magyarul.

Lösel erdélyi tartózkodása nem tarthatott sokáig. Hamarosan visszatérhetett szülőföldjére, s ekkor írta meg a már említett traktátust. Ezután egyetemi tanulmányainak befejezésére Leidenbe utazott, s ott szerezte meg a doktori címet a traktátus második, bővített kiadásával. A Rákóczi Györgynek szóló ajánlásban utalt a fejedelem jóakaratára és bőkezűségére. Valószínű, hogy Erdélyből való távozásakor Rákóczi bőkezűen megajándékozta. Ez az anyagi segítség – legalább részben – fedezhette leideni tanulmányát és a traktátus kinyomtatását. Ezt az adományt köszönte meg a hálás ajánlással. A kötet be is került a Rákócziak könyvtárába.[7] (Talán nem véletlen, hogy ugyancsak 1639-ben és Leidenben jelent meg Bisterfeld egyik könyve.)[8]

[5] SZILÁGYI Sándor, *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond 1622–1652,* Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történeti Életrajzok, 8), 25–27. – Vö. RMNy 1721 és 1722.

[6] SZILÁGYI, *i. m.,* 26.

[7] MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660,* Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1), 137.

[8] RMK III. 6210.

Lösel 1639-ben visszatért Königsbergbe, s ott az orvosi kar harmadik tanáraként az anatómia és a növénytan professzora lett. Ez utóbbi tudományszakban alkotta legjelentősebb művét, a Poroszországban vadon termő, ritkább növények jegyzékét.[9] Ezt a műfajában úttörő munkát Linné is oly nagyra értékelte, hogy tiszteletére a szulákfélék egyik fajtáját *Loeseliá*nak nevezte el.[10]

Lösel magyar vonatkozásaihoz tartozik még, hogy a königsbergi akadémia korábbi tanárait ismertető hosszabb költeményében[11] a két Preysről, Valentinus Preys a Springenberg Pannoniusról és Christophorus Preys a Springenberg Pannoniusról is megemlékezett.

[9] *Plantarum rariorum sponte nascentium in Borussia catalogus,* Regiomonti 1654.

[10] *Biographisches Lexikon der hervorragender Aerzte aller Zeiten und Völker,* Hrsg. August HIRSCH, IV, Wien–Leipzig, Urban & Schwarzenberg, 1886, 29.

[11] *Cippus memoriae ac honori cathedrae veteris et novae Schimelfengianae auditorii medici sacer, positusque in Academia Regiomontana,* Regiomonti M DC L praelo Reusneriano.

Bánfi Szilvia

# PROTESTÁNS TIPOGRÁFUS A KATOLIKUSOK SZOLGÁLATÁBAN

## *Raphael Hoffhalter és a bécsi Jezsuita-nyomda*

Az utókor számára az egykori jeles bécsi tipográfusról, Raphael Hoffhalterről az a kép alakult ki, hogy protestáns vallását és kapcsolatait titkolva dolgozott a császárvárosban,[1] majd e kapcsolatok váratlan kitudódása miatt sietve el kellett Bécsből menekülnie. Magyarországon talált védelmet, ahol az unitáriusok nyomdászaként váratlanul halt meg 1568 februárjának végén. A szakirodalom ugyanakkor számon tartotta, hogy 1560 és 1561 között két igen fontos katolikus nyomtatványt[2] jelentetett meg a bécsi Jezsuita-officina épületében saját neve alatt.[3] Ez a tény a mai értelmezés szerint is nehezen fér össze a korszak protestáns nyomdászairól kialakult képpel. Tanulmányunkban Raphael Hoffhalter és a bécsi Jezsuita-nyomda kapcsolatát kívánjuk megvizsgálni, valamint a tipográfus közreműködésével a jezsuiták műhelyében megjelentetett művek pontos számát szeretnénk meghatározni.

Az 1525–1530 körül Pozńanban, lengyel kisnemesi családban, katolikusként született Raphael Hoffhalter, eredeti lengyel nevén Raphael Skrzetusky feltehetően tanult nyomdászmesterségének tökélesítése céljából hagyta el Lengyelországot. Nem tudjuk, hogy erre pontosan mikor kerülhetett sor, miképpen nem rendelkezünk biztos ismeretekkel arról sem, hogy mesterségbeli tudását mely nyugat-európai országokban tökéletesíthette. Szenci Molnár Albert Thuri Pál *Idea Christianorum Ungarorum...*[4] című művéhez írt előszavában az ötven

[1] Várkonyi Nándor véleménye szerint Hoffhalter a svájci protestáns egyházi vezetők „titkos ágense" volt: VÁRKONYI Nándor, *Az írás és a könyv története,* Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001, 376. – Huszár Gál 1557. október 26-án Heinrich Bullingerhez írott levele (Friedrich Adolf LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania,* Trajecti ad Rhenum, 1728, 115.) valóban igazolja, hogy a zürichi reformátor és Raphael Hoffhalter személyes, közeli ismeretségben álltak egymással. E kapcsolat a Bullinger és Hoffhalter család között folyamatosan fennmaradt, amit bizonyít Hoffhalternénak a moldvai hadjáratról tudósító, 1562. március 18-án kelt levele (Zürich, Staatsarchiv: Briefband E II 261, 279).

[2] OLÁH Miklós, *Catholicae ac Christianae...*, Viennae Austriae aedibus Collegij Caesarei, Societetis Iesu, Excudebat Raphael Hoffhalter, 1560 (RMK III. 473, VD 16 O 530) és André des FREUX, *De Vtraqve Copia, Verborvm...*, Viennae Austriae aedibus Collegij Caesarei, Societetis Iesu, Excudebat Raphael Hoffhalter, 1561 (VD 16 D 599).

[3] A 19. század végén már Ráth Györgyneknek is feltűnt, hogy miért nem a Jezsuita-nyomda személyzete, hanem a külön üzlettel rendelkező Raphael Hoffhalter nyomtatta a fentebb említett műveket, lásd MKsz 1890, 42.

[4] A hitvallásuk miatt külföldre menekülő franciákhoz és belgákhoz írt ajánlásában nevezi Szenci Molnár Albert Raphael Hoffhaltert belgának (RMK III. 1174).

évvel korábban tevékenykedő hírneves bécsi nyomdászt „Belga"-ként említette. Ebből a későbbiek során többen arra következtettek, hogy Németalföldön is megfordulhatott. A Hoffhalter nyugat-európai jelenlétét bizonyító, első hitelt érdemlő adat Zürichben kelt, 1549. július 27-én.[5] E forrás a zürichi nagytemplomban Kathrin Göldivel kötött házasságról tudósít. Raphael Skrzetusky a német nyelvterületen nehezen kiejthető lengyel nevét megváltoztatva ekkorra már felvette az Istenben bízó, „reményt tartó" Hoffhalter nevet. Gyermekei is itt, ebben a városban jöttek világra. 1550. december 7-én született fiának, Rudolfnak a neves svájci reformátor, Henrich Bullinger leánya, Margaretha Lavater volt a keresztanyja. Raphael Hoffhalter katolikus hitét elhagyva ekkorra már reformátussá lett. Bár a zürichi tanács a betűöntő és mintametsző Hoffhaltert 1551-ben felvette lakosai közé, ő azonban – feltehetően üzleti megfontolásból – 1553 májusában mégis szülőhazájába történő visszatérését tervezte.[6] Elhatározását azonban megváltoztatta, és nem Lengyelországban, hanem – alighanem a jobb ajánlat reményében – Bécsben telepedett le.

A mélyen katolikus I. Ferdinánd császár városában viszont Hoffhalternek titkolnia kellett protestáns meggyőződését. 1556. április 10-én három évre szóló privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, mintametszésre, papír- és könyvkereskedésre.[7] A fennmaradt források szerint a császári udvar is igénybe vette szolgáltatását, amikor fémbe metszette 15 osztrák főherceg képmását, valamint Károly főherceg családfáját.[8] Hamarosan a város egyik legtöbbet foglalkoztatott tipográfusa lett. Sorra jelentette meg a bécsi egyetem tanárainak (pl. Georg Eder, Paulus Fabricius, Elias Corvinus) írásait.

Az 1558. esztendő jelentős változásokat hozott a nyomdász életében. Műhelyének felszerelése ebben az időszakban számottevően gyarapodott. Kiadványaiban ekkor tűnnek fel azok az újonnan beszerzett, saját tulajdonú nyomdai díszek, illusztrációk – iniciálésorozatai, nyomdászjelvénye –, amelyeket ettől kezdve bécsi működése során nyomtatványaiban végig alkalmazott. 1563-as gyors és kényszerű távozásakor ezek egy részét magával menekítette Magyarországra. Kivételt képezett az őt azonosító, kortársai által ismert nyomdászjelvénye és címere.

Hoffhalter számára az 1558. esztendő nemcsak azért fontos, mert az általa megjelentetett kiadványok száma az előző évihez képest jelentős mértékben emelkedett, hanem azért is, mert a tipográfiáját megrendelésekkel ellátók köre is tekintélyes személyekkel bővült. Köztük volt a négy császár alatt is szolgáló, befolyásos és gazdag udvari diplomata, Sigismund

[5] BORSA Gedeon, *Hoffhalter-problémák* = B. G., *Könyvtörténeti írások,* Bp., OSZK, 1996, I, 208–210, német változata: Gutenberg-Jahrbuch, 1970, 225–229; Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX,* Wien, Wapler, 1782, XIV; Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882,* Wien, 1883, I, 86–93.

[6] BORSA, *i. m.,* 209. – 1553. május 27-i keltezésű az az írásos tanúsítvány, amelyet a zürichi tanács Hoffhalter eredeti lengyel nevére (Skrzetusky) állított ki „Posnonia in Polen" történő visszatérése céljából.

[7] MAYER, *i. m.,* 86.

[8] Johann Evangelist SCHLAGER, *Materialien zur österreichischen Kunstegeschichte,* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1850 (Archivs für österreichischen Geschichtsquellen, 5), II, 71–77. – MAYER, *i. m.,* 88.

von Herberstein,[9] akinek a következő két esztendőben több írását, valamint a neves diplomata személyét dicsőítő munkákat a Hoffhalter-officina jelentette meg.[10]

Úgyszintén erre az évre datálható Raphael Hoffhalter és Oláh Miklós esztergomi érsek személyes együttműködésének kezdete. Az ellenreformáció tevőleges megindításában vezető szerepet vivő, a bécsi udvarban komoly befolyással bíró magyar katolikus egyházfő az általa összeállított esztergomi breviáriumot[11] Raphael Hoffhalter nyomdájában jelentette meg. A díszes, piros és fekete színnyomással készült, gazdagon illusztrált kötet elnyerhette a főpap tetszését, mert a tipográfus és a magyarországi katolikus egyház elöljárója között a következő évek során harmonikus, mindkettőjük számára gyümölcsöző kapcsolat jött létre. Ezt jól mutatja például, hogy az Oláh Miklóst hitelesen ábrázoló rézkarc nyomólemezét tulajdonosa (maga Oláh) többször is a nyomdász rendelkezésére bocsátotta. Az esztergomi érsekről a saját költségén 1558-ban készíttetett portrét Hans Sebald Lautensack[12] metszette. Hoffhalter a rézlemezt még ugyanabban az esztendőben az érsek által anyagilag támogatott két nyomtatványban publikálta. Oláh képmása megtalálható az előzőekben már említett *Breviarium Strigoniense* kötetben, valamint Johannes Fabri aus Heilbronn *Missa evangelica, quid sit...* című munkájában.[13] Kettőjük sikeres együttműködésének eredményeként – nyilvánvalóan Oláh Miklós ajánlására – a továbbiakban az esztergomi érsek mellett a magyar katolikus egyház több, magas tisztséget betöltő tagjának írásait ugyancsak a Hoffhalter-officina nyomtatta ki magyar, illetve latin nyelven.[14] Ez utóbbit persze a magyarországi vallási állapotok is kikényszerítették. A reformáció térhódítása miatt ugyanis az országban működő nyomdák mindegyike protestáns kézben volt. Az 1578-ban induló nagyszombati Telegdi-tipográfia megindításáig a magyar katolikus szerzők műveiket csak külföldön, így többnyire a legközelebb eső Bécsben tudták megjelentetni.

[9] Sigismund von Herberstein (1486–1564) diplomata, a szlovén őslakosságú Wippach (ma Vipava, Szlovénia) várában született. Későbbi hivatása szempontjából fontos szláv nyelvismeretét már gyermekkorában elsajátította. Felsőfokú iskoláit Bécsben végezte, húszévesen állt a Habsburgok szolgálatába. Előbb fegyveres szolgálatot vállalt, utóbb mint udvari hivatalnok tevékenykedett. I. Miksát, V. Károlyt, I. Ferdinándot és II. Miksát szolgálta. Hosszú diplomáciai küldetését 1516-ban a dán királyi udvarban tett látogatásával kezdte meg. Ezt követően megfordult Spanyolországban és Lengyelországban is. Kétszer járt Oroszországban, III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem udvarában. Diplomáciai küldetésének csúcspontjaként 1541-ben találkozott Nagy Szulejmánnal, annak budai táborában. Magyarországra szinte minden évben ellátogatott.

[10] VD 16 H 2200, 2201, ZV 7718, ZV 7719, ZV 7721, ZV 9392, ZV 23276; DENIS, *i. m.*, 794, 796, 831; MAYER, *i. m.*, 447, jelzete az ÖNB-ben: B CP.2.B.5. (Adl.6).

[11] *Breviarium secundum usum almae [...] ecclesiae Strigonienes,* per Raphaelem Hoffhalter, Viennae Austriae, 1558 (RMK III. 447, VD 16 B 8145).

[12] Hans Sebald Lautensack (1520 k.–1563) német grafikus, rézmetsző. Nürnbergi és bécsi tájképei, valamint néhány portréja alapján hírnevet szerzett magának. Kezdetben az ún. dunai iskola (Albrecht Altdorfer, Wolf Huber) és Augustin Hirschvogel művészete, majd utóbb a németalföldi hatás alakította művészetét. Elsők között alkalmazta vegyesen a rézkarc és a rézmetszés technikáját, leginkább az arcképek megformálásánál, lásd RÓZSA György, *Oláh Miklós legrégibb arcképe: (Járt-e Hans Sebald Lautensack Magyarországon?),* MKsz, 1960, 437.

[13] VD 16 ZV 25036.

[14] Verancsics Antal (RMK III. 5272), Oláh Miklós (RMK III. 447, VD 16 B 8145, RMK III. 484, VD 16 O 531), Draskovith György (RMNy 164) és Telegdi Miklós (RMNy 173) munkáit jelentette meg a bécsi Hoffhalter-officina.

1. kép Hans Sebald Lautensack
1558-ban készült metszete Oláh Miklósról.
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

2. kép Donat Hübschmann
1560-ban készített fametszete Oláh Miklósról.
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

I. Ferdinánd a katolikus vallás védelmében, a reformáció terjedésének megakadályozására 1551-ben behívta a jezsuitákat, akik a katolikus papság magasabb szintű oktatásának érdekében Bécsben iskolát, majd a tridenti zsinaton megfogalmazottak szellemében, az egyre jobban terjedő protestantizmus megállításának céljából 1559-ben nyomdát alapítottak. Az uralkodó, valamint a jezsuita rend elöljárója és a kollégium rektora, a spanyol származású Johannes Victoria ettől remélte a katolikus egyház vallási és kulturális vezető szerepének visszaszerzését, illetve megőrzését. A császár által évi meghatározott összeggel támogatott, régóta tervezett nyomtatóműhely a kollégium épületében, az Am Hofon lévő, elhagyott karmelita kolostorban kapott helyet.[15] 1559-ben az elsők között jelent meg Petrus Canisius *Parvus Catechismus Catholicorum* című latin nyelvű kis kátéja,[16] amelynek kolofonjában ez olvasható: „M. Gulielmus Sulenius Columna Typographiae Praefectus".[17] Thomas Illyricus 1560. január 1-jén kelt, a jezsuita rend római generálisához, Jacobo Lainezhez írt levelében pedig beszá-

[15] Moritz GROLIG, *Die Buchdruckerei des Jesuitenkollegium in Wien (1559–1565)*, Mitt. Öst. V. f. Bibliothekswesen, 1909, 4–5.

[16] DENIS, *i. m.*, 611.

[17] A nyomdász Wilhelm Sulenius Columna 1559–1562 között vezette a bécsi Jezsuita-tipográfia munkálatait.

molt a bécsi Jezsuita-nyomdáról és név szerint felsorolta a tipográfia munkatársait: prefektusát, a gelderni születésű flamand „Magister Guilelmus Sulenius Columná"-t, az első éves skolasztikust, „Antonius Ghusé"-t,[18] a „corrector nostrae typographiae"-t, „Petrus Flander"-t, a „typographus"-t és a „compositor typographus"-t, „Nicolaus Flander"-t.[19]

Wilhelm Sulenius Columnát, a római Collegium Germanicum–Hungaricum egykori hallgatóját Oláh Miklós iskolareformja megvalósítására hívta meg Pozsonyba, ahol tanári munkájának elismeréseként kanonoki stallumot kapott.[20] Hűségesküjét 1557-ben tette le az esztergomi érsek előtt.[21] 1559-től 1562-ig állt a bécsi jezsuiták műhelyének élén. Feladata nem annyira a nyomdai munka szakmai vezetése, hanem inkább a kiadói munkálatok irányítása, a megjelentetésre szánt művek, elsősorban az antik szerzők munkáiból való válogatás, valamint az oktatást segítő tankönyvek kiválasztása lehetett. Gyakorló tanárként pontosan tudta, hogy a kollégium diákjainak képzéséhez milyen tankönyvek kinyomtatása szükséges. A tehetséges és szorgalmas, de a nyomdászmesterségben ugyancsak járatlan Antonius Guise a korrektori feladatokat látta el. A Lukács László által összegyűjtött, a bécsi rendtartomány által a római központ számára rendszeresen megküldött személyi jelentésekből tudjuk, hogy további, tanulmányi előmenetelükben nem sikeres, de erős fizikai adottságú rendtagok végeztek még nyomdai munkát. Szakmai képzettséggel az alábbiakban megnevezettek sem rendelkeztek. Bernardus Brandt[22] és Marsilius Ulloa[23] fizikai erejük miatt láttak el bizonyos, vélelmezhetően a nyomdászlegények által végzett nyomdai tevékenységeket. A felsoroltakból jól érzékelhető, hogy a bécsi Jezsuita-officina számára egyre feszítőbb szükségként jelentkezett a nyomdászat mesterségében járatos szakember sürgős alkalmazásának igénye. Már 1559 októberében megfogalmazódott egy olyan polgári tipográfus alkalmazásának kívánalma, aki mesterségét a kollégiumon kívül, de a jezsuiták irányításával úzi faktorként.[24] E gyakorlott mestert az addigra Bécsben jelentős hírnévre szert tevő Raphael Hoffhalter személyében ta-

[18] Antonius Guise 1540 körül született Oudenaarde-Audenarde-ben (Belgium). Olaszországi és németországi tartózkodását követően Bécsben 1558-ban, 19 évesen lépett be a jezsuita rendbe. 1559–1561 között a Jezsuita Kollégiumban folytatta tanulmányait, ahol a klasszikus retorikában, versírásban és a septem artes liberales tudományaiban is előrehaladt. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. J. I, (1551–1600)*, ed. Ladislaus LUKÁCS S. J., Romae, 1978 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 117), 34, 44–45, 66, 681.

[19] GROLIG, *i. m.*, 5.

[20] BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum–Hungaricum és a magyarországi ellenreformáció kezdetei*, ItK, 1983, 131.

[21] MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis"*, Bp., 1981, 77, 119. jegyzet.

[22] Bernardus Brandt a németországi Ladenburgban született. 17 évesen lépett be a jezsuita rendbe. Mivel tanulmányaiban öt év alatt sem jutott jelentősen előbbre, robusztus alkatánál fogva a nyomdai munkára találták alkalmasnak, *Catalogi personarum...*, *i. m.*, 34, 45, 72, 81, 633.

[23] Marsilus (Cresci) Ulloa Rómában született. 25 éves volt, amikor 1556-ban Ingolstadtban a jezsuita rend tagja lett. 1559 és 1560 között tartózkodott a jezsuiták bécsi kollégiumában. Irodalmi tanulmányokra kevésbé látszott alkalmasnak, fizikai ereje miatt azonban a nyomda élére került, s ezt a munkát szívesen végezte, *Uo.*, 34, 46–47, 67–68, 803.

[24] Reinhard WITTMANN, *Frühes Druck- und Verlagswesen der Jesuiten: Ein Desiderat der Forschung*, Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich, 2002, 5–6, http://:www.buchforschung.at/pdf/MB2000-2.pdf.

lálták meg, akit minden bizonnyal a jezsuitákkal is szoros kapcsolatot ápoló Oláh Miklós ajánlott jó meggyőződéssel a rend figyelmébe.

Nem tudjuk napra pontosan, hogy Hoffhalter 1560 folyamán mikortól kapcsolódott be a bécsi jezsuita nyomtatványok megjelentetésébe, de az Oláh Miklós által összeállított esztergomi főegyházmegyei istentiszteleti rendtartást tartalmazó *Ordo et ritus*[25] a Jezsuita-tipográfiában már az ő személyes közreműködésével készült még ebben az esztendőben.[26] Oláh Miklósnak az esztergomi főegyházmegye hatósága alá közvetlenül vagy közvetve tartozó plébánosokhoz és egyházi személyekhez szóló ajánlása – melyet a mű főrészének kinyomtatását követően, utólag nyomtattak – 1560. szeptember 1-jén kelt Nagyszombatban. Megerősíti ezt az előszót tartalmazó kisbetűvel jelölt, a nagybetűvel megkülönböztetett törzsrésztől elkülönülő füzetjelzés is. Tehát az esztergomi szertartáskönyvet szeptember előtt, valamikor a nyár folyamán nyomtathatta Raphael Hoffhalter a jezsuiták épületében, az ő felszerelésükkel. Így volt lehetséges, hogy az elkészült kötetekből Oláh az ellenreformáció jegyében példányokat küldjön a főegyházmegyéjéhez tartozó, de különben már teljes egészében protestánssá vált városokba is, miként ez Besztercebánya esetében megtörtént. A városi tanács a mű egy példányát kapta meg Oláh Miklós Bécsből 1560. október 6-án kelt levelével együtt. Ebben a főpap felszólította a vezetést, hogy papjaik egyházukban a kárhoztatott új könyveik használata helyett a most küldött kötetben foglaltak szerint járjanak el.[27] Figyelmet érdemlő továbbá az is, hogy e nyomtatványban immár harmadik alkalommal jelent meg az esztergomi érseket ábrázoló Lautensack-metszet. A rézlemez a sok használat következtében bizonnyal igen elhasználódott. Oláh Miklós ezért új, ez alkalommal fába metszett portrét rendelt a császárváros szintén híres grafikusától, Donat Hübschmanntól,[28] aki a Lautensack-metszet alapján készítette el a magyarországi egyházfő újabb képmását.

E fametszet első alkalommal Oláh Miklós *Catholicae ac Christianae [...] religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*[29] című munkájában szerepelt. Az 1560. esztendőben, rögtön az előzőekben említett esztergomi szertartáskönyv elkészültét követő művet is Hoffhalter nyomtatta ki a jezsuiták épületében, ugyancsak az ő készletükkel. Az impresszumban itt már a Jezsuita-nyomda említése mellett a nyomdász saját nevét is szerepeltette. Az impresszumban a tipográfus nevének feltüntetése a Jezsuita-officina korábbi gyakorlatában nem fordult elő, miképpen a Hoffhalter távozását követő időszakban megjelent jezsuita nyomtatványokban sem történt többet meg.

A két kiadvány nemcsak Oláh Miklós tetszését nyerhette el, hanem a rend vezetői is elégedettek lehettek Raphael Hoffhalter munkájával, ugyanis a bécsi jezsuita rendtartománynak a római központ számára küldött, 1561. január 1-jén kelt jelentése már a nyomdai munkát

[25] *Ordo et ritus...*, Viennae Austriae, 1560 (RMK III. 474, VD 16 A 710).

[26] BÁNFI Szilvia, *A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszeinek utóélete a magyarországi nyomtatóműhelyekben*, MKsz, 2010, 29–30.

[27] RÁTH György, *Nyomtatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig*, MKsz, 1890, 172–173. – Ráth György az Oláh Miklóstól származó, a besztercebányai városi könyvtárban található, latin nyelvű, kiadatlan levél szövegét is közzétette, lásd az 1. jegyzetben.

[28] Donat Hübschmann (1540 e.–1583), a Lipcsében, majd Bécsben letelepedett művész számos alkotása illusztrálta a bécsi Hoffhalter-officina nyomtatványait.

[29] OLÁH Miklós, *Catholicae ac Christianae religionis praecipua quaedam capita de sacramentis...*, Viennae Austriae, in aedibus Collegii Societis Iesu, excudebat Raphael Hoffhalter, 1560 (RMK III. 473, VD 16 O 530).

irányító szakemberről tesz említést: „In typographia praefectus est Raphael Hoffalter [!] civis viennensis et bonus."[30]

A magyarországi katolikus egyház fejének és a neves bécsi tipográfusnak további sikeres együttműködését bizonyítja, hogy Raphael Hoffhalter 1561-ben Oláh Miklósnak ezt a fontos, a meggyengült katolikus egyház újjászervezését és az ellenreformáció programját közzétevő munkáját újból megjelentette immár saját készletével, a saját műhelyében,[31] ismét Donat Hübschmann-nak az érseket ábrázoló metszetével illusztrálva. E fametszet harmadjára is egy Hoffhalter által kiadott nyomtatványt díszített: Telegdi Miklós *Az kereszthensegnec fondamentomirol valo rövid Keonyweckke* című,[32] 1562-ben, szintén a nyomdász bécsi tipográfiájában készült munkát. Ezen ismeretek alapján megállapítható, hogy Lautensack rézlemezét, valamint Hübschmann fametszetét a megrendelő és tulajdonos Oláh Miklós kizárólag Raphael Hoffhalter tipográfiájának engedte át publikálásra.

A Raphael Hoffhalter által megjelentetett nyomtatványok ismeretében még egy érdekességre figyeltünk fel, nevezetesen arra a különös tényre, hogy Wilhelm Sulenius Columnának, a jezsuiták bécsi *typographiae praefectus*ának írását[33] 1560-ban nem az általa vezetett nyomda, hanem a bécsi Hoffhalter-officina jelentette meg. Véleményünk szerint ez is megerősíti azon felvetésünket, amely szerint Columna a jezsuiták nyomtatóműhelyének élén nem a sokszorosító munka szakmai irányítását látta el.

Az 1561. évben Raphael Hoffhalter további köteteket is kinyomtatott a jezsuiták épületében, műhelyük felszerelésével, valamint saját nevének feltüntetésével. Ezek egyikeként a római Jezsuita Kollégium tanárának, André des Freux jezsuita atyának verses nyelvgyakorló könyvét.[34] Valószínűsíthetően még ebben az esztendőben, de mindenképpen 1563 előtt egy másik tankönyv is Hoffhalter közreműködésével, valamint a bécsi jezsuita kollégiumi tipográfia betűivel és díszeivel készült. Hoffhalter ennek a kiadványnak az impresszumában is szerepeltette nevét, ám az évszámot most nem tüntette fel. E mű Johannes Despanterius flamand származású nyelvész grammatikája volt.[35]

Összegzésképpen megállapítható, hogy a nyomdászat mesterségét magas szakmai fokon elsajátító Raphael Hoffhalter Oláh Miklós esztergomi érsek személyes közvetítésével, vallási meggyőződését háttérbe szorítva, csupán az üzleti szempontokat szem előtt tartva vállalhatta el ezt a különös különmunkát a bécsi Jezsuita-officina számára. A teljesítményére büszke, ezt nevének a jezsuita kiadványokon való közzétételével kifejező mester közel három esztен-

[30] *Catalogi personarum..., i. m.*, 81, 19. jegyzet.

[31] OLÁH Miklós, *Catholicae ac Christianae religionis praecipua quaedam capita de sacramentis...*, Viennae Austriae, excudebat Raphael Hofhalter, 1561 (RMK III. 484, VD 16 O 531).

[32] RMNy 173.

[33] [Wilhelm Sulenius COLUMNA] M. Guilhelmi Sulenii COLUMNAE *De dignitate sacerdotij oratio, olim in Carniola...*, Viennae Avstriae, Excvdebat Raphael Hoffhalter, 1560 (VD 16 ZV 16093).

[34] André des FREUX, *De Vtraqve copia, verborvm et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius & iucudius edisci...*, Viennae Austriae, in aedibus Collegij Caesarei. Societatis Iesv, Excudebat Raphael Hoffhalter, 1561 (VD 16 D 599).

[35] Johannes DESPANTERIUS, *Io. D. Ninivitae, grammaticae Institvtionis Libri Septem: una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiaria interpretatione, per Sebastianum Duisburgensem in compenddium redacti*, Viennae Austriae, In Aedibvs Iesv., Excudebat Raphael Hoffhalter, [1560–1562?] Prievidza, SK Piarista könyvtár, jelzete: Pr 3422.

deig, 1560 és 1562 között működött együtt a katolikusokkal. Mai tudásunk szerint ezen időszak alatt négy olyan munka került ki keze alól, amely a jezsuiták bécsi műhelyében készült, miközben saját nyomdai tevékenységét is folyamatosan működtette.

Raphael Hoffhalter gyorsan felfelé ívelő pályája azonban – feltehetően kitudódó protestáns kapcsolata miatt – megtört. Bécsből történt menekülésével az életét megmentette ugyan, de nyomdai vállalkozásának azt a magas szintjét, amelyet a császárváros egyik legtöbbet foglalkoztatott tipográfusaként elért, soha többet nem tudta megközelíteni. Menekülését követően éppen ezért igen fontos lehetett számára a megélhetést biztosító, önálló nyomdai vállalkozás újbóli megteremtése Magyarországon. A Habsbug-udvar által is foglalkoztatott nyomdásznak érthetően lényeges lehetett az erdélyi és partiumi területeket birtokló, „rex ultimus Hungariae" címet viselő János Zsigmond és unitárius környezete meghívása a gyulafehérvári udvarba. Az egzisztenciális bizonytalanságba került Raphael Hoffhalter magyarországi törekvéseit az anyagi biztonság megteremtésének szándéka mozgathatta. Meglátásunk szerint ezért a felekezeti hovatartozásnál is fontosabb lehetett számára a „királyi tipográfus" titulus elnyerése. Így lett korábbi protestáns felfogása ellenére a rekatolizációban döntő szerepet betöltő jezsuiták tipográfusa, majd magyarországi menekülése során elhagyva a befogadó református Meliusz Juhász Pétert, az antitrinitárius felfogással azonosuló János Zsigmond udvarában az unitáriusokat szolgáló „királyi nyomdász".[36] Raphael Hoffhalter tipográfusi tevékenységét valójában inkább befolyásolta nyomdai vállalkozásának anyagi biztonsága, mint vallási meggyőződése.

[36] Az unitárius egyházi források Raphael Hoffhaltert királyi nyomdászként említik, lásd KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, kiad. HOFFMANN Gizella, ford. MÁKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 4/1), I, 594, 4. jegyzet.

Kurta József

# ADATOK A 17. SZÁZADI SZEBENI KÖNYVNYOMTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ

A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötete 2490. tételként közöl egy 1653-as szebeni nyomtatványt, amelyet nem példány alapján, hanem Friedrich Teutschnak a nagyszebeni nyomdászokról és könyvkereskedőkről írt 1882-es cikkére hivatkozva írtak le a kötet összeállítói.[1] Egy kolozsvári magángyűjteményben nemrég megtalált példány alapján most lehetőség nyílik kiegészíteni az RMNy által közölt adatokat.

A kisméretű könyvecske a szász lutheránus liturgia és magánáhítatosság kézikönyveként azoknak a nyomtatványoknak a sorába tartozik, amelyek, miként az énekes- és imádságoskönyvek, vagy általában a magánáhítatosság segédkönyvei, a folyamatos és fokozott használat miatt nagyobb mértékben rongyolódtak és vesztek el. Friedrich Teutsch 1882-ben még példány alapján hivatkozott erre a kiadványra: „Derselbe Pistorius war auch 1653 noch Drucker, wie folgendes Büchlein nachweist: Beicht- und Communion-Büchlein. Hermans-Stadt, gedruckt bey Marco Pistorio. Anno 1653."[2] Az RMNy által közölt idézetből nem derül ki, hogy Teutsch példány alapján írta le a címet és az impresszumot, mert az idézetben hibásan „Herman-Stadt" szerepel. Ez azonban az eredeti közlemény alapján nyilvánvalóvá válik, mert Teutsch rövidítve bár, de betűhűen írta át a nyomtatvány címlapjának szövegét, így cikkében az impresszumnak megfelelően Szeben „Hermans-Stadt"-ként fordul elő.
A nyomtatvány teljes címe és kollációja a következő:

> *Beicht = und Commu=nion= Büchlein. Das ist: Kurtzer Schrifft=mässiger / hochnohtwendi=ger Bericht / für Christliche Confitenten un[d] Communicanten. Mit auszerlesene[n] geistreichen Gebet = und Seuff=tzerlein / vor = in = und nach ent=pfangener Absolution / und Gebrauch des Heiligen Abendmahls.* Hermans=Stadt Gedruckt bey Marco Pistorio. Anno 1653.
> $A^8$–$B^{10}$–$C^8$–$D^{10}$ = 72 pag. – 18°

A nyomtatvány szedéstükre 88×54 mm nagyságú. A papíranyag meglehetősen rossz minőségű, a merítőszita hálójának merevítő bordázata is nehezen látható.[3] A *C* ívjelzésű lapon rosszul kivehető egy *H* (?) *S* monogramot tartalmazó vízjel, amit egyelőre nem sikerült beazonosítani az eddig átnézett vízjelkatalógusokban és publikációkban.

[1] Friedrich TEUTSCH, *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhandler,* Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1882, 66.

[2] TEUTSCH, *i. m.,* 66.

[3] A formátum meghatározásában Fekete Csaba és Emődi András volt segítségemre. Jó hangulatú segédkezésüket ezúton is megköszönöm!

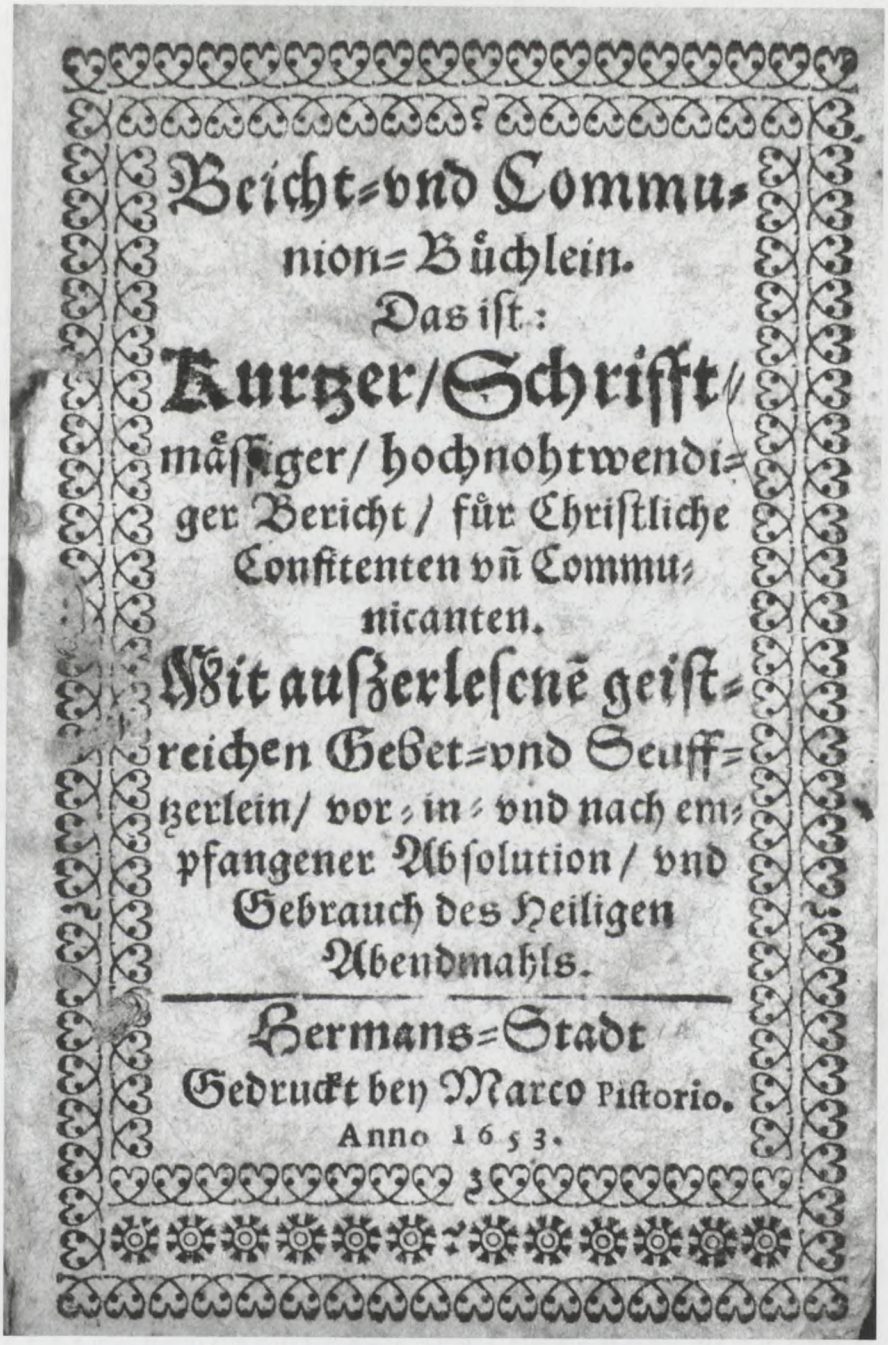
Beicht=vnd Commu=
nion=Büchlein.
Das iſt:
Kurtzer/Schrifft=
mäſſiger/ hochnohtwendi=
ger Bericht/ für Chriſtliche
Confitenten vñ Commu=
nicanten.
Mit auſzerleſenẽ geiſt=
reichen Gebet=vnd Seuff=
tzerlein/ vor=/ in=/ vnd nach em=
pfangener Abſolution/ vnd
Gebrauch des Heiligen
Abendmahls.
Hermans=Stadt
Gedruckt bey Marco Piſtorio.
Anno 1653.

1. kép *Beicht und Communion Büchlein,*
Szeben, 1653, címlap.
Magángyűjtemény, Kolozsvár

A könyvtestet a könyvkötő jócskán körbevágta, így jelenlegi lapmérete 97×62 mm. A körülvágás aránya arra utalna, hogy a könyvet már másodszor kötötték be, de a fűzés alapján megállapítható, hogy a könyvkötő egy krúdapéldányt kötött be. A könyvtestet két bordazsinegre varrták. A könyvkötő végigvarrta az íveket, talán arra gondolva, hogy imádságoskönyvként a kiadvány jobban igénybe lesz véve. A 19. század első felében készült papírtáblás kötést a könyvkötő spriccelt díszítésű barna keményítőspapírral borította. Az első tábla egy 18–19. századi cirill betűs nyomtatvány töredékét tartalmazza. Az előzékeket az első és utolsó ívek alatt áthajtva hozzávarrták a könyvtesthez. A kötés hátsó táblája és a gerinc hiányzik.

A kötet lapszámozása egy helyen hibás, a 65. oldalon a nyomdász figyelmetlenségből 56-ot szedett oldalszámnak. Az általam vizsgált kötet csonka: hiányzik a $D_1$ és a $D_{10}$ levél, azaz az 53–54., valamint a 71–72. oldalak, a kötet a 70. oldallal ér véget.[4]

Szeben város nyomdáját 1629-től a linzi származású Marcus Pistorius bérelte.[5] Pistorius viszonylag hosszas szebeni működése körül adatok híján egyelőre elég sok a bizonytalanság. Kiadványai közül az egyik legjelentősebb az 1653-ban kiadott német nyelvű lutheránus ágenda, amelyből bizonyos liturgiák kimaradtak.[6] Ennek egyfajta kiegészítése a most felbukkant nyomtatvány.

Pistorius 1653 utáni tevékenységéről nem rendelkezünk pontos adatokkal. A nemzeti bibliográfia analógia alapján még két, ebben az időszakban megjelent nyomtatványt tulajdonít neki, egy 1654-es és egy 1655-ös naptárt és prognosztikont.[7] Kérdőjelesen a nevéhez köthető még egy 1657-ben nyomtatott *Almanach* is, amely V. Ecsedy Judit közlése szerint jelenleg lappang, így példány híján ez az adat is kérdéses.[8] Ezek szerint egyelőre ezt az 1653-as könyvecskét kell Marcus Pistorius utolsó, példány alapján ismert nyomtatványának tekintenünk.

A Pistorius által 1653-ban kiadott ágendából kimaradt a gyónás, az úrvacsora kiszolgáltatásának és a halottak eltemetésének a rendje.[9] Az RMNy szerkesztői a most felbukkant nyomtatvány tartalmának meghatározásakor csak feltételezésre szorítkozhattak, és úgy vélték, hogy ez a kiadvány a fent említett ágenda hiányosságait pótolja. A könyvecske azonban nem a gyónás és az úrvacsora istentiszteleti rendjeit, hanem csak az azokhoz kötődő imádságokat tartalmazza, így csupán részben tekinthető az ágenda kiegészítésének.

A barcasági szászság gyónásgyakorlatában a reformációt követően a legfontosabb és legelfogadottabb az úrvacsora előtti gyónás lett.[10] Jelen nyomtatvány is ennek a formának az

[4] A kötet tartalmának tükrében feltételezhető, hogy 72 oldalon teljes a nyomtatvány.

[5] V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800,* Bp., Balassi, 1999, 114; Arnold Huttmann, *Zur Tätigkeit des Linzer Buchdruchers Marcus Pistorius in Siebenbürgen,* Historisches Jahrbuch de Stadt Linz, 1959, 367–368.

[6] *Agenda sacra, das ist Kirchen Ordnung in Hermanstadt: Auffs new vbersehen, gebessert vnd auffgelegt anno 1653,* Hermannstadt, durch Marcum Pistorium, 1653 (RMNy 2488).

[7] RMNy 2551, 2607.

[8] RMK II. 884; V. Ecsedy Judit, *i. m.,* 114.

[9] Erik Roth, *Die Geschichte des Gottesdienstes der Siebenbärger Sachsen,* Göttingen, 1954, 123.

[10] Christoph Klein, *Reformation und Beichtpraxis in der Evangelisch-Sächsischen Kirche in Siebenbürgen* = C. K., *Auf dem andern Wege: Aufsätze zum Schicksal der Siebenbürger Sachsen als Volk und Kirche,* Erlangen, 1986, 92.

imádságait tartalmazza. Az imádságokat egy rövid, 42 artikulusból álló magyarázat előzi meg, amely a *keresztyén úrvacsorázók* számára a gyónás lényegét és formáját értelmezi.[11] A gyónás imádságai után a feloldozás, majd az úrvacsora imádságai következnek.
A kötet felosztása a következő:

2. old. Christliche etnfältige Artickel Christlicher Communicanten / zur heilsamen Information und Anleitung gestellet (42 artikulus)
13. old. Allgemeine schöne Beicht zu Gott / auff die H. Zehen Gebot gerichtet
19. old. Eine ander Beicht zu der heiligen Dreyfaltigkeit
20. old. Ein bemütiges Gebeth / umb wahre Buß und Bekehrung
23. old. Ein anders umb Vergebung der Sünden
26. old. Ein anders. (Élőfejben: Gebeth umb Vergebung der Sünden)
29. old. Kurtzes Gebeth und Seufftzerlein umb Vergebung der Sünden
29. old. Drey shöne andächtige Gebeth / wenn du zum Beichtstuel gehest / und die heilige Absolution begeheren wilst
30. old. Das Erste. Zu Gott dem Vater
31. old. Das Andere. Zu Gott den Sohn
32. old. Das Dritte. Zu Gott dem heiligen Geiste
33. old. Eine Christliche Dancktsagung auff empfangene Absolution / mit angehender Bitte umb Besserung unsers Lebens
35. old. Ein ander schön christliches Gebet, nach empfangener Absolution zu sprechen
38. old. Vor dem Gebrauch des heiligen Abendmahls
39. old. Ein ander Gebeth
41. old. Noch ein schön Gebeth
42. old. Ein ander schön Gebeth
44. old. Ein anders
48. old. Noch ein anders
52. old. Hertzliche Seufftzer im Gebrauch des. H. Abendmahls
52. old. Bey Empfahung des Bluts Christi / sprich also in deinem Hertzen:
53–54. oldal hiányzik
55. old. Zu Jesu Christo
57. old. Zu Gott dem H. Geist
60. old. Ein schön Gebeth nach dem heiligen Abendmahl
61. old. Ein ander Kurtz Gebethlein hach dem H. Abendmahl
61. old. Seufftzerlein nach dem H. Abendmahl
62. old. Ein anders
62. old. Ein ander schön Gebeth nach dem H. Abendmahl
64. old. Noch ein schön Gebeth nach dem Heiligen Abendmahl
56. [helyesen: 65.] old. Ein anders
56. [helyesen: 65.] old. Ein anders

[11] Itt, a 25. artikulusban történik utalás az 51. bűnbánati zsoltárra, valamint a *Manassé imádsága* néven ismert bűnbánati imádságra. Vö. SÓLYOM Jenő, *Honterus 1548. évi kátékiadása,* MKsz, 1964, 76–79.

67. old. Ein anders
67. old. Ein anders
68. old. Ein anders
70. old. Umb einen newen Gehorsam. Gebeth
71–72. oldal hiányzik

Az erdélyi szászok liturgiatörténetének egyik legvitatottabb kérdése a gyónás.[12] A gyónás különböző formáinak problematikus megítélését tükrözi, hogy a gyónóliturgia szövegei már a korai brassói kiadványokban, és a későbbi ágendákban is viszonylagosan kaptak helyet.[13] A kérdés értelmezése meglehetősen széles körű szakmai vitákat eredményezett.[14] Jelen tanulmány, részben a kérdés összetettsége, részben terjedelmi okok miatt nem tér ki az erdélyi szászságnak a gyónásról kialakított felfogására és gyónási gyakorlatára. A szövegek forrásainak, illetve korábbi ágendákkal és a Luther-féle *Kis Káté* erdélyi kiadásaival való összefüggéseinek feltárását is egy következő, terjedelmesebb tanulmány témájául hagyjuk.

[12] KLEIN, *i. m.*, 85–99.

[13] RMNy 67, 68, 69, 2488.

[14] Adolf SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen,* Hermannstadt, 1928, 459; Karl Kurt KLEIN, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter,* Hermannstadt–München, 1935, 255; ROTH, *i. m.*, 112; Erik ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz, 1: Der Durchbrach,* Köln–Graz, 1962, 109; SÓLYOM Jenő, *i. m.*, 75–79; Christoph KLEIN, *Die Beichte in der Evangelisch-Sächsischen Kirche Siebenbürgens,* Göttingen, 1980; Christoph KLEIN, *Reformation…, i. m.*, 85–99.

Perger Péter

# EGY TÓTFALUSI-BETŰKKEL NYOMTATOTT SZÉPHISTÓRIA

Mindig izgalmas dolog egy eddig nem regisztrált, „ismeretlen" nyomtatványra bukkanni, különösen ha olyan darabról van szó, amelynek létezését sejteni lehetett, de kézzelfogható bizonyítéka eddig nem került elő. Elöljáróban rögtön le kell szögezni: az alább tárgyalandó esetben sajnos csak az előbbi állítható biztosan, az utóbbira megnyugtató bizonyítékot nem sikerült találni.

A Tótfalusi-nyomtatványokat teljességre törekvően először Soltész Zoltánné gyűjtötte össze Haiman György Tótfalusi Kis Miklósról szóló monográfiájának függelékében. Ennek tizenegy évvel később megjelent bővített, angol nyelvű kiadásában az időközben előkerült hét újabb nyomtatvánnyal gyarapodott a lajstrom.[1] Azóta csupán két újabb, a neves nyomdász keze munkájának tekinthető mű került a kutatás látóterébe.[2]

Nem került azonban elő eddig példánya annak a három kiadványnak, amelyről épp ő maga számol be *Mentség* című munkájának következő sokat emlegetett soraiban: „Azzal ócsárlák igyekezetemet, hogy én is csak olyan apróságot Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való s egyéb hijábavaló históriákat nyomtatok, és nem amint reménlették, derék könyveket."[3] E szövegrészre alapozva, már többen feltételezték, hogy – többek között – Gergei Albert *História egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* című széphistóriájának is legalább egy kiadása elhagyta M. Tótfalusi Kis Miklós sajtóját.[4] Így Stoll Béla,[5] Varga Imre,[6] az Iro-

[1] SOLTÉSZ Zoltánné, *Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája* = HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós: A betűművész és a tipográfus: Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében,* Bp., 1972, 295–315; bővítve angolul: Elisabeth SOLTÉSZ, *Bibliography of Kis' Prints* = György HAIMAN, *Nicholas Kis, Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702,* Bp., 1983, 381–403.

[2] KLIMES SZMIK Katalin, *RMK nyomtatványok a megszüntetett „Magyar vonatkozások" gyűjteményben,* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2003, 37–40; PERGER Péter, *M. Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen, legkorábbi datált kolozsvári nyomtatványa,* MKsz, 2008, 62–68.

[3] *M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedeteinek Mentsége: Kolozsvár 1698.* szerk., bev., jegyz. HAIMAN György, Bp., 1987 (továbbiakban *Mentség*), 79.

[4] A másik két itt említett munka: SZENTMÁRTONI BODÓ János *A tékozló fiúnak históriája* című, a bibliai történet verses feldolgozása, illetve *Tükör, amely az asszonyoknak görög Simonides írásából az Caea szigetében régen lakó asszonyokról irattatott* című asszonycsúfoló verses ének lehetett, amelyhez Stoll Béla szerint a nyomdász hozzáfűzhette FELVINCZI György *A jó gazdaasszony dicsérete* című énekét (lásd a következő jegyzet hivatkozott helyeit).

[5] ItK, 1954, 336; Régi Magyar Költők Tára [RMKT], XVII/8, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 586.

[6] RMKT XVII/4, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 662.

dalomtörténeti Közleményekben és a *Régi Magyar Költők Tárá*ban, Haiman György a *Mentség* 1987-es kiadásának jegyzeteiben,[7] és nem utolsósorban Soltész Zoltánné a Tótfalusi-kiadványokat tartalmazó bibliográfiája előszavában.[8] Meg kell jegyezni, hogy bár Soltészné itt elszámol a *Mentség* szövege alapján sejthető nyolc kiadvánnyal, a jegyzékbe a példányból ismereteseken kívül csupán azokat veszi fel, amelyekről a megbízhatónak tekintett bibliográfiai szakirodalom egykori példány alapján számolt be.

E megállapítások mindenképpen jogosnak tekinthetők, hiszen már számtalanszor bebizonyosodott, hogy a személyes vonatkozások igazságtartalmát nem vizsgálva, a *Mentség* kor- és nyomdászattörténeti adatai rendre megbízhatónak bizonyulnak, így az említett művek kinyomtatásáról szóló beszámolóval kapcsolatban is szinte bizonyosan hihetünk a nyomdásznak.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* negyedik kötetének lezárásához közeledve szükségessé vált a bibliográfia szerkesztősége által regisztrált, de pontosan meg nem határozott nyomtatványok, töredékek vizsgálata. A legfőbb szempont ennek során az volt, hogy az aktuális kötetből nehogy kimaradjon valamely ebbe, jelen esetben az 1656–1670 közötti időszakba tartozó kiadvány.

Így nyílt módom 2010 nyarán Marosvásárhelyen, a Teleki Téka töredékgyűjteményében megvizsgálni az RMKT által az *Árgírus széphistória* kiadásai között „M" betű alatt leírt,[9] a vers 385–732. sorait tartalmazó, könyvtáblából kiáztatott négylevélnyi, kisebb-nagyobb mértékben csonka töredéket. Meglepetésemre kiderült, hogy a fragmentumok az M. Tótfalusi Kis Miklós által metszett és itthoni kiadványaiban használt 10 pontos antikva típussal készültek. Tótfalusi maga 75 milliméteres 20 sor távolságnyira öntötte a betűt, a töredéken, amennyire a kevés soron ez mérhető, 74,5–76 mm között változott ez a szám, azaz a mérési hibahatáron, a papír többszöri felhasználásából adódó természetes torzulási arányokon belül maradt. Ezért természetesen a töredék az RMNy negyedik kötetének vizsgálati köréből kikerült, hiszen mindenképp 1693 után láthatott csak napvilágot, felmerült azonban, hogy esetleg az M. Tótfalusi Kis Miklós által nyomtatott, és eddig csak a *Mentség* fentebb idézett említése nyomán ismeretes kiadvány egy példánya került elő.

Óvatosságra int azonban, hogy a mester típusait utódai a 18. század folyamán is használták változatlan formában Kolozsvárott. Halála után az őáltala öntött betűkkel működött tovább a nyomda. Csak mikor ezek erősen megkoptak, akkor kért és kapott engedélyt Szathmári Pap Sándor 1732 márciusában arra, hogy a nyomda betűit Tótfalusinak a kollégiumban őrzött matricáival újraöntse. Valójában azonban, hogy az öntés fáradságos munkáját megtakarítsa, inkább azokból a Tótfalusitól származó ólombetűkből vett kölcsön,[10] amelyeket – mint a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdáját – teljesen újraöntött állapotban, 1699 őszén Tótfalusinak vissza kellett szolgáltatnia, és addig a kollégiumi könyvtár alatti szobában állt használatlanul.[11] Mivel mindkét készlet betűi egyaránt Tótfalusi matricáiból, ugyanazon öntési sorozat részeként készültek, a különbség nem észrevehető.

[7] *Mentség*, 157, 172.
[8] SOLTÉSZ Zoltánné, 1. jegyzetben *i. m.*, 297–298; Elisabeth SOLTÉSZ, 1. jegyzetben *i. m.*, 382.
[9] RMKT XVI/9, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990, 573.
[10] SIPOS Gábor, *Misztótfalusi Kis Miklós hagyatéka a kolozsvári református nyomdákban*, MKsz, 1987, 90.
[11] Uo., 1987, 88.

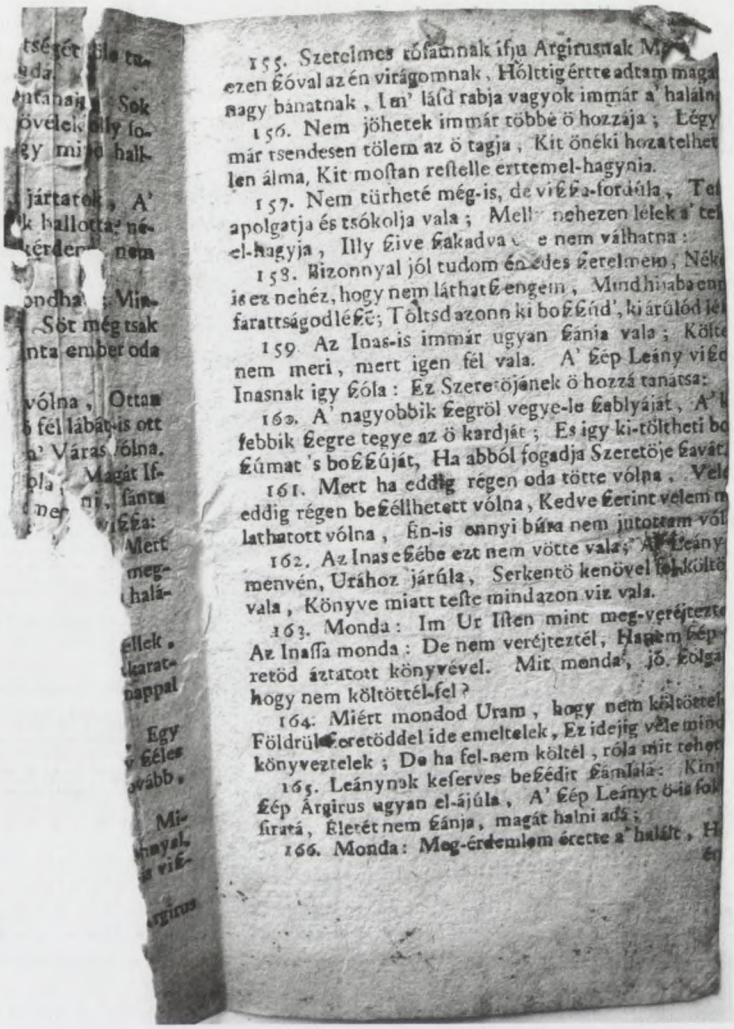

1. kép A Tótfalusi-betűkkel készült töredék egy lapja.
Marosvásárhely, Teleki Téka

A 20 sor méretben bekövetkező kisebb változás csak a betűk újraöntésekor történhetett, de Páldi Székely István ezt a munkát Tótfalusi matricáinak felhasználásával csupán 1754-ben kezdte meg,[12] azonban a töredék datálását segítő egyértelmű eltérés ekkor sem mutatható ki.

Tótfalusi halálát követően fél évszázadig tehát pontosan ugyanolyan formában, ugyanabban – az öntött ólombetű által meghatározott – sortávban használták e típusát. Ugyan egyes újabb betűfokozatokkal, díszekkel Tótfalusi utódai is gyarapították a készletet, azonban ez a – csupán említett egyetlen fokozatot tartalmazó – töredék meghatározásában nem segít.

[12] Uo., 93.

A széphistória műfaja sem volt idegen Tótfalusi utódaitól, halála után a nyomdát átvevő Telegdi Pap Sámuel nevéhez is számos hasonló verses népi kiadvány köthető, de a nyomda későbbi vezetőinek munkái között is lehet ide kapcsolható példákra bukkanni, bár az ő műhelyükből származó Árgírus-kiadást a 18. századi retrospektív nemzeti bibliográfia nem tart számon. Az ugyanitt a nyomtatási hely és nyomda nélkül regisztrált egyéb Árgírusok egyike sem készült Tótfalusi-féle típusokkal. Mindent összevetve, úgy tűnik tehát, hogy a néhány sornyi töredék alapján nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy Tótfalusinak vagy valamely utódjának munkájáról van-e szó, a tipográfiai kutatás eszközeivel egyelőre e kérdés nem oldható meg.

Felmerül a lehetősége annak, hogy esetleg a töredéket hordozó kötet segítségünkre lehet a nyomtatás időpontjának meghatározásában. A töredéket egykor a könyvtár egyik munkatársa, Bustya Endre fedezte fel, aki azt a kötettől elválasztva, külön borítékba helyezte, és arra gondosan ráírta, hogy Johannes Buxdorf *Lexicon Hebraicum et Chaldicum* című, Bázelban 1615-ben kinyomtatott műve kötéstáblájában akadt nyomára. A szintén itt olvasható feljegyzés szerint a könyv az egykori máramarosszigeti református kollégium könyvtárából került a Teleki Tékába néhány más társával együtt. Látható tehát, hogy a hordozó mű sem igazít el, nyilván a nyomtatásnál jóval későbbi bekötésénél használták fel papíranyagként a töredékeket. Maga a kötés talán szolgálhatna valamilyen datálást segítő adattal, azonban sem a kötetet, sem a lefejtett kötést eddig nem sikerült a Téka egyik állományrészében sem megtalálni.

Így, bár új Tótfalusi-nyomtatvánnyal nem sikerült minden kétséget kizáróan az életművet gazdagítani, azonban hála az RMNy-munkálatoknak és az osztályon folyó tipográfiai, betűtörténeti kutatásoknak, a neves széphistória egy eddig ismeretlen kiadásával, és egyúttal egy további, pontosabb időrendi besorolásra váró kolozsvári nyomtatvánnyal kétségtelenül bővült a ma ismeretes régi hazai nyomtatványok köre.

Hegyi Ádám

# HUNGARIKUMOK A BÁZELI IMHOF- ÉS THURNEYSEN-NYOMDÁKBAN

A 18. században Bázelben több hungarikum is napvilágot látott. A közelmúltban Jan-Andrea Bernhard három tanulmányban foglalkozott az itt megjelent nyomtatványok kiadásának művelődéstörténeti hátterével.[1] Bernhard arra hívta fel a figyelmet, hogy Johann Rudolf Imhof (1698–1778) több magyar nyelvű munkát is nyomtatott.[2] A kutatók viszont még nem foglalkoztak azzal, hogy az Imhof-nyomda után a Thurneysen család egyik tagja adta ki a legtöbb hungarikumot a 18. században. A következőkben azt szeretném megvizsgálni, hogy a magyarországi szerzők miért választották előszeretettel az Imhof- és a Thurneysen-nyomdákat.

Azok a nyomtatványok, amelyek az előbb említett családok valamelyikénél készültek, szorosan összekapcsolódnak a bázeli egyetemen tanuló magyarországi diákokkal, ugyanis ezek az egyetemi fokozatszerzéshez kapcsolódó munkák, illetve a hallgatók közvetítésével kiadott könyvek voltak. Mivel a Bázelbe irányuló peregrináció 1715 és 1785 között volt igazán intenzív, az elemzést csak erre a korszakra vonatkoztatva végzem el.[3]

1715 és 1785 között összesen 29 hungarikum készült Bázelben, amelyek közül csak a Komáromi János Péter doktorrá avatására szóló meghívó nem sorolható be a Szabó Károly által meghatározott kategóriák egyikébe sem. Ez ugyanis tartalmi hungarikum.[4] Az említett meghívón kívül a kiadványok mindegyikét ismeri a magyar nemzeti bibliográfia, ezért részletes felsorolásuktól most eltekintek.[5] A vizsgált időszakban Bázelben sok nyomda működött, mégis kevesen nyomtattak hungarikumot. A 29 dokumentumból 16 az Imhof-, 4 pedig valamelyik Thurneysen-nyomdában került sajtó alá, míg a többi nyomdász jóval kisebb szerepet játszott a hungarikumok kiadásában.

[1] Jan-Andrea BERNHARD, *Basler Hungarica in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts = Kultur und Literatur im Donau-Karpatenraum in der Frühen Neuzeit. Tagungsband zur internationalen Konferenz,* Hrsg. Detlef HABERLAND, Bonn-Oldenburg, 2010. [Megjelenés alatt.]; Jan-Andrea BERNHARD, *Basel als Druckzentrum für Hungarica in der frühen Neuzeit: Gründe und Folgen = Jazyk a řeč knihy*, ed. Jitka RADIMSKÁ, České Budějovice, 2009, 67–86; Jan-Andrea BERNHARD, *Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel,* Ungarn-Jahrbuch, 29(2008), 85–98.

[2] BERNHARD, *Basel als Druckzentrum..., i. m.,* 81.

[3] HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798),* Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), 52–59.

[4] HEGYI Ádám, *A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egyleveles nyomtatványai,* MKsz, 2008, 304.

[5] Petrik I. 280, 307, 402, 439, 454, 564; II. 74, 193; V. 62, 63, 250; VII. 73, 219, 261; RMK III/XVIII 311, 312, 364, 493, 494, 547, 548, 549, 1713, 3032, 3264, 3895, 3896.

Johann Rudolf Imhof Tübingenben tanulta ki a szakmát, és 1744-ben indította el vállalkozását Bázelben. Halála után hasonló nevű fia folytatta az üzletet.[6] Az ifjabb Imhof 1789-ben eladta a nyomdáját Johann Jakob Flicknek. Az 1780-as években az Imhof-papírmalom és -kiadó is más kézbe került. A Thurneysen család a 17. században még kereskedéssel foglalkozott, de 1707-től kezdve nyomdászként tevékenykedtek. A 18. század során több Thurneysen nevű nyomdász is dolgozott Bázelben.[7]

Jan-Andrea Bernhard részletesen ismertette a Károlyi-biblia bázeli kiadásának körülményeit. Tanulmányában bebizonyította, hogy a biblia megjelenése körüli vita nem befolyásolta azt, hogy Imhof további magyar nyelvű műveket nyomtasson ki.[8] Úgy gondolom, hogy Imhof magyarok közötti népszerűségéhez a korabeli „reklám" is hozzájárult. Ugyanez igaz a Thurneysenekre is.

A 18. században Bázelben mindig volt egy-egy tipográfus, aki az egyetemi nyomdász címet viselte, és privilégiumot kapott az egyetem kiadványainak nyomtatására. A privilégium 1715-től kezdve már csak névleges volt, mert ekkortól csak a tanrendet és a meghívókat készítette.[9] Az itt megjelent hungarikumok közül – az előbb említett meghívón kívül – csak Komáromi János Péter disputációját nyomtatta ki az egyetemi nyomdász, Friedrich Lüdin (1687–1720).[10] Lüdin egyébként 1709-től kezdve használta a „typographus academicus" címet.[11] Így a versenyhelyzet lehetővé tette, hogy mind Imhof, mind a Thurneysenek megpróbáljanak kuncsaftokat szerezni az egyetemi hallgatók közül.

Érdekes, hogy Imhof csak egyetlen disszertációt adott ki: 1758-ban Dömök Gergely *Theses medicae de praesidiis* című munkáját.[12] Miközben az ő sajtója alól került ki a Károlyi-biblia,[13] Bod Péter egyik műve,[14] a Heidelbergi káté,[15] egy úrvacsorával foglalkozó munka,[16] Johann Hübner bibliai történetei[17] és Hatvani István vallásfilozófiával foglalkozó könyve.[18] Az Imhof

[6] Jakob Christoph BECK, *Verzeichnis der Basler Buchdrucker: Kopie von Johannes Schweighauser (1738 bis 1806)*, Universitätsbibliothek Basel, Mscr. Fr-Gr. V. 10. p. 126; *Lexikon des gesamten Buchwesens*, Hrsg. Severin CORSTEN, III, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1991, 572.

[7] Martin GERMANN, *Johann Jakob Thurneysen der Jüngere 1754–1803*, Basel und Stuttgart, Helbing & Lichtenhahn, 1973, 1–6.

[8] BERNHARD, *Die Basler Ausgabe...*, *i. m.*, 90–94.

[9] Edgar BONJOUR, *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460–1960*, Basel, 1971², 282; Andreas STAEHELIN, *Geschichte der Universität Basel 1632–1818*, Basel, 1957, 50–51.

[10] HEGYI, *A bázeli egyetem...*, *i. m.*, 304.

[11] STAEHELIN, *i. m.*, 50.

[12] DÖMÖK Gergely, *Theses medicae de praesidiis quibus mechanismus utitur in morbis curandis, quas... placido eruditorum examini submittit Gregorius Dömök*, [Basileae], 1758.

[13] BERNHARD, *Die Basler Ausgabe...*, *i. m.*, 85–86.

[14] BOD Péter, *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyháza allapotjának, és világ kezdetétül fogva a jelen való időig sokféle változásinak rövid, historiája melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegetetett...*, Basel, 1760.

[15] *Keresztyén catechismus. Az-az a' keresztyéni hitnek ágazataira kérdések és feleletek által való rövid tanítás...*, Basileában, Im-Hof Rodolf János, 1754.

[16] *Az uri szent vatsorára meg tanitó könyvetske...*, Basileában, Im Hof Rodolf János, 1760.

[17] *Száz és négy válogatott bibliabéli historiák... szent irásokból... öszveszedett... Hübner János... javokra németh nyelvből magyar nyelvre fordittot F[odor] P[ál]...*, Basileában, Im-Hof Rodolf János és fia, 1754.

[18] HATVANI István, *De jure summorum imperantium in religionem et conscientiam civium commentatio. Accessit oratio de philosophiae utilitate in theologia.* Basileae apud Joh. Rudolphum Im Hof. 1757.

nyomdájában kiadott hungarikumok 1750 és 1777 között készültek, de nagy részüket az 1750-es és 1760-as években nyomtatták. Miért csak egy tézisfüzet jelent meg Imhofnál?

A vizsgált korszakban összesen öt magyarországi szerző hat disszertációja jelent meg Bázelben. Ezek közül egy Friedrich Lüdinnél,[19] kettő Emanuel Thurneysennél (1723–1787),[20] kettő Johann Christnél (1699–?)[21] és egy Johann Rudolf Imhofnál[22] látott napvilágot. Látható, hogy a város több nyomdásza is szert tett egyetemi megrendelésre. A Kárpát-medencéből származó diákok valószínűleg igyekeztek minél jobban tájékozódni arról, hogy melyik tipográfusnál érdemes értekezéseiket kinyomtatni. A rendelkezésünkre álló források elég egyenetlenek, mert a Thurneysenek magyar kapcsolataira vonatkozóan csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, míg Imhofról sok dokumentum maradt fenn.

A megjelent kiadványokból tudható, hogy 1726-ban Tóth-Pápai Molnár Mihály könyve volt az első mű, amelyik Emanuel és Johann Rudolf Thurneysennél (1688–1755) megjelent.[23] Ezt követte 1759-ben Csapó József *Dissertatio inauguralis medica de febre Hungarica* című disputációja.[24] Majd 1771-ben Oroszy Mihály orvosi disszertációja[25] és végül 1783-ban Makó Pál könyve.[26] Jelenleg nem ismerek egyetlenegy forrást sem arra vonatkozólag, hogy mi alapján döntöttek a szerzők az adott nyomdász mellett. Makó Pál választása mégis figyelemfelkeltő. Makó katolikus pap volt, könyve unikumnak számít a bázeli hungarikumok között.[27] Azt viszont tudjuk, hogy 1782-ben Johann Jakob Thurneysen (1754–1803) három kötetben adta ki Samuel Werenfels összes műveit, és erre magyarországi diákok is előfizettek. Werenfels műveinek újrakiadását bázeli teológiaprofesszorok – köztük Jakob Christoph Beck – szorgalmazták.[28] Thurneysen 1782. január 3-án saját folyóiratában, az Oberrheinische Mannigfaltigkeitenben fizetési felhívást tett közzé, amelyre több mint százhúszan jelentkeztek, és az előfizetők listáját a mű első kötetében meg is jelentette.[29] A megrendelők közül 22 személy Hungarus vagy Transylvanus, és a többségük teológushallgatóként volt feltüntetve. A korabeli Pesten is található nyoma bázeli érintkezésnek, ugyanis a pesti Weingand

[19] KOMÁROMI János Péter, *Dissertatio physico-medica inauguralis de vino Hungarico Soproniensi, quam... pro gradu doctorali in medicina... submittit Joh. Petrus Komáromy...*, Basileae, Typis Friderici Lüdii, 1715.

[20] CSAPÓ József, *Dissertatio inauguralis medica de febre Hungarica,* Basileae, Typis Emanuelis Thurneysen, 1759; OROSZY Mihály, *Observationes physico medicae inaugurales, circa genuinas febris malignae tam epidemice grassantis, sic quae pestilentialis; quam sporadice serpentis Hungaricae ita dictae causas, solidamque ejus therapiam, nec non errores circa eandem commissos,* Basileae, Typis Emmanuelis Thurneysen, 1771.

[21] HATVANI István, *Animadversiones theologico-criticae, quas... praeside... Jac. Christophor. Beckio... examini proponet Stephanus Hatvani... auctor,* Basileae, Typis viduae Joan. Christ., 1747; HATVANI István, *Dissertatio inauguralis physico-medica de aestimatione morborum ex facie,* Basileae, Typis viduae Ioan. Christ., 1748.

[22] DÖMÖK Gergely, *Theses medicae de praesidiis quibus mechanismus utitur in morbis curandis, quas... placido eruditorum examini submittit Gregorius Dömök,* [Basileae], Typis Joh. Rudolfi Im Hof, 1758.

[23] TÓTH-PÁPAI MOLNÁR Mihály, *Margarita coram porcis hoc est lapis philosophorum in mathematicis suis elementis mundo expositus... per authorem,* Basilae, Typis E. et J. R. Thurnisiorum fratrum, 1726.

[24] RMK III/XVIII 311.

[25] RMK III/XVIII 3264.

[26] MAKÓ Pál, *Carminum libri tres: In usum scholarum,* Basileae, Sumptibus Emanuelis Thurneisen, 1783.

[27] SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái,* VIII, Bp., Hornyánszky, 1980–1981, 429–432.

[28] GERMANN, *i. m.*, 23.

[29] Oberrheinische Mannigfaltigkeiten Eine Gemeinnützige Wochenschrift, 1782. január 3.; Samuel WERENFELS, *Opuscula theologica, philosophica et philologica,* Basileae, 1782, I, XXXXVI–XXXXVIII.

és Köppf könyvkereskedés Thurneysen nyomtatványokkal is kereskedett.[30] Függetlenül attól, hogy Makó katolikus volt, valószínűleg a Svájcban tanuló peregrinusoknál tájékozódott a Thurneysenek tevékenységéről. A megszerzett információk hatására dönthetett úgy, hogy a Thurneysenek már rendelkeznek kellő tapasztalattal magyarországi szerzőkkel való együttműködésben.

Imhof esetében elég sok adatunk van arról, milyen véleménnyel voltak a magyarok a bázeli nyomdász tevékenységéről. Mivel Jan-Andrea Bernhard részletesen ismertette azt a vitát, amely a Károlyi-biblia 1751-es kiadása körül zajlott, a következőkben csak azokat az eseményeket emelem ki, amelyek a nézeteltérés lezárulása utáni időszakot jellemzik.

A Bázelben tanuló debreceni diákok számára Imhof fontos személy volt, mert pénzügyekben és hivatali ügyintézésben is lehetett rá számítani. Például Balsek Mihály 1781-ben rajta keresztül intézte külföldi útjának pénzügyeit: „...Nem külömben a Bétsi Vexel által fel küldött 164 Rfortokból álló summát, meg-boldogult Im hoff Uram fija és sucessori által minden hiba és fogyatkozás nélkül kezemhez jutott..."[31]

Fodor Pál és B. Szabó Sámuel Svájcból tértek vissza, amikor a cenzúra lefoglalta a könyveiket. A két peregrinus Imhofra is hivatkozott, amikor egy beadványban megpróbálták ezeket visszaszerezni.[32] Imhof megbízható üzletfélnek bizonyult, mert a debreceni kollégiummal mindig pontosan elszámolt a nyomtatás költségeiről. Ezt bizonyítja Hatvani Istvánnal a Heidelbergi káté kinyomtatásáról folytatott levelezése:

> Nr. 3. Condítioúl tettem Im Hofnak, hogy ha ő a maga költségén Braszlóig szállíttya az exemplarokat; tehát az Ekklesia el vészi, de úgy hogy egy exemplár nékünk Braszloban öt garasban légyen, az addig való vecturat pedig s egyéb költséget, Im Hof fizesse.
> Nr. 4. Acceptálta ezen conditiot, és először küldött Braszlóben Tiszt Loos Jakab Reformatus Prédikátor Uramhoz Sub Litteris I. L. egy Bálban 800. exemplart. [...][33]

Ritkaságszámba megy az olyan eset, amikor eredeti kiadói szerződés is előkerül a kutatás során. Szerencsénkre erre is van példa: Johann Rudolf Imhof és gróf Teleki József arról kötöttek megállapodást, hogy hány példányban, milyen áron nyomtatja ki Imhof Bod Péter *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyháza... históriája* című művét.[34]

[30] *Documenta ad rationes bibliothecarii Gabrielis Szilágyi..., Debrecen, 1784. október 15.* Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Ms. R 944. – Az itt felsorolt könyvek részben Emanuel Thurneysennél jelentek meg.

[31] *Blasek Mihály levele Ráday Gedeonnak, Bázel, 1781. március 6.* Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 64–8 *Ráday I. Gedeon (1713–1792) levelezése,* nr. 225.

[32] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, B/2 *Ágensi levéltár, Recursus Dömjeniani Civiles 1753–1760,* I, 279–280.

[33] *Az Basileában 1754. Esztendőben ki nyomtattatott Hejdelbergai Catechismusról való jegyzés,* 1. Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Ms. R 707/23.

[34] *Kiadói szerződés gróf Teleki József és Johann Rudolf Imhof között Bod Péter Az Isten vitézkedö anyaszentegyháza állapotjának... históriája című művéről, Bázel, 1760. április 1.* Universitätsbibliothek Basel, Mscr. Fr-Gr. VI. 1. fol. 54r–55v.

A Károlyi-biblia kiadásában nemcsak 1750-ben működtek közre debreceni diákok, hanem 1772–1773-ban is. Bakó Imre és Hollósi Fülöp Ádám nemcsak tanulni mentek Bázelbe, hanem azért is, hogy segítsenek Imhofnak a biblia szövegének korrektúrázásában.[35] Munkájukat 1773-ban fejezték be, ekkor jelent meg Bázelben negyedszer a teljes Károlyi-biblia.[36] A debreceni kollégiumban élénken érdeklődtek az új kiadás iránt, 1774-ből már arról olvashatunk feljegyzéseket, hogy sikeresen árulják a Szentírás példányait.[37] Látható, hogy egy év leforgása alatt viszonylag sok Bibliát sikerült eladni, ami azért érdekes, mert hivatásos könyvkereskedőknek is gondot okozott Svájcból gyorsan könyveket behozni az országba. Az 1780-as években a Weingand és Köpff könyvkereskedés Svájcból rendelt könyvei legkevesebb négy hónap alatt érkeztek meg Magyarországra, de volt olyan eset, amikor a szállítás egy évig is tartott.[38]

Az Imhof vállalkozásával fenntartott kommunikációs hálózat működéséről sokat elárul az, ahogyan a közvélemény értesült a Károlyi-biblia 1751-es bázeli kiadásáról. Ez a kiadás elég botrányos volt, mert a tiszántúli egyházkerület és Imhof, valamint Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc összevesztek a terjesztésen és az anyagiakon. A Biblia szövegét magyar peregrinusok, Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc gondozták, segítségükre volt Jakob Christoph Beck professzor is. A nézeteltérés eredménye az lett, hogy a Biblia három különböző előszóval jelent meg.[39]

1752-ben a weimari Acta historico-ecclesiastica című folyóiratban a Bázelben megjelent Károlyi-biblia kiadásáról közöltek egy recenziót, amely külön felhívta a figyelmet Pap István, Török Ferenc és Jakob Christoph Beck szerepvállalására a Szentírás szöveggondozásában.[40] Az Acta historico-ecclesiastica Mária Terézia idején tiltott műnek számított,[41] mégis eljuthatott Magyarországra, mert 13 évvel később a Johann Bartholomaeus Riederer által szerkesztett Nachrichten zur Kirchen- Gelehrten- und Büchergeschichte magyarul tudó szerzője ismét írt a Károlyi-bibliáról. Ebben a szerző a Weimarban és Halberstadtban kiadott folyóiratra és könyvre hivatkozik: „Acta H. E. Vinar. Tom. XVI, pag. 352. Hertels gelerten Geschichte von der heiligen Bibel, S. 158, Note 83."[42] Maga a tudósítás különlenyomatként is megjelent.[43]

[35] *Akten, Allgemeines und Einzelnes, Buchdruck, Zensur, Bücherkommission 1541–1831,* Staatsarchiv Basel-Stadt, Universitätsarchiv I 20. Itt: 1772. december 31. és 1773. március 28.

[36] *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész szent írás magyar nyelve fordíttatott Károli Gáspár által...,* Basileában, Im Hof Rodolf János, 1773.

[37] *Documenta et fragmenta rationum Georgii Biró Bibliothecarii, Debrecen, 1774–1776.* nr. 1–4. Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Ms. R 917.

[38] GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810,* Bp., Universitas, 2009, 88–90.

[39] Vö. BERNHARD, *Die Basler Ausgabe..., i. m.,* 85–95.

[40] *Neue Ausgabe der ungarischen Bibel,* Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten, 16(1752)/93, 352–354.

[41] *Catalogus Librorum a commissione aulica prohibitorum,* Viennae, 1768, 6; *Catalogus Librorum a commissione aulica prohibitorum,* Viennae, 1774, 6.

[42] Johann Bartholomaeus RIEDERER, *Nachrichten zur Kirchen-Gelehrten- und Bücher-Geschichte, aus gedruckten und ungedruckten Schriften gesammelt,* 2(1765)/5, 30. – A tanulmány bevezetőjében a szerző maga említi, hogy tud magyarul. Uo., 1.

[43] *Kurze Nachricht von den Ungarischen Bibelausgaben,* [s. l.], [s. n.], 1764.

Az ismeretlen szerző által lábjegyzetben megadott Acta historico-ecclesiastica és a Christian Friedrich Hertel által írt bibliatörténeti könyv közül csak az Acta tud a kiadásvariánsokról.[44] Mind az Acta, mind a Nachrichten megemlíti, hogy a mű többféle előszóval jelent meg.[45] Elképzelhető, hogy egyik szerző sem volt tisztában a kiadás minden részletével, de a Nachrichtenben megjelent tanulmány szerzője a bázeli Bibliát alaposan ismerte, hiszen ennek magyar nyelvű előszavára többször is hivatkozik.[46] Ezekből a tudósításokból az állapítható meg, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt nem akarták felfedni a Bázel és Debrecen közötti feszültséget. Bázelben az egyházi értelmiség egészen biztosan tudott arról, hogy magyar nyelvű Bibliát adtak ki náluk, mivel erről a korabeli nyomdászattörténeti munkák is tudósítottak.[47] Nyomtatásban sokkal inkább lehetett olyan híreket olvasni, amelyek az abszolutista állam kicselezéséről szóltak: 1766-ban a Nova acta historico-ecclesiastica beszámolt arról, hogyan sikerült a cenzúra tiltása ellenére ezt a bibliát Magyarországon kereskedelmi forgalomba hozni.[48]

Úgy gondolom, a felsoroltakból látható, hogy Imhof igyekezett jó képet kialakítani magáról a magyarok között. Ez egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a legtöbb hungarikum nála jelenjen meg. Igaz, a disszertációk közül csak Dömök Gergely művét adta ki, de ez nem azért alakult így, mert a magyarországi diákok nem keresték meg őt kéziratikkal. Egyszerűen arról van szó, hogy alig jelent meg a 18. században hungarus szerzőtől egyetemi kiadvány Bázelben. Az is megállapítható, hogy Imhofhoz képest a Thurneysen család sokkal kevésbé tudta a magyarok figyelmét felhívni magára, mégis ismerték nyomdatermékeit a peregrinusok és a könyvkereskedők.

[44] *Neue Ausgabe der ungarischen Bibel,* Acta historico-ecclesiastica, oder gesammlete Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten, 16(1752)/93, 352–354; Christian Friedrich HERTEL, *Die gelehrten Geschichte von der Heiligen Bibel...,* Halberstadt, 1756, 158. – Elképzelhető, hogy a cikk szerzője az a Némethi Sámuel volt, aki 1755-ben tanult Bázelben. Neve azért merült fel szerzőként, mert Petrik Géza bibliográfiája szerint a cikk írója egy bizonyos Németh volt. Vö. HEGYI, *Magyarországi..., i. m.,* nr. 120; PETRIK II. 861.

[45] *Kurze Nachricht von den Ungarischen Bibelausgaben,* [s. l.], [s. n.], 1764, 30; RIEDERER, *Nachrichten..., i. m.,* 2(1765)/5, 30.

[46] *Kurze Nachricht von den Ungarischen Bibelausgaben,* [s. l.], [s. n.], 1764, 2, 15, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28.

[47] Johannes SCHWEIGHAUSER, *Baslerischer Buchdruck,* IV, fol. 56r–57r. Universitätsbibliothek Basel, Handbibl. Buch c VII Schweiz 5; Jakob Christoph BECK, *Verzeichnis der Basler Buchdrucker: Kopie von Johannes Schweighauser (1738 bis 1806).* Mscr. Fr-Gr. V. 10. p. 126.

[48] *Schluß des Auszugs theologischer und in die Kirchenhistorie einschlagender Bücher, aus dem Wiener Catalogo librorum a Commissione aulica prohibitorum,* Nova acta historico-ecclesiastica. Oder Sammlung zu den neuesten Kirchengeschichten, 6(1766)/45, 662–664.

# KEGYESSÉG, RETORIKA, EGYHÁZTÖRTÉNET

Deé Nagy Anikó

# BÁRÓ HADADI WESSELÉNYI KATA IMANAPLÓI

A műfaji meghatározás a dolgozat szerzőjétől származik, de az már némi magyarázatra szorul, hogy mit is takar ez a megnevezés. A marosvásárhelyi Teleki Téka gyűjteményében, a könyvtáralapító Teleki Sámuel feleségének, iktári Bethlen Zsuzsannának könyvhagyatéka néhány bőrkötéses kézírásos könyvet őriz. Szerzőjük báró hadadi Wesselényi Kata (1735–1788), gróf Rhédei Zsigmondné, Bethlen Zsuzsanna nagynénje. A kötetek az erdélyi főrangú asszony 1751–1786 között papírra vetett imádságait tartalmazzák. A prózai és verses könyörgések sajátossága, hogy nagyon sok életrajzi vonatkozást, naplószerű bejegyzést foglalnak magukban. Az általam imanaplónak nevezett írások nem sorolhatók az ismert emlékíró műfajok közé,[1] de a könyörgések, imák közé ékelt életrajzi feljegyzések mindenképpen egyfajta családi naplót eredményeznek. A magam részéről az imanaplók bemutatásával szeretnék csatlakozni a Vásárhelyi Juditot köszöntőkhöz. Szívből kívánom, hogy szenvedéllyel, nagy tudással és alázattal végzett munkájával még hosszú időn keresztül szolgálja közös ügyeinket.

## *Báró hadadi Wesselényi Kata*

A könyvtáralapító Teleki Sámuel kapcsán sok-sok évvel ezelőtt terelődött a figyelmem Wesselényi Kata felé. Édesanyjától, Rhédei Zsuzsannától örökölt könyveit a maga által gyűjtöttekkel együtt az 1770-es évek tájékán unokahúgának, Bethlen Zsuzsannának ajándékozta. Hogy ezután is vásárolt könyveket, azt a jó néhány kötet táblájára vagy gerincére nyomtatott B. W. K. monogram, és a mellé nyomott évszám jelzi. Egyébként Teleki Sámuel felesége ekkor már maga is lelkes könyvgyűjtő volt, s az is maradt 1797-ben bekövetkező haláláig. 1200 kötetes magyar nyelvű gyűjteménye – melynek magvát tehát Wesselényi Kata könyvei képezték – Teleki Sámuel gondoskodása folytán a marosvásárhelyi Téka szerves részeként máig fennmaradt.

Talán éppen a dolgozat írójának róható fel az, hogy az utóbbi időben Wesselényi Katára, elsősorban mint könyvgyűjtő asszonyra terelődött a figyelem. Így vonult be az erdélyi tudós asszonyok sorába, hiszen az eleddig róla megjelent publikációk nagyrészt erről az oldaláról mutatják be.[2] Hátramaradott írásai azonban egyértelműen jelzik, hogy korának egyik figye-

[1] S. SÁRDI Margit végezte el az emlékíró műfajok rendszerezését, osztályozta azokat a bejegyzés gyakorisága és hatóköre szerint. Lásd *Napló és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*, It, 2006/4, 618–628.

[2] DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 135–147; DEÉ NAGY Anikó, *Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár a XVIII. században = Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008, 39–65.

lemre méltó asszonyalakjáról van szó, aki fáradhatatlan szorgalmának gyümölcseként igen sok írást hagyott maga után. Ezek tanúbizonyságai sokoldalú érdeklődésének, munkás hétköznapjainak. Vallanak arról, hogyan vélekedett ez a főrangú asszony a világ dolgairól, hogyan gondolkodott a hitélet, valláserkölcs kérdéseiben, mit vallott családról, nemzetről, hazáról.

Az erdélyi nemesasszony típusa mára már valamiképpen körvonalazódott. Különböző esettanulmányok eredményeként művelődéstörténetünk több főrendű asszony nevét megjegyezte, családban, gyermekeik nevelésében betöltött szerepüket elemezte. Ezek egy része azonban inkább a háttérben mozgó, árnyékban maradó feleség, véli Egyed Emese, akinek egyébként egy eddig kevésbé ismert tudós nagyasszony, Vajai Vay Kata alakjának felszínre hozását is köszönhetjük.[3] Szót érdemelnek azok az asszonyok is, akiknek kényszerkörülmények folytán családfői szerepet kellett magukra ölteniük, akik magukra maradva erős kézzel tudták irányítani családjuk, gyermekeik életét, gazdaságuk menetét. Ebbe a körbe tartozott báró hadadi Wesselényi Kata.

Életéről nem sokat tudunk, de a vele történt legfontosabb eseményeket pontosan ki lehet fejteni az imanaplókból.

*Mihelyt járni kezde s nyelve szolladozék,*
*Szép elméjén s testén minden tsudálkozék*[4]

Wesselényi Kata 1735-ben született Hadadban Wesselényi Ferenc (1706–1770), Közép-Szolnok vármegye nagy vagyonnal rendelkező főispánja és Rhédei Zsuzsanna (1716–1771) gyermekeként. A szülői háznál töltött gyermekéveire mindig jó szívvel emlékezik. Szeretettel és körültekintő gondoskodással nevelték szülei. A kor szokásának megfelelő oktatásban részesül, írni-olvasni tanítják, a verses búcsúztató tanúsága szerint elsősorban a vallás és a magyar nyelv kérdéseivel ismertetik meg, idegen nyelvekre ekkor még nem taníttatják. Később természetesen megtanul németül és franciául is. Elsősorban a ház körüli tevékenységekben kell részt vennie, utal erre a búcsúztató is:

Házi gondosságra szoktatott e mellett,
Még kezébe venni orsót sem szégyellett
A mit Kis- Aszszonynak tudnia tsak kellett,
Mindent elméjére még akkor-is fel-vett.

Már itt a szülői háznál megtanulja azt, hogy hétköznapjait állandó munkával kell eltölteni. Jó szívvel vállalja – és végzi élete végéig – a család, a háznépe szolgálatát.

[3] EGYED Emese, *„Szépmesterségivel sokakat tanitott": Egy erdélyi tudós nagyasszony: Vajai Vay Kata = Könyvek által a világ…: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére,* szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 131–143.

[4] Wesselényi Kata életének legfontosabb mozzanataira utal a halála évében Kolozsváron megjelent verses búcsúztató (*Nagy és épen különös virtusaira nézve Férjfiúvá változott Aszszony,* Kolosvárat, 1788.) A mottóként használt sorokat innen kölcsönöztük.

*E drága Kis- Aszszony, s el-is jegyeztetik*
*Lakodalmok Kolosvárra rendeltetik*
*A hol nagy pompával véghez is vitetik*

Az imanaplókból tudjuk, hogy Wesselényi Katát már születése előtt odaígérték a Rhédei családnak. Rhédei Zsuzsanna lányával való terhessége idején ugyanis sokkos állapotba került, amikor anyja temetésekor a templomi karzat leszakadt. Hogy a magzat megmaradt, az Rhédei Zsigmond édesanyjának köszönhető, aki gondosan ápolta a beteg asszonyt. Ekkor született meg az egyezség, hogy a születendő kislány Rhédei Zsigmond (1722–1758) felesége lesz.

Wesselényi Kata imanaplójában nagyon őszintén ír arról, hogy született szemérmessége és talán éppen puritán, protestáns neveltetése okán nem kívánt férjhez menni: „Te tudod oh én Istenem azén Szivemnek fell tett czéllyát az én Szüléjim Házában, hogy életem fogytáig valo Szüzességemben valo életem maradását kivántam. A Házassági életre valo vágyakozásnak minden indulattya nélkül inkább akartam volna azén Szüz életemet a Te Szolgálatodra szentelni."[5] Később szülei kívánságára mégis beleegyezik a házasságba, és mint írja: „az egyes élet kívánságáról" lemond. De őszintén megvallja, hogy „az én Szüleim Házából Férjfi keze alá valo menetelemnek irtózása szorongatá az én Szivemet". Buzgón imádkozik azért, hogy hozzászokjék a „páros élet" gondolatához. Hosszú könyörgésében így fogalmaz: „Én Istenem az én Szivemetis és indulatimat ugy kormányozzad, hogy Vadságommal Szeretetlenségre az én Iffjuságom Férjének okot ne adgyak [...] Tanitts és szoktass Édes Atyám engemet, hogy az én Férjemnek tettzését ki tanulhassam, és minden jóban kövessem az ő akarattyát az én életemben." Az imanapló bejegyzései arról tanúskodnak, hogy Wesselényi Kata imái meghallgattattak és őszinte, kölcsönös vonzalmon, szereteten alapuló házas évek következtek.

Az 1751. június 20-án Kolozsváron egybekelt fiatal pár előbb Wesselényi Kata szüleinél lakik. Az erdőszentgyörgyi Rhédei-kúria ekkor még nem áll rendelkezésükre. „Szabaditsd ki Istenem az én Kedves Férjemet az ő ellene meg sokasult terhes per patvarok terheji alól, és e miatt való keresztünk alól könnyebbits is meg minket" – írja naplójába a fiatal asszony. „Segits rája én Istenem minket arra is, hogy az én férjem örökségében magunk és Gazdaságunk folytatására való szükséges épületeket meg tehessük és abban nyugodalmason hoszszas napokat, békességes esztendőket tölthessünk." Végül is a fiatal pár megelégszik az adott lehetőségekkel, körülményekkel, melyek nem lehettek túlságosan fényűzőek, de ők vállalják, és beköltöznek az erdőszentgyörgyi házba. Rhédei Zsigmond 1751 júliusában hálaadó imájában köszöni Istenének annak lehetőségét, „hogy Szent rendeléséből nyert kedves feleségemet Báro Wesselényi Katámat sok viszontagságokonn általment puszta Házamhoz hozhassam".

[5] Melléklet 6. Thq-116f MS. 255. 70–85.

*Hív szeretetnek van már záloga is,*
*Páros életnek ki-nyilt virága is*

Wesselényi Kata 1753. december 13-án első terhességét elveszíti. Az imanapló könyörgései ezután arról szólnak, hogy Istenét kéri, ne adjon örömöt a magtalanságát hangoztató rosszakaróknak, „hanem továbbrais tartsa meg a mi békességes Házasságunkat, és az én idétlen Szülésemet váltsa fel az Isten örömmel". 1756. április 22-én megszületik Rhédei Ferenc. Az imák ekkortájt a hálaadásról szólnak. Hálát ad Wesselényi Kata, hogy megszabadult a magtalanság rettegésétől, hogy felgyógyult a betegágyból „áldván ezért az én Istenemet, és továbbrais kegyelmes gondviselésében ajánlván az én életemet és kedves férjemet s kedves gyermekemet s egész Házamat".[6]

*Itt-is hat esztendő alig telheték el,*
*Hogy e Grófnétol-is Férje vétetik-el,*
*Vélle minden kedve ott temetteték-el*

Wesselényi Katára óriási megpróbáltatás szakad. Hét évi boldog házassága véget ér, férje mellhártyagyulladásban váratlanul meghal.

> 1758-ba 13-dik Febr. Drága N. Kedves Férjem Groff Rhédei Sigmondom a kegyetlen Pleuritisi nyavallya által mind addig ostromoltatván, mig boldog Lelkét édes Teremtőjének ki adta volt azt, nagy bátorsággal buzgo imádságai között, és Isten tettzésén valo meg nyugovással porrá váló testéből ki adá, és ajánlá kedves Iffjuságom Férjének velem valo rövid, de igen kedves, és Istenes Házassági életünk[ne]k illy hirtelen valo el mulása és töllem valo el repülése annyira a méllységes Kisértetek alá veté az én szivemet, hogy jo Istenemnek élesztése nélkül vigasztalást avagy tsak enyhülést sem akarék bé venni, a Szent Lélek ereje által fel segiltetvén, ezen méllységes bánatomnak kezdetiben 1758-ba 1-ma Marty Erdő Szent Györgyön zápor könyv hullatásom között egy különös Házatskámban készitvén ezen könyörgést.[7]

Igazat kell adnunk a verses búcsúztató ismeretlen szerzőjének, aki így foglalta össze az őt ért tragédiát:

Három részre oszol-fel egész élete
Melynek Leánysága volt vidám kezdete
Osztán mi keveset Férjével élhete
Gondos özvegysége lön végzete.

[6] Melléklet 6. XII. Könyörgés Titulussa.
[7] Melléklet 3. Thq-116c MS. 252. 29–30.

Az ezt követő időszakra vonatkozó imák Wesselényi Kata heroikus küzdelméről adnak számot. Megszámlálhatatlan teher, kötelezettség, feladat vár ezután a mindössze 23 esztendős özvegyre. Bánatát ezúttal is Istene elé viszi, és imáiban segítségért, útmutatásért esdekel.

*Meg-maradt Aszszonyi díszes személyében,*
*De bölts és magasan járó elméjében*
*Bé-illett akármely férfiak rendében*

Méltán sajnálhatjuk, hogy Wesselényi Kata imanaplói nem napi rendszerességgel vezetett bejegyzések. Ha azok lennének, akkor munkás hétköznapjainak lefolyásáról is tájékoztatnának. De itt nem találkozunk utalással arra, hogyan vezette háztartását, gazdaságát, hogyan foglalkozott a könyvek gyűjtésével, hogyan vállalta fel templomok, iskolák támogatásának ügyét, hogyan kapcsolta be az udvarában élő asszonyokat úrasztali kendők, terítők hímzésébe, hogyan foglalkozott a házához került fiatal lányokkal, legényekkel. Mindezekre hátrahagyott tárgyi emlékek, adományait rögzítő írások és a verses búcsúztató ide vágó sorai emlékeztetnek.[8]

Az imanapló szerzője nem a mindennapi eseményeket rögzíti, hanem elsősorban érzéseit, bánatát, ritkábban örömét veti papírra. Általában az óesztendőt búcsúztatja, az újesztendőt köszönti verses imával, és ekkor emlékezik a lefolyt év történéseire, valamint gyakran emlegeti azt a terhet, amit férje halálát követően a Rhédei családdal folytatott örökösödési viszályok jelentettek.

[8] Mit köszönhet az erdélyi könyv- és könyvtártörténet Wesselényi Katának? Elsősorban saját gyűjtése eredményéből született 275 nyomtatott és kézírásos könyvet számláló könyvtárát, melynek egy részét az 1770-es évek elején unokahúgának, iktári Bethlen Zsuzsannának ajándékozta, de ezután is, 1788-ban bekövetkezett haláláig tovább foglalkozott a könyvek gyűjtésével. Nagy szerepe volt az erdőszentgyörgyi Rhédei-kastélyban gyarapodó könyvtár sorsának alakításában. Férje halála után egy ideig itt gondozta a család könyvtárát, majd fia halála után a könyveket a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárának adományozta. Ma ezek közül a possessorbejegyzések és a korabeli listák alapján 200 kötetet sikerült azonosítani. Kézírásos szakácskönyvét ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (Kézirattár, Quart. Hung. 3023): *Szakáts könyv és holmiknak készítés Mogya Festékeknek is és egyéb gazdasszonysághoz való írások melyet egyben szedett és dolgozott B. Wesselényi Kata gazdasszonyságának első esztendejétől fogva (1751) az mán folyó esztendőnként egy szóval Gazdasszonynak szükséges Könyv.* Wesselényi Kata unokahúgára, Teleki Sámuel feleségére hagyományozza marosvásárhelyi lakóházát is, amelynek további bővítésével készül el 1799–1802 között a Teleki Téka épülete. Úrasztali kelyhek, serlegek, kannák, tányérok maradtak fenn, melyeket Erdőszentgyörgyön kívül a Marosvásárhelyen és környékén lévő református templomoknak (Sáromberke, Bözöd, Bodon, Piskolt) adományozott. Gazdag hímzésű, színes úrvacsorai kendők, úrasztali terítők máig őrzik az adományozó Wesselényi Kata nevét. A terítőkre hímzett szövegek szerint ezeket az 1770-es években maga Wesselényi Kata és az irányításával dolgozó asszonyok készítették a marosvásárhelyi, sáromberki, kibédi, hagymásbodoni, erdőszentgyörgyi, uzdiszentpéteri, bözödi, szinérváraljai, apai, piskolti református templomok használatára. (Az erdélyi egyházközségekben őrzött muzeális értékű textíliák feldolgozását Horváth Iringó, a kolozsvári BBTE művészettörténész doktorandusa végzi.)

*Tárgyul van ki-téve minden boszszuságnak,*
*S kivált a per-beli sok nyomoruságnak*

1769. júniusában ezt írja naplójában: „...özvegyi életemen és szivemen öszve tsoportozott sok féle inségeim között, a midőn egy felöll N. Férjemtől rám maradott pereknek tsoportos meg szollitásai terhelének, és földi segitség nélkül valo lételemnek szegénységemnek azokhoz valo tudatlan voltomnak ifjusága azokban az ellenem valóknak nagy reménséget nyujtott vala a rajtam valo Diadalommal."[9]

Sokfelől éri támadás. Panaszkodik, hogy férje testvére, Rhédei Mihály próbálkozik az örökségből való kijátszásával, később – apja halála után – saját testvérével, Wesselényi Farkassal kell felvenni az örökösödési harcot. Szomszédai részéről is éri bántódás:

> 1763-ba 20 die Máji a melly idő tájban az úr Isten egy Szomszédomnak kinek nevének kedvezék, kinekis elég keserves keresményeimen készitett Esketések, admonitiok, Citátiok, Protestátiok bizonyitják nevét, a ki hatalmas ellensége vala egészsz házával edgyütt vele egy faluban lako árva házamnak... azzal, hogy mindenütt maga és Cliensei által előre olly kemény vádoltatásimat hintették széllyel, hogy azon sokak annyira fel indultak, hogy engemet mint gonosz tévőt ugy néztek, ellenségeim örülték toldották, jo akaroim véreim el irtoztak és ijesztettek, a gonoszok ezen alkalmatosságot forditották magok hasznára, minthogy ezen hatalmas ellenségem és velem egy hellységben többire együtt lako szomszédom magát virágzo nagy házba tette volt bé, mely által szerentséje naponként nött és igy szerentséjével sokaknak árthatott használhatott, tehát sokak főként az idönek gonosz Fiai és Leányai, hogy szeretetét és szolgálatyát meg nyerhessék titkon és nyilván árva Házam ellen voltak, az ellenem valo vádolásit örömmel toldották hirdették, annyira valo veszéllyes vádoltatásomat tették, hogy ha azok ugy lettek volna, magam özvegyi sorsom és árva gyermekem egy bottal kéntelenittettünk volna minden örökségeinkből és vagyonainkbol vándorlók lenni.[10]

Az egyik imanapló elöljáró beszédében elmondja, hogy miért tartotta fontosnak a rajta esett sérelmek részletes leírását: „...kegyes olvasó [...] ebből nem tsak azt hogy az én Gyermekségemtől fogva ez ideig, az én életemnek viszontagságait és probáit szemlélheted, hanem ezt sokszínű probáidban s viszontagságidban ha az Istent féled magad hasznodra és vigasztalásodra fordithatod... mellyel nagy gondgya viselése van néki akármely sorsokban is az ővéjinek idvességekre."[11] És itt érdemes felfigyelni arra, hogy eszerint a naplóíró az olvasó okulására szánja a vele megesett dolgok leírását. Ezzel magyarázható, hogy Wesselényi Kata a naplók kiadására is gondolt.

Tegyünk itt egy kis kitérőt és vázoljuk fel az imanaplók keletkezéstörténetét. Az egyik imanaplóban olvashatunk arról, hogyan kezdett hozzá Wesselényi Kata ezeknek a vallomásoknak a papírra vetéséhez. 1751. augusztus 4-én férje három napra magára hagyta fiatal feleségét az erdőszentgyörgyi kúrián:

[9] Melléklet 3. 126.
[10] Melléklet 3. 134–137.
[11] Melléklet 1. Thq-116 MS. 250. 14.

...ezen idő alatt Történet szerint kezemben akada könyvei és egyébb munkáji között kedves Férjemtől készittetett maga irásában lévő Könyörgések, ezeket meg olvasván, én ki tanulám ebből, hogy az én Férjem ollyan Férjfiu aki féli az Urat, és aki az ő bizodalmát vetette Ifjuságától fogva az ő Istenében, és aki az ő maga, és az én Személlyemre és egészsz Házára az Istentől kéri a Lelki és testi áldásoknak meg adattatását.[12]

Wesselényi Katát különösen megérinti férje imáinak őszintesége és elhatározza, hogy ezután ő maga is papírra veti könyörgéseit. „Házi foglalatosságaimtól el vonván magamat – írja – azonn magános időmet míg kedves Férjem haza jöve, készittém ezenn Isten elött valo Könyörgésemet." S teszi ezt ezután élete végéig. A panaszok és könyörgések egyre személyesebbek lesznek, ugyanakkor Wesselényi Kata Istenbe vetett őszinte és feltétlen bizodalmát sugallják.

Azt is megtudjuk az imanaplókból, hogy férje halála után Wesselényi Kata elhatározza, hogy Rhédei Zsigmond imádságait a sajátjaival együtt nyomtatásban is kiadja. Az egyik kötet elöljáró beszéde szerint azt szerette volna, ha fia ezekből megismeri szülei gondolkodását, a keresztyéni életről vallott nézeteit, hogy ezek például szolgáljanak számára. Némelyik kötet címlapján a feltüntetett impresszumadat jelzi, hogy az imanaplókat az enyedi kollégium nyomdájában szerette volna kiadatni. Gyermeke halála után írja:

Annak okáért már ezen Könyvek[ne]k ki nyomtattását nintsen kire biznom holtom után, és akár kiványa valaki akár ne maga hasznára és példájára forditani, én mégis főként az én Kedves Férjem boldog emlékezetére, és az én Kedves Férjemtől az halál által lett el válásomnak szomoru emlékezetére ki nyomtattatom.[13]

Talán a kiadási tervvel magyarázható az is, hogy az imanaplók szövegét többször is lemásoltatja.[14]

A naplóíró egyik fő erénye az őszinteség. Nem hallgatja el azokat az érzéseket sem, melyeket ő maga is szinte restell. Wesselényi Katáról többen is feljegyezték, hogy rendkívül szép asszony volt. A korszak nagy pletykása, Rettegi György írt erről naplójában több helyen is.[15] Azt is tőle tudjuk, hogy férje halála után többen is versengtek kezéért, többek között a dáciai Apollónak nevezett neves erdélyi gróf, gyalakuti Lázár János, akinek – s ezt már magunk

[12] Melléklet 6. 52.

[13] Melléklet 6. 24.

[14] Egyetlen imádságot sem írt maga Wesselényi Kata, hiszen köztudott, hogy az írása teljesen olvashatatlan volt. Ezért a kötetek több kézírással készültek és gyakori a szövegek ismétlődése. A bejegyzések kronológiájának hibáiért némelykor a könyvkötő okolható. A köteteket az *Elöl-járó beszéd* vezeti be. Általában először az ima tartalmát a *Könyörgés Titulusa* foglalja össze, majd ezt követi a verses vagy prózai *Könyörgés* vagy *Ének*. Az olvasó jó eligazítását szolgálják a kötetek végére helyezett *Mutató Táblák,* melyekben még egyszer megtaláljuk a *Könyörgések* rövid összefoglalását. A címlap nélküli két kis kötet (Melléklet 7/1,2) ettől eltérő felépítésű. Ezekben is rövid prózai részek vezetik be a verses énekeket, ahol Wesselényi Kata elmondja, hogy mikor és hol készültek a könyörgések. A versek egy része zsoltár nótájára készült és néhány közülük német nyelven íródott.

[15] RETTEGI György *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784,* bev. tan., jegyz., kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 227, 288.

fejtettük ki a korabeli írásokból – végül meg kellett elégedni azzal, hogy a szép özvegy szakácskönyvébe recepteket másol.[16] A verses búcsúztató ismeretlen szerzője így foglalja össze a fiatal özvegy körül történteket:

Vesselényi Kata szép Ifjúságának,
Sokan kisértői jóllehet vólnának,
De tiszta erköltse erős Kő-Várának,
Sok ostromlások-is semmit sem ártának.

Wesselényi Kata imanaplóiban többször is ír arról, hogy bizony őt is megkísértették a világ hívságai, és Isten segítségét kéri, hogy ellen tudjon állni a test kísértéseinek, a világi dolgok csábításainak:

> 1761-be 12-dik Márty keserves szivel fel kiáltok az Urhoz az én hiv vezérlőmhez, a midőn olly időkre és napokra hivá Isten az én ifju özvegyi sorsomat mostan, a midőn rész szerint Istentől adattatott szemérmességem külömb külömb féle probáknak kisértetiben nyögne, rész szerint ujjobb házasságnak kötelében valo némellyek akarása czélom, s akaratom ellenis szenvedésekre utat nyitanak a magokra valo szorulásra, ebből következvén rendemben meg alázo, és javaimban meg károsito, sőt hiremben nevembenis kissebbiteni kiváno, engemet meg rettentő gyötrettetésem, melly szenvedésim annyira el lankasztottak Uram, hogy a kétségnek tengerén a sok hánykodó habok közül miként evezzem ki nem tudom, és magamnak tanátsot nem tudok adni, mit tselekedjem Uram, hogy akaratodat tegyem, ha te magad nem vezérleszsz engemet ki ezen hánykodo habok közül, jövel én édes Atyám és nagy hatalmu Istenem segitségemre, a te tanátsoddal vezérelly engemet.[17]

Gyakorta ostorozza saját bűnös voltát. Az imádságban nem nevezi meg a bűnösség mibenlétét, csak utalások történnek arra, hogy talán testi kívánságok kínozzák, ezeket a „bűnöket" nem tudja senkinek sem megvallani, ezért fordul imádsággal Istenéhez. Egyfajta protestáns gyónás ez, feloldozást várva az Istentől. Az olvasó akár kellemetlenül is érezheti magát, hiszen egy egészen belső, titkos szférába pillantunk bele az *Énekek* olvasásakor. Szolgáljon megnyugtatásul, hogy a kéziratos kötet gerincén a B. W. K. monogram alatt az 1786-os évszám olvasható, tehát az átíráskor, a kötetbe foglaláskor a szerző még életében bocsátotta mások kezére ezeket a vallomásokat. Idézzünk néhány strófát az egyik verses imádságból:

2. Im gyötrelmem mérge rágja belső részem,
Nem remélt inségnek kinzo mérgét észem,
Azért minden napon titkon keresztemnek
Igáját fel vészem.

[16] DEÉ NAGY, *Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 46.
[17] Melléklet 3. 85–98.

5. Mert titkos inségem, nints kinek jelentsem,
Hogy igy lelkem terhét panaszul ki öntsem,
Melly szerint pihenést találnék s keresztem
Eképpen könyhitsem.

8. De nékem nem lehet sebem felfedeznem
Mert kelletnék nagyobb tüzzel gerjedeznem,
Mivel vagy nevetség vagy pediglen tsufság
Lennék ez inségben.

9. Mint a benn meg rekett emésztő sebes tüz,
Melly ki nem adhatya magát míg mindent fűz,
Emésztő lángjára, engem igy inségem
Titkon veszéllyre üz.

21. Nem titkolom tölled semmi esetemet,
Sőt kérlek kötözd bé mérges sebeimet,
Sok gyötrelmeim utánn töröldel szememről
Zápor Könyveimet.

22. Nyilván van előtted minden titkos vétkem,
Tudod a veszteség moslékja volt étkem.
Mindenféle bűnnek rabul adott engem
Gyarlo természetem.

23. Oh én szabaditóm megválto Kristusom,
Kérlek menyországra légy örökös jussom,
Engem undorito bűnőm fertöjéből
Szent véred ki mosson.[18]

Az imanaplókban sok helyen olvasunk arról, hogy Wesselényi Kata mindig vigasztalást talált bánatára, gyakran hálálkodik, hogy kérései meghallgattattak. És ilyen körülmények között folytatni tudta vállalt kötelességeit, eleget tudott tenni azoknak az elvárásoknak, amelyeket a házáért, gazdaságáért, családjáért felelősséggel tartozó, egyedülálló asszony elé állított az élet.

Legfontosabb feladatának gyermeke nevelését tartja. Úgy kívánja őt nevelni, ahogyan az apja nevelte volna. Egy ideig Ferencet szülei házába helyezi el, hogy az előtte tornyosuló feladatokat el tudja látni, de hamar rájön, hogy a gyermek helye mellette van:

1762-ben 10-dik Juny Az édes Szüleim Házoknál nevekedvén addig kedves Fiam Groff Rhédey Ferentzem, ottanis ugyan azon gyengeségébenis idejékhez képest a Szüleim Papjával kivántam tanittatni olvasásra, már a kis Káthéchésist könyv nélkül tanulta, ekkor

[18] Melléklet 3. 139–145.

irásra, és az Isteni félelemre 's Szent Hitünknek ágazatira, 'a mellyeket az ő aetássa meg foghatott jo Istenemnek segedelme által kivántam szivében bé tsepegtetni addigis, de szükséges[ne]k itéltem és hasznosabnakis, hogy hozzám közelebb valo nevelése légyen szemeim előtt, és különös Praeceptor tanitsa édes Anyai Istenes Czélom és rendem szerint, azért ekkor hat esztendős lévén kedves Gyermekem, Szüleim Házaktol el hoztam, és bizonyos Praeceptort fogadván melléje magam Házomnál magam szemem előtt kezdettem nevelni olly véggel, hogy annak utána a Marus Vásárhellyi Ref. Collegiumban Istenem segedelmével követhessem nevelését; 's mikor magam Házamhoz hoztam, ezen könyörgést kedves Gyermekemnek szokott imádságára készitettem, ő néki Lelki testi javaiért törekedő szerető édes Annya B. Árva Wesselényi Kata 1762 10-die Juny Erdő Szent György.[19]

Tanúztassuk újra a verses búcsúztatót:

Fiját úgy neveli mintha élne atyja,
A jó erköltsre maga-is oktatja,
Oskolában tartván úgy tanittatja.
Senki nem mondaná hogy Özvegy magzatja
Tanitója nem egy nem-is tsak magános,
De mind azok között a leg-főbb Kormányos,
A Német Országi tudós Meyer János,
Kiknek tanitások nem-is volt hijános
Kisérik az Urfit, akár merre mégyen
Tisztességes, okos szólgák hárman négyen,
Tsak hogy tanulásban épületet végyen,
Annya nem számlálja mi költséget tégyen.
Minden esztendőnként tsak Könyv hozatásra,
Száz forint van szabva, hogy a tanulásra
Jobb módja lehessen s ne szoroljun másra,
S hogy még jókor szokjék a Könyv olvasásra.

Wesselényi Kata fia életében egy kis könyvtárat gyűjt össze számára. Neki köszönhetjük azt is, hogy ezek a kötetek máig megmaradtak, hiszen gyermeke halála után a százas nagyságrendű gyűjteményt a Rhédei család többi könyvével együtt a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában helyeztette el. Ez a kis gyűjtemény azt jelzi, hogy gyermekének olyan könyveket igyekezett kezébe adni, amelyekből lelki épülését és a tanulmányaihoz szükséges ismereteit gyarapíthatta.

Wesselényi Kata imanaplójában arról is olvashatunk, hogy milyen követelményt állít eléje, amikor követendő életbölcsességként, a következő Symbolumot (jelmondatot) választja ki számára: „Az Istent félni, a Királlyt tisztelni, született Hazáját és Nemzetét igazán szeretni

[19] Melléklet 3. 115–116.

Böltsesség és Tartozás."[20] Egy másik helyen leírja, hogy mit is várt el a marosvásárhelyi kollégiumban tanuló fiától és hogyan teljesített a tizenöt esztendős fiú: „Akkori aetéséhoz való módon szép tudományú, szelid jó erköltsű, jó igyekező a gonoszt gyülölő, a jót követő, szent Hite, Vallása tanulása, Nemzete s Hazája Historiája s Geographia tanulását maga született nyelvén kívül három idegen nyelveknek úgy mint Deák, Német, Frantzia nyelveknek tanulásában gyakorolta magát. A Mathesisnek az ő aetásában való részeit tanulta. Szép Magyar, Deák és Német írása volt, a Deák Classisokat éppen azon a héten, a mellyen le betegedett a Poéticáig absolválta volna."[21]

*Isten e Kintset szemének elölle*
*El nem vészi vala hirtelen melölle*

Az imanapló az 1770-es évet kezdetétől fogva „végéig siralmason folyó soha el nem felejthető szomorú Esztendő"-nek nevezi. Március 24-én édesapja, báró Wesselényi Ferenc lánya karjai közt hal meg, szeptemberben pedig ő maga kapja el a hólyagos himlőt, majd egy hónap múlva Ferenc fia is beteg lesz, mint írja: „mind én mind édes Gyermekem halálos ágyban sullyosonn fetrengink." Az anya felgyógyul, de fia a himlő áldozatául esik. Wesselényi Kata joggal érzi úgy, hogy „ezzel minden földi reménységemtől és vigasztalásomtol meg kelle fosztattatnom, és Koporsom bé zártáig szivembéli örökös bánatb[an] s gyászban borulni".

Ellenségei azt terjesztik, hogy fia halála után eszét vesztette:

> 1771-ben 15 die Augusti Midőn édes fiam halála utánn, de temetése előtt Szebenbe bé kéntelenittettem volt menni rész szerint édes Gyermekem temetésére valo készületemre nézve, rész szerint azért hogy ottan lévén az akkori Gubernium, a kiknek némelyike elött némelly ellenségeimtől olly festékkel voltam le festve, hogy az édes fiam halálán vett keserűségem miatt elmémbenis meg háborodtam, hogy Házam s Joszágom gondviselésére elégtelen vagyok, azért illő volna gondviselésemről joszágomrol rendelést tenni, [...] akkor Szebenbe azért mentem volt bé, hogy lássák meg azokis a kik informáltattak s másokis az én köztök meg jelenésem által, hogy engemet ne követek által, sem nem a hir utánn valo informátiok által tegyenek valaki gondviselésére, vagy inkább a szokás szerint rabságra, hanem magok lássák meg azt, hogy az Ur Isten a maga nagy erejét ugy meg ditsöitette az én erötlenségemben, hogy az én nyavallyáim és sok bánatim között is jo Lelki esméretemet és elmémnek épségét és okos értelmemet a jó Istenem gondviselése ugy meg tartotta nállam, hogy mind azoknál értelmesebben és hasznosabban tudtam mind magam, s mind mások dolgairol gondolkozni, mint azok, a kik az én elmém háborodását akarták volna s hirdették.[22]

[20] Melléklet 5. Thq-116e MS. 254
[21] Melléklet 3.
[22] Melléklet 3. 145–147.

Természetesen az ezután datált feljegyzései között mindég jelen vannak a nagy veszteségre való utalások. Lázong, vagy azért esdekel, hogy valami módon tovább tudjon élni, és el tudja viselni az óriási fájdalmat. Kérdést tesz fel: „Miként lehet az Uram, hogy én és az én Házam, te tudod Uram, féltünk Tégedet; mégis az én Nevemet és az én Házamat ki törléd az ő Nemzettségek közzül, már ez utánnis az én büntetéseim naponként tsoportoznak."[23]

Hite ad erőt arra, hogy lassan beletörődjön a változtathatatlanba: „Mikor az Isteni Kegyelem által ezenn gyötrelemből ébredezni kezdettem; és kezdettem le vetkezni az én nehéz gondolataimat, s az Isteni akaratnak engedelmességével, az Isteni Kegyelem kezdette enyhíteni az én iszonyú fájdalmamnak méllységes Keserűségét."[24] Arra is van ereje, hogy vizsgálgassa vigasztalódásának folyamatát. Úgy vélekedik, hogy a „békességes tűrés", a fájdalomnak emberi eszközökkel megkísérelt legyőzése, azaz „az embernek a keserűségtől, beszédtől való maga meg tartozkodása" nem a célravezető út, csak az Istentől nyert vigasztalódás hoz valódi gyógyulást. Nagy hite ilyen strófákat irat vele az imanaplóba:

Siralmas dolgom forditya
Mint jo Atya,
Állando békességre,
Keresztem terhes igája
Koronája
Fejemnek ditsősségre.

Máskor így könyörög: „Oh serkeny fell én Lelkem, és ne hadd el magadat, mert ha késikis, de bizonnyal el jő a segedelemmel, és meg menti az én Lelkemet, és életemet a veszedelemtől, él az én Szerelmesem, a ki szevedett én érettem..."[25] Mind férje, mind gyermeke elvesztését követően hite adott erőt a munkás hétköznapok folytatásához.

*Sok szép palotákkal most ékes e város,*
*De ez épülettel egy-is nints még páros*

Wesselényi Kata gyermeke halála után egy ideig még az erdőszentgyörgyi Rhédei-kúrián lakik, majd hozzákezd a marosvásárhelyi ház felépítéséhez. Az imanaplók talán legjelentősebb fejezetei a marosvásárhelyi ház építkezéseire vonatkozó részek. Arról a Szent Miklós utcában épülő házról van szó, amely később társépülete lesz az 1799–1802 között felépült Teleki Tékának. A könyvtáralapító Teleki Sámuel ugyanis a Rhédei Zsigmondné, Wesselényi Katától örökölt Szent Miklós utcai ház bővítésével alakította ki a könyvtárépületet. Minthogy Rhédei Ferenc halálával a Rhédeiek ezen ága kihalt, Wesselényi Kata 1788-ban bekövetkezett halála után sokáig eldöntetlen kérdés, hogy fiútestvére, Wesselényi Farkas leszármazottai, vagy pedig leánytestvérének gyermeke, Bethlen Zsuzsanna kapja meg a marosvásárhelyi házat.[26]

[23] Melléklet 5. 288.
[24] Melléklet 5. 288–289.
[25] Melléklet 3. 157–173.
[26] A marosvásárhelyi Wesselényi–Rhédei-ház építéstörténetének rekonstruálását Orbán János marosvásárhelyi muzeológusnak, művészettörténésznek köszönhetjük.

Nem tudjuk pontosan, hogy Wesselényi Kata a marosvásárhelyi Szent Miklós utcában fekvő három telket mikor vásárolta meg Sebestyén Dávid szenátortól, Zabolai Finna Sámuel csizmadiától és Hegedűs János szíjgyártótól,[27] de az a tény, hogy egymás melletti telkeket vásárol, egy nagyobb ívű építkezés tervét vetíti elénk. A levéltári számadások arra utalnak, hogy a ház 1775–1777 között épült fel, hiszen 1777 októberében már lakható lehetett az épület, minthogy a számadások említik a palota, a nappali ház és az asszony hálószobájának berendezését. A kéziratos imanaplókban található építéstörténeti utalások szintén ezt az időpontot jelölik meg.

Évekkel ezelőtt magam bukkantam rá Wesselényi Kata kézírásos naplói között a marosvásárhelyi építkezésre vonatkozó adatokra. Az 1778. január 1-jén keltezett újesztendei költemény bevezetőjében írja a szerző: „Újj esztendői ének mellyet készitettem én báró Wesselényi Kata gróf Rhédei Sigmond úr özvegye az marosvásárhellyi Szent Miklós uttzában épített újj lakó mostani házamban 1778-dik esztendőre viradólag…"[28] Az új lakóház és az új esztendő párhuzama a továbbiakban többször visszatér:

„1781-dik Esztendőnek utolsó estvéjén ugy mint 31-dik Decembris, MVásárhellyen a Szent Miklós Uttzában épült Házaimnak második Tractusában lévő,lako Hajlékomban készitettemezen Hálaadásomnak Énekét az Én Istenem eleiben, mert jol tett ő Én velem egész Életemnek Napjaiban, s legközelebb ez mostan le fojt Óesztendőnek minden részeiben."[29] „1782-be 1-ső Januarij MVásárhelyt Szent Miklós Utzában épült Ujj Házamnak második Tractusában Lakásomnak legelső Ujj Esztendeit kezdeném, az én Istenem volt nékem, valamint mindenekben, ugy szintén ezen ujj hajlékomnak építésének segedelme és az én abban valo lakásomnak megengedöje."[30] „Rá segítél engem ez újj hajlékomba, Újj esztendőm kezgyem újj vidámlásban."[31]

Ez a motívum még többször visszatér: „Rá segítél, hogy én ideig való Lakásomra való hajlékom Fel épithesem…"[32] „Rá segítettél, Épület hajlékimnak, Felső részével, Légyen lakásom És mulatásom…"[33] Az imanaplóban emlegetett második traktust, mint az új „lakás" helyszínét Orbán János az emelet elkészülésének véli. Wesselényi Kata datált hálaadásai tehát támpontokat szolgáltatnak a marosvásárhelyi Wesselényi–Rhédei-ház építési folyamatának rekonstruálásához.

Wesselényi Katának egyéb építkezéseiről is tudunk. Az imanaplóban is megemlíti, hogy 1758. április 28-án Rhédei Zsigmondot az erdőszentgyörgyi hegyen a számára építtetett kápolnába temetteti. A falu templomának kőkatedráján lévő felirat szerint férje halála után két esztendővel, 1760-ban felújíttatta a templomot. A malomfalvi kastély homlokzati felirata szerint a házat „néhai mélt. / grof kisrhed. Rhedei Sigmond úr / özvegye Baro Wesse-

[27] MOL P661/14/1783/176–178.

[28] Ez a szöveg két kézírásos imanaplóban is megtalálható: Melléklet 7/1 Thd-99 MS. 268. 247. és Melléklet 3. 194–195.

[29] Melléklet 3. 295.

[30] Melléklet 7/2 Thd-100 MS. 268. 1.

[31] Melléklet 7/1.

[32] Melléklet 7/2.

[33] Melléklet 7/2.

lényi Kata maga / és kedves fia grof Rhedei Ferentz / lakására és nyugodalmára, inditván / ez munkát MDCCLXI esztend. Vegezven / MDCCLXVII".

Özv. Rhédei Zsigmondné életének utolsó két évtizedében lejegyzett könyörgései, verses és prózai imái jól érzékeltetik, hogy a gyászát, veszteségét élete végéig sirató özvegy és anya valójában teljes életet élő, mindenre figyelő, minden történésre reagáló asszony volt. Teljesen beleillik abba a 18. századra jellemző asszonyképbe, amelynek a század utolsó harmadáig a kegyesség az egyik legfontosabb elvárása. Nagy Zsófia Borbála szerint a korszak jellemző magatartásjegyei: erkölcsi tisztaság, szűzies szemérem, megpróbáltatásokban lelkierő bizonyítása, kegyesség, adakozás. Ehhez járultak természetesen a mater familias kötelességei: házvezetés, szorgalom, gyermeknevelés. A feleség, anya, háziasszony szerepköre kiegészül egy negyedik elemmel, a honleányi szerepkörrel, azaz a nevelés feladata elsősorban az asszonyra hárul, tőle várják el a gyermekek nemzeti jellegű nevelését.[34]

*Sokan feleséget vagy férjet találnak*
*Udvarában s onnan tanúlva ki-álnak.*
*A magok házakhoz mikor haza szálnak,*
*Gazdák s Gazd-aszszonyok jók belöllök válnak*

Fiának 16 esztendeig folyó, körültekintő nevelése, az udvarában élő ifjakkal való foglalkozás bizonyítéka annak, hogy Wesselényi Kata ezt a szerepkört is felelősséggel töltötte be. Az egyik imanapló Elöljáró beszéde[35] pedig egyfajta elméleti összefoglalása annak, hogy hogyan vélekedett az ifjak neveléséről, miben látja az akkori társadalomnak a nevelés terén elkövetett hibáit, hogyan vélekedik ezeknek káros következményeiről:

> Ha pedig valaha Szükség volt, ugyan Szükség volna e mostani meg vesztegettetett Világban, hogy az edgyes életű Iffju Férjfiak[na]k és Léányzók[na]k az Istenes, Szüz és ártatlan életre, és az Házasok[na]k békességes edgyező, tiszta szeretettel való egymáshoz való igaz hűséges Istenes Szent Házassági életre sok jó példa adók lennének.

Felsorolja az ifjakra váró veszedelmeket, a káros hatásokat, és azt, hogy sokan próbálkoznak a gyermekek vallásos nevelését aláásni, sőt akár vallásuk elhagyására biztatják őket:

> ...gonosz tanátsokkal ragadgyák ki a Szegény ártatlan Iffjakat az ő édes Szülejikhez való tartozo tisztelettől és engedelemtől mikor már ezenn mesterségek[ne]k is tzélját el érik. Annak utána némelyek[ne]k az Hit és remény nélkül való Vallástalanságot, némelyek[ne]k vallás változtatás utánn való promotionak és betsülletnek el nyerése reménységét kezdik Szivekben tsepegtetni.

[34] NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe": Nőkérdés a XVIII–XIX. században,* It, 2001/1, 31, 33.
[35] Melléklet 6.

Az erkölcsös, tiszta házassági élet szabályai ellen is sokan vétnek: „Oh ha ez mostani meg veszett Világ az Házasságban élő Személyek[ne]k, Házok[na]k és békességek[ne]k el romlásában nem gyönyörködnék s véghez nem vitetné, nagyobb áldás és békesség volna Izraelben. De oh Fájdalom!" Meg kell értetni a fiatalokkal, hogy az egyetlen járható út a „tiszta szeretetből induló Istenes házasság", amely azonban sohasem kereszt nélküli, de azt „meg szokta édesiteni az Isten, az edgyező Sziv, tiszta Szeretet, és igaz hűség által". Ezeket fontos kérdéseknek tartja a nemzet jövője szempontjából.

Az imanaplókban egyébként sok utalást találunk arra, hogy Wesselényi Katát mindig is foglalkoztatják az országos dolgok. Amikor csapások fenyegetik az országot, fohászkodik népéért.[36] 1778 augusztusában például az Erdély bizonyos részein pusztító sáskajárás miatt kesereg:

> Brassonál szegény Hazánkban teméntelen Sáskáknak sokasága a pusztitásra mintegy nagy viadalas pusztito Tábor bérohana, a mely igen nagy sokasággal szegény Hazánkat el lepé, melyeknek mostani pusztitásai minthogy Mezeink gyümöltsének nagy részét meg érésben vagy le aratásban találta még eddig az Isten irgalmasságából szenvedhető a kár szegény Hazánkban, de méltán rettentheti szivünket a mi öszi vetéseinknek következésére nézve ezen Sáska nagy Tábornak történheté ösz benn telepedése, annyivalis inkább ijesztet bennünket az ő Tojásoknak földünkben el rejteni akaro tenyészése, hogy ezek által a mi Hazánkban a kenyérnek botya jövendő esztendöknek elé fordulásában is el töretik és pusztittatik.

Máskor azért imádkozik, hogy az Isten szabadítsa meg az országot a pestis veszélyétől: „A Dög halál ostorának hire hallásais rettenti a mi sziveinket, hogy el küldi a meg haragudott Isten a mi hazánkrais, mivel köztünk forgo bizonyos hirekből a szomszéd országban Moldovában és Havasalföldiben a mint értyük pusztit már az öldöklö Angyal, dög halál." Az országot fenyegető háborús veszély elmúlásáért is könyörög:

> 1778-ba 16 die Augusti a mely nap ezen esztendöben indult keresztény Europai Császárnak Secundus Josefusnak és Fridrik Prussiai Királynak és a hirek szerint több Királyoknak és Fejedelmeknek egy más ellen indult haragjoknak fegyver zörgéseinek hire a mi hazánkbanis el érkezvén, ez nap az Istennek házában ezen MVásárhellyi Eccl[lesi]ában közönségesen meg keresök a mi Istenünket a fel háborodott hadakozásnak tsendesitéséért... énis az én magános hajlékomban különsön meg keresem a minden királyoknak Királyát az én jo Istenem az emberi nemzet ellen fel készült és magát jelentö hármas tsapásoknak el forditásáért, ugy mint a fegyver ostorának (a mely terhének suját mais viselik némely keresztény tartományok és hellységek).

Így zárja imáját: „Oh három itt az elé számlált ostornak rettegése, szányad meg Uram a keresztény Népeket és Nemzetségeket és könyörülj ő rajtok, és azok között a mi szegény Hazánkon és Nemzetünken, én rajtam is, ki egyes és szegény vagyok, forditsad el a hármas ostornak mindenik részét a keresztények közzül..." 1782 januárjában pedig verses imával fordul Istenéhez:

[36] Melléklet 3. 215–219.

52. Fegyver, dög halál és az éhség
Hazánktól messze távozzék
Istenem ne hadd semmi inség
Melyel Hazánk büntettessék

53. Légyen békesség mi Hazánkban
Idvesség mi Házainkban
Bőv áldás a mi határinkban
Jo és Bővség munkáinkban

54. Jo a gonoszt megtéritse
Gazdag a szegényt segitse
Kisebb a Nagyobbat betsülje
Jol tevőit ne felejtse.[37]

Az óesztendőt búcsúztató, az újat köszöntő imáiban gyakran könyörög az uralkodóért, II. József császárért is. 1782. január 1-jén például így fohászkodik:

50. Vidd végben Isten
A mit elkezdettél
És a Joseffben
Mi Királyunkban
Mutasd meg abban
Hogy néki Te lettél

51. Föbb Tanátsossa
És bölts Tanitoja
Őrző pásztora
Adj Salamoni
És Dávidi
Bölts és buzgoságot

52. Mi Királyunknak
Igazán valhassuk
Nem tsak Urunknak
Jo Atyánknakis
Méltán ezzelis
Nevét nevezhessük.[38]

[37] Melléklet 7/2. 73–74.
[38] Melléklet 7/2. 32–33.

1786. július 22-ére Kolozsvárra várják II. Józsefet. Wesselényi Kata néhány nappal korábban Marosvásárhelyen egy tízoldalas könyörgést vet papírra.[39] „Tégyed oh mi Istenünk áldottá és boldoggá mind az ő Személlyére és mind mi Nemzetünkre nézve az ő mostani utazását. Tégyed kedvessé édes Atyám az ő szemei előtt szegény Nemzetünket" – fohászkodik az erdélyi grófné. Érdemes arra figyelni, hogy mit kér könyörgésében. Mindenekelőtt rendi kiváltságainak háborítatlanságát, és azt, hogy hitsorsosait, azaz a reformátusokat se érje semmi zaklatás. Két évvel vagyunk a Horea-lázadás eseményei után. Akkor imanaplójába ezt írta a lefolyt évről: „az 1784-dik Esztendő a Magyar Nemzetnek, és egészsz Erdély Országának, és nékemis közönségesenn, némellyeken személyesenn sok féle keserüségekkel és siralmason lefollyt szomorú Esztendő." Érthető, ha két év múlva azért imádkozik, hogy a király védje meg a rendjébe tartozók jogait: „Tartsa meg a mi Határainkat, hogy kinek kinek az ő Határ Köve mozdulást ne szenvedjen, és az ő öröksége kinek kinek hellyben állitassék és tartassék, hogy ki ki a maga Sátorában bátran és nyogodalmoson Lelkének békességben s ház tartásának nyugodalmával nyughassék." Azt hozzá kell tennünk, hogy imáiban azért a köznépről sem feledkezik meg:

62. Szégyenítesd meg
Kik Szent Népedet
Örökségedet
Háborgatásokban

63. Botránkozással
Eröszak tétellel
És tsalárdsággal
Kik igyekezik
És tselekszik
Bűnbe esésével.

64. Néped gyötreni
És ő inségeit
Kelly fel segíteni
Oh én Istenem
Én ditsőségem
Forgasd igaz ügyét

65. Te Szent Népednek...[40]

Wesselényi Kata imanaplóinak nincs befejezése. Mint a legtöbb 18. századból ránk maradt naplónak, ennek sincs zárszava. Hogy élete utolsó két esztendejében miért nem folytatta a feljegyzéseket, azt ma nem tudjuk kikövetkeztetni. Elöregedés, betegség nem lehetett az

[39] Melléklet 5. 254. – A tízoldalas imát a kötet végére, mintegy pótlásként kötötték a könyvtesthez.
[40] Melléklet 7/2. 38–39.

ok, hiszen a halálakor 53 esztendős asszony a kortársak visszaemlékezései szerint csak élete utolsó napjaiban betegeskedett. Minthogy családja teljesen kihalt mellőle, nem volt, aki az imanaplóba zárszóként bejegyezhette volna Wesselényi Kata halálát, de ezek az imanaplók talán még így is – befejezetlenségükkel, kidolgozatlanságukkal együtt – helyet kérnek maguknak a 18. századi erdélyi női emlékirodalomban.

## MELLÉKLET

### A Teleki Tékában őrzött imanaplók jegyzéke

1. Az igaz Isteni esméretről és Apostoli igaz Hitről valo idvességes Vallás tételnek LELKI TROMBITÁJA. A mellybe vagynak foglalva először három egymás után következő Istent kérő és hála ado IMÁDSÁGOK. Annak utánna bé vagyon foglalva az Apostoli Hitnek és Vallás tételnek kezdetitől fogva mind végig Czikkelyenként fel vett vallás tételből formált egy más után követő Huszonkét Imádságok formáiban lévő idvességes Vallás tétel. Utoljára pedig bé rekesztő egy mást követő négy Imádságokban formált Istenes Kérések és Hála-adások, mellyeket készített Groff Kis Rhédei RHÉDEI SIGMOND Ur Özvegye B. VESSELÉNYI KATA. Kinekis Symboluma *Az Ur lészen nékem örökké való Világosságom, és az én keserüségem napjainak vége szakad.* Esa. 60. v. 20. *Mert jol tudom hogy az én Meg Váltom él,* Job. 19. V. 25. *Az Úr az én örökségemnek és poháromnak része. Te tartod az én részemet.* Sólt. 16. v. 5. *Még ha szintén az Halál árnyékának völgyében járok-is, nem félek a gonosztol; veszszöd és botod vigasztalnak engemet.* Sólt. 23. v. 4.
N. Enyeden
Nyomtattatott. s. a. t.
Jelzet: Thq-116 MS. 250

2. Az Isten Törvényét, Szivében záró és követni óhajtó Léleknek NEMES HARTZA HARTZOLÁSA avagy ólly IMÁDSÁGOS KÖNY mellyben Vagynak bé foglalva Elöször: Az Isten ki adott Törvényének követésére való Mennyei erő kérés. Másodszor: Az Istennek a Sinai Hegyen ki adott Tiz Parantsólattyainak tiz Czikkellyeihez alkalmaztatott; És utollyára: a tiz Parantsolatot bé rekesztő s bün botsánatért való IMÁDSÁGOK. Mellyknek készittéséhez 1762-be Januariusnak 1-sö Napján kezdett és Istennek Sz. Segedelme által Februariunak 13. Napján el végezett Gróff Kis Rhédei RHÉDEI SIGMOND Ur Özvegye B. H. VESSELÉNYI KATA. Kinek is Simboluma: Az *Úr lészen nékem örökkévaló világosságom, és az én keserüségem napjainak vége szakad.* Esai. 60. v. 20. *Mert jol tudom hogy az én Meg-váltom él.* Jób. 19. v. 25. *Az Ur az én örökségemnek és poháromnak része; Te tartod az én részemet.* Sólt. 16. v. 5. *Még ha szintén az Halál árnyékának völgyében járok is, nem félek a gonosztól; veszszöd és botod vigasztalnak engemet.* Sólt. 23. v. 4
Jelzet: Thq-116b MS. 251

3. A Mára keserű vizének italát meg édesítő ÉLET FÁJA, az az Keserves Márának avagy siralmas Rákhelnek a Mára vizének itala között is az Úr Jézushoz mint élet Fájához erőss ragaszkodása, és Istene előtt valo töredelmes könyörgései és Éneklései. Mellyben vagynak bé foglalva némely meg esett keserűségek és félelmek között azon dolgokhoz alkalmaztatott külömb külömb könyörgések és Énekek, és Ó esztendő végire 's Ujj esztendők kezdetire valo külömb külömb könyörgések s Énekek, melyeket készitett B. WESSELÉNYI KATA Kinek Simboluma: Az Úr lészen nékem örökké valo világosságom, és az én keserűségem napjainak vége szakad. Ésa. 60. vs. 20. Mert jol tudom hogy az én megváltom él. Job. 19. vs. 25. Az Úr az én örökségemnek és poharamnak ré-

sze. Te tartod az én részemet. Solt. 16. vs. 5. Még ha szintén a Halál árnyékának völgyében járok is nem félek a gonosztol. Veszszöd és botod vigasztalnak engemet. Solt. 23. vs. 4
Jelzet: Thq-116c MS. 252

4. Atya, Fiju, Sz. Lélek, Személyében három, Allakjában egy bizony örök Istennek nevében és szent Segedelme- által. Az Isteni bölts tetszéshez való Engedelem oltáránn tett Áldozatnak FEL-EMELT OSZLOPA az az A Fő Pap Úr Jézustól ki-adatott mindennapi Uri Imádságból és annak tzikkelyeiből rendről rendre készitett, és külömb féle dolgok s állapotok szerént ahoz alkalmaztatott 33 szakaszokban lévő, Isten Sz. szine eleiben készült IMÁDSÁGOK. Az Ujj Testamentomi két szent Sakramentomokról, a Sz. Keresztségről és az Uri Sz, Vatsoráról való 3 Könyörgésekkel együtt, mellyeket készitett, Gróf Kis Rhédei RHÉDEI SIGMOND Úr az életben gyászos, de az Egekben minden siralmait örömmel fel-váltani hivő özvegye, B. VESSELÉNYI KATA. Kinekis Symboluma: *Az Úr lészen nékem örökké való vigasságom, és az én keserüségem napjainak vége szakad.* Ésa. 60. v. 20. *Mert jól tudom hogy az én Meg-Váltom él.* Jób. 19. v. 25. *Az Ur az én örökségemnek és poháromnak része. Te tartod az én részemet.* Sólt. 16. v. 5. *Még ha szintén az Halál árnyékának völgyében járok is, nem félek a gonosztól, veszsződ és botod vigasztalnak engemet.* Sólt. 23. v. 4.
N. Enyeden
Nyomtattott s. a. t.
Jelzet: Thq-116d MS. 253

5. Az Úr Kertében lévő jó fának Isten eleiben bé mutatott KEDVES GYÜMÖLTSE a mellyben vagynak bé foglaltatva egy kegyes Atyának, egy Isten-félő Anyának és egy kegyes, édes Szüléi Istenes tanáttsokat követő Keresztény jó Fiunak Isten eleiben nyujtott Könyörgései és Kérései: vólt ezen Kegyes Atya GRÓFF RHÉDEI SIGMOND ÚR. A ki midőn kedves egyetlen egy fiát a Szent Keresztség által a Krisztus zászlója alá bé avatta vólna; akkoron, arról készitett buzgó Könyörgésében is Istennek ajánlotta és vólt azon Istenfélő Anya BÁRÓ WESSELÉNYI KATA. A ki is midőn édes fia leg előbbször az Uri Szent Vatsorával való élésével, tsetsemő korában vett Szent keresztség után ujjabb Szövettséget tett az ő Istenével, ezen Leleki Szövetségnek háládatos emlékezetére, hogy édes Gyermekét miképpen ajánlotta Istennek, és a Szent Lélek által való meg Szentetetéséért ez ujj Szövettség általis édes Gyermekéért miként esedezett Istennek, arról irt egy Könyörgés, és még azon kívül külömb külömb állapotokban, és külömb külömb dolgokért irt Könyörgései és esedezései.
Jelzet: Thq-116e MS. 254
A kötéstábla bőrgerincén: B. W. K. 1786.

6. Egy hittel egy reménnyel két egyező Szívnek ISTEN ELEIBEN FEL NYÚJTOTT ÁLDOZATJA. Mellyben bé vagynak foglaltatva némelly Könyörgések és Istenes Énekek. Melly Könyörgéseknek és Istenes Énekeknek némelly részeit maga Házának és életének állapottyához képest készitett Kegyes Házassági életében: GRÓFF KIS RHÉDEI RHÉDEI SIGMOND UR. Kinek is Simboluma vólt: *Spes confisa Deo; nunquam confusa recedit,* az az *Az Istenben vetett hit sóha meg nem szégyenitt.* Ezenn Könyörgéseknek pedig némelly részeit Házának és életének állapottyaihoz képést készitette kegyes házassági életébenn. BÁRÓ WESSELÉNYI KATA GRÓFF KIS RHÉDEI RHÉDEI SIGMOND ÚR HÁZASTÁRSA. Kinek Simbolúma *Az Úr lészen nékem örökkévalo világosságom. Ésa. 60. v. 20. Jol tudom, hogy az én Megváltom él. Jób. 19: v. 25. Az Úr az én örökségemnek és poháromnak része, Te tartod az én részemet. Solt. 16: v. 5. Még ha szintén a halál árnyékának völgyében járok is; nem félek a gonosztól, veszsződ és botod vigasztalnak engemet Solt. 23: v. 4.*
N. Enyeden nyomtattatott s. a. t.
Jelzet: Thq-116f MS. 255

7. Verses imádságok két kis kötetben. Címlap nélkül.
Első kötet jelzete: Thd-99 MS. 268
A kötéstábla belsején Wesselényi Kata fiának, Rhédey Ferencnek egy kis színes rajza: kastély előtt a Wesselényi címer koronás sziréne. A rajz alatt kézírásos vers:

Boldog a kit dorgál Isten s tsapdos habja
Vizeinek, mert ez nem lész soha sátán rabja
Egét, hitét homálj nem öröké álja:
Sőt köde el mulván szivét öröm hálja,
Kősziklán nyugoszik míg meg szünik a szél
Árnyéka szép zöld fa semmi habtol nem fél
Táplálja reménség. Templomban hejt lel
Áldott Istenek ki ő benne hitből él.

1769 Deb. Mai. Malomf, G.R.F.
Második kötet jelzete: Thd-100 MS. 268
Az első kötéstáblán: B. W. K. 1782.

8. Imádságos Könyv a Mi-Atyánkról melyet készített B. Wessselényi Kata G. Rhédey Sigmond özvegye.
Jelzet: Tho-438 MS. 277

Szelestei N. László

# HEGYFALUSI GYÖRGY *CENTIFOLIÁ*JÁNAK VERSES IMÁIRÓL

Hegyfalusi György, a hányatott életű evangélikus lelkész[1] *Centifolia, azaz Száz levelű rózsa* címmel hagyta ránk a 18. század szép, felerészben verses imákat tartalmazó, terjedelmes imakönyvét,[2] amelynek kiadásából ma csak két példányt ismerünk.[3] Talán ez az oka annak, hogy a szakirodalom keveset foglalkozott vele.[4] Hopp Lajos „a legszebb evangélikus imakönyv"-nek nevezi az akadémiai irodalomtörténetben.[5] Az énekeskönyv címlapján „Istenben boldogul kimúlt"-ként szerepel Hegyfalusi († 1730. január 5.), ugyanott az impresszumban nyomdahely megnevezése nélkül áll az 1729-es esztendő. A kötetet, miként Fábri Gergely[6] azt naplójában feljegyezte, 1733-ban, titokban nyomtatták Győrött. A kiadást irányító Fábri az imakönyvet „buzgósággal teli"-nek (devotione plenus) nevezte.[7] A kiadásban a gyülekezet kántora, Aczél András segédkezett.[8] Valószínűleg maga Hegyfalusi rendezte sajtó alá a kötetet.

Hegyfalusi hazai tanulmányai után Tübingenben és Wittenbergben tanult, több magyar nyelvű üdvözlőverset írt társai által közzétett disszertációkba. 1688-ban Tübingenben az eperjesi Zabanius Jánost köszöntötte az alábbi módon:[9]

[1] Monográfia méretű tanulmánysorozat róla: PAYR Sándor, *M. Hegyfalusi György a hitvitázó és imakönyvíró (Viharos papi életpálya a kurucvilágból)*, Evangélikus Élet, 1937. július 11, 214–216; július 25, 227–229, augusztus 8, 241; Uő, *Újabb adatok M. Hegyfalusi György életéhez*, uo., 1937. december 5, 362–364; december 12, 371–373.

[2] HEGYFALUSI György, *Centifolia, azaz Száz levelö rosa, a' melly két ágbúl, avagy részbül álló, rakott sok rendbéli kegyes reggeli, estvéli, ünnep-napi és minden szükség-béli egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hála-adásokkal ki-nyilt*, [Győr], 1729 [valójában 1733].

[3] Az OSZK RMNy csoportjának nyilvántartása sokáig csak az OSZK-példányt ismerte, ma példányt őriz az Evangélikus Országos Könyvtár is.

[4] PAYR, *i. m.*, 371–373. (A misztikus imakönyvíró.)

[5] *A magyar irodalom története 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 455.

[6] Fábri Gergely a győri gimnáziumból ment a wittenbergi egyetemre, ahol M. Sartorius János *Magyar lelki óra* című evangélikus énekeskönyvének kiadásánál segédkezett. 1731-ben tért haza, s lett az evangélikusok iskolájának rektora.

[7] SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, II (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)*, MKsz, 1991, 344–346.

[8] Aczél András 1720–1740 között volt a győri evangélikus gyülekezet magyar kántora. Vö. BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, Bp., Akadémiai, 1980, 313.

[9] *Dissertatio academica de ideis, quam [...] sub praesidio Dn. Joh. Wolfg. Jägeri [...] examini submittit author et defendens: Johannes Zabanius, Epperiesino-Hung. [...]*, Tubingae, Typis Viduae Johann Henrici Reisi (1688), (RMK III. 3516); Az üdvözlések közt a hetedik Hegyfalusié. Példány az OSZK-ban, jelzete: RMK I. 1370a.

Az Musák táborán,
Szökség minden órán,
Elmével vitézkedni:
Mert egyedül annak
Az ki nyér, s-nem másnak,
Zöldülnek Laurussi.
Ugy Teis, ki mostan,
Hartzólsz nagy okossan,
Világh böltsességében;
Gzözödelmes[!] lehess,
Borostyánt-is nyerhess,
Kivánom nagy szivessen.
Hegyfalusi György Sz. Irásban foglalatos.

1691-ben Wittenbergben a kisselyki Adami Istvánnak szintén rokokó hangulatú sorokat írt:[10]

Flora bokrétát köt, szép Musák koszorut,
Cámoenák zöngenek, a Nympha-is ut-fut,
S-Rosát hint, Apollo borostyánnyal fejed
Ekesétti méltán, ím: munkádért néked.
Georgius Hegyfalusi, S. SSS.

1692-ben kiadott egyik disszertációját a „Györöt Lakozó Igaz és állhotatos Lutheránusoknak" ajánlotta (az ajánlás magyar nyelvű),[11] a másikat pedig az őt segítő soproni lelkészeknek, Johann Konrad Barthnak és Sobitsch Kristófnak.[12] A szakirodalom neki tulajdonítja, a *Lelki fegyvertartó ház* című vitairat szerzőségét,[13] melyben a szerző az alábbi versben vall önmagáról a címlap verzóján:[14]

[10] *Dissertatio moralis de consultatione, quam in celeberrima ad Albim Academia praeses M. Dietericus* OTTE *[...] et respondens Stephanus* ADAMI *Kisselykino-Transylvanus placide philosophorum disquisitioni publice subjiciunt ad diem XXVIII. Novembris 1691,* Wittebergae typis Martino Schultzii, $B_4$r, (RMK III. 3708).

[11] *Dissertatio moralis de conscientia, quam [...] praeside M. Johanne Baptista Röschelio, Sempronio-Hung. Facult. Philos. adjuncto, publico eruditorum examini sistit Georgius Hegyfalusi, Hungarus, in Acroatério Majori ad d. XX. April. Anno 1692,* Witembergae, praelo Viduae Matthaei Henckelii, (RMK I. 1434c; RMK III. 3768); az MTA példányában van ajánlás, az OSZK-ében nincs.

[12] *Positiones in theologia nostrate illustriores [...] sub Umbone [...] Dn. Joannis* DEUTSCHMANNI *[...] in Cathedra B. Lutheri [...] expositae a Georgio* HEGYFALUSI, *Hung. S. S. S. C. die XV. Jan. 1692,* Wittembergae, Literis Viduae Matthaei Henckelii, Acad. Typogr. (RMK III. 3767).

[13] *Lelki fegyvertartó ház, kiben elégséges ragyago és tündöklö fegyver találtatik, és a szép Jesus oskolájában vitézkedönek adattatik, mellyel minden eretnekeket és tévelgöket meg-gyözhetnek és le ronthatnak, épéttetet a megmozdéthatatlan köszíklán egy kegyesség szeretö és minden igaz keresztyének lelkek idvösségit szivbül kiváno Anonymus által Idegen országban,* [H. é. n.] (RMK I. 1497a), vö. ZOVÁNYI Jenő, *Ismeretlen hungaricum I. Lipót korából (Adat a hitvitázó irodalom ismeretéhez),* ItK, 1903, 347–357.

[14] A verset közölte ZOVÁNYI Jenő is, 8. jegyzetben *i. m.,* 350.

Életem folyását,
Sorsom változását
Im elödben terjesztem,
Édes Hazánk Fia,
Bujdosok Istápja,
S rövideden meg-fejtem.
Meg-látod ezekben,
Mint tiszta tükörben,
Tsak ne szánnyad olvasnyi,
Melly sötét ködökben,
Habos tengerekben
Eveztem filelmessen.
Sokszor az halálnak,
Dühös vad-állatnak
Torkába estem volna,
Ha az édes Jesus,
Mi Váltságunk, Christus
Engem nem örzett volna.
Szenvedtem keményen,
Mint sok Jámbor régen
S-igen meg-probaltattam,
Mint arany a' tüzben,
Szép buza széröben,
Erössen rostáltattam.
De nyilván hasznomra
Vólt az, s-nem káromra,
Hogy igy köllet szenvednem.
Azután meg-leled,
Miben állyon hited,
Igazulással együtt.
Es hogy egy igaz Hit,
El-higyed idvözit:
Meg-mutatom szép rendel.
Fegyvertarto Helybül,
Lelki épületbül
Villago Fegyvert hozok
Továbbá, s-kezedben
Adom, hogy erössen
Viaskodgyál én velem;
A' Christus Táborán,
Eletünk pállyáján
Fuss, és hartzolly mellettem

Az ellenség ellen,
Ki miat sok izben
Veszedlemben forgasz.
Mi Conscientia?
Késértet oskola?
Rövid summában-vettem.
Kit ha jól meg visgálsz,
Szivbül examinálsz,
Zöld Laurust nyersz Mennyegben.

A vitairat szerzője művében kétszer is visszaemlékezik arra, hogy Balassi Bálint istenes verseivel vigasztalta magát.[15]

Hegyfalusi nyilvánvaló verselő készsége ellenére sem szerepel a dunántúli lelkészek által kibővített *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvben és a korszak evangélikus imakönyveiben.[16] Payr Sándor Hegyfalusit imakönyve alapján a jeles misztikus szerzők közé sorolta.

A *Száz levelű rózsa* mindkét része 100 imát tartalmaz, vegyesen versben és prózában. Közülük 81 teljes egészében versben íródott, de a prózában írtak előtt és után is gyakoriak a versek, amelyekhez „valószínűleg német forrásokat is használt".[17] Az imádságokhoz kapcsolva versek már Ács Mihály *Arany lánc*ában is gyakran előfordulnak. A rövidebb terjedelmű versek formája változó, miként az egyházi költészetben másutt is. Mintaként egy péntek reggeli imát követő és péntek esti imát megelőző verset idézek, a tördelés ellenére az első sorközépen is rímmel ellátott felező tizenkettes-, a második Balassi-sorokból áll.

Oh Jesus eressz bé,
Galambodat vedd bé
Te öt szent sebeidben,
Nyughassam csendességben!
Rejts-el e' lyukakban,
Lelkem bánattyában,
Ugy vig kedvü lészek,
Kinoktól sem félek.

[15] $A_3$r–v: „A' többi között el nem felejthetem, a' mi történt gyermekkoromban rajtam Also Pannoniában. Mert hogy egyszer ki találtam mennyi egy sik mezzöre, mellynek a' szélét egy ligetes erdö ékesétette, és a' *Balássa Bálint* szép énekivel recreáltam magamat, s-a' többi között ez ékes Verset mint szegény árva énekeltem volna: *Kegyelmes Isten, kinek kezében életemet adtam, viseld gondomat, vezérld utamat, mert csak rád maradtam.* Íme! alég vettem eszemben, hogy egy rettenetes nagy farkas sietett utánam jönyi, megijedtem szörnyen..." $A_4$v: „Bujdostam tétova, a' mint madár a' szélveszben..." A helyeket idézi PAYR, 1. jegyzetben *i. m.*, 214.

[16] PAYR Sándor szerint ennek oka hogy a kötetek szerkesztői „nem jó viszonyban voltak vele". (1. jegyzetben *i. m.*, 241.)

[17] *Uo.*, 372.

Ha ez világ dúl 's fúl-is,
Jesus én áldlak még-is,
És dicsérlek szüntelen,
Légy áldott Jesus, Amen.[18]

Uram hozzád mégyek,
Bünös vallást tészek,
Elötted le-borúlok:
Magamat itélvén,
'S téged ditsöitvén,
Fejemre áldást várok:
Mart ha meg nem engedtz,
Vétkemben el-vethetsz,
'S-méltán pokolra szállok.
Légy Atyám irgalmas,
Kristusért meg-halgass,
Szégyent úgy én nem vallok, Amen.[19]

Hegyfalusi imakönyvében nem egységes a bibliai zsoltárok idézése. Az első rész imakezdő zsoltárverseiben egyaránt szerepelnek Károli Gáspár fordításában és Szenci Molnár verses fordításában, az utóbbiak többsége verssorokra tördelve. (A reggeli és esti imákban Károli, másutt vegyesen.) A második részben a reggeli és esti imák sorozata előtt sorokra tördelt Szenci-zsoltárok állnak, az utána következő alkalmi verses imák nem tartalmaznak bibliai bevezetőt.

A *Centifolia* imái erősen kapcsolódnak a hagyományhoz. Az irodalmi igénnyel megfogalmazott imafolyam máig érő vonulatát gyakran mellőzi az irodalomtörténeti leírás. A mellőzés oka részint az, hogy az imádságok irodalmon kívüli célt is szolgálnak, másrészt, hogy eredetiség nélküliek. Évszázadokon át azonos tárgy, azonos funkció jellemzi őket. A kérdés az, hogy az állandónak tekinthető gondolatokat és képrendszert egy-egy ima, ének, prédikáció „szerzője" mennyi tehetséggel és milyen biztonsággal kezeli, illetve az általa felhasznált forrásokat és formákat mennyire tudja szervessé, érdekessé és az ember bensőjét megmozdítóvá tenni.

A *Centifolia* verses imáinak létrejöttéhez, a szövegalakítás jellemzésére Ács Mihály *Arany lánc* című, népszerű imakönyvének két imáját és a Hegyfalusi György általi verses változatot közlöm – egyelőre értékelés nélkül.

[18] HEGYFALUSI, 2. jegyzetben *i. m.*, 52–53.
[19] *Uo.*, 75–76.

Ács Mihály, *Arany lánc,* Jéna, 1747.

151–153.

*Bóldog halálért való Fohászkodás*

Oh élő Istennek és bóldogságos Szűznek a' halálból fel-támasztatott, tőbbé meg-halni nem túdó áldott Fia, Ur Jésus! Ki vagy az én életemnek és halálomnak Birája, mert te kezedben vagyon egyedűl minden ember életének és halálának kúltsa, 's uralkodol-is hatalmasan a' mint az élőkőn, szintén úgy a' meg-holtakon. Mivel te rendelted Uram! Szent Atyáddal és a' Szent Lélekkel életemnek végső határát, te tudod azért egyedűl annak utolsó oráját. Kérlek annak-okáért édes Jésusom nagy alázatosan tégedet, botsásd meg nékem nagy szenvedésedért minden bűneimet, erősítsed a' halálnak félelmes idejében erőtlen 's gyenge hitemet, vigasztaljad jó Lelkeddel az én szivemet, és mikor néked tetszik vitessed bé Angyaliddal szent kezeidbe az én lelkemet; Adj, oh én kegyes és szerelmes Jésusom! adj hóltom után halálodért békességes nyugovást, és engedj fel-támadásodért, az őrők életre való boldog fel-támadást. Oh én édes Uram Jésus Kristusom! légy mellettem kérlek akkoron, mikoron meg kelletik énnékem halnom, légy segítséggel mikor a' halállal viaskodom, őrizz-meg engemet minden ellenségimtűl, ments-meg minden veszedelemtől. Hallgass-meg midőn fohászkodom, segélj meg ha tántorodom, erősíts ha fogyatkozom, 's fogadj hozzád midőn ki-mulom. Ird-bé azonban Ur Jézus szent sebeidet az én szivemben a' te drágalátos szent véreddel, és úgy vezérelj engemet a' te Szent Lelkeddel, hogy olvassam mindenkoron azokban a' te énhozzám

Hegyfalusi György, *Száz levelű rózsa,* [Győr, 1733].

540–542.

*Bóldog Halálért való Imádság*

Jézus én életem 's-halálom birája,
Kinek ember élte és halála kultsa,
Kinek élön 's-holton van, Uralkodása
A' mint bizonyittya ezt ö Szent Irása.
Atyaddal 's-Lelkeddel éltem végsö napját,
Te rendelted 's-tudod ö végsö határát,
Te tudod egyedül utólsó óráját
Mikor kell meg innom az halál poharát.
Kérlek azért édes Jesusom tégedet,
Szenvedésedért botsásd-meg büneimet,
Halál félelmében erösitsd hitemet,
Lelkeddel vigasztald szomorú szivemet.
'S-Mikor néked tetzik, vitesd Angyaliddal
Lelkemet kezedben fényes szolgáiddal
Te hiveid környül hiven strásálókkal
Amaz szép hajnali fényes tsillagokkal.
Adgy árnyék világból szép tsendes kimúlást
Halálodért hóltom útán jó nyogovást
Fel támadásodért életre támadást
Itéletkor szined elött bátor állást.
Jesus légy mellettem mikor meg kell halnom,
Segits-meg, halállal mikor viaskodom,
Minden ellenségtöl légy meg óltalmazóm,
Minden veszedelmek után én megtartóm.
Hallgass meg óh Jesus! mikor fohászkodom,
Segélly meg óh Jesus! mikor tántorodom,
Erösits óh Jesus! ha én fogyatkozom,
'S-fogadgy hozzád Jesus! mikor én ki mulom.
Ird-bé sebeidet azonban véreddel
Szivemben, 's-úgy vezérely te Szent Lelkeddel,
Ki Atyádtól 's-töled származik, erövel
Bir és hatalommal véghetetlenséggel.

való szerelmedet és érettem való sérelmidet. A' te szerelmedet, hogy meg-útalhassak minden te kivűlőtted való világi szerelmet: A' te sérelmidet pedig, hogy el-szenvedhessek, és békességes tűréssel viselhessek minden te éretted való fájdalmas sérelmet. Oh Uram Jésus Kristus! a' te szent kereszt-fádon való utolsó szózatod, légyen kérlek nékem-is ez életben utólsó szózatom! És mikor tőbbet már nem szolhatok, adjad e' légyen az én utolsó gondolatom: Atyám! a' te kezeidbe ajánlom az én lelkemet, megváltottál engemet Uram igasságnak Istene! Uram Jésus! oh Uram Jésus, vegyed hozzád az én lelkemet! Kiért Szent Atyáddal, és Szent Lelkeddel, mind őrőkké ditsérlek én-is tégedet, Amen.

144–145.

*A tüznek kár nélkül meg-szünése után való Hálaadás*

Oh mindenható mennyei Ur Isten! Jóllehet tüzzel méltán meg-bűntethetnél minket, midőn mi a' te beszédedet nem hallgatjuk; a' mint hogy meg-is valljuk a' mi gonosz vóltunkat, mellyért már régen tűzet botsáthattál vólna reánk, és házainkat, helyűnket, és mindenűnket, még magunkat-is elvesztvén, porrá és hamuvá tehettél vólna; a' mint hogy most-is fenyegettél bennűnket, mindazon által tennen magadért kedveztél minékűnk, és a' tűzet kegyelmesen el-fordítád rólunk, mellyért szivűnk szerint való hálákat adunk te szent Felségednek. Ebből látjuk, oh Ur Isten! hogy nem kivánod vesztűnket, hanem azt akarod hogy meg térjűnk és éllyűnk. Azért kérűnk tégedet,

Azokban olvassam mind tsak szerelmedet
Érettem bünösért való sérelmidet
Hogy meg útálhassak kivüled szerelmet
Hogy érted visellyek fájdalmat serelmet.
Kereszt-fádon utólsó szód én Jesusom
Légyen ez életben utólsó szóllásom
Adgyad e' légyen én végsö gondolatom:
Atyám Kezeidben Lelkemet ajánlom.
Oh Jesus! óh Jesus! vedd hozzád Lelkemet
Kiért Szent Atyáddal 's-Lelkeddel tégedet
Örökkén ditsérlek látván te szinedet
Ezentöl meg halok idvözits engemet.

457.

*Mikor a' tüz kár nélkül meg-szünt, igy mutasd hála-adó voltodat*

Noha tüzzel bánthattad vólna fejünket,
Midön nem hallgattyuk a' te beszédedet,
A' mint hogy meg-is vallyuk rosz életünket,
Mellyért tüzzel el-ronthattál vólna minket.
Házainkra égést bitsáthattál vólna,
Lakó helyünket meg emészthetted vólna,
Mindenünket te elégethetted vólna,
Porrá és hamuvá te tehetted vólna.
A' mint hogy mostan-is minket fenyegettél,
Még-is te magadért minékünk kedveztél,
Kár tévö tüzet rólunk el-térétettél,
Mellyért hálát-adunk néked köszönettel.
Ebböl látjuk, hogy nem kivánod vesztünket,
Hanem akarod megtérésünk' 's-éltünket,
Azért édes Atyánk kérünk mi tégedet,
Te magad kegyessen segély arra minket.

| | |
|---|---|
| magad segélj arra minket. Vigasztald pedig azokat-is a' te Szent Lelkeddel, kiket mostan a' véletlen tűzzel meg-keserítettél, és Szent Fiadért az Ur Jésus Kristusért oltalmazz-meg mindnyájunkat a' pokolnak őrökké való tűzétől. A' te őriző szent Angyaliddal jártass tábort mi kőrnyűlőttünk, és őriztess bennűnket az őrők idvességre, Amen. | Vigasztald azokat is te Szent Lelkeddel,<br>Kiket meg keseritettél e' nagy tüzzel,<br>Kérünk a' Kristusért, minket örök tüzzel,<br>Ne égess pokolban Istentelenekkel, Amen. |

Fazakas Gergely Tamás

# MILOTAI NYILAS ISTVÁN KÖNYÖRGÉSE BETHLEN GÁBORÉRT

*Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében*

Sokan tapasztalhatjuk, hogy Vásárhelyi Judit milyen türelemmel segíti a fiatalokat, legyenek akár közvetlen kollégái, akár látogató kutatók. A generációk közti szoros összefonódás szép példája, hogy a kezdő könyvtárosokról és tudósjelöltekről gondoskodó ünnepeltünk a pályafutása elején hasonló mintát látott. Meleg szavakkal szokott emlékezni ugyanis arra, hogy milyen szelíden vezette be őt a szakma rejtelmeibe egykori kollégája, a 100 esztendővel ezelőtt született Fazakas József (1910–2005). Nemcsak a kerek évforduló miatt említem most nagyapámat, hanem azért is, mert egy olyan témával foglalkozott az 1970-es években, éppen Vásárhelyi Judit szárnypróbálgatásai idején, amelynek kutatása a legutóbbi időben lendületet kapott a nemzetközi tudományosságban.

Fazakas József egykori tanulmánya egy addig ismeretlen, unikum nyomtatványról tudósított, amely Milotai Nyilas István 1622-ben, Kolozsvárott, második kiadásban megjelent *Agendá*jának az Országos Széchényi Könyvtárban található példányához van hozzákötve.[1] A kiadási helyet, időt és a szerző nevét fel nem tüntető, illetve egyetlen személynevet sem tartalmazó, négyleveles, nyolcadrét alakú kiadványról megállapította, hogy egy olyan országos imádságról van szó, amely az 1620. augusztus 25-én, a besztercebányai országgyűlésen magyar királlyá választott, de meg nem koronázott Bethlen Gáborért könyörög. A betűtípusok és díszítmények tüzetes vizsgálata során meghatározta, hogy a munka nem a kolozsvári kiadású *Agenda* függeléke, hanem önálló kiadvány, mely Debrecenben, Rheda Péter nyomdájában jelent meg. Stíluselemzés alapján azonban bizonyította, hogy szerzője azonos az *Ágendáéval*: Milotai Nyilas István, aki a tiszántúli püspökséget cserélte fel 1618-ban Bethlen hívására, és lett haláláig a fejedelem udvari prédikátora. Fazakas József szerint az „Ime mi a te nepeid, az idegeneknek raytunk valo kemeny uralkodasa alat szinten el fogyatkozvan, mostan az mi testünkböl es verünkböl valo Kiralyt valasztottunk"[2] idézetben a „»mostan« szó arra utal, hogy az imádságot mindjárt a királyválasztást követően" írta Milotai. De hozzátette, hogy „[a] kinyomtatás – természetesen – később is történhetett".[3] Azt is jelezte, hogy elképzelhető egy, a debreceninél korábbi kolozsvári edíció (a cím arra utal, hogy bevett szokás volt elmondása az istentiszteleteken), és az is, hogy ez az első kiadás (a szöveget korábban

[1] FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért,* MKsz, 94(1978), 197–202.

[2] MILOTAI NYILAS István, *Oratio pro tempore concepta, et in ecclesiis orthodoxis Transylvanicis à concione publica recitari solita,* Debrecen, Rheda Péter, 1620–1629 (RMNy 1302), $A_2$v.

[3] FAZAKAS, *i. m.,* 198.

kéziratban is terjeszthették). A szerző szerint Milotai gyulafehérvári udvari papként is könnyen elérhette, hogy korábbi püspöki székhelyén gyorsan kiadják a munkát, „de akkor a cím »recitari solita« kifejezésében csak előlegezését láthatjuk egy később megvalósítandó szokásnak".[4] A kiadvány tehát a királyválasztást követően bármikor megjelenhetett az 1622. januári nikolsburgi békéig, amikor Bethlen megvált a királyi címtől. Fazakas József lehetségesnek tartotta azt is, hogy a debreceni református egyház a békekötést követően (és akár Milotai 1623-ban bekövetkezett halála után) „adta ki, vagy nyomatta újra az *Oratiót*, ezzel is kifejezve hűségét és ragaszkodását Bethlen Gábor iránt, akit ekkor már jog szerint nem illetett meg a királyi cím". A tanulmány ezért 1620 és 1629 közé helyezte a debreceni edíciót,[5] és az RMNy címleírása is ezt az adatot vette át, miképp az egész annotatio a tanulmány eredményeire támaszkodott.[6]

Fazakas József igen óvatos datálása óta újabb bizonyíték nem merült fel a kiadás időpontjára vonatkozóan. Egy, a Durhami Egyetemen 2007 végén indult brit,[7] 2010 áprilisa óta pedig nemzetközivé terebélyesedő[8] kutatási program, valamint ennek magyarországi lehetőségei[9] azonban segíthetik a Milotai imádságának keletkezésével, kiadásával, használatával és terjesztésével kapcsolatos feltételezések megfogalmazását. A program résztvevői ugyanis olyan sajátos, alkalmi istentiszteleti formákat (könyörgéseket, böjtöt és hálaadásokat) vizsgálnak – Angliában például az 1540-es évektől az 1940-es évekig –, amelyeket a mindenkori hatalom, az uralkodó, a világi, illetve egyházi hatalmak írtak elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Bibliai minták alapján és a középkori hagyományt folytatva akkor láttak szükségesnek ilyen országos könyörgéseket és nemzeti böjtöt, amikor valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás stb.), hálaadásokat pedig örömteli alkalmakat követő nagy ünneplések idején tartottak

[4] Uo., 201.

[5] Uo., 201–202.

[6] Az annotatio azonban kissé pontatlanul van megfogalmazva, hiszen nem a lehetséges nyomtatási, hanem a *keletkezési* időt teszi a két évszám közé: „Az imádság tartalmából kétségtelen, hogy az Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége és királysága idején, tehát 1620 és 1629 között *készült.*" [Kiemelés – F. G. T.] Az RMNy által is szerzőként elfogadott Milotai azonban 1623-ban elhunyt.

[7] *British state prayers, fasts and thanksgivings (1540s–1940s).*

[8] *National worship in international perspective: state prayers, fasts and thanksgivings since the sixteenth century: An international conference, Durham University, 12–14 April, 2010.* Természetesen Angliában és máshol is folytak már korábban vizsgálatok bizonyos résztémákban. A kora újkori kutatások szempontjából most példaként csak arra utalok, hogy a 16. század közepén számos német imádságoskönyv és egyházi rendtartás, részben Luther nyomán, a tematikus imádságok, imaminták között helyet adott a török elleni imádság típusának *(Türkengebet)*. Az *opera antiturcica* hatalmas korpuszában igen fontos szerepet játszó imaforma leggyakrabban a 79. zsoltárt parafrazeálta. Erről magyarul lásd IMRE Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 98–107, 125–143.

[9] A magyarországi kutatás távlatait, elméleti összefüggéseit és lehetséges forrásbázisát az alábbi közleményekben mutatom be: *A politika szakrális nyelve: a „nemzeti" imádságok kutatási lehetőségei = „Szent és profán": A Magyar Vallástudományi Társaság konferenciakötete,* Bp., L'Harmattan, megj. előtt; *Kora újkori „nemzeti" imádságok nemzetközi összefüggésben = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok : A BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének konferenciakötete,* szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, megj. előtt.

(lázadás leverése, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése stb.).[10] A nemzeti identitás formálása, a politikai beszédmódok széles körű hatása, a vallási és politikai regiszterek keveredése és számos más interdiszciplináris vizsgálati lehetőség tárgyalása helyett jelen tanulmányban csupán a felmerülő kiadástörténeti kérdéseket tudom figyelembe venni.

A reformáció utáni Angliában például a *Book of Common Prayer* című hivatalos szertartáskönyv 1549-től kezdve sorra megjelenő edícióinak sajtó alá rendezői újabb és újabb imák beszerkesztésével értelmezték a közösség számára az aktuális politikai kríziseket vagy természeti csapásokat. A teológiai reagálás felgyorsítása miatt külön kiadványokban is nyomtatni és terjeszteni kezdték az ilyen kihívásokra felelő aktuális könyörgéseket, amelyek gyakran böjtre és alamizsnálkodásra való felszólítással egészültek ki. A veszélyek elmúltával hálaadó imákat szerkesztettek. Bizonyos minták és formulák alapján, sokszor kevés változtatással fogalmazták meg és adták ki ezeket a néhány leveles nyomtatványokat, és/vagy kéziratban is terjesztették, gyorsan és szervezetten mozgósítva az érintett egyházrészeket. Az országos imádságokról és böjtökről szóló döntési mechanizmusról és a könyörgések terjesztési módjáról azonban csak részleges ismereteink vannak, noha néhány tanulmány már a projektet megelőzően elkezdte vizsgálni e kérdéseket Angliában.[11] A kutatás irányítói fontosnak tartják feldolgozni az egyes nyomtatott imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint az előírt, országos könyörgések alkalmait, liturgiáját, a résztvevők számát stb. E szempontoknak a kora újkori erdélyi és magyarországi, protestáns és katolikus, egyházi és világi hatalmi központok kutatásában is komoly lehetőségei vannak. A szóba jöhető hazai, részben már ismert forrásanyagot tehát érdemes áttekinteni az említett szempontok szerint is. Számba lehet venni például azokat az alkalmakat, amelyekre a Milotai *Oratió*jához hasonló imákat írták, továbbá azt, hogy ezek megjelentek-e nyomtatásban, hány példányban, hogyan terjesztették őket, s az uralkodóválasztást követően milyen alkalmakkor és mennyi ideig kellett ezeket az imákat mondani stb.[12]

A fentiek alapján két feltételezés fogalmazható meg az *Oratió*val kapcsolatban. Egyrészt az, hogy mivel kéziratban (vagy a ma ismertnél korábbi kiadás formájában) is terjeszthették a királyválasztó országgyűlés után minden bizonnyal azonnal megírt imát, a debreceni

[10] Az eddigi kutatási beszámolók és konferenciaelőadások még nem jelentek meg. Lásd viszont a projektvezető későbbi korszakkal foglalkozó programtanulmányát: Philip WILLIAMSON, *State prayers, fasts and thanksgivings: public worship in Britain 1830–1897,* Past and Present, 200(2008), 121–174; a projekt honlapjának rövid leírását: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/; valamint az alábbi, népszerűsítő összefoglalást: Natalie MEARS, *Praying for Britain,* BBC History Magazine, 11(2010)/4, 46–51.

[11] Roland BARTEL, *The story of public fast days in England,* Anglican Theological Review, 37(1955), 190–200; C. J. KITCHING, *„Prayers fit for the time": Fasting and prayer in response to national crises in the reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition,* ed. William J. SHEILS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250; Christopher DURSTON, *„For the better humiliation of the people": public days of fasting and thanksgiving during the English revolution,* The Seventeenth Century, 7(1992), 129–149.

[12] Mindehhez lásd a 9. jegyzetben hivatkozott áttekintéseket. Félreérthető Barcza József azon megfogalmazása, amely szerint az imádságot Bethlen „udvari prédikátora mond[ta] el a királlyá választást követő istentiszteleten". E megjegyzés ugyanis egyetlen alkalomra szűkíti az *Oratio* elmondását, mintha a szöveg kiadásával pusztán archiválni akarták volna az imádságot, s nem a további, széles körű felhasználás céljából és szándékával rendezték volna sajtó alá. Lásd BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem,* Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 114.

nyomtatvány címe valószínűleg nem „előlegez" „egy később megvalósítandó szokás[t]",[13] hanem inkább beszámol arról: vagyis talán *nem közvetlenül a királyválasztást követően* jelenhetett meg ez az edíció. Másrészt Milotainak a választott magyar királyért könyörgő imádságát nagyobb valószínűséggel *a nikolsburgi békét megelőzően,* tehát még a királyi cím jogos viselése idején nyomtathatták ki Debrecenben. *E kiadvány tehát legnagyobb valószínűséggel 1620 ősze és 1622 januárja között jelenhetett meg.* Az ima ugyanis a fent jellemzett angol országos könyörgésekhez hasonló, s mint a címe is elárulja, *pro tempore* íródott, tényleges alkalmi imádság, vagyis elsősorban Bethlen királysága idején volt aktualitása. Az imádság – számos, más helyzetekre is értelmezhető történelmi utaláson kívül – két helyen fogalmaz az adott politikai helyzetre közvetlenül utaló módon. Fent, a második bekezdésben már idézett mondatban, illetve itt: „ime minekünk nemzetünkböl valo keresztyen Kiralyt adtal".[14]

A Bethlenre való, egyértelműnek tűnő utalások ellenére érdemes felfigyelni arra, hogy az uralkodó tulajdonneve nem szerepel az *Oratió*ban. A szöveg tehát a tényleges politikai helyzetre szabott jellege, alkalmisága ellenére is hasonló azokhoz a kora újkori könyörgésekhez, amelyek nem csupán egyetlen alkalomra kiadott ágendákban, imádságoskönyvekben, énekeskönyvekben kaptak helyet. Ez utóbbiak ugyan szintén íródhattak konkrét történelmi szituációkban, uralkodóválasztáskor, ellenség betörésekor stb., szerzőjük, kiadójuk azonban szándékosan nem csupán az *elsődleges kontextusban,* a keletkezésükkel azonos időben és helyzetben való használatra tette e könyörgéseket alkalmassá. A politikai és hadi események, természeti csapások bibliai trópushasználattal történő leírása, az uralkodó elit és mások tulajdonneveinek mellőzése lehetővé tette, hogy az imádságok a *történetileg utólagosnak számító kontextusokban* is kiadhatók legyenek, a későbbi olvasók is aktualizálhassák a szövegeket, a használat során mindig saját uralkodójuk nevét behelyettesítve.[15] Azért lehetett több alkalommal, akár változtatás nélkül is kiadni ezeket az ágendákat, imádságoskönyveket és énekeskönyveket, mert – mint Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordításában, szemben az eredeti angol szöveggel – a személynév helyett köznév (király, fejedelem stb.), vagyis a *hypothesis* helyett csupán a *thesis* szerepelt.[16] Az *Oratio* e *későbbi* felhasználási potenciálját bizonyítja, hogy egyik, talán lelkész használója aktualizáló módosításokat írt tintával az imádság unikum példányának margójára és sorai közé. A bejegyzések tartalma alapján vélhetően már 1622 januárja, vagyis a királyi trónról való lemondás után, de azt sem lehet kizárni, hogy Bethlen valamely utódjának idején.[17]

[13] FAZAKAS, *i. m.*, 201.

[14] MILOTAI, *Oratio...*, *i. m.*, $A_1$v.

[15] A fogalomhasználathoz lásd TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett,* ItK, 105(2001), 316–324; SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus" mellett,* ItK, 107(2003), 96–111.

[16] „Mivel az angliaiak könyörgésükben királyokat és a királyi maradékot ugyan neveken nevezik: a mostani Károly Királyt és a b. e. Friderik palatinati fejedelmet, Erzsébet fejedelemasszonnyal (ki megnevezett Károly Királlyal egy) mindenütt neveken említik, én itt a hypothesist thesisre szabtam, a kinevezést elhagyván csak közönséggel említem a Királyokat és Fejedelmeket." MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis,* kiad. INCZE Gábor, Bp., Bethlen Nyomda, 1936, 18. – A kérdésről lásd bővebben tanulmányomat: *Técsi J. Miklós* Lilium humilitatis*ának (1659) kiadástörténete,* Könyv és Könyvtár, 28(2006), 53–146.

[17] Erre FAZAKAS József is felhívja a figyelmet, jelezve, hogy valamely református egyházközség vagy prédikátor tulajdona lehetett a kiadvány, melynek szövegén „valaki nyilván felolvasás céljából módosított. [...] Jól látható ebből, hogy alkalmi imádságunkat később is használták Erdélyben, talán még Bethlen

A debreceni kiadvány lehetséges megjelenési idejének intervallumát 1620 ősze és 1622 eleje közé szűkítő feltételezést az is erősíti, hogy az imádság szövege nem pusztán bibliai eredetű trópushasználatában és a tulajdonnevek mellőzésében hasonlít az ágendákban, imádságoskönyvekben, énekeskönyvekben közzétett, „újrahasznosítható" imádságokhoz, hanem az egyik ilyen könyörgéssel szinte teljesen azonosnak mutatkozik. Ez az ima Milotai először 1621-ben megjelent *Agendá*jának egyik könyörgése, a *Hadas idöre valo közönseges imatság Orszagunkért és Fejedelmünkért, S[tephanus] M[ilotai].*[18] Fazakas József is használta ezt a szöveget, valamint az *Agenda* további három imádságát ahhoz, hogy bizonyítsa: az addig ismeretlen debreceni nyomtatvány szerzője Milotai. Ő azonban csak a *fordulatokban* és a *szókapcsolatokban* regisztrálta az *Oratió*val való egyezéseket.[19] A két imádság azonban nemcsak frázisait, illetve mondatszerkezetét és képhasználatát, hanem felépítését, az imádság egyes részeinek elhelyezését és gondolatmenetét tekintve is hasonló. Az egyetlen komolyabb eltérés, hogy mivel az *Oratio* a „nemzetünkből való keresztyén",[20] azaz református király megválasztása után íródott, a miatta mondott köszönet itt bővebb, mint az *Agenda* imádságának elején a hálaadó rész. Az új uralkodóért való áldáskérés pedig az *Oratio* azon szerkezeti egységébe került, amelyben az *Agenda* imaszövege azért könyörög, hogy „tamasz minekünk minden idöben Isten-felö hatalmas es gyözödelmes igaz vallasu fejedelmeket".[21] Viszont természetesen az *Agenda* imádsága esetében is megtaláljuk az – ima mindenkori használói által konkrét névvel (gondolatban? hangosan kimondva?) behelyettesíthető – uralkodóért való kérést: „áld meg io egességes hoszszu elettel, minden Istenes dolgokban szerencses boldog elö menetellel, ellensegeken való tellyes gyözödelemmel: Nevezet szerint igaz vallasunkért s-meg romlot hazankért hadakozo, sok rendbeli veszedelmek közöt forgo nemzetünknek mostani keresztyen (Királlyat) Feiedelmet."[22]

A *Hadas idöre valo* imádság címe segítséget nyújt ahhoz, hogy az *Agenda* e könyörgése mellett az *Oratio* szövegében is megfigyeljük: ezek a királyért/fejdelemért mondandó imádságok nem egyszerűen bármiféle uralkodóvá válás alkalmára íródtak, hanem a politikai és katonai *krízis idején* történő trónra lépést tematizálják. Mint rengeteg más kora újkori imádság és számtalan más szövegtípus, ezek is az ószövetségi deuteronomista teológiai hagyományra építve értelmezik a történelmet: a nehéz helyzetben megválasztott uralkodóban bízva könyörögnek a bűnös, de a megtéréssel az isteni szabadításra esélyt kapó közösség szabadulásáért.[23]

---

utódainak idejében is, *mutatis mutandis.*" (FAZAKAS, *i. m.*, 199.) A kiadvány egyik tulajdonosára egyébként találunk egy utalást a címlapon. Itt az alábbi, valószínűleg 18. századi bejegyzés szerepel: *Ex Coll. Claud.*, vagyis a kolozsvári kollégium adhatta vagy ajándékozhatta el a kötetet.

[18] MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént valo czelekedet*, Kolozsvár, typ. Heltai, 1621 (RMNy 1251), 396–399. – Az imádságot e kiadásból közli (csonkán): INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században,* Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931, 147–148. – Az 1621-es *Agenda* teljes szövegét lásd a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://fulltext.lib.unideb.hu/book.cgi?lf=melo_agen.lst

[19] FAZAKAS, *i. m.*, 199–200.

[20] MILOTAI, *Oratio...*, *i. m.*, $A_1$v.

[21] MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 397.

[22] *Uo.*, 398–399.

[23] A két imádság párhuzamos kiadását és bővebb összehasonlítását egy későbbi tanulmányban végzem el.

A további kutatás során Bethlen királlyá választásának alkalmára kiadott *Oratio,* illetve az *Agenda* imádságára kell leszűkíteni a vizsgálatot. Hiszen a Bethlenért – hivatalosan megszerkesztett könyörgésekkel – imádkozó gyülekezeteknek, a szűkebb és tágabb közvéleménynek a hatalomról kialakuló képzeteire, a vallás és politika nyelvének magyarországi és erdélyi formálódására más műfajú kiadványok is hatással kívántak lenni az 1620-as évek elején. Az imádságok mellett tehát e prédikációs köteteket, zsoltármagyarázatokat, királytükröket, politikaelméleti munkákat és ezek praeliminária it is érdemes lehet a bemutatott kutatási program keretében újragondolni.[24]

A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4. 2. 1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 73139 sz. pályázata keretében készült. Köszönöm e kutatócsoport segítségét, különösen Fekete Csaba pontosításait.

[24] A kérdés szakirodalmából lásd pl. BARCZA, *i. m.*, passim; HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében,* It, 15(1983), 685–708; Uő, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok,* Bp., Balassi, 1994, 155–161; Uő, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655),* Bp., OSZK–Universitas, 2008, 58–59; HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben,* Bp., Universitas, 2001, különösen: 21–36.

Csorba Dávid

# PRÉDIKÁTOROK KURUCKODÁSAI

*A kuruc kor prédikátori beszédmódja*

Esze Tamás történész sajnálkozását fejezte ki II. Rákóczi Ferenc kuruc prédikátorairól szóló kiváló tanulmányában, hogy a 17–18. század fordulója tábori prédikációinak alig maradt ránk irodalmi emléke. Polgári Gáspár losonci református lelkész káromkodások elleni beszédét „[a] katonai igehirdetésnek egyetlen nyomtatásban megjelent emlékének" nevezi.[1] Kétségtelen, hogy nem sok maradt ránk 300 év távolából, de mégis több annál az egynél, amelyre ő hivatkozott. A *Régi magyar könyvtár* és pótkötetei hatalmas bibliográfiai összesítésének köszönhetően még a két világháború között Incze Gábor kiadott néhány témába vágó egyházi beszédet (Nagyszöllősi Mihály, Tolnai Szabó Mihály beszédeit),[2] Nagyari Józsefnek, Apafi Mihály udvari prédikátorának kéziratban maradt 1681–1683 közti tábori prédikációit pedig néhány éve Győri L. János hozta napvilágra.[3] Jóllehet a 17. századból fennmaradt könyvállomány gyér, ennek ellenére azért tudunk több egyházi személyiségről, aki tartott katonák előtt beszédet. Ezeket a speciális gyülekezeti közösségi alkalmakat többnyire nem jelenítették meg a korabeli kiadványok címlapjain, de – ismerve Esze Tamás kategóriáit a tábori lelkipásztorokról[4] – mégis egyértelmű, hogy jelenlegi vizsgálatunkkor nemcsak a kvázi tábori lelkészek jöhetnek szóba, hanem bármely lelkész, aki hadi körülmények közt szolgálatot végzett, és írott emlékét hagyta beszédének az 1670–1715 közötti időszakból.

[1] POLGÁRI Gáspár, *Mérges golyóbis,* [h. n.], 1706 (RMK I. 1722); ESZE Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc seregében,* Egyháztörténet 1(1943), 70. – Ezen túl a Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára (Sárospatak) kéziratos anyagai alapján Segesváry Viktor végezte el egy-két szöveg (Debreceni Ember Pál, Nádudvari Sámuel, Szőnyi Gergely, Thuri Sámuel prédikációinak) teológiai elemzését, lásd SEGESVÁRY Viktor, *Református prédikátorok Rákóczi Ferenc szabadságharca idején,* TheolSz, 40(1997), 28–37; Uő, ua, *Mikes International* 5(2005)/4, 1–68, 18–31; ŐZE Sándor, *A szent had: Hadiprédikáció Magyarországon a 16–17. században, Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István* [helyesen: József] *művei alapján = A politika műfajai a régi magyar irodalomban,* ReBaKuCs-konferencia, Gyula 2005. május 25., szerk. BENE Sándor, elektronikus dokumentum: http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Oze_Sandor.pdf.

[2] NAGY SZÖLLŐSI Mihály, *Lobogó szövétnek, vagy a Lelki Pásztorságnak Tüköre,* Kolozsvár, Veresegyházi, 1676 (RMK I. 1193), kiad. INCZE Gábor, Bp., 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói [REI], 5); TOLNAI SZABÓ Mihály, *Szent Had, azaz Lelki s testi szabadságokért fegyvert vont Vitézek tüköre,* Kolozsvár, Veresegyházi, 1676 (RMK I. 1197), szerk., kiad. INCZE Gábor, Bp., 1937 (REI, 6).

[3] *Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683),* kiad. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár, Források [Régi kortársaink], 9), 41–258.

[4] A kategóriák: felekezeti (református, katolikus, evangélikus), etnikai (magyar, cseh, szlovák, román), funkcionális (gyülekezeti lelkész, udvari lelkész, várkáplán) megoszlás szerint. ESZE, 1. jegyzetben *i. m.,* 90–102.

A megváltóként, a bibliai Gedeon, Sámuel vagy éppen Dávid újkori megjelenéseként várt és tisztelt II. Rákóczi Ferenc fejedelemről a korabeli szövegek, folyamodványok egységesen patetikus, biblikus stílusban szóltak;[5] nem úgy a „zenebonás kurutz világ"-ról, melyről a prédikátorok ritkán beszéltek érzelmileg túlfűtött ragaszkodással. Még amikor II. Rákóczi Ferenc rendeletileg kerületenként szólította fel a katolikus és református egyházi vezetőket, hogy küldjenek tábori lelkészt a hadnak, akkor is csak ímmel-ámmal, rövid határidős munkát vállaltak a lelkipásztorok (Őri László, tarpai lelkipásztor meglátása jelzi ezt: „Nulla fides pietasque, qui castra sequuntur.")[6] A küldetésről, a felekezeti, keresztyén, nemzeti célokról olvashatunk lelkesült szavakat, ám a korról és a hadviselésről kevésbé. A 17. század protestáns prédikátorai különböző szinteken képviselték egyházuk ügyét a háborúk idején. Volt, aki diplomáciai feladatot végzett (Krmann Dániel), más kémkedett a hadaknak (Thuri Sámuel), megint más fegyvert is fogott (nemcsak sárospataki és debreceni diákok, de végzett lelkész is, mint Mányoki P. Sámuel), és volt, aki életét áldozta (Debreceni Vas István, Harsányi Ábrahám, Körmendi György);[7] ám a többség nem szívesen kuruckodott. Ha mégis rákényszerültek (a Habsburg elől menekülve, *exulans*ként vagy esperesi kihelyező levéllel, *exmissus*ként), akkor a szabadság kis köreivel élve szólaltatták meg az örök Igét. Ez azonban nemcsak a megszólalás helyzetétől, az alkalom műfajától, hanem a szónok egyéniségétől, rendi és felekezeti öntudatától, s leginkább történelemértelmezői szerepétől függött. Nézzük ezeket sorban, felvillantva egy-két prédikátori arcot a letűnt 17. századból.

A klasszikus értelemben vett tábori lelkészség a huzamosabb ideig elhúzódó kuruc korszakhoz kapcsolódik. Ennek az időszaknak az 1670-es évek közepétől ismerjük több, már nyomtatásban is napvilágot látott remekművét, melyekre eddig a szakma alig figyelt fel. A gyakorlati teológiai és kegyességi irodalom számtalan műfaja szólalt meg ebben a közegben: született imádságoskönyv,[8] elmélkedés,[9] tematikus prédikáció,[10] halotti beszéd,[11] fejedelmi tükör,[12]

[5] SEGESVÁRY, 1. jegyzetben *i. m.*, 15–19.

[6] ESZE, 1. jegyzetben *i. m.*, 59.

[7] SEGESVÁRY, 1. jegyzetben *i. m.*, 29–33, 47.

[8] SZŐNYI NAGY István, *Kegyes lélek' vezér csillaga,* Debrecen, Rosnyai, 1681 (RMK I. 1257); SZÁNTAI Mihály, *Az Urért s' Hazájokért el széledett és számkivettetett bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje,* Kolozsvár, Veresegyházi, 1676 (RMK I. 1196); ÁCS Mihály, *Arany Lántz*, Lőcse, 1696 (RMK I. 1489); RIMASZOMBATI KAZAI János, *Zöld olaj-fa-agat szajaban hozo Noe-Galambja,* Bártfa, 1708 (RMK I. 1742).

[9] TOLNAI SZABÓ Mihály, *A' Sűrű keresztviselésnek habjai közt csüggedező leleknek Lelki batoritasa, avagy [...] Lelki flastrom,* Kolozsvár, Veresegyházi, 1673 (RMK I. 1154); SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja,* Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I. 1180).

[10] Például egyes tábori bűnök ellen, lásd NÁNÁSI VAS Gábor, *Prédikáció a részegség ellen,* Kolozsvár, 1675–1685 k., (Sztripszky 2191); PATHAI BARACSI János, *Táncz felbonczolása,* Debrecen, Töltési, 1683 (RMK I. 1296); POLGÁRI, 1. jegyzetben *i. m.* – A kortünetre jó példa Sajószentpéteri István életműve, lásd CSORBA Dávid, *Egy eltűnt prédikáció margójára: Szentpéteri István, Ördög szára bordája,* Egyháztörténeti Szemle 2(2001)/1, 68–93.

[11] Id. ÁCS Mihály, *Boldog Halál Szekere,* Strassburg, 1702 (RMK I. 1662); DEBRECENI EMBER Pál, *Szomoru halotti parentatio* (Váradi Mihály felett), Kassa, 1693 (RMK II. 1436); HODOSI Sámuel, *Pályáját állhatatosan megfutó Isten szolgájának el-tétetett Igazság koronája* (Séllyei M. István felett), Debrecen, Vincze, 1697 (RMK I. 1578).

[12] SZŐNYI NAGY István, *Kegyes vitéz avagy [...] Gustavus Adolphus [...] Historiaia,* Debrecen, 1675 (RMK I. 1174); TOLNAI SZABÓ, *A' Sűrű keresztviselésnek...*, 9. jegyzetben *i. m.*

*cura pastoralis,*[13] üdvözlővers.[14] A prédikátori rend, mely Bethlen Gábornak köszönhette nemesi kiváltságait, azonos dogmatikai és homiletikai tudással volt felvértezve, lett légyen akármilyen irányzatba besorolva (kortárs, de még inkább mai szakirodalmi ítéletek szerint). Tehát a hivatalos egyházi felfogáshoz kapcsolódó, a református ortodoxia tanait megjelenítő, személyes puritán praxist alkalmazó, magyar lelkületű lelkész megszólalását a kegyességi vagy retorikai kultúra nem árnyalta olyan módon, hogy az befolyással lehetett volna rá.[15]

A hadi körülmények közt szolgáló egyházi értelmiség beszédének artikulációját ily módon leginkább két tényező határozta meg: milyen beosztásban szolgált, és mennyire adaptálódott az egyénisége a hadi, politikai ideákhoz. Az első esetben egyértelművé kell tenni, hogy az, aki szigorúan véve tábori szolgálatot vállalt, ha átmeneti időre is, de kilépett az egyházi struktúra védőburkából, elhagyva eddigi szolgálatának helyét. Nemcsak gyülekezetet, azaz pasztorizációs helyet váltott, hanem öltözetet is, felelősséggel felettesének, mecénásának tartozott, és katonai joghatóság ítélt felette. Feladatkörét azonban nem a táborban szolgáló egyháziak közti hierarchia határozta meg, hanem a küldő egyházi szervezet: tehát a tábori lelkipásztor nem a tábori püspöktől függött, hanem küldő és fogadó egyházmegyéjének esperesétől.[16] Minket jelenleg az érdekelt, hogy hogyan lehet megszólalni egy hadvezér és egy köznemes mellett; és hogy milyen mértékben változik meg egy lelkész beszédmódja egyező téma kifejtésénél. Három típust találtunk.

A legfelsőbb vezetés kiválasztottja (I. Apafi Mihály mellett udvari lelkésze, Nagyari József vagy Wesselényi Pál mellett Tolnai Szabó Mihály) beszédeinek személyre szabott alkalmazását (az ún. applikációt) rendenként aktualizálta, feddett, intett, de főként politizált. Mindezt bibliai helyzetekre alkotott történetteológiai nézetek felhasználásával, ami – magyarán a kiprédikálás – nem aratott mindig osztatlan sikert. Elég csak Nagyari József híres szebeni beszédére gondolni, ahol az általa választott textust a fejedelmet körülvevő németbarát politikusok ellen magyarázta.[17] Tolnai Szabó Mihály pedig 1663-as és 1673-as prédikációiban önálló nemzeti allegóriát dolgozott ki, mely bibliás alapon igazolta a hitvédelem katonai lépéseinek szükségszerűségét. Sőt később, 1676-ban már a vitézek számára életvezetési elveket is kínált a *Szent Had* című beszédében: és ez a beszéd imitálja Zrínyi *Vitéz hadnagy*ának és *Török áfium*ának hadi etikai fogalmait (pl. magyaros magyar kategória, hadi technikák, gyakorlatozás).[18]

[13] NAGY SZÖLLÖSI, 2. jegyzetben *i. m.*

[14] TASNÁDI H. István, *Polydori virgulta myrtea, divinius,* Debrecen, Vincze György, 1703 (RMK II. 2152).

[15] KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Bp., Akadémiai, 1998 (Historia Litteraria, 5), 115.

[16] Gondot is okozott, ha valakinek a pártfogója csatában elesett, és a maradék csapatot összevonták egy másik egységgel. Hasonló bonyodalmak bőven akadtak, lásd ESZE, 1. jegyzetben *i. m.*, 64–66, 75, 106.

[17] GYŐRI L. János, *Nagyari József tábori prédikációi = Nagyari József,* 3. jegyzetben *i. m.*, 7–8, 17, 21, 24, 30–31; TÓTH Zsombor, *Bírák könyve 21: az applikáció nehézségeiről: A Nagyari vs. Bethlen afférr (újra)értelmezése: Esettanulmány* = T. Zs., *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez,* Kolozsvár, Komp-Press, 2006 (Ariadné Könyvek), 135–167; FEKETE Csaba, *Igazán soha nem mondhatjuk…: Biblia és szertartásbírálat Nagyari József prédikációiban (1681–1686),* Studia Theologica Debrecinensis, 2(2009)/2, 73–74.

[18] JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben,* TheolSz, 19(1976), 186–192, 187, 189; BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség = Költők, eszmék, korszakok,* szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár – BSL, 11), 218–249, 242, 245. – Ezt a *conduct book/*

Az alkalmazkodás második típusa az, amikor a lelkész felvállalja a nemzeti sorskérdéseket, de a visszásságokat bátran a vezetők fejére olvassa, és tőlük várja a katonáskodó nép erkölcsi, politikai megtisztulását. A nagy ideológia (keresztyén, politikai stb.) követői tehát a szónokok is, de etikai megnyilvánulásukban nem csupán szócsövei az elveknek, hanem annak etikai konzekvenciáit feddéseikben, intéseikben is bátran megjelenítik, és felszólítanak a közösségi jellegű szimbólumok, szimbolikus cselekedetek komolyan vételére. Polgári Gáspár, az eddig egyedül ismertnek vélt tábori prédikátor, káromkodás elleni dörgedelmes prédikációjában hivatkozott II. Rákóczi Ferencnek a káromkodást elítélő dekrétumára, és őt magát ajánlotta példaként a keresztyén vitézi életre.[19] Debreceni Ember Pál viszont várta a testi Antikrisztus (vagy Edom, vagy babiloni parázna) néven emlegetett Habsburg Birodalom összeomlását, de amikor a fejedelem katonái is részt vettek városa, Szatmár kifosztásában, akkor magát a fejedelmet marasztalta el katonái tobzódása és garázdasága miatt, és jósolt nekik gyors véget.[20]

A tábori prédikátor szocializációjának harmadik típusa, amikor a beszélő már nem aktualizál, sőt egyáltalán nem veszi figyelembe a tér-idő koordinátákat, a szerepekhez, formaságokhoz tartozó, speciális elvárási horizontok mentén megnyilvánuló stílusszinteket, hanem a tábori hallgatóságra kvázi gyülekezeti közösségként tekint. Kiemeli ezzel a napi nehézségek meghatározottságából, és kényszeríti, hogy a bibliai intések világát, hangulatát tekintse egyedül mérvadónak. Így beszélt Lippóci Miklós, Thököly udvari papja, amikor a Felső-Magyarországi Fejedelemség megalapításának ünnepén nem tudott győzelmi éneket énekelni az Úrnak.[21] Hasonló Hodosi Sámuel halotti parentációjának az esete. Hodosi, a későbbi dunántúli püspök a szinte az egész 17. századot végigélt pápai lelkipásztort, püspök elődjét, Séllyei M. Istvánt (1627–1692) temette; a kötet cenzora Csúzi Cseh Jakab, az egyházkerület akkori püspöke volt.[22] Az ifjú ember neves személyt parentált: Kemény János tábori lelkészét, aki megjárta a krími fogságot, majd hazahozta a generális leveleit a fogságból; aztán később megjárta a pozsonyi vésztörvényszék kínzókamráit, és a nápolyi gályákat, majd Zürichben pihent meg, ahol a képét is megfestették szabadulása emlékére. Hazatérve szolgált még 25 évet Pápán, templomot épített a „csendes ellenreformáció" idején, és viselte megtiszteltetésként a püspöki tisztet.[23]

---

*oikonomia traktátus* (keresztyén életvezetési zsebkönyv) módjára megszólaló „prédikációt" nem véletlenül adta ki Incze Gábor. Az 1937-es előszó tanulsága szerint megteremthetőnek látta a párhuzamot a 17. és a 20. század katonapolitikai morálja között: „nemzeti hadseregünk ma is *Szent hada* a Gondviselőnek". TOLNAI SZABÓ, *A' Sűrű keresztviselésnek...*, 9. jegyzetben *i. m.*, 6.

[19] POLGÁRI, 1. jegyzetben *i. m.*, 13, 23. – Az 1705-ös rendelet szövegét kiad. THALY Kálmán, MProtEgyh IskFigy 8(1877), 143–144; az elemzését lásd ESZE, 1. jegyzetben *i. m.*, 49–74.

[20] SZATMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus,* Debrecen, 1773, kézirat, leírta: Gáti József, Kocsord, 1791 = Tiszántúli Református Egyházkerület Kézirattára (jelzete: R 188), 328; CSORBA Dávid, *„A sovány lelket meg-szépíteni": Debreceni prédikátorok (1657–1711),* Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 196.

[21] LIPPÓCI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis,* Lőcse, Brewer, 1682 (RMK I. 1290).

[22] TÓTH Ferenc, *A' helvétziai vallástételt követő Tul a' dunai superintendentziában élt református Püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva,* Győr, 1808, 121–134, 141–151.

[23] ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon,* kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977[3], 537; TAKÁCS Béla, *A magyar református lelkészek öltözete,* Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 3), 43.

A fölötte mondott, *Az Igazság koronája*[24] című halotti beszéd a bibliai exegézis szintjén utalt csak a mártírok koronájára, néhol a szenvedések alázattal való tűrésére, de csak egy ízben nevesítette azokat, és az applikáció sem tért ki erre. A bevezető részben szólt ekként Hodosi a volt püspökről: „kész lett volna az Szent Pállal életét le-tenni, mint erről sok keserves szenvedési[,] vas lánczai[,] ha én nem szollok-is, élő tanubizonyságot tésznek; jollehet az Isten őtet mint valami Isákot emberi reménség felett olly nagy halálból fel támastotta s' idejig az te jodra [Pápai Sz. Gyülekezet] viszsza ajándékozta vala."[25]

A Rákóczi-szabadságharc idején kétszer is börtönt járt Hodosi Sámuel életútjának hasonló mártíriuma feltevésünk szerint a saját kegyessége folytán sem engedte, hogy másként szóljon az elhunyt átélt szenvedéseiről, református mártíriumáról, mint a Biblia tanúságtétele alapján. A szenvedés és a szabadulás emléke az egyházra, és nem a személyekre vonatkozva élt tovább a „csendes ellenreformáció" hosszú éveiben.[26] A szenvedéseket átélt lelkészek nem váltak a mártírkultusz tárgyaivá, hiszen teológiai értelemben az Isten szabadításának eszközeként tekintettek magukra.

Az adaptáció fenti három típusának bemutatása rögvest ráirányíthatja a szemünket egy fontos szempontra. Az olyan szembeállítások, mint a szabad elhatározásból vállalt feladat (pl. Nánási Vas Gábor, Polgári Gáspár esetében) és a kényszerű kötelesség (pl. ifj. Ács Mihály, Hodosi Sámuel, Debreceni Ember Pál esetében) megkülönböztetése a motiváció felől, vagy a magisztrátus felső vagy köznemesi rétege által támogatott prédikátor megjelenítése a társadalmi presztízs felől[27] kevés, hogy leírja a három típus szereptudatának alapvető különbségét. Látványos, de egyértelmű, hogy mennyire más egy vátesz felfogású prófétikus alkat és egy mediátor jellegű lelki diszpozíciójú egyéniség szerepmegvalósítása. A különböző helyzetek ellenére hasonló applikáció mögött még csak nem is a személyiség hasonlóságában rejlik a megoldás, hanem sokkal inkább az egyházi személynek a történelemben cselekvő Istenről alkotott felfogásában.[28]

Két arcát különböztethetjük meg a tábori prédikátoroknak aszerint, hogy a történelemről alkotott fogalmaik milyen képzeteket alkottak. Az egyik inkább dogmatikus kifejtésű, szorosan a bibliai hermeneutika és exegézis, majd az előadásmódban a retorika szabályai szerint beszédét megalkotó lelkész tárgyilagos pozíciójában szólal meg. Módszerére jellemző a bibliai metaforák jelentéshálója, stílusára az apologetikus megszólalás. Homiletikai felfogására pedig egyfajta távolságtartás: az Ige megtermi gyümölcsét a Szentlélek munkáján keresztül, a lelkész feladata, hogy hűséggel szóljon. Szerepének önértelmezése ezért olyan hit-

[24] HODOSI, 11. jegyzetben *i. m.*

[25] *Uo.*, $A_5$v.

[26] BUCSAY Mihály, *A gyászévtized drámája és a résztvevők külföldi kapcsolatai,* TheolSzle, 19(1976), 182.

[27] Az életutakhoz lásd ZOVÁNYI, 23. jegyzetben *i. m.;* a pásztori lelkületű és a lelkesedő típus megkülönböztetését lásd ESZE, 1. jegyzetben *i. m.*, 60.; a háromféle megszólalási mód (polemikus, apologetikus, konfesszionális) szerinti osztályozást a katolikus féllel szemben, lásd JUHÁSZ, 18. jegyzetben *i. m.*, 188–191.; a lelkipásztor-kategóriák betöltött feladatuk szerint (buzdítás, diplomáciai tevékenység, katonáskodás, igehirdetés) lásd SEGESVÁRY, 1. jegyzetben *i. m.*, 29–30.

[28] A tábori lelkipásztorkodásnak erről az oldaláról ugyanis egyetlen forrásfeldolgozó szakirodalomban olvashatunk: GYŐRY, 3. jegyzetben *i. m.*, 24–26. Esze Tamás és Segesváry Viktor kiváló tanulmányai ugyanis inkább a kiegyenlítő szerepet hangsúlyozták: előbbi a konföderátus magyar katonai morálját (ESZE, 1. jegyzetben *i. m.*, 51–52.), utóbbi a lelkész prófétai attitűdjét emelte ki (SEGESVÁRY, *i. m.*, 29.).

védelmi pozíció, amelyben a hallgatóra helyeződik át az értelmezői szerep, a prédikátoré csak a mediálás. A másik lehetőség az etikai kifejtés, az egyes ember életére applikált, egyértelmű napi üzenetet közvetítő szerep. A prédikáció *scopus*a már nem a bibliai metaforák, hanem az egyértelművé tett párhuzamok, analógiák rendszere köré szerveződik. Az előadásmód tehát dramatikus, a beszélő szerepe az, hogy felébressze a hallgató lelkiismeretét, cselekvésre késztesse. A biblikus életvezetési tanácsok az ellentétes érvek cáfolásából nőnek ki, erősítve a keresztyén célrendszer egyéni szereplehetőségeit. E két lelkészi image, prédikátor-arc: a dogmatikus, rendszerező (a szó elsődleges jelentésében *praedicator*) és a gyakorlati teológus (*iudicator*, az ítélő, szétválasztó értelemben) megkülönböztetésén alapszik.[29]

Az előbbi esetben a bibliai exegézis azon a történelemképen nyugszik, ami a történelem szakaszait a mennyei üdvösségre irányítva nézi, stációit evilági, történeti, tehát mulandó, nem lényegi eseményként, eszkatológiai értelemben *adiaphoron*ként szemléli. A másik ezzel szemben a történelem seculumait az üdvtörténet részeként egész a jelenig vázolja fel. Ezáltal az első, a dogmatikus személyiség az egyént nem, csak a közösséget látja, ahol a hívők közösségében a földi élet nyomorúságai is az Istenhez visznek közel. A második esetben, az etikai konzekvenciákat érvényesítő prédikátor a kiválasztottak fogalmát az egyénre levetítve érvényesíti, teret hagyva az egyéni szabadságnak az üdvterv kimunkálásában. Míg Hodosi Sámuel kitakarta hallgatói elől a külvilág nyomorúságait, és nem dicsekedett a kínzóitól elszenvedett sebekkel, nem lett mártírja a mindennapoknak, addig Nagyari József a mindennapi kegyességben és keresztyén politikában a személyes felelősségteljes cselekvésre intett.

Ki kell mondanunk, hogy a speciális történelmi és lélektani körülmények közé került 17. század végi magyarság – gyakorlatilag abszolút konkurencia nélkül, meghatározó uralmi pozícióba került – információs fóruma a református lelkipásztori réteg lett, az pedig – bibliai alapon – történelemértelmezői szerepkört vállalt fel. Kathona Géza Károlyi Gáspárról, Debreceni Ember Pálról és Tofeus Mihályról, illetve Győri L. János Nagyari Józsefről írt kiváló tanulmányai a magyar protestáns történelemértelmezés fontos fejezeteit méltatták.[30] Kiemelték, hogy a hazai teológiatörténetben fontos hely illeti meg az ún. protestáns ortodoxia időszakában (a 16. század közepétől a 17. század közepéig) a wittenbergi (lutheri–melanchthoni), augustinusi alapú gondolkodást az isteni és az emberi történelem párhuzamairól; illetve az ún. puritán korszakban (a 17. század közepétől a 18. század közepéig) a németalföldi, coccejánus–burmanni vonal rabbinikus apokaliptikáját.[31] A két teológiaelméleti irány fontos szerepet szánt a lelkipásztoroknak a politikai életben. A világtörténelmet – felfogásuk szerint – két tényező alakíthatja: az egyházi és a világi rend, az ecclesia és a magisztrátus. Ehhez pedig

[29] Az ortodox és puritán prédikációs metódus szembeállításához id. Geleji Katona István és id. Köleséri Sámuel kötetén keresztül lásd GYŐRY L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, It, 31(2000)/1, 51–71, 59. – Ezt a felosztást részletesen kibontva a 17. század második felének prédikátor-nemzedékére nézve lásd CSORBA, *A sovány lelket...*, 20. jegyzetben *i. m.*, 75–80.

[30] KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti világképe: Tanulmány a XVI. századi protestáns reformátori apkalyptika köréből*, Debrecen, 1943.; UŐ, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, TheolSzle, 4(1961), 219–224; UŐ, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban (A zsoltárrezolúciók elemzése)* = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 401–425; GYŐRY, 3. jegyzetben *i. m.*

[31] Ezt a két tézist részletesen a Nagyari-kiadáshoz fűzött tanulmányban lásd GYŐRY, 3. jegyzetben *i. m.*, 24–26.

a kiválasztottság hite kapcsolódott, melynek a második intervallumban a közösségi, sőt – az erdélyi és partiumi állandó veszélyeztetettség és „a két pogány közt" állás miatt – a nemzeti, sőt nemzetiségi oldalát is megjelenítették.[32] A 17. századi jelen társadalmi szerepei is átértékelődtek a kiválasztott zsidó nemzet metaforáival: a magisztrátus vezetője, a főbíró a bibliai *bírák* polgári-katonai vezető szerepét; a lelkipásztorok pedig az Isten üzenetét (többször egyenesen az ítéletét) tolmácsoló *próféták*ét kapták meg.

Látszólag az utóbbi prófétai magatartásnak vannak olyan közösségi elveket és egyéni felelősséget összekapcsoló nemzetféltő attitűdjei, felvállalt közösségi értékei, melyek szimbolikusan erőteljes képiségben, drámai hatású nyelvezetben öltenek testet, és feltétlen mozgósító erővel hatnak (lásd Medgyesi, Báthori G. Mihály, Tofeus Mihály, Nagyari József, Debreceni Ember Pál beszédeit).[33] Ugyanakkor elég csak a mai prédikációértésünkre gondolni, máris látszik, hogy innen nem tudjuk megítélni, egy adott helyzetben a kora újkorban mi számított jó vagy hatásos beszédnek. Ma sem feltétlenül az számít erénynek, ha egy lelkész a szószéken aktualizál (Tőkés László), és ezzel szemben az sem kevésbé mozgósító erejű, ha valaki látszólag csak az ószövetségi textust magyarázza a reformáció ünnepén (Csiha Kálmán).[34] Amit ma megérthetünk a hadi prédikációk intenciójából, és ugyanakkor közelebb is visz bennünket a 17. századi prédikátorok exegéziséhez, az néhány jellemző szimbólum, allegória vagy szólás s közmondás toposszerű előfordulásának értelmezése e jelentős világképi rendszerben. Bitskey István megállapítása szerint a modern nemzetfogalom előzményei ugyanis a kora újkori vallási-politikai-etnikai közösségtudat sorsértelmező toposzaiban érhetők tetten.[35] Olyan fogalmak használatának történetét kell felfejteni akár a kossellecki fogalomtörténet módszerével, mint *sáfár, őrálló torony, oszlop, haza, kegyes vitéz, szent had, magyaros magyar, vissza-*

[32] TOLNAI SZABÓ, *A Sűrű keresztviselésnek*, 9. jegyzetben *i. m.*

[33] IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK, 91–92(1987–1988)/1–2, 20–45; GYŐRY L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoltármagyarázataiban*, Studia Litteraria 28(1991), 79–90; LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és prédikációi: Prédikátori magatartás a Rákócziak udvarában*, It, 32(2001)/2, 186–208; UÓ, *Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben = Kegyesség, kultusz, távolítás*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsanna, Kolozsvár, 2002, 37–70; CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, Studia Litteraria 41(2003), 132–154; 2. kiad. = *Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár – BSL, 35), 123–154.

[34] Tőkés Lászlónak, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület egykori püspökének jellemző bibliamagyarázati stílusához tartozik explicit módon a jelen köz- és kulturális életére való applikálás, mely cselekvő életre szólít fel. A romániai forradalom utáni első, a debreceni Nagytemplomban mondott kiváló prédikációja (1990. február 4., textusa: Ef 2,19–22) a kelet-európai népek babilóni fogságáról szólt. Lásd KÖNTÖS László, *Tőkés László Debrecenben: A megbékélésért és összefogásért: Istentisztelet, díszdoktoravatás*, Református Lapja 34(1990)/7, 1. Ezzel szemben Csiha Kálmánnak, az Erdélyi Református Egyházkerület egykori püspökének utolsó debreceni Nagytemplomi beszéde jelzi, hogy a reformáció emlékünnepén (2007. október 31.) lehet ószövetségi textusról (1Móz 26, 12–22) is hatalmas erejű, mozgósító lelki beszédet mondani, csekély aktualizálással, látszólag csupán egyszerű ószövetségi exegézist alkalmazva. CSIHA Kálmán, *Izsák betömött kútjai*, Nagytemplomi Gyülekezeti Élet, 18(2007)/4, 45–51.

[35] BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a XVII. századi magyar irodalomban*, Hitel 17(2004)/11, 102–103.

*vonás, romlás, pártos vér, megjobbítás, megtérés* stb. Némelyik értelmezési kísérletére, kontextualizálására már van példa a szakirodalomban,[36] de csak néhány összegző tanulmány készült.

Jelenleg egyetlen elemet emelünk ki a fentiek közül, a *vitézség* fogalmát. A keresztyén kultúrkör számára ismert a „Krisztus jó vitéze" fogalom (az Efézusi levél 6. fejezete alapján), ahol a vitézség a hit allegóriája a test és a fegyverzet analógiáinak felhasználásával. Ezt a képet a 17. század második felében is szívesen alkalmazták, a keresztyén morálfilozófiai és a politikaelméleti kategóriák szem előtt tartásával, néhol egyenesen a kontaminálásával. Nemcsak etikai konzekvenciák kapcsán, de kegyességi könyvekben is kedvelt fogalma volt a 17. századnak a „lelki harc" kifejezés és ennek allegorikus kifejtése, különösen a hitviták és a mártírság kapcsán (Czeglédi Istvántól idős Köleséri Sámuelen át Debreceni Ember Pálig). A jelenlegi példáinkat viszont kizárólag a kuruc kor tábori prédikátorainak beszédeiből vettük.

Hodosi Sámuel a napi politikától távolságot tartó beszédében természetesen alkalmazta ezt a képet a jó vitézkedés példájaként.[37] Köleséri Sámuel és Szőnyi Nagy István szövegeiben a „keresztyén Vitézlő ember" kifejezésben és a „kegyes vitéz" metafora-pár révén a hadi és a keresztyén elvek együttes érvényesíthetősége jelent meg.[38] Tolnai Szabó Mihály ezt vitte tovább egész allegóriát vonva köré a haza mint állam és a mikro- és makrotermészet mint szervezet képeit kontaminálva, az ókortól divatos, s a középkorban államelméleti toposszá vált Menenius Agrippa-féle leírást alkalmazva.[39] Polgári Gáspár pedig az Énekek Éneke segítségével egyrészt szemléltette a magyar vitéz kiváló képességeit, másrészt Isten üdvterve részeként hatalmas felelősséggel ruházta fel a keresztyén viselkedés terén.[40] A vitézség, vitézkedés önképét definiálta újra Tolnai Szabó Mihály, amikor az 1676-os *Szent Had* című prédikációjában szembesítette a hallgatóságát azok önképével: „ha magyaros magyarnak mered mondani magadat" kijelentés Zrínyi műveit recipiálja, és elhat Debreceni Ember Pál esetén egész a Rákóczi-kor prédikátori megszólalásáig.[41]

Visszatérve Esze Tamás kutatásának sajnálkozó megjegyzésére, „a katonai igehirdetésnek" nemcsak hogy több nyomtatásban megjelent emléke volt és van, hanem ezeknek kutatása a történeti adatokon túl számos tanulsággal szolgálhat, melyek közelebb visznek bennünket a kor nemzettudatának megértéséhez. Nemcsak irodalom- és teológiatörténeti jelentő-

[36] A „kegyes vitéz" fogalmáról lásd GYŐRY, *Mártírium...*, 28. jegyzetben *i. m.*, 66–67.; UŐ, *Reformáció, mártirológia, exemplum*, It, 32(2001)/3, 325. – A „szent had"-ról: GYŐRY, *Nagyari...*, *i. m.*, 28–30. – A „magyaros magyar"-ról: BÁN, 18. jegyzetben *i. m.*, 242. – A „romlás"-ról: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 129; IMRE Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár – BSL, 5.), 241–242; CSORBA, *Az 1657-es év...*, 32. jegyzetben *i. m.*, 148–154.

[37] HODOSI Sámuel, *Őrálló toronyba helyheztetett vigyázó, mellyben minémű lelki ismérettel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházszolgáknak, lerajzoltatic*, Debrecen, Rosnyai, 1680 (Sztripszky 2098).

[38] KÖLESÉR Sámuel, *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, Karancsi, 1673, 160 (RMK I. 1144); SZŐNYI, *Kegyes vitéz...*, 12. jegyzetben *i. m.*; GYŐRY, *Mártírium...*, 28. jegyzetben *i. m.*, 66.

[39] TOLNAI SZABÓ, *A' Sűrű keresztviselésnek...*, 9. jegyzetben *i. m.*; CSORBA, *Az 1657-es év...*, 32. jegyzetben *i. m.*, 135–136.

[40] POLGÁRI, 1. jegyzetben *i. m.*

[41] TOLNAI SZABÓ, *Szent Had...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 11; DEBRECENI EMBER Pál, *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702, 141 (RMK I. 1650); BÁN, 18. jegyzetben *i. m.*, 242, 245; GYŐRY, *Mártírium...*, 28. jegyzetben *i. m.*, 67.

ségük miatt szükséges a méltatásuk, hanem mert rávilágíthatnak olyan, a múlt homályába vesző értékekre, mint a katolikus hadvezér, Zrínyi Miklós és kortárs református prédikátorainak írásai, gondolatai közti, eddig csak sejtett, a nemzeti önrendelkezésre vonatkozó szoros kapcsolatára. A kiváló hadvezér kéziratban maradt elméleti hadtörténeti esszéi így találták meg helyüket a nyomtatott prédikációkban, és juthattak el a hadszínterekre megfelelő spirituális és nyelvi kódokon keresztül. Sajnos, nem az elméletíró és nem is a szónokok döntötték el a 17. századi Magyarország politikai útját. A nemzeti önállóság és a felekezeti szabadság kivívása kútba esett, de az eszmények tovább éltek – hiszen a gondolatoknak nem lehet határt szabni –, és éltették még a magyar reformkor nemzedékét is Zrínyi szavaival és példájával.[42]

A kora újkori protestáns prédikációtermés kincsestárából egy elfeledett műfajból hoztam egy csokorra valót P. Vásárhelyi Judit köszöntésére. Kettős módon teszem tiszteletemet tudományos életműve és mindemellett szerény emberi jelleme előtt. Egyrészt a közös protestáns témához kapcsolódtam, remélve, hogy ez az írás az RMNy általa is szerkesztett kötetei számára nyújt adalékot. Másrészt magamhoz közelállónak érzem szemléletét, mely a megannyi apró adat, magyar s nemzetközi párhuzam mögött megsejteti az egykor volt, visszahozhatatlan múlt sokszínűségét – egy könyv, egy napló mögött is az embert, sőt a keresztyén emberi közösséget.

[42] Kovács Sándor Iván, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 2006, 258–272.

Luffy Katalin

# GYULAFEHÉRVÁRI BESZÉDEK 1674-BŐL

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őriznek egy negyedrét alakú, prédikációkból és imádságokból álló kolligátumos kéziratköteget, amelyet két kéz írt/másolt: egyik részét Inczédi János a 18. század harmincas, negyvenes éveiben, a másikat Szentsimoni János 1674-ben Gyulafehérváron.[1] A továbbiakban Szentsimoni másolatainak egy részéről szeretnék szólni.

Szentsimoni Jánosról annyit sikerült kideríteni, hogy 1666-ban subscribált az enyedi kollégiumban,[2] de az ő neve mellé nem írtak bővebb információkat, bár ezt nagyon sok esetben megtették.[3] Az bizonyos, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkezett; valószínűleg egy ideig Gyulafehérváron tevékenykedett, később a marosvásárhelyi iskola igazgatója lett, 1707-ben pedig Kibédre vitték papnak s jegyzőséget is viselt a marosszéki református egyházmegyében.[4]

A kolligátum Szentsimoni által szignált darabjainak egyik része két saját szerkesztésű fohász;[5] a másik prédikációk másolata: kilenc teljes és három csonka egyházi beszéd. A csonka prédikációk a füzetszerűen összefogott kézirat közepén vannak, innen tehát hiányzik legkevesebb két teljes lap.[6] Ezek tiszta írásképű, egy kéztől származó, javításoktól, betoldásoktól mentes szövegek, amelyek közül ötnek a végén olvasható aláírás, néhol datálással együtt: rövidítve vagy csak monogram formájában írja Szentsimoni a neveket, minden valószínűség szerint azokét, akiktől másolta a szövegeket, egyetlen esetben írja mellé a sajátját is, a pontos hely és időpont megjelölésével együtt.[7] Az első öt prédikáció egészében megmaradt, a teoló-

[1] Jelzete: MsR-1501.

[2] Johannes Sz. Simoni, ultima Dec. Lásd JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979, 98. Ha nevét a származási helyből eredeztetjük, ahogyan Jakó Zsigmond javasolja, akkor Szentsimoni János székely származású lehetett, vagy Csíkszentsimonból, vagy Nyárádszentsimonból származott.

[3] *Uo.*

[4] KONCZ József, *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*, kiad. DÓCZY Örs, VIDA Erika, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 52–53.

[5] Idea precis Scholasticae dum diligentia vetita esset. Per Johannem SzSimoni comp[ilata]. – ez a kolligátum 3. darabja, összesen 5 lap. A két fohászból álló írás első darabjába Borosnyai S.S. Theol. és a (minden valószínűség szerint) a gyulafehérvári iskola rektorának szövegét dolgozza bele, a másodikban pedig az iskola támogatásáért indulóra kér áldást. A ceruzás lapszámozás 20. századi.

[6] Az első csonka beszédnek az eleje és a vége is hiányzik, a magyarázat egy része, a tudomány és az okok vannak meg; a második csonka beszédnek az eleje hiányzik, a két *Haszna* (*Oktató* és *Intő*) van meg, illetve a zárás és alatta a szignálás, a harmadik csonka beszédnek a legeleje hiányzik, a magyarázat, az okok, a tanulság és a hasznok, valamint zárása is megvan.

[7] A szignálások a szövegben való előfordulási rendjükben: 1. *Anno 1674 die 29 Junij Scribebat Albae Juliae*, fölötte pedig: *p. Clar. Szat.* (44v); 2. *Scribebat Joh. P. Sz:Simoni Anno 1674. die 4 Julij. Albae Juliae Transylva-*

giai tanítás nem tér el a textus magyarázatától, az aktualizálásnak csak áttételesen enged teret. Témájuk az igaz hit mibenléte és megszerzésének módjai, kihasználva a téma adta polémia lehetőségét is. Ezekhez képest egészen más szövegek azok, amelyek a latin MB szignálás után következnek. A két csonka és a négy teljes prédikáció igen tudós szerzőre vall, s ezt elsősorban nem a szövegszerkesztés vázolásával mutatnám be[8] – hiszen ez utólagos konstrukció is lehet, Szentsimoni „simításait" is hordozhatja –, inkább a felvetett témák, ezek kiaknázásának módja érdekelt, azt remélve, hogy fény derülhet az 1674-ben, Gyulafehérváron prédikáló BM kilétére is.

A kolligátum közepén tehát három csonka beszédet olvashatunk, a második csonka szöveg végén áll a szignálás: „1674. június 14-én másoltam ezeket a prédikációkat, amelyeket a nagytekintélyű BM úr az elmúlt évben mondott el." Elképzelhető, hogy az első csonka szövegnek a folytatása ez (ott megvan a tudomány és az okok, itt a hasznok, s ha egy lapnyi szöveg hiányzik, akkor az okok egy része kallódhatott el), témájában összeegyeztethető a két szöveg: az elsőben az Isten egyházát próbáló külső és belső tövisekről szól (a persecutiók és a haeresis), míg a második hasznai az eleve elrendelés tanát oktatják és az Isten kegyelmével való jól élésre intenek. A két szöveg együvé tartozásában persze teljesen bizonyosak nem lehetünk. A harmadik csonka szöveg tulajdonképpen szinte teljesen megvan, a *textus*, az *exordium* – ha volt ilyen –, a *summa*, a *részek* (partes) hiányzanak. A *részek* második felének kifejtésétől olvasható ez a nagyívű és nagyon hatásos szöveg, amelyik a *vanitatum vanitas* témáját taglalja, s a világ állandó változását a bibliai népgenézissel véli a legszemléletesebben bemutathatónak. A népek és nemzetek eredetére vonatkozóan azokat az ismereteket vonultatja fel, amelynek különféle variánsait kortársai is vallották. A magyarok eredetét nem a japhetita elmélet szerint tárgyalja, hanem Noé elátkozott fiától, Khústól, illetve az ő ágából való Nimródtól származtatja (akárcsak a zsidókat, mint ahogyan Benczédi Székely István *Chronikájá*ban olvashatjuk). Vallja a Kézaitól ismert hun–magyar rokonság elméletét, de nem viszi tovább azt a korai refomátori hagyományt, amelyik a török–magyar testvériségnek gondolatát hangoztatja, hanem a törököket Japhet ágában helyezi el (ezt tehát lényegesen másképpen képzelte el, mint Méliusz Juhász Péter). Ez a történet ugyan nem a Szentírásból való s ennek megfelelően meg is különbözteti a bibliai történettől:

> Ezt ugyan én nem állatom egy atallyában, mint hitnek dolgát; hanem mint probálható dolgot: Probálhato dolognak mondom penig ezért (1) Mert sok jeles Historicusok igy tradallyak. (2) Mert a' Magyarok régi Genealogiája is igy mutattya a' dolgot lenni, tudgyuk penig azt hogy a' régiek igen szorgalmatosok voltanak az ő Genealogiajoknak vis-

---

*niae*, fölötte: *Clar. Szane(?)* (47v); 3. *Clar. Gerh. Kab.* (52r); 4. végén nincs; 5. *Albae Juliae, H.D.S.D.D. 1674. Die 26 Novembris* (57v); 6. csonka, nincs eleje vége, nincs szignálás; 7. (ennek a prédikációnak az eleje hiányzik) *Anno Domini 1674. die 14. Junij Transcripsi has Conciones a Clarss. Viro Dno M.B. praecedente Annis compositas* (59v). A 7. prédikáció eleje hiányzik, ettől kezdődően egyik prédikáció végén sincs szignálás. A lapszámozás 20. századi.

[8] A beszédek szerkezete minden esetben viszonylag hasonló: *textus* után rövid bevezető rész, ami az *exordium*nak feleltethető meg. Ezt követően jelzi is a beszédrészeket: *partes* (általában kettő), *summa*, a kérdés-felelet formába öntött, *magyarázat*nak megfeleltethető rész, *okok, tudomány, hasznok* (általában kettő, oktató és intő/vizsgáló).

gálásában, és meg tartásában. (3) Mert Attila is a' mi régi Magyar Atyánk az ő titulusában Nagy Nimrod unokájának nevezte magát, mellyet el hittem hogy ő fundu[m] nélkül nem cseleked[ne].[9]

A föld benépesítésének történetéből levonható tanulság természetesen a világ állandó változásának tudatosítása. Annyira nyilvánvaló tanulság ez, hogy okainak megvizsgálása nem is szükséges: „Fundamentumát én ennek a' Tudománynak nem visgálom, Mert ezt csak az tagadgya, a'kinek semmi Experientiája nincsen; hanem világositásnak okáért azt lássuk meg, miképpen változnak meg az nemzetségek?" (61r) Öt alapvető változást lát, amely egy nép, nemzetség életében bekövetkezhet, ezekben a szakrális és profán, az egyedi és egyetemes történelem síkjai újra összefonódnak: a bábeli nyelvzavar a népek nyelvének megváltozására példa, az erkölcsök megváltozására pedig a zsidókat hozza fel példának (Jer 2,21). A vallás megváltozását a magyarokkal példázza: Szent Istvánnal ugyan elhagyták a pogányságot: „de igen, abajdocz keresztyénekké, az az Papistákká, mert immar akkor a' keresztyén vallás a' sok babonás emberi találmányokkal igen meg elegyittetett, és meg vesztegettetett vala, azért csak Romai, s Pápás; nem Apostali keresztyénekké löttenek az Magyarok." Szent István nemcsak emiatt nem kap jó minősítést, ő a magyarok elmaradottsága miatt is hibás, hiszen nem teremtette meg az iskoláztatás hagyományát:

> Sz. István elsö keresztyén Magyar király mit cselekedett? A' Barátok számára nagy roppant klastromokat éppittetett; a' szenteknek tisztességére templomokat fundált: nagy Papi Uraságokat, Erseksegeket, Püspökségeket rendelt; de Scholat, Collegiumot, Academiat egyet sem, mellyekben a' tiszta keresztyén tudomány tanittatott volna: szégyenünkre is vagyon az minekünk Magyaroknak hogy sem Magyar Orszagban, sem Erdélyben egy Academiacskát nem tudunk fundalni.[10] (61r)

A monarchiák egymást követik, változnak, amint ezt újra bibliai példákkal bizonyítja, itt utal az öt birodalom egymás után következésére. A nemzetségek lakóhelye is változik. Itt újra a magyarok őstörténetéhez tér vissza: a hun–magyar rokonság elméletét is megerősítve utal a csodaszarvas-mondára, a szkíta azonosságra, a kettős honfoglalásra és a székelyek eredetére:

> Meg változnak a' Nemzetségek ratione habitationis (:Lakó helyekre nézve:) a'mint erre (hogy masokat elö ne hozzak) világos példa a' mi Magyar Nemzetünk, mert a'mint én a' régi Magyarok historiajából ki nyomozhatom, a' mi Magyarink elsöben (1) az ö Hunor, és Magor Attyokkal edgyütt csak sátorokban laktanak azon a' földön, mellyen Nimrod

[9] Az idézeteket szöveghűen közlöm, a rövidítéseket feloldom, a feloldásokat szögletes zárójellel jelölöm.

[10] A Szent Istvánt elítélő szavak forrása Benczédi Székely István *Chronikája* (Krakkó, 1559 RMNy 159). Ugyanígy erre a szövegre megy vissza a magyarok eredeztetésének elképzelése is (Khús ága, a csodaszarvas monda, székelyek eredete). Lehet persze közvetett is az átvétel, pl. Szenci Molnár Albert több művének praeliminariájában is taglalja a magyarok eredetét és történetét, sőt, a *Nova Grammaticae Ungaricae* (Hanau, 1610 RMNy 995) ajánlásában idézi is Benczédi Székely népgenézisét és a Szent Istvánt elítélő gondolatát. Hivatkozás nélkül, de ugyanez kerül elő az *Institutio* fordításának (1624) ajánlásában is. Vö. Imre Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009, 199–224.

lakott, ez volt az ő születéseknek elsö földe. (2) Innét továb menvén telepedének meg az Meotis tava mellett. (3) Itt igen meg szaporodván mind magok mind marhájok Scythianak edgyik népeben ütötenek be, s ott laktanak, az honnet Scythiainak mondatnak. (4) Meg unván a' sovány Scythiát Asiabul Europaba jövének altal és sok hadakozások utan Pannoniaban telepedenek meg, ki hajtván onnet az Gotthusokat. (5) Atila halála után Pannoniat viszont el hagyván, edgyik része Scythiában mene viszsza, masik resze Erdelynek edgyik szegelyeben marada, az kiket ma székelyeknek hivunk. (6) A Scythiaban ment Magyarok[na]k jutván eszekben Pannonianak tejjel mezzel folyó földe, viszont ki jövének, edgyik része itt Erdélyben telepedik le, a'kiknek az Erdélyi Magyarok maradványi; másik része Pannoniat foglalá el, mellyet ma Speciali n[omi]ne Hungarianak hivunk. (61v–62r)

Mindez persze nem öncélú értekezés, nem az ősiség önmagáért történő bizonyítása. Az apokaliptikus történelemértelmezés keretében a magyarság múltja is példázattá válik, a jelen magyarázatául és a jövőre vonatkozó tanítással szolgál. Ennek megfelelően oktatja közönségét: a világ történelme állandó változás, irányítója az Isten. Az *intő haszon*ban attól óvja hallgatóit, hogy ne csúfolják azokat, akikre az Isten szomorú változást bocsátott, és ne legyenek a szomorú változások előidézői. Öt pontban össze is foglalja, hogy mi miatt történt ilyen változás a népek életében. Nem a szokásos bűnkatalógust sorolja itt fel – ahogyan ezt más korabeli prédikációkban sok helyen olvashatjuk –, bár az egyik pont, a „nyughatatlan elméjű emberek" ugyan ide sorolható, a további négyben azonban a *respublica* vezetésére vonatkozó tanácsokat ad. Valamiféle független országban látja a magyarok jövőjét biztosíthatónak: hiszen a szomorú változás egyik oka és jele, hogy „a' mi Magyarink [...] idegen nemzet fejébe nyomták a' koronát", a törököktől ennek megváltoztatásáért segítséget kérni nem tanácsos. A törvények állandó megváltoztatása is a *respublica* kárára van: nem sok törvényt kell hozni, hanem a meglevőket alkalmazni. Ezzel ér véget a világ állandó változására, a *vanitatum vanitas* témájára írt beszéd.

A következő beszéd (textusa Mt 21,45) szintén a változás témájára íródott, azt vizsgálja, hogy miért hagyta el Isten a zsidókat és fordult más nemzetségek felé. A szőlősgazda példáján mutatja be a vallási „gyümölcstelenség" következményeit, vagyis Isten elfordulása a hit gyakorlásából, illetve nem gyakorlásából ered. Miután a beszéd tanulságát „mind a Sz. írásból, mind fundamentumos okokból" megerősítette, arra az *intő haszon*ban szólítja fel közönségét, hogy Isten igéjének megőrzésére vigyázzanak. Hiszen az a nemzetség, amelyet Isten megfoszt igéjétől, megszűnik választott népe lenni, szomorú sorsra ítéltetik: pogánnyá, vagy ami talán még rosszabb, tévelygővé, vagyis pápistává válik. Erős polémiát folytat tehát itt a katolikusokkal, miközben a szentek tiszteletével, a képkultusszal és a purgatóriummal kapcsolatos elképzeléseik bőszítik leginkább szerzőnket, ezek ellen indítja heves támadását. E három területen indított támadást eléggé meggyőzőnek gondolja is ahhoz, hogy hallgatói beláthassák: Isten igéjének megőrzésére való törekvés a lélek üdvösségének kérdése is. A beszéd tanulságait nem applikálja, de alkalmazhatóságát tudja és oda is írja: „Amplificatur et laudatur voto."

A Zsoltárok könyvéből választott textusra írt beszédben (Zsolt 78,60) szintén az Isten elfordulásával foglalkozik. Itt nyolc okát sorolja fel Isten elfordulásának, ezúttal a bűnkatalógusnak a hittel kapcsolatos pontjait sorolja fel. Hitbeli „meddőség", „gyümölcstelenség", az Isten igéjét hirdetőknek megvetése, a tunya egyházi szolgák restsége stb. a fő okai annak, hogy

Isten „elmozdítja az ő sátorát", ezt a tanítást bibliai példákkal erősíti meg („mert hol vadnak, az Ephesusbeli, Pergamumbeli, Laodicenbeli etc. szép gyertya tartók?" stb.) és végül, a *Visgáló haszon*ban önvizsgálatra szólít fel. A szövegnek ezt a részletét kissé hosszabban idézem, szerzőnk kilétére vonatkozóan is mutat áruló jeleket:

> Mert bizony méltán mondhattyuk, ha nem mindenütt is; de sok helyeken el hadta, a'mint minden napon a' szomoru hirek füleinkben zengedeztetik, mert oda vagyon a' mi hazánkban levö majd leg nevezetesb sátora Is[ten]nek, el hadta azt az I[ste]n, es el oltotta az Evangeliumnak világát, el mozditotta a' gyertyatartót, és azokat kik világot tartanak vala nékik el oszlatta, oda Ecsed városa, kiben nem régen az Is[ten]nek igéje p[rae]dikáltatik vala, de a'mi leg nagyobb oda amaz hirrel névei tündöklö hazánknak edgyik gyámola s leg kedvesseb része a' Sáros Pataki Schola, el alutt abban az Evangelium[na]k tiszta világa, mivel ki mozdittatott a' gyertya tartó, és eloszlottak mind azok, kik ez az ö erejekkel tartyák vala, mely felöl méltá[n] mondhatni ma azt: Oh Paradicsom[na]k közepin helyheztetett Is[ten]nek szép ékes fája bizony el hagyatál! Oh kissebb Magyari Scholáknak öregbik szép nénnye, ki a' Debreczeni Scholá[na]k ugy mint fia valál melly hamar ki halál, es el temettetel! Kinek már emlekezeti is majd oda leszen. Oh alsó és felsö Respublicá[na]k gyönyörüséges folyo vize ki minden felé a' te szép folyamatodat ki bocsátod vala, bé senyvedel, ugy hogy már te benned viz nem találtatik! Oh lelki forrasok[na]k hires kut feje bé igen bé omlál, ugy hogy már te bellöled csak egy folyamat-is (a'melly az Izrael házaban el tevellyedet juhokat meg itassa s legeltesse:) nem folly ki, méltán kesereghetünk tehát ezen, mert idegen kezre szállott, és pusztulásra jutott. Ha Jonás egy tök szálért, mellyért ö soha nem munkalkodott haragutt, s Istennel pörlött Joh. 4. cap. hát én kit 14 esztendötül fogva plantalgaték, öntözgeték, ennek ki száradásan s el pusztulásán ne indullyaké meg? sirhattok ti is el oszlott Prophetak[na]k fiai és also, s felsö Magyar Scholák mert el temettetett a' ti öregbik Nénétek, és azok is kik még eddig meg maradtanak sirhatnak mert ő nékik is most ássák, s keszittik sirjokat, koporsojokat, most tellyesedett-bé az a' fenyegetése Is[ten]nek. (67v–68r)

A régi boldog állapotokat, a *jó Respublica* elvesztését siratja a következő beszédben, amelyhez Jeremiás próféta könyvéből választotta a textust (Jer 5,21). A textusválasztás soha nem véletlen: az applikálási lehetőségeket szerzőnk is kiaknázza. A *Magyar Sion* régi és jelenlegi állapotát hasonlítja össze a beszéd *visgáló haszná*ban: míg régen szabad volt, most mások „lába alá van vetve", erős volt és hatalmas, dicsősége volt, most gyalázat éri, szép eklézsiái, „gyertyatartói" voltak, most mindenütt a képek és bálványok vannak, hazaszerető patrónusai, akik a köz javáért munkálkodtak, a haza oszlopai, oda vannak. A második, *intő haszon*ban a *privatum bonum* félretételére és a *publicum* elővételére szólít fel. Társadalomkritikát ezen kívül még két vonatkozásban is megfogalmaz: nem a jobbágyok számának gyarapítására, az örökösödési perekre kellene az amúgy is rövid időt fordítania a magyar nemzetnek.

E kolligátumrész utolsó beszédének alapja szintén Jeremiás könyvéből való (Jer 8,7), az előbbiekhez képest sokkal bonyolultabb szerkezetű beszéd (kétszer osztja részekre a textust, három tanulságot von le, ezeknek külön-külön tárgyalja okait és hasznait). A beszéd szerkezetét az bonyolítja, hogy végigmegy a magyarázatban Jeremiás könyvének teljes 8. részén. A beszéd summáját ennek alapján állapítja meg (feddi és fenyegeti az Isten az ő tudatlan

népét). Míg elsőre a textust tartalom szerint osztja részekre, másodjára logikai felosztást végez: „Partes sunt 3. In 1ma. Vadnak az egyben vettetett dolgok. In 2da Vagyon a' dolog a'melyben egyben vettetnek, tudni illik az gorombaság. In 3tia. Vagyon az Is[ten]nek itéleti ezek felett az egyben hasonlittatott dolgok felett." (70v) Nem magyarázza meg ezeket a részeket külön-külön, hanem két kérdéssel („1. Micsoda az Is[ten]nek iteleti. 2. Mit tészen az Is[ten]nek iteletit meg nem ismerni.") és a rájuk adott válasszal meríti ki ezt a beszédrészt. E felosztás felől értelmezhető a beszéd három tanulsága, ezek az egyes részekhez kapcsolódnak, hiszen ezekből következnek: „Δ I. Az Isten gyakorlatossággal az ostoba, és goromba embereket az oktalan állatok által szokta tanittani, és meg inteni a' következendő állapat felől"; „Δ II. A' bűnhöz szokott, s, abban meg átalkodott emberek végtére barmokká, sőt még azoknál is alább valókká lesznek"; „Δ III. A' bűnben meg átalkodott népnek büntetésére bizonyos időt rendelt az Is[te]n, a'melly bizonnyal el jű, és el nem marad."[11] Az első és a harmadik tanulságnak okait is kifejti, első esetben a már ismert módon zárja ezt a beszédrészt: „Igaz hát a' Tudomány mind Sz: irásbéli helyekbül, mind Szent iráson fundaltatott okokbul, példábul-is" (71r), s minden tanulságnak levonja legalább egy hasznát: első tanulságnak oktató hasznát fogalmazza meg, a másodiknak egy oktató és egy intő hasznát, a harmadiknak pedig egy vizsgáló és egy oktató hasznát. Az applikálás terepét a harmadik tanulság *vizsgáló haszna* kínálja: miután felsorolta jeleit a végső romláshoz közelítésnek, felszólít a saját állapotok megvizsgálására. A jelek persze nem mutatnak jót: az igazságtalanság, a szegények megnyomorítása, a „pártolkodás" jellemzi az országot, a hazaszerető, s annak hasznát kereső emberek annyira ritkák, mint a fekete hattyú, nincsenek hadakozó és okos emberek, eluralkodott a kevélység, „testi bátorság". Az előbbi beszédre emlékeztető társadalomkritikát olvashatunk tehát itt is, a bajok orvoslásáért Istenhez irányítja hallgatóit és fohásszal zárja a prédikációt: „Tarcs meg Úr[am] ez Magyar Nemzetet." (73v)

E vázlatos bemutatóból talán kitűnik, hogy miért gondolom egy szerző munkájának ezeket a beszédeket. Igen erős, feszesen megkomponált, egymáshoz is kapcsolódó prédikációk ezek, amelyek már csak ezért is kiérdemelhetik a 17. század végi szövegekkel foglalatoskodók figyelmét. Erős kritikái a társadalom egészét illetik, ez alól saját rendje sem kivétel. A tudatlanság, a műveletlenség mint a társadalom bűne egyre gyakrabban megfogalmazódik a 17. század második felében, s ennek szerzőnk is hangot ad. A sárospataki iskola elvesztése tehát isteni büntetés, viszont a több helyen előkerülő erős katolikusellenesség is beszédes: a sárospataki iskolát miattuk (is) kell siratnia. A siratás személyes érintettsége világos: szerzőnk 14 évig „plántálgatta, öntözgette" a sárospataki iskolát. Márpedig ilyen kifejezéssel csak az illethette saját munkáját, aki iskolai vagy egyházi tanító volt. Két szerzőről tudunk, aki a 17. század hetvenes éveiben, egészen pontosan 1672-ben érkezett Sárospatakról Gyulafehérvárra: Buzinkai Mihály és Pósaházi János. A monogramot tehát Buzinkai Mihály nevével vélem feloldhatónak: nagyon is elképzelhető, hogy a második csonka prédikáció után az ő szövegeit másolta le Szentsimoni János.[12]

[11] Szentsimoni az egész kolligátumban a görög delta betűvel rövidíti a *tudomány*t.

[12] Persze nem zárható ki egy másik forgatókönyv sem: a fennmaradt szövegeken kívül még voltak más prédikációk is. Ha ez így lett volna, akkor az „Anno D[omi]ni 1674 die 14 Junii Transcripsi has Conciones a' Clariss[imo] Viro Domino M. B. p[rae]cedenti[bus] Ann[is com]positas" az első két csonka szövegre vonatkozik, a többit pedig valaki más írta, de ez nem lehetett más, mint Pósaházi János.

Maczák Ibolya

# TEMPLOMTISZTELET – HÁROM HANGON

Az alábbiakban két 18. századi szerző Pázmánytól kompilált prédikációját hasonlítom össze. Stankovátsi Leopold mariánus hitszónok a következőket írta egyik prédikációskötetének előszavában:

> A' mi a' dolognak mivoltát illeti, semmi újsággal nem szolgálok, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikállottak volna: söt magam is azoknak könyvökből szedtem öszve munkámat; csak a' beszédek egybeállitása az én dolgom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a' hol feltett célomhoz illett, szóról szóra is sokat kiirtam, föképpen amaz örök emlékezere méltó Pázmány Péter Kárdinálisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ö szép magyarságát, vagy bölcs árgumentomit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a' mit örökségül vettünk a' mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a' szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán járni igyekeztem.[1]

Illyés István *Fasciculus miscellaneus* című prédikációskötetében általánosságban, a mű egészére vonatkozóan nem utalt kompilációra a szerző, ám „Egyház napjára" írt beszédéhez kapcsolódóan a következő megjegyzéseket tette: „Minthogy az Egyház szentelésére rendeltetett Ceremoniáknak végbe-vitele, hoszszasb idöt magának foglala, 's azokáért rövidebben a' predikácziót kelletvén tennem, 's ugyan azon mái solennitásunkra azt alkalmaztatnom; egy-ház-nap némelly szükséges tanuságok abból ki maradtak. Azokat-is azért mind a' lelki Tanitóknak alkalmatosságára, 's mind pedig az áitatos Olvasóknak oktatására akarám naggyából itten, csak szinte rövideden fel-jegyzeni."[2]

E bevezetőt követő négy „tanuság" közül a harmadikkal – „Melly igen nagy tiszteletre legyenek méltók a' Templomok" – kapcsolatban a következőket jegyezte meg Illyés: „Erről Kardinál Pázmány Péter igen szép irásban hagyott. En abbol csak szinte némelly emlékezetesb dolgokot a' Keresztyén olvasók kedveért, 's a' Templomok böcsülletiért, ki-szedegettem; és ide rövideden fel-jegyzettem."[3] A kompilátornak gondja volt arra is, hogy a margón pontosan megjelölje a forrást, Pázmány pünkösd utáni 24. vasárnapjára rendelt második beszédét: Dom. 24. p. Pentec. Conc. 2.[4]

[1] STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikátziók*, Győr, 1789,*$_6$v.
[2] ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710 (RMK I. 1779), 111.
[3] ILLYÉS, *i. m.*, 112–113.
[4] *Uo.*, 113.

Ezt követően még két ízben nevezte meg Illyés Pázmányt forrásként a margón: először a jeruzsálemi templom értékére vonatkozóan hivatkozott arra, hogy a jezsuita hitszónok Salianust[5] idézte („Salian. Ap. Pazm. Loc. Cit."),[6] másodszor pedig egy felsorolás lezárása kapcsán – „Nem hozok elő több példákot, mellyek az Isten házának böcstelenitöin történtek"[7] – irányította Pázmányhoz a további példák iránt esetlegesen érdeklődő olvasót: „Vid. Pazm. Fol. 1141. et 42."[8] E mai szemmel rendkívül részletesen jelölt átvételrendszer azonban más vonatkozásban is kiegészítésre szorul: Illyés nemcsak a harmadik, hanem a negyedik tanúságát – „Mint kellyen magunkat a' Templomban viselnünk"[9] – is Pázmánytól vette át – immáron teljes egészében jelöletlenül. Mivel terjedelmi okokból jelentős „húzásokra" volt szüksége, gyakran hagyott el Pázmány felsorolásaiból, végül pedig megjegyzendő, hogy gyakorlatilag az összes Pázmány-locust felhasználta, így nem csupán a kiemelt Salianust.

Az átvételek mértékét tekintve feltűnik, hogy Illyés a Pázmány-beszédet jelentősen lecsökkentette. Az összefüggő, kompilált szöveg egy-két mondatos átvételből tevődik össze. Ez logikusnak tűnik annak ismeretében, hogy Illyés a Pázmány-beszéd egészéből – tehát nem csak egyik vagy másik feléből – dolgozott, s ezért tömörítésre kényszerült.

Ha a két prédikáció szerkezetének azonos szövegeit összehasonlítjuk, jól látható, hogy Illyés Pázmány szerkezeti egységeinek megfelelően kompilált.

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| | I Tanuság |
| | II dik Tanuság |
| „először [...], mely nagy három jelenséggel ismértette Isten, hogy a templomok tiszteletit megkívánnya"[10] | III-dik Tanuság |
| „Először, hogy Isten ő-maga és az ő szolgái nagy tisztelettel böcsüllötték a templomot." | Először |
| Elsőben<br>Másodszor<br>Harmadszor | |

[5] Salianus francia jezsuita teológus (1557–1640), akinek főművéről, a hatkötetes ószövetségi kortörténeti munkájáról lehet szó: Jacobus SALIANUS, *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti, quibus connexi sunt annales imperii Assyriorum, Babyloniorum, Persarum, Graecorum, atque Romanorum.*

[6] ILLYÉS, *i. m.*, 113.

[7] *Uo.*, 114.

[8] *Uo.*, 114.

[9] *Uo.*, 115.

[10] PÁZMÁNY Péter, A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikácziók, Pozsony, 1636 (RMNY 1659), 1136.

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| Negyedszer<br>Ötödször<br>Hatodszor | |
| „Másodszor, hogy kemény bűntetéssel ostorozza, kik az ostorozta, kik az ő házát nem tisztelték." | Másodszor |
| „Harmadszor, hogy szolgáit a templomba-menetelre parancsolattal és példával kötelezte." | |
| „Másodszor, megmagyarázom, mint kel a keresztyén embernek viselni magát a szentegyházban."[11] | IV-dik tanuság |

Stankovátsi Lipót a pünkösd utáni XXIV. vasárnapi beszédében szólt „A' Templomok Tiszteletiről, és tiszteletlenségek el-távoztatásáról". Illyéshez hasonlóan jelentős mértékben kompilációt alkalmazott a szövegalkotás tekintetében, ám egészen máshogy osztotta fel Pázmány szövegét. Szövegalkotásának sajátossága, hogy felosztást alig alkalmazott, beszédét csupán első és második részre osztotta. Ily módon megszüntette az egyes szövegrészek közötti hierarchiát – s a szövegrészeket „megkeverve" illesztette saját beszédébe. (Ebből adódóan a táblázatban szögletes zárójelben közlöm a megegyező szövegrészre utaló beosztást, mivel Stankovátsi ezt egyáltalán nem jelölte.)

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| | Első rész |
| „Először [...]; Mely nagy Három Jelenséggel ismértette Isten, hogy a' Templomok tiszteletit meg-kívánnya."[12] | |
| „Először; hogy Isten ö-maga, és az ö Szolgai nagy tisztelettel böcsüllötték a' Templomot."[13] | |
| Elsőben | [Elsőben] |
| Másodszor | [Másodszor] |
| Harmadszor | [Harmadszor] |
| Negyedszer | [Negyedszer] |

[11] *Uo.*, 1136.
[12] *Uo.*, 1136.
[13] *Uo.*, 1137.

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| Ötödször<br>Hatodszor | [Ötödször]<br>[Hatodszor – I.] |
| „Másodszor; hogy kemény bűntetéssel ostorozta, a' kik az ö Házát nem tisztelték."[14] | |
| „Harmadszor, hogy Szolgait a' Templomba-menetelre parancsolattal és példával kötelezte."[15] | |
| „Másodszor, meg-magyarázom; Mint kel a' Keresztyén embernek viselni magát a' Szentegyházban."[16] | [„Harmadszor, hogy Szolgait a' Templomba-menetelre parancsolattal és példával kötelezte."]<br>[Hatodszor – II.] |
| [„Másodszor, meg-magyarázom; Mint kel a' Keresztyén embernek viselni magát a' Szentegyházban."– I.] | |
| | Második rész |
| | [„Másodszor; hogy kemény bűntetéssel ostorozta, a' kik az ö Házát nem tisztelték."]<br>[„Másodszor, meg-magyarázom; Mint ke a' Keresztyén embernek viselni magát a' Szentegyházban."– II.] |

A szöveg-összehasonlítás nyomán kiegészítésképpen azt is megállapíthatjuk, hogy Stankovátsi nemcsak a Pázmány-féle alá- és fölérendeltségi viszonyok többségét szüntette meg, olykor az egyes szövegrészek sorrendjét is variálva, hanem „össze is mosta" a Pázmány-féle felosztás egyes elemeit: [17]

[14] *Uo.*, 1137.
[15] *Uo.*, 1137.
[16] *Uo.*, 1136.
[17] Az egyezéseket félkövér betűtípussal jelöltem.

| Pázmány | Stankovátsi |
| --- | --- |
| „Elsöben; Akarván **ismértetni**, mely **tisztáknak** kell lenni a' Templom Szolgainak, fö-képpen a' Vér-ontástúl: nem szenvedé, hogy *Dávid* éppítcse az ö Templomát, mert **noha igaz hadakozásban, és bűn-nélkül: de sok vért ontott vala.** Mivel azért a' Templom éppíteséhez tiszták kéznek kellet nyúlni, a' **csendes és békeséges Salamon-ra bízá** Isten Házának fel-állatását. Másodszor: **mint Moyses-nek a' Pusztában a' sátor formáját [...] Isten** ö-maga fondálta."[18] | „Hogy **ismértetné, mely** nagy **tisztaságot** kíván az ő házához, **nem** engedi Isten, **hogy Dávid építse-fel a' Templomot, mert noha igaz hadakozásban és bűn nélkül, de sok vért ontott vala.** I. Paral. 22. hanem **a' tsendes, és békességes Salamonra bízá** annak építését. **Miképp** pedig **Mójsesnek a' pusztában a' sátor formáját,** úgy [...] meg-jelentette **Isten.**"[19] |

Stankovátsi tehát Illyés eljárásával szemben gyakorlatilag minden lehetséges módon „feldúlta" a Pázmány-szöveg sajátos struktúráját. Ennek azért van különös jelentősége, mert – amint azt a szakirodalom is igazolja – Pázmány prédikációinak jelentős része hangsúlyozottan a jezsuita lelkigyakorlatos struktúrát követi.[20] Ennek egyik fő jellemvonása pedig éppenséggel a tagolás és felosztás művelete. Roland Barthes szerint „Loyola ízekre szedi az egészt (egymás után élve meg mind az öt érzékével), mint ahogy tagolja a krisztusi elbeszélést [...]. [S]zámlál, kombinál, elrendez, állandóan megalkotva a csoportosítás szabályait; a szintaxist, a *kompozíciót* (retorikai és ignáci szó)" teszi az alkotás helyére.[21] Ebben az értelemben tehát a mariánus Stankovátsi éppenséggel – akarva-akaratlanul – a jezsuita vonásokat likvidálta saját szövegéből.

Illyés István az átvételek során több ízben, többféle eljárással módosította a szöveget. Olykor átfogalmazta Pázmány mondatait. Alábbi esetben láthatóan Dávid király nevét szándékozott kikerülni. Eljárása során általánosabb értelművé és tömörebbé is vált a szöveg:

[18] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1137.
[19] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 586–587.
[20] Vö. ŐRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 53.
[21] Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola*, ford. ÁDÁM Péter, ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2001, 9.

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| „Akarván ismértetni, mely tisztáknak kell lenni a' Templom Szolgainak, fö-képpen a' Vér-ontástúl: **nem szenvedé, hogy** *Dávid* éppítcse az ö Templomát, mert **noha igaz hadakozásban, és bűn-nélkül: de sok vért ontott vala.**"[22] | „Mert **akarván** Házat magának épittetni, **nem engedé hogy** azt ollyan épitö vigye-végbe; a-ki, **noha igaz hadakozásban és bün nélkül, de sok vért ontott vala.**"[23] |

Előfordulnak az Illyés-beszédben olyan részek is, amelyeket szó szerinti egyezés híján nem tekinthetünk kompiláltnak, ám megfogalmazásukban és a prédikációban elfoglalt helyük nyomán érzékelhető bennük Pázmány hatása:

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| „[...] ezzel, a' külsö ékességgel és gazdagsággal **tekíntetessé**, és **böcsülletessé** akarta tenni az ö Templomát. [...] Arra kötötte magát Isten, hogy azt a' Templomot **megszenteli;** és szűntelen, [...] szeme és szíve a' Templomon lészen: és abban-imádkozók könyörgésit meg-halgattya; **áldomásit,** mint tár-házából, osztogattya."[24] | „[...] a' Templom épülete el-végződvén, az emberi szolgálat által által végbe-ment szentelésre, akarta ö-maga is azt a' Felséges Isten meg **szentelni,** böséges mennyei **áldásokkal** gazdagitani és az ö dicsöséges nevének örökös jelen-létével **felségessé** tenni; és **böcsülletessé**"[25] |

Olykor sorrendi cserét is alkalmazott a kompilátor:

| Pázmány | Illyés |
|---|---|
| „***Nabuchodónosor*** meg-égeté az Isten Templomát: de meg-adá az árrát; mert **Hét esztendeig Barmok**-közöt, barom-módra lakot. Az ö fia, *Bóldisár* király, mind **Országát,** mind **életét** az nap vesztette, mellyen az Isten **Templomából** hozott **Edényeket közönséges italra fordította.**"[26] | „**Nabuchodonozor** Királt a' **barmok** eledelére **hét esztendeig** kárhoztatá; a' fiát **Bóldisárt, országától** 's **életétől** meg-fosztá: azért, hogy **amaz Isten templomát meg égette;** ez pedig a' **Templom edényit közönséges italra forditotta.**"[27] |

[22] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1137.
[23] ILLYÉS, *i. m.*, 113.
[24] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1139.
[25] ILLYÉS, *i. m.*, 113.
[26] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1141.
[27] ILLYÉS, *i. m.*, 113.

Megállapítható tehát, hogy Illyés István – a korszakban szokatlan módon, pontos forrásjelölésekkel ellátott[28] – szövegátvételeit jelentős mértékű, változatos eszközöket alkalmazó szerkesztői munkával illesztette saját beszédébe:

| Pázmány | Stankovátsi |
|---|---|
| „[...] ezzel, a' külsö ékességgel<br>és gazdagsággal tekíntetessé,<br>és böcsülletessé akarta tenni<br>az ö Templomát. [...] Arra kötötte magát<br>Isten, hogy azt a' Templomot<br>megszenteli; és szűntelen, [...] szeme<br>és szíve a' Templomon lészen:<br>és abban-imádkozók könyörgésit<br>meg-halgattya; áldomásit,<br>mint tár-házából, osztogattya."[29] | „[...] ezzel a' külső ékességgel<br>és gazdagsággal tekíntetessé<br>és betsületessé akarta tenni<br>az ő Templomát. Arra kötötte pedig<br>magát az Úr Isten, hogy azt a Templomot<br>meg-szenteli, és ott lésznek szemei,<br>és szíve mindenkor, és abban-imádkozók<br>könyörgését meg-hallgatja; áldomásit<br>abból, mint tárházából osztogatja."[30] |

| Pázmány | Stankovátsi |
|---|---|
| „*Nabuchodónosor* meg-égeté az Isten<br>Templomát: de meg-adá az árrát;<br>mert Hét esztendeig Barmok-közöt,<br>barom-módra lakot. Az ö fia, *Bóldisár*<br>király, mind Országát, mind életét az nap<br>vesztette, mellyen az Isten Templomából<br>hozott Edényeket közönséges<br>italra fordította."[31] | „Nabuchodónosor meg-égeté az Isten'<br>Templomát; 4 Reg. 25. de meg-adá az<br>árrát, mert hét esztendeig barommá<br>változék. Az ő fia Bóldisár, mind<br>Országát, mind életét az nap el-veszté,<br>mellyen az Isten' Templomából hozott<br>szent edényeket asztalához vitette,<br>és közönséges italra forditotta."[32] |

Ha Illyés és Stankovátsi idézett átvételeit egymás mellé helyezzük, láthatóvá válik, hogy utóbbi szerző jobban ragaszkodott a forrásszöveghez:[33]

[28] Vö. TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 15.
[29] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1139.
[30] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 588.
[31] PÁZMÁNY, *i. m.*, 1146.
[32] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 597.
[33] A Pázmány-szöveggel való egyezéseket félkövér betűtípussal jelöltem.

| Illyés | Stankovátsi |
|---|---|
| „Mert akarván Házat magának épittetni, nem engedé hogy azt ollyan épitö vigye-végbe; a-ki, noha igaz hadakozásban és bün nélkül, de sok vért ontott vala."[34] | „Hogy ismértetné, mely nagy tisztaságot kíván az ő házához, nem engedi Isten, hogy Dávid építse-fel a' Templomot, mert noha igaz hadakozásban és bűn nélkül, de sok vért ontott vala."[35] |

| Illyés | Stankovátsi |
|---|---|
| „[...] a' Templom épülete el-végződvén, az emberi szolgálat által által végbe-ment szentelésre, akarta ö-maga is azt a' Felséges Isten meg szentelni, böséges mennyei áldásokkal gazdagitani és az ö dicsöséges nevének örökös jelen-létével felségessé tenni; és böcsülletessé"[36] | „[...] ezzel a' külső ékességgel és gazdagsággal tekintetessé és betsületessé akarta tenni az ő Templomát. Arra kötötte pedig magát az Úr Isten, hogy azt a Templomot meg-szenteli, és ott lésznek szemei, és szíve mindenkor, és abban-imádkozók könyörgését meg-hallgatja; áldomásit abból, mint tárházából osztogatja."[37] |

| Illyés | Stankovátsi |
|---|---|
| „Nabuchodonozor Királt a' barmok eledelére hét esztendeig kárhoztatá; a' fiát Bóldisárt, országától 's életétől meg-fosztá: azért, hogy amaz Isten templomát meg égette; ez pedig a' Templom edényit közönséges italra forditotta."[38] | „Nabuchodónosor meg-égeté az Isten' Templomát; 4 Reg. 25. de meg-adá az árrát, mert hét esztendeig barommá változék. Az ő fia Bóldisár, mind Országát, mind életét az nap el-veszté, mellyen az Isten' Templomából hozott szent edényeket asztalához vitette, és közönséges italra forditotta."[39] |

Összességében elmondható a szövegekről, hogy bár a két kompilátor igen nagy mértékben támaszkodott Pázmány szövegére, egymástól jelentős mértékben eltérő módszertani struktúrák szerint kompiláltak. Míg Illyés a megfogalmazás, Stankovátsi a szerkesztés területén törekedett Pázmányhoz képest nagyobb önállóságra. Ennek eredményeképpen azonos szövegkorpusz alapján két új, egymástól jelentős mértékben különböző szerkezetű, s több helyen stilárisan is eltérő prédikáció került be Illyés István, illetve Stankovátsi Leopold kötetébe.

[34] ILLYÉS, *i. m.*, 113.
[35] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 586.
[36] ILLYÉS, *i. m.*, 113.
[37] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 588.
[38] ILLYÉS, *i. m.*, 113.
[39] STANKOVÁTSI, *i. m.*, 597.

Fekete Csaba

# BÁZELI, AMSZTERDAMI, UTRECHTI ÉS LEJDAI ZSOLTÁROK ÉS ZSOLTÁRDALLAMOK

Magyarított genfi zsoltáraink történetében külön fejezetet érdemelnek a Bibliával együtt megjelent 1608–1805 közötti kiadások.[1] A Vizsolyi Biblia lényegében változatlan (1908-ig revideálatlan), de javítgatott, egységesített helyesírású kiadásaival egyetlen bibliográfiai egységet alkot a rímes-strófikus Zsoltárkönyv. A párosítást nem minősíthetjük csupán alkalmilag egybekötött nyomtatványként. Szenci Molnár Albert programját és a genfire alapuló pfalzi példát részben követve[2] két évszázadon át megvalósult általuk (Borsa Gedeonnal szólva) az „együttes megjelentetés szándéka".

Bázelben háromszor jelent meg a genfi Zsoltárkönyv a Bibliával együtt a 18. század folyamán, az 1750., 1764. és 1770. évben.[3] Megelőzte és meg is alapozta ezeket az 1730., 1737. és 1747. évi németalföldi kiadás. Utrechtben ezen kívül megjelent még a magyar Biblia is 1765-ben. Ennek alapja ismét Tótfalusi Kis Miklós *Aranyas Bibliája*[4] (1685) volt. Távolabbi előzmény az 1645-ös (Jansson-féle) *Amsterdami Biblia.*[5] Ennek felváltására alkotta meg a maga javított változatát Tótfalusi Kis Miklós, fejlesztette és egységesítette helyesírását; és szintén ez indította el Komáromi Csipkés György revízióját is (1685/1717).[6] Tótfalusi Kis Miklós szövegjavításokat is végzett társaival (Németalföldön tanuló későbbi professzorokkal és lelkészekkel), de ragaszkodott a Vizsolyi Biblia Szenci Molnár-féle változatához (1608, 1612). A bázeli (és az utrechti) kiadások előzménye a Nürnbergben hamis impresszummal megjelent *Casseli Biblia* (1704),[7] amely szintén Szenci Molnár negyedrét kiadását követi, illetve az

[1] Az önállóan megjelent zsoltárkönyvek (mint például az RMNy 2045, 2305), és más kiadvánnyal (kátéval, mint az RMNy 1981) együtt kiadott Zsoltárkönyvek dallamközlése tanulmányom keretein kívül esik.

[2] A *Biblisches Werk* összetartozó részleteire (Ó és Újtestamentum, genfi zsoltárok, káté, ágenda, házi tábla, imádságok) vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai,* Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 21), passim.

[3] Ezekről a szakirodalom is szinte elfeledkezett. A homályt új adalékokkal oszlatta P. VÁSÁRHELYI Judit, *A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből,* Könyv és Könyvtár, 2008. Még csak interneten olvasható: http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu.

[4] RMK I. 1324–1345; György HAIMAN, *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702,* bibl. comp. Elizabeth SOLTÉSZ, Bp., Akadémiai, 1983, 385. Lásd még HAIMAN György, *Az amszterdami Biblia helye a magyar könyvnyomtatás történetében* (kísérő tanulmány a betűhív kiadáshoz) = *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Uj Testamentomaban foglaltatott egész Szent Irás,* Bp., Európa, 1991; Uő, *Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai,* MKsz, 110(1994), 198–203.

[5] RMNy 2091.

[6] RMK I. 1336.

[7] RMK I. 1685, 1686.

1700-as kiadásként megjelent, nyolcadrét, antedatált (valójában 1725 táján Boroszlóban nyomtatott) és koholt megjelenési helye alapján régebben szintén *Amsterdami Biblia*ként emlegetett kiadás.[8]

A Bázelben szorgoskodó két magyar diáknak talán hozzáférhető volt Komáromi Csipkés György fordítása, mert a hazahozatalkor elkobzott példányokból két és fél tucatnyi eljutott 1718-ban Debrecenbe. Komáromi Csipkés fordításának korrigálását németalföldi kiadója a megrendelőre hárította át,[9] azonban a sok súlyos hibából jól látszik, hogy Miskolci Csulyak Ferenc, a Debrecenből (ifjabb Szilágyi Tönkő Istvánnal együtt) korrigálni küldött nyomdász nem volt zeneileg hozzáértő.

A 18. század végén Kisszántói Pethe Ferenc kiadása (Utrecht, 1794) már felvette a versenyt Tótfalusi Kis Miklós kiadványával. Zsoltárkiadása egyedülálló, mivel a Németalföldön és másutt is szokott módon minden zsoltár fölött közölte a dallamot, a hazai *ad notam praxis* helyett, amelyet viszont a Kálvin korabeli kiadások alkalmaztak.

E kiadásokat (a Zsoltárkönyvet külön is) másutt tárgyalom, most csupán a bázeli kiadások zsoltárdallamait vizsgálom. Nem kerülöm el tipográfiai és nyelvi kérdések említését sem, de ezek kifejtése, jegyzetelése (terjedelmi okból is) meghaladja célomat, bár szükség lenne ilyen típusú kutatásokra is. A *Bibliával együtt* megjelent zsoltárok bibliográfiai nyilvántartása és feltártsága jó, ám a történeti s egyéb tanulmányok többnyire meg sem említik a Zsoltárkönyvet, a dallamokra pedig szinte egyáltalán nem terjedt ki még a himnológiai szakirodalom figyelme sem.

A vizsgálatot a bázeli 3. kiadással (1770) kezdem. Miként a címben is jeleztem, nem mondok le a szélesebb körben gyűjtött megfigyelések summázásáról sem. Ez szükségesnek mutatkozott a tanulságok vázlatos összegzése után. Főleg németalföldi adalékokból válogatok.

## 1.

„Szent Dávid százötven zsoltári. A' Franczia nóták 's versek szerént Magyar versekre fordíttattak 's rendeltettek Szentczi Molnár Albert által, mellyek e' formában, most harmadszor, kinyomtattattak. Basiléában..." olvassuk 1770-ben a külön címlappal készült genfi Zsoltárkönyvön a Bázeli Biblia harmadik kiadásában. Az Imhof kiadó költségén, tudomásunk szerint magyar korrektor nélkül készült a változatlan 2. és 3. kiadás. Dallamainak vizsgálatát a 3. kiadással kezdjük, de ezt megelőzően tekintsük át jellegzetességeit, esetleges hibáit és erényeit.

Az 1770. évi, harmadik bázeli kiadásban a dallamközlésben egészen kevés és nem is túl súlyos hanghiba található; 11 zsoltárban bukkanunk hibás dallamhangra. Egy-egy hangjegy elcsúszott (szekunddal, terccel, kvarttal), néhányszor megfordult, másutt helyesek a hangok, csak megcserélődött két hang sorrendje. Az első kiadásban (1750) ennél is kevesebb az elvétés. 125 dallam közlésében alig vehető észre ennyi hiba, csak tüzetes átvizsgálás (áténeklés) leplezi le őket. Nem ismeretes az oka, hogy a nyomdán vagy a korrigáló kántorokon múlott-e, de a legtöbb hanghiba a 2. kiadásban található (1764).

[8] MIKLÓS Ödön, *De hongaarsche Bijbels in Nederland*, Tijdschrift voor Boeken & Bibliothekvezen, 1917, 321–329.

[9] MARGÓCSY Dániel, *Komáromi Csipkés Bibliája Leidenben*, MKsz, 124(2008), 15–26.

A 3. kiadásban található viszonylag csekély számú hanghiba mellett azonban annál több *látszólagos ritmushiba* sorakozik a zsoltárdallamok többségében. Fáradtság és hanyagság is vegyül az elvétéshez, tudniillik a rövid és hosszú hangjegy (*minima* és *semibrevis*) gyakran elcserélődik. Mintha nem is törődtek volna nagyon a rövid vagy hosszú hangokkal. A fáradó nyomdász általában harminc-harmincöt zsoltár szedése után vét többet az átlagosnál, ekkor kezd lankadni a figyelme. Néhány esetben fölvetődhet az is, hogy esetleg valamelyik korrigáló bázeli kántor nem a ritmuson akart-e módosítani az élő gyakorlat vagy saját meggyőződése nyomán. A legtöbb esetben bizonyosan nem. Hibázott a nyomdász és a korrektor is, hisz egymás után megismételt dallamsoroknál is megesik, hogy az egyik hibátlan, a másik hibás. A 3. kiadás dallamaiból 48-ban nem cserélődött el rövid és hosszú hang, az összes többiben igen. Némelykor egy zsoltárdallam 3-4 sorában is akad elvételt hosszúságú hang. Különösen gyakori ez az 1. és a 2. kiadásban.

A dallamközléssel kapcsolatban nem mellőzhetünk egy vitatott zenei kérdést. Maróthi György századában, az ő hazai kiadásai[10] után jelent meg az 1. bázeli kiadás, és Maróthi is svájci mintákat követett. A korabeli németalföldi kiadások nem az ő nézeteit vallották, hanem Tótfalusi Kis Miklóst követték. Az utrechti kiadások mellőzték a módosítójeleket, viszont a bázeli kiadásokból és Maróthinál ezek nem hiányoznak. Melyik felfogás helyesebb?

Vitatott volt nálunk még az ezredforduló táján is a *modális dallamok* tiszta és hiteles értelmezése (esztétikai, zenetörténeti és zeneelméleti szempontból egyaránt), illetve a kottaképhez ragaszkodás vagy a reformáció korabeli gyakorlat magától értetődő (íratlan, később elfeledett) módosításaira is figyelő dallamjegyzés. Szenci Molnár Albert kritikai kiadása purista felfogást képvisel.[11] A dallamokat közreadó Csomasz Tóth Kálmán kivétel nélkül elítélt minden módosítást, ezeket a dallamok hitelességét és eredeti szépségét károsító folyamatnak, ízlésromlásnak tekintette. Ő volt az 1948-as református énekeskönyv zenei szerkesztője is, ragaszkodott a feltételezett ősforrás, a genfi 1. francia négyszólamú kiadás módosításokat nem jelölő megoldásához.[12]

A bázeli kiadások – ahol szükséges – jelölik a dallamsor végén a vezérhang módosítását (zárlati *subsemitonium, diesis*). Nemegyszer átlépik a klasszikus határt, nemcsak zárlatban alkalmaznak módosítást. Sor elején, közepén vagy végén is fölbukkan félhanglépés, amely néhol a modalitástól idegen. Ezek élő használatban már korán terjedtek, de inkább csak a zsoltárok huzamos többszólamú éneklése miatt honosodtak meg később. Ugyanezzel magyarázható az a jelenség, hogy egyes dallamsorok *záróhang*ját fél hanggal felemelték. Az ilyesmi teljesen szükségtelen és értelmetlen egyszólamú éneklésben, de természetesen adódik a 16–18. századi *négyszólamú* zsoltáréneklésből. Általános a basszus tercének felemelése, így a reneszánsz harmóniákba ágyazott dallamok egyes sorait dúr hármashangzat zárja, ami Goudimelnek és korának magától értetődő zenei megoldása volt, stílusának szerves tartozékát jelentette. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a bázeli dallamokban is találhatók ilyen módosult hangok. A stílustól idegen, a klasszikus módosításokon túllépő megoldásokra is találunk példákat, ez a

[10] Debrecen, 1740 (egyszólamú), 1743 (négyszólamú).

[11] RMDT XVII/6 – CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai,* Bp., 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, I).

[12] Lásd a kérdés részleteit FEKETE Csaba, *Szenci Molnár zsoltárdallamainak forrása,* Magyar Zene, 42(2004), 37–47; UŐ, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája,* MKsz, 119(2003), 330–349.

gyakorlat nálunk valóban dallamromlásra is vezetett a 19–20. századi istentiszteleti és kántori gyakorlatban. De még erre hivatkozva is történetietlen és túlzó a klasszikus módosítások kivétel nélküli elvetése.

A vázolt összegzés után tekintsük át a bázeli 3. kiadás fontosabb hibáit.

Jelölések: a zsoltár sorszáma után a sor, és a sorban a dallamhang száma következik. Kettőspont (:) választja el őket; 137:2:10 = a 137. zsoltár 2. sorának 10. dallamhangja.[13] Előbb a helyes, a megfelelést mutató jel (~) után a hibás hang következik; *c* ~*bh*= *c* helyett *bh* (*bé*) van a kottában. A második ♭ módosítójel *(es)* a megfelelő hang előtt, azonos vonalon vagy vonalközben áll, nem a középső vonalon (17. századi szokás szerint). Megfordult hangokra figyelmeztet a *vertatur* (×) korrektúrajel. Ez arra utal, hogy a szedő jó hangot emelt ki a rekeszből, de fordítva helyezte a szedésbe, ami értelmetlen ugrást eredményezett. Nyíl és szám (1, 2, 3, 4, 5, 7, 9) mutatja, hogy a helyeshez képest hány hanggal találunk magasabbat (↑), vagy mélyebbet (↓).

Két zsoltárban 1-1 hang kiesése vagy módosítójel hiánya fordul elő: 14:4:1 hiányzik a sor elejéről az ♭*e*, az 54:3:1 a sor első hangja hiányzik (nincs *e*). Megfordult egy hangjegy két zsoltárban: 51:5:6 × ↓3 *d* ~ ♭*h;* és 149:5:1-2 × ↓9 *g* ~ $f_1$. Szekundelcsúszás történt ötször: 7:6:4 ↓1 *e* ~ *d;* 39:3:6 ↓1 *f* ~ *e;* 7:5:4 ↑1 *e* ~ *f;* 36:9:2 ↑1 ♭*h* ~ *c;* 104:5:2 ↑1 *g* ~ *a;* tercelcsúszás háromszor: 17:4:1 ↑3 *a* ~ *c;* 17: 5:1 ↓3 *c* ~ *a;* 137:2:7 ↓3 *d* ~ ♭*h;* kvartelcsúszás egyszer: 32:7:1 ↓4 *c* ~ *g.* 46 zsoltárdallam hibátlan.[14] Nincs hiba a *Nunc dimittis* és a *Pater noster* dallamában sem. A Miatyánk-parafrázis dallamának *(Mennybéli felséges Isten)* hibátlansága kiemelendő, mert a gyülekezeti énekeskönyvek számos kiadásában ismétlődik egy örökölt hiba (5. dallamsor) a 17. század végétől egészen a 19. század elejéig.

A legtöbb dallamban 1-2 *semibrevis* és *minima* cserélődött el (néha ugyanazon sorban). Néhány zsoltárban többször is. 4-4 ilyen hiba van 6 zsoltárban,[15] 6 a 33. zsoltárban. Sorközi *diesis* van a 7:2, 23:4, 27:3, 28:6, 31:4, 50:5, 77:1–2, 110:1–2. zsoltársorokban. Sorzáró *diesis* pedig a 61:1–2, 110:3,115:3, 129:2. zsoltársorokban. A zsoltárdallamokban kevés helyen van hajlítás, ezeket hagyományosan két érintkező *longa,* a második után *plica* jelöli. Ezek sem teljesen hibátlanok.

Az elsorolt hibás hangok többsége nincs meg a 2. illetve az 1. kiadásban. Ez nem jelenti azt, hogy néhány hiba azért nem található meg ugyanott. Ezeket tehát később sem javították, sem a 2., sem a 3. kiadásban. Megesik az is, hogy az 1. kiadásban van másutt a hiba.

A hosszú és rövid hangok cseréje sem annyira gyakori, de szintén előfordul az 1. és 2. kiadásban. A Bázeli Biblia három kiadása közül az 1. zsoltárkiadás dallamszedése a legjobb. A 2. és 3. kiadás kevesebb gonddal készült, vagy nem sikerült elég gondos és/vagy hozzáértő kántort találnia a nyomdának.

A helyesírás tekintetében is tudatos változtatások történtek a németalföldi kiadáshoz képest. Szatmárnémeti Pap István sokkal több kötőjeles szóalakot használ, közel áll ahhoz a típusú helyesíráshoz, amelyet a debreceni nyomda követett 1700 körül, és később is, a 18–19. században. Ezt a fajta helyesírást szabályozta a Debreceni Grammatika (Bécs, 1795).

[13] Protestáns kiadások, így Szenci Molnár vagy a németalföldiek, a héber szerinti számozást használják.

[14] 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 61, 65, 66, 68, 74, 77, 83, 91, 92, 94, 95, 100, 101, 102, 114, 117, 120, 124, 125, 129, 136, 138, 141, 143, 145, 150.

[15] 56, 78, 84, 88, 122, 144.

2.

Vásárhelyi Judit hivatkozott közléséből tudjuk,[16] hogy a bázeli Johann Rudolph Imhof már 1744-ben kiadta volna a magyar Bibliát. Ezért utazott oda Németalföldről a korrigálást vállalva a peregrináló diákpáros. A 18. században kevéssé szokásos módon a címlap részletesen feltárja a kiadás célját,[17] s erre a vállalkozásba belevágó Szatmárnémeti Pap elöljáró beszéde is öntudatosan visszatér. A „Szent Írást tanuló deák" az 1. kiadás[18] elöljáró beszédében kitér arra – míg idősb Csécsi János összeállítására (relatio) többször utalva vázolja a magyar Biblia kiadásait, a Kisszántói Pethe által közölt Szombati János-féle összeállítás előtt (1794) csaknem fél évszázaddal –, hogy mintát, biztatást, pénzt kapott Németalföldön. „Tiszteletes T(udós) Gerdes Daniel Urunk a Gróningai hírrel névvel tündöklő, és drága tudományokkal fénlő Akadémiának mostani Szent Írás Magyarázó Doktora és Professora, a' kinek, mint kiváltképpen való, hűséges és tisztelendő Tanítónknak és kegyes Atyánknak, midőn ezen dolog eránt való szándékunkat meg-emlívén, tőle tanátsot kértünk vólna, mind tanátsával, mind biztatásával, mind pedig tőle ki-telhető költségével-is segíte, száz huszon hat forintokat küldvén, mellynél többet sem ez áldott Doktortól, sem pedig semmi-féle Nemzettől tsak egy pénzt-is ezen sz. munkára se nem kértünk, se pedig nem vettünk, a' mint a' mi édes atyánk-fiai közzül sokan, bizony nem jó indúlatból, mondani merészlik" – írja a )( )(2a levélen. Jártassága egybevág azzal, hogy Szatmárnémeti Papot tudós nyomdászként emlegették. Hozzáfűzi még a zsoltárok kiadásának okát és módját, amely mostani témánkat leginkább illeti: „Továbbá, látván azt-is, hogy a Sóltároknak a kótáit talám az óltától fogva-is, miólta Tótfalus K. Miklós ki-nyomtatta vólt, senki meg-nem korigálta, tele lévén vétekkel, reá vettem ezen Tipógrafust, hogy az itt lévő N(emes) Város két Kántorival, valahol valami hiba vólna benne, jobbíttatná meg, mellyet meg-is tselekedett."[19]

Szatmárnémeti Papra illenek Pál apostol szavai: „az értelem felfualkodtat, az szeretet pedig éppít" (1Kor 8,2).[20] Jeles diák, akaratos, rátarti, magabízó egyéniség lehetett. Túlzóan kritikus hajlama is kiütközött, másokat igaztalanul is bírált. Perelt az Imhof kiadóval, Johann Christoph Beck rektor bepanaszolta, ezért fegyelmi eljárásban „az Isten' Anya-szent-egy-háza' javát tellyes erővel munkálkodni kívánó" prédikátori tisztségét elvesztette. Károlyi Ferenc

[16] P. VÁSÁRHELYI, 3. jegyzetben *i. m.*

[17] „Szent Biblia [...] Magyar nyelvre fordíttatott Károli Gáspár által. És mostan, e' kis formában legelőször, az elébbeni nyomtatásokban esett betűbéli hibáktól meg-tisztíttatva, 's a' Parallélus lokusoknak, avagy azoknak a' Sz. Írásbéli hellyeknek, mellyek ez avagy amaz Sz. Írásbéli hely alá világosítás' avagy magyarázatnak okáért fel-jegyeztetni szoktak, nagy szorgalmatossággal lett meg-visgáltatásokkal 's meg-bővítetésekkel, magok tulajdon költségekkel ki-nyomtattott, Sz. N. P. I. és T. F. az Isten' Anya-szent-egy-háza' javát tellyes erővel munkálkodni kívánó, 's szolgálattyára készülő személlyek által."

[18] A főcímlap, a latin és a magyar előszó keltezése: M D CC LI, illetve 1751; az Ószövetségnek nincs külön címlapja; az Újszövetség és Szenci Molnár Albert zsoltárainak keltezése M D CC L. A címlevelek piros-fekete nyomással külön készültek, a nyomdai füzetekbe beleszámozatlanul. Sok példányból kiestek. Feketebetűs címlapja készült a genfi zsoltároknak, ez azonban az első füzet első levele, $A_1$a.

[19] )( )(3a.

[20] Szenci Molnár Albert kiadása (Hanau, 1608) szerint idéztem, a bázeli kiadásokban a helyesírás változott: *az értelem fel-fúvalkodtat, a' szeretet pedig épít.* – Komáromi Csipkés értelem helyett *tudományt* fordít.

gróf Nagykárolyban alapított nyomdájába szegődött.[21] Társa volt vállalkozásában a már 1733 óta Debrecenben socius, majd nyomdász és provizor Biró Mihály, akinek – visszaélések miatt – távoznia kellett tisztségéből,[22] és aki vállalkozóként feladta, mivel sokallta a lőcsei nyomda készletéből vett felszerelés árának megtérítésével járó kockázatot. Szatmárnémeti Pap munkája (és későbbi pályája) azt mutatja, hogy nem volt tájékozatlan, amikor diákként a Biblia és a zsoltárok új kiadására vállalkozott. Nem is sikertelenül versengett más kiadásokkal. Az 1877-es revízió előtti magyar protestáns bibliakiadások a bázeli kiadásokra alapultak.

Milyen a dallamközlése a Szatmárnémeti Pap által alapul vett, de meg is haladott, és alig burkoltan meg is bírált utrechti kiadásnak? Milyen más kiadásokra érthetjük vagy találhatjuk érvényesnek bírálatát?

Summázva: A 3. utrechti kiadásról (1747) – mint az előzőkről is – elmondhatjuk, hogy dallamközlése szinte hibátlan, még annyi vétséget sem említhetünk vele kapcsolatban, mint a legjobb bázeli kiadásnál. Nem cserélgeti el a *minima* és *semibrevis* hangértékeket. A németalföldi kiadások szépséghibája az (Kisszántói Pethe Ferencét kivéve), hogy a Tótfalusi Kis Miklós közlésében észrevétlen hibákat az őt szorgosan követő kiadások másolják, nem pedig javítják. Az elenyésző mennyiségű dallamhibát sem javítják. A bírálat tehát ennyiben jogos.

Tótfalusi Kis Miklós kiadásában is találunk egy kevés javítanivalót. Szenci Molnár Albert (és a legtöbb 16. századi kiadás) több kulcsot használt (szoprán, alt, tenor). 1685-ben az *Aranyas Biblia* Zsoltárkönyve egységesen alt kulcsra tért át. Megfeledkezett azonban az 1–17. zsoltár transzpozíciójáról, csak a kulcsot rakta a középső vonalra, így hibás a hangnem, valótlanok a hangközök, ezeknek a dallamoknak az olvasása tenor kulcsban helyes.[23] Nem értették az idegen anyanyelvű szedők, hol a magyar szótag határa, mikor jelent két betű egy hangot, így nem jól igazították a szedést az akkor még két *longá*val jelölt hajlításokhoz.

Mindezeken az utrechti kiadások nem javítottak. E tekintetben tehát a bázeli kiadás gondozóinak volt némi helyesbítenivalójuk. Mégis igazságtalan túlzás Szatmárnémeti Papnak az a kijelentése, hogy mindegyik utrechti kiadás dallamközlése „tele van vétekkel". Egyfelől kevés hiba akad, másfelől ezek a „vétkek" a németalföldi és a svájci kiadások eltérő dallamközlési felfogásából adódnak. Tótfalusi Kis Miklós a 17. század gyermeke, Szatmárnémeti Pap István meg a *Carolina Resolutio* (1731) után ért felnőtté, és nem kevésbé érezte a vértelen ellenreformációt, mint elődei a törökvészt. A nyomdát alapító grófot sem dicsérték azért, hogy két református nyomdászt alkalmazott.

Szatmárnémeti Pap több, az övétől eltérő felfogású kiadást is láthatott. Utalhat a 18. század első felének énekeskönyvi reformtervére. Nyomdász kezdeményezte ezt is, Telegdi Pap

[21] SZATMÁRNÉMETI PAP István, *Magyarország versekben való rövid leírása,* Nagykároly, 1756. – Pályájához vö. ÉBLE Gábor, *Egy magyar nyomda a XVIII. században: Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez,* Bp., 1891, *passim*; TIMKÓ György, *Volt egy grófi nyomda Nagykárolyban,* Magyar Grafika, 2008/1, 67–70.

[22] CSŰRÖS Ferenc, *A Debreceni Városi Nyomda története 1561–1911,* Debrecen, Városi ny., 1912, 188–191, 355–357; BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, 67–68. – Nem részletezhetem itt, hogy fegyelmi ügyében az énekeskönyvnek (1752. évi) kelendő kiadása volt az egyik vádpont. Ebben a kiadásban a Maróthi-féle módosítások mind megvoltak, és többek között a szokásos római számok helyett az énekeket arab számmal jelölték.

[23] A részleteket lásd FEKETE Csaba, *Zsoltárdallamok Tótfalusi kezén,* Magyar Egyházzene, 3(1995/1996), 51–56.

Sámuel, akit Tótfalusi Kis Miklós halála után már 1702-ben kinevezett az erdélyi reformátusok nyomdászává a Főkonzisztórium. 1727-ben a zsinat (Küküllővárott) és Zoványi György szuperintendens felkarolta kezdeményezését. A reformterv azonban a gyülekezetek várható kemény ellenállása miatt évtizedekre elaludt. Kolozsvárott 1837-ben jutott csak uralomra.[24] Debrecenben is csak a 19. század elején változtatták meg a hagyományos énekeskönyvet, a genfi zsoltárok szövegét-dallamát pedig egészen 1877-ig érintetlenül őrizték a soron következő kiadások.[25] Lehetséges, hogy Szatmárnémeti Pap bírálata mögött ez is ott rejlik.

Lássuk most egyrészt az *Amsterdami Biblia* (1645), másrészt pedig a Komáromi Csipkés György által fordított lejdai kiadáshoz (1685/1717) csatlakozó zsoltárok dallamközlését, amelyek kapcsolódnak a magyar Biblia németalföldi kiadásaihoz, illetve feltehetően folytatják a hazai zsoltárkiadások az 1700 tájára kialakult szokásait.

Tótfalusi Kis Miklós óta sokan felemlegették az *Amsterdami Biblia* (1645) hibáit, de igaz-e mindez a Zsoltárkönyv dallamközlésére is? A kérdésre a dallamközlést illetően határozott nemmel felelhetünk. A kottagrafika nem szebb, mint a bázeli, de szinte hibátlan. Például az 1–50. dallamban mindössze egyetlen hibás hang van, és az egyik sorban egy fölösen odatévedt *minima*. A legtöbb hiba a 112. zsoltárban van, előbb egy hang hiányzik, a következő sorba meg odatévedt egy fölös hang. Egy másik zsoltár záróhangja lecsúszott, egyé pedig hiányzik, mert itt is van fölös hang a sorban, és a szedő félreértette a hajlítást, az utolsó szótagra nem jutott hang. A 100–150. zsoltárban van egy lecsúszott záróhang, van egy fölös hang, egy helyen két hang sorrendje téves, egy helyen pedig kiesett egy hang, üres a helye. Többek között az 50. zsoltár rövid hanggal *(minima)* záruló és kezdődő 4–5. sorát, a pfalzi gyakorlatnak megfelelően, Szenci Molnár kiadása megnyújtja, *semibrevis* zárja és kezdi a sort. Ezt a gyakorlatot a hazai kiadások átvették, de nem minden helyen. Az amsterdami kiadásban is megmaradt a rövid zárás és kezdés például a 75., 110., 121., 123., 128. és 149. zsoltárban. Nem hiba, hanem a pfalzi kiadásokat követi a 61. zsoltár kezdete, kvart helyett szekundlépés. A rövid errata-jegyzék tehát a következő (a jelölés ugyanaz, mint föntebb):

Fölös hang: 10:7:3 után *(c)*; 112:3:5 után *(g)*.

Hiányzó hang: 32:3:9 ♭*h* után, hangismétlés (♭*h*) volna; 112:6:4 után *(f)* – ugyanitt a *g* hang eggyel előbbre tolódott, egy szótag fölött nincs kottafej.

Megfordult hang: 23:4:2 × ↑3 *g*~♭*h*; 124:5:6 × ↑3 *(d~h)*.

Felcserélt sorrend: 145:5:9–10 *e–g~g–e*.

Szekund elcsúszás: 32:2:8 ↑1 ♭*h* ~*c*; 94:6:8 ↓1 (finalis) *a~g*.

Terc elcsúszás: 146:3:5 ↓3 *a~f*.

Finalis hiánya: 10:7:12 *(c)*.

A Zsoltárkönyv eme amsterdami kiadását nem gondozhatta ugyanaz a személy, aki a Biblia szövegét. Ez derül ki az eltérő szóalakokból is. Nem írhatjuk idegen anyanyelvű szedő számlájára azt, hogy *idvesség* helyett *üdvösség, kiseb* helyett *küsseb, hitetlen* helyett *hütetlen, tiis* helyett *tüis* bukkan föl a zsoltár szövegében. A korábbi kiadásokban és az Imhof sajtóján

[24] A folyamat egyelőre feltáratlan. Áttekintette BÓDISS Tamás, *A kolozsvári és debreceni énekeskönyvek dallamai a mai református énekeskönyvben*, kézirat. Köszönöm itt is, hogy munkáját használhattam.

[25] A részletekre lásd FEKETE Csaba, *A genfi zsoltárok elterjedése hazánkban = Kálvin időszerűsége: tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., Kálvin, 2009, különösen 213–222.

nyomtatott Biblia könyveiben rendszeresen *idő, dicső, dicsekedem, dicsőség* olvasható. A genfi zsoltárokban tömegesen *üdő, dücső, dücsekedem.* A Zsoltárkönyv befejező sora pedig „Dütsőség Istennek, Ámen" (150:3). Mai ismereteink alapján nem mondhatjuk, hogy magyar volt a szedő. Inkább korrektori tüsténkedés gyümölcse lehet egyes szavak egyöntetű módosulása. Az is lehetett, hogy a szedés kézzel írt exemplárból (nyomdakéziratból) történt.

Komáromi Csipkés György bibliafordítása mellett a genfi zsoltárok *lejdai* dallamközlésében (1685/1717) föltűnően gyakran hibás a záróhang, sőt 31 zsoltárdallamban csupán a *finális* hibás.[26] Nem lehet tudni, mi ennek az oka. A *finális* egy hanggal magasabb 26 zsoltárban, egy hanggal alacsonyabb szintén 26 zsoltárban, egy terccel magasabb egyszer, alacsonyabb kétszer. Összesen 55 zsoltárdallamban, illetve a *Pater noster* és a *Nunc dimittis* dallamában is hibás. Ez a dallamoknak közel a fele. Ebben a *lejdai* a németalföldi kiadásokhoz képest, sőt a hazai jobb kiadásokhoz mérve is messze elmarad a méltán elvárhatótól.

Hibás, egy hanggal alacsonyabb a kezdőhang egyszer, egyszer meg eggyel magasabb. Ez a hiba csak két zsoltárban bukkan föl. Strófa belsejében szintén hibás a dallamsor kezdőhangja néhány helyen. Másoddal mélyebb egyszer. Látszólagos szeptimugrás következik abból, hogy egy zsoltársor elején az előző sorhoz képest oktávlépés látható, holott itt ez nem megfordult hangjegy, hanem fölös, törölni kellett volna. Néha a megfordult hangjegy miatt hibás a sorkezdő hang. Egyszer magasabb kvinttel, máshol alacsonyabb szeptimmel, majd terccel alacsonyabb vagy magasabb.

Megfordult hangjegyek: A sor elején is előfordul ilyen, néhány további alkalommal pedig sor belsejében vagy sor végén bukkan föl. Az 59. zsoltár 6. sora végén láthatjuk, hogy a terccel mélyebb záróhang valójában helyes, ha nem fordult volna meg a *semibrevis.* Erre mindenkor gondolnunk kell, ahol ez lehetséges. Szekundelcsúszásnál lehetetlen a megfordult hangra gondolnunk. Kvarttal elcsúszott hang igen ritka. A 39. zsoltárnál csak a 60-ban találunk több ilyen hibát.

A zárósorból egyértelmű, milyen a megfordult vagy összecserélt sorrendű hangok hibája. Halmozottan ezt csak két zsoltárban találjuk. Egyszer a *finalis*t megelőző két *minima* előtt van a lezáró kettős vonal. Ezt a látszólag rejtélyes megoldást magyarázza, hogy a hangok sorrendje cserélődött, a záróhang pedig – amely egyébként is hibás – megfordult, nem fölfelé áll a *plica,* hanem lefelé. Talpra állítva és helyes sorrendben mindössze a *finalis* van egy hanggal mélyebben. Nem mindenütt ily nyilvánvaló, hogyan torzul el a dallamsor. Ez az utóbbi sor a Biblia egyes példányaiban hibátlan. Javítottak egyes nyomtatás folyamán észrevett hibákat. Lehet, hogyha sok példányt vizsgálhatnánk, több hiba javítását is megtalálnánk bennük.

Látszólagos ritmusváltozatok: 4 módosulást találunk. Kétszer *semibrevis* és *minima* cserélődött el: 85:3 (egy *semibrevis* helyett *minima*); 97:9 (*minima* helyett *semibrevis*); valamint két *minima* helyett két *semibrevis* látható két helyen: 21:6; és 115:2.

Több hibás hangot tartalmazó dallamsorok: a legtöbb zsoltárdallamban, ahol nemcsak a *finalis* vagy egyetlen hiba található, két hang hibás. 26 ilyen zsoltár van a kiadványban.[27] Fáradtság vagy fokozott figyelmetlenség (javítás elmaradása) miatt sorban több zsoltárdal-

[26] 2, 4, 5, 6, 10, 12, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 36, 37, 38, 41, 46, 51, 65, 79, 91, 96, 102, 113, 114, 125, 132.

[27] 39, 40, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 73, 85, 89, 92, 97, 100, 101, 105, 112, 115, 122, 123, 130, 136, 145, 147.

lam tartalmaz egynél több hibát. A szedő és a korrektor figyelmetlensége vagy fáradtsága mutatkozik az 50–60. zsoltár táján, ahol mindegyik dallamban van valamilyen apróbb vagy nagyobb hiba. Legtöbb hibás hang a föntebb is említett 60. zsoltárban van, összesen 7, viszont ennek a *finalis*a helyes. 3–6 hiba van még 11 zsoltárban.[28] *Hibátlan* 28 dallam.[29] Strófa közben (sor belsejében) *egyetlen* hanghiba van 23 zsoltárban.[30] Teljes errata-jegyzék nélkül is elég ennyi. Ha Szatmárnémeti Pap ismerte a kiadás hibáit, joggal bírálhatta őket. Ezzel együtt azonban kétségtelen, hogy az 1750-ben kinyomtatott Zsoltárkönyv a viszonylag jó kiadványokhoz tartozik, ha nem is éri el a németalföldi kiadások szintjét.

X. SOLTAR.

*Az Izraelnek ſzabadúlás-ért való könyörgéſe.*

Ire távozol tölünk UR Iſten
E' ſok ideig való inſégben
Illy meſzſze? és magad'mit rejted-el:/:
Miért hogy minket így felejteſz-el ?
Im' az iſtentelen kevélységgel
Kergeti a' ſzegényt és nyomorgatja,
Az önnön nyakába eſsék halója!
2 Mert ez iſtentelen ditſekedik,
Es gyönyörködik kivánságában :/:
Ditséri a' föſvényt, hizelkedik,
Iſtent káromlja fel-fúvalkodván,
A' kit meg-útál nagy hivságában;
Söt kevélységében így gondolkodik,
Hogy nintsen Iſten, azzal tsúfolódik.
3 Ö bolondságában úgy el-mégyen,
Erös itéletedet nem féli :/:

A 4 Es

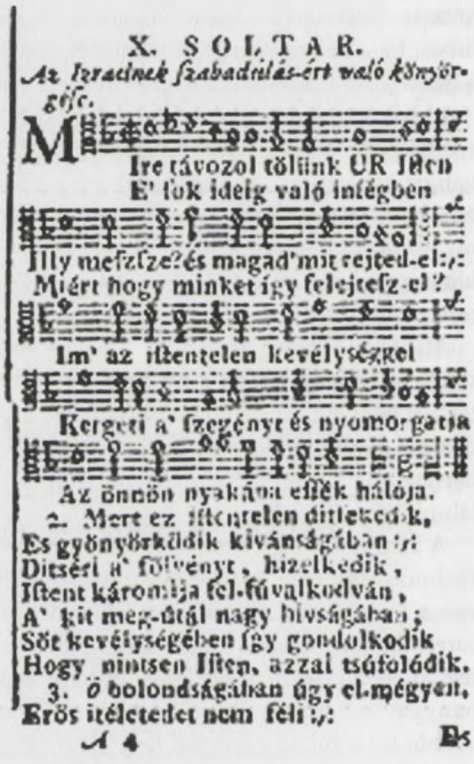

X. SOLTAR.

*Az Izraelnek ſzabadúlás-ért való könyörgéſe.*

Ire távozol tölünk UR Iſten
E' ſok ideig való inſégben
Illy meſzſze? és magad'mit rejted-el:/:
Miért hogy minket így felejteſz-el?
Im' az iſtentelen kevélységgel
Kergeti a' ſzegényt és nyomorgatja
Az önnön nyakába eſsék hálója.
2. Mert ez iſtentelen ditſekedik,
Es gyönyörködik kivánságában :/:
Ditséri a' föſvényt, hizelkedik,
Iſtent káromlja fel-fúvalkodván,
A' kit meg-útál nagy hivságában;
Söt kevélységében így gondolkodik
Hogy nintsen Iſten, azzal tsúfolódik.
3. Ö bolondságában úgy el-mégyen,
Erös itéletedet nem féli :/:

A 4 Es

1. kép (a) balra az 1750-es, 1. kép (b) jobbra az 1770-es kiadás 10. zsoltárának dallama. A kiadások szedésében vannak apró eltérések, de általában a 2. és 3. kiadás sorról sorra és beosztásában is követi az elsőt. A versek sorszáma után a 3. kiadásban van pont, az 1–2. kiadásban nincs. A custos a 3. kiadásban kurzív, az 1–2. kiadásban nem. A dallam helyes, a zárósor hajlítása egyik kiadásban sem tökéletes. Az 1. kiadásban összeér a két longa, plica nincs. A 3. kiadásban nem ér össze, az idegen anyanyelvű szedő nem tudta eldönteni, melyik hang melyik szótaghoz tartozik. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

[28] 21, 26, 39, 55, 59, 73, 91, 136, 138, 141, 147.

[29] 1, 3, 7, 9, 11, 16, 24, 35, 42, 43, 45, 66, 68, 78, 81, 87, 93, 103, 107, 110, 117, 121, 124, 128, 129, 134, 144, 150.

[30] 13, 30, 32, 33, 44, 49, 52, 74, 77, 80, 83, 84, 99, 119, 120, 122, 126, 133, 135, 137, 140, 146, 149.

3.

A kétféle (németalföldi és svájci) kiadás tipográfiai takarékossága és esztétikája, eltérései és azonosságai is figyelemre méltók, mivel a magyar bibliakiadások történetében erre ritkán terjedt ki a szakirodalom érdeklődése, a teológiai, egyháztörténeti, néha még a nyomdatörténeti közlemények többsége is sokszor csak jelentéktelen megjegyzésekkel intézi el a kérdést. Pedig az igényesség itt is tetten érhető.

A mintául szolgáló utrechti kiadások szedéstükre általában 155×98 mm; de helyenként a magasság 158 mm. Karcsúbb, ugyanolyan magas, de csupán 155×80 mm a szedéstükör (élőfejjel együtt) a bázeli kiadásokban. Kéthasábos az egész kötet, az elválasztó vonaltól a távolság alig egy pont. A bázeli kiadások betűje is kisebb, mint a Tótfalusi Kis Miklóst követő kiadásoké. A takarékos szedés azt jelenti, hogy nem alkalmazzák a fattyúsor szabályát, az itt látható ábrákon is látszik, hogy a legalsó sorba még bepréselik a zsoltár feliratát, a sorszám és a szöveg azonban már a következő hasáb tetején kezdődik. Tömörítik a szöveget, a zsoltár sorszáma előtt gyakran nem hagynak spáciumot. A 47. zsoltár szövegében például, ahol a dallam két rövid verssort foglal egybe, a 2. strófától kezdve egyetlen szövegsorba szedik a két rövidebb sort, csupán nagybetűs kezdéssel különítik el. Strófán belül ismétlődő dallamsor alá legtöbbször mindkét szövegsort alászedik. Mindenkor versszedéssel találjuk a teljes Zsoltárkönyvet, a hosszú sorokból álló strófáknál – ilyen a leghosszabb (tizenhármas) sorokból építkező 89. zsoltár – a következő sor végére tördelik az el nem férő szavakat. Ezt azért kell feltétlenül megemlítenünk, mert a gyülekezeti énekeskönyvben található genfi zsoltárok többségét ugyanakkor prózaszedéssel találjuk a legtöbb kiadásban.

Az *Amsterdami Biblia* (1645) Zsoltárkönyve abban is különbözik más kiadásoktól, hogy a rövid sorokból építkező zsoltárstrófák verssorait nem szedték párosával egy sorba. Ez nem jelentékeny terjedelmi bővülés, a vers strófaszerkezetét azonban valójában ez tükrözi.

A *lejdai* zsoltárok, azaz a Komáromi Csipkés Bibliája mellett nyomtatott Zsoltárkönyvben (1717) is érvényesül a tömörítés, a rövid dallam- és szövegsorokat takarékosan, párosával szedték. Annyi a különbség, hogy az ilyen kéthasábosan szedett zsoltároknál nagyobb spácium választja el az egy sorba szedett, de nem együvé tartozó sorokat, és a sorkezdeteknek a soron belül való egymás alá szedése is jobban mutatja a strófaszerkezet felépítését, s szebb is, mint az egyazon sorban folytatott, de nem alatt kezdett soroknál, ahogyan az utrechti kiadásokban vagy Tótfalusi Kis Miklósnál találjuk.

4.

Mit tehetett, miként boldogult az éneklő gyülekezeti tag, diák és kántor a Zsoltárkönyv hibás dallamsoraival? Ha zeneértő volt annyira, hogy meg tudta tanulni az ismeretlen dallamot a hangjegyes kiadványból, de nem volt más zsoltárkiadása, helyesbítette-e a hibákat?

A dallamokat legtöbben hallás után tanulták, emlékeztetőnek elegendő volt, ha az énekelni tudó hívek, deákok látták a zsoltárban azt, amit fejből ismertek. Tragikus félreolvasások és értelmezési ferdülések alakultak ki, ha valaki kottaolvasó volt ugyan, de a kellő tájékozottság és az összehasonlítási lehetőség hiánya miatt nem vehetett észre egyes hibákat. Hogyha nem hallás után tanulta és nem gyakorlatban ismerte meg a genfi zsoltárok dalla-

mát, hanem úgy tanulta vagy tanította meg könyvből, ahogyan a szeme előtt volt, akkor hibásan, a modalitást eltorzítva, rossz hangnemben tanította másoknak is. Ez Tótfalusi kiadásaival kapcsolatosan is fölvetődik, noha ő zeneileg sem volt tájékozatlan.

A liturgiának nem vált javára, mikor a dallamok többé nem az énekes fejében voltak, hanem a könyvben megírva, amit – ha kottaolvasó volt – olvasnia kellett *raptim,* nem kellett a dallamot fejből tudnia. Összehasonlításul itt látható az egyik németalföldi zsoltárkiadvány egy lapja.[31] Ebben a kiadványban a zsoltárkönyv *összes* verse fölött ott van a dallam, tehát a 119. zsoltárban 88-szor ismétlődik. Ez a kötetet és annak árát is vastagította. Ez a fajta nyomdai gyakorlat azonban rászorította a nyomdát a dallamok hozzáértő szedésére. Ez a Zsoltárkönyv egy Imhof kiadta bázeli francia Bibliához van kötve, ezt 1744-ben az egyik bázeli lelkész gondozta.[32] Vásárhelyi Judit már kimutatta, hogy a francia Ó- és Újszövetség előtt ugyanaz a fametszetes dúc látható, amelyet a kiadó a magyar kiadásban is alkalmazott.

Ez a két ellentétes példa, az 1645-ös és az 1717-es kiadvány szemléje megmutatja a bázeli kiadások viszonylagos értékét, és más oldalról világítja meg Szatmárnémeti Pap István bírálatának inkorrekt voltát. Nem tudhatjuk biztosan azt sem, hogy Szatmárnémeti Pap ismerte-e Maróthi zsoltárkiadásait. Ő maga sem lehetett kottaolvasó, zeneileg hozzáértő, mert mindezek ismeretében a bázeli kántorok teljesítményét sem hagyhatta volna szó nélkül. Törekvése helyes volt, de nem tudta megítélni, mit és hogyan helyesbítettek vagy rontottak tovább a bázeli kántorok és nyomdászok.

[31] *Es Psaumes de David, Mis en Vers François, Revue et approuvez par le Synode Walon des Provinces. Unies.* Amsterdam, Chez Pierre Mortier, M. D. CCXL.

[32] *La Sainnte Bible, avec des paralléles et des sommaires par David Martin... revue et corrigée par Pierre Roques...,* A Basle, Chés Jean Rodolphe Im-Hoff, Libraire, Imprimé par Sam. Aug. de la Carriere, 1744.

72 CXIII.CXIV.CXV. S O L T A R.

És életét ahoz rendeli,
Örök emlékezetben léfzen.
4 Es ő egy fzálat fem fél azon,
Hogy róla gonofz hir támadjon:
Reménysége néki az Iften,
És bátorságos az ő fzíve,
Míg meg-látja, hogy ellensége
Meg-büntetnek, esnek vefzélyben.
5 Javait híven ofztogatja,
A' fzükölködőket nem hagyja,
Kiből öregbül igazsága.
Az ő fzarva meg nem hanyatlik,
Sőt ékefen fel-emeltetik
Betsületes nagy méltóságra.
6 Hogy ezt látja az iftentelen,
Bofzfzonkodik rajta fzívében,
És ő nagy gonofz haragjában
Tsikorgatja fogait fzörnyen;
De ha meg-eped-is mérgében,
De el-véfz minden kívánsága.

CXIII. S O L T A R.

*Ditsőreti az Iftennek feléges váltának.*

A Z URat ti ő fzolgai
Ditsérjetek; mert érdemli,
Aldjátok fzent nevét mindnyájan:
Ditsértefsék fzent Felsége,
Most és örökkön örökké,
Ő fzent Neve áldafsék tifztán.
2 Nap-kelettől Enyéfzetig
Aldafsék neve mind végig;
Mert az UR a' magas mennyekben
Regnál minden pogányokon,
Nagy ditső hatalma vagyon,
Melly fellyül-hat a' fzép egeken.
3 De ki vólna hafonlatos
E' mi hatalmas Urunkhoz?
Kinél felségesb fohol nintsen,
A' ki mélyen el-alá-néz
Mindenre, valami hol léfz'
Itt e' földön, és fenn az égben.
4 A' fzegényt porból fel-véfzi,
Es a' sárból fel-emeli,
Allapatját fel-magafztalván,
Fel-ülteti végezetre
A' nagy Fejedelmek közzé
Az ő népe közt hazájában.
5 Az afszfzony' fzomorúságát
Ő magtalanság miatt,
Bóldog vigasságra fordítja,
Gyermekek' anyjává téfzi,
És fzép fiakkal fzereti,
Házát gyümölcstsel fzaporítja.

CXIV. S O L T A R.

*Hálá-adáfa az Izrael' népének.*

H Ogy Izrael ki-jött Egyiptomból,
Holott a' nép idegen nyelven fzóll;
Meg-téve Jákób' háza:
Júdát Iften magának fzentelé
Az Izraelt orfzágúl fel-vévé,
Ő lön nékie URa.
2 A' tenger ezt látván hátra-álla,
A' Jordán' vize félen fordúla,
Mint hátra fietének:
A' hegyek fzökdöftek mint a' kofok,
És a' halmok mint a' juh bárányok,
Magafan fzökdöséfnek. (hátra?
3 Mi lelt téged' tenger? mit téfz
Mi lelt téged' Jordán? ki üz vifszfza,
Hogy el-fzaladfz illy igen? (kák,
Mit fzöktetek hegyek mint bárány-
És ti halmok, mint a' kis juhotskák,
Miért fzöktök illy fennyen?
4 Az URnak haragos fzine előtt,
Jákób' Iftene' haragja előtt,
Mind e' föld meg-rettenjen!
Ki a' kőfziklát tó-vízzé téfzi,
A' kemény követ vízzé erefzti
Hatalmas erejében!

CXV. S O L T A R.

*Könyörgés a' meg-fzabadítás-ért, és vigafztalás a' balvány-imádó ellenség ellen.*

N Em nékünk, URam, nem
nékünk engedd, Hanem neved-
nek adj ditsőséget Kegyes igazsá-
god-ért: Mit tsúfolnának a' po-
gány népek? Mondván: Hol va-
gyon az ő Iftenek, Ki meg men-
tené őket?
2 De a' mi Iftenünk erejével
Valamit akar, mindent meg-mivel
Mind menyben és e' földen:
De fok hálványok a' pogányoknak
Aranyból ezüftből tsinálttatnak
Emberekuek kezekben. (nak,



72 CXIII.CXIV.CXV. S O L T A R.

És életét ahoz rendeli,
Örök emlékezetben léfzen.
4 Es ő egy fzálat fem fél azon,
Hogy róla gonofz hir támadjon:
Reménysége néki az Iften,
És bátorságos az ő fzíve,
Míg meg-látja, hogy ellensége
Meg-büntetnek, esnek vefzélyben.
5 Javait híven ofztogatja,
A' fzükölködőket nem hagyja,
Kiből öregbül igazsága:
Az ő fzarva meg nem hanyatlik,
Sőt ékefen fel-emeltetik
Betsületes nagy méltóságra.
6 Hogy ezt látja az iftentelen,
Bofzfzonkodik rajta fzívében,
És ő nagy gonofz haragjában
Tsikorgatja fogait fzörnyen;
De ha meg-eped-is mérgében,
De el-véfz minden kívánsága.

CXIII. S O L T A R.

*Ditsőreti az Iftennek feléges váltának.*

A Z URat ti ő fzolgai
Ditsérjétek; mert érdemli,
Aldjátok fzent nevét mindnyájan:
Ditsé.tefsék fzent Felsége,
Most és örökkön örökké,
Ő fzent Neve áldafsék tifztán.
2 Nap-kelettől Enyéfzetig
Aldafsék neve mind végig;
Mert az UR a' magas mennyekben
Regnál minden pogányokon,
Nagy ditső hatalma vagyon,
Melly fellyül-hat a' fzép egeken.
3 De ki vólna hafonlatos
E' mi hatalmas Urunkhoz?
Kinél felségesb fohol nintsen,
A' ki mélyen el-alá-néz
Mindenre, valami hol léfz'
Itt e' földön, és fenn az égben.
4 A' fzegényt porból fel-véfzi,
Es a' sárból fel-emeli,
Allapatját fel-magafztalván,
Fel-ülteti végezetre
A' nagy Fejedelmek közzé
Az ő népe-közt hazájában.
5 Az afszfzony' fzomorúságát
Ő magtalansága miatt,
Bóldog vigasságra fordítja,
Gyermekek' anyjává téfzi,
És fzép fiakkal fzereti,
Házát gyümölcstsel fzaporítja.

CXIV. S O L T A R.

*Hála-adáfa az Izrael' népének.*

H Ogy Izrael ki-jött Egyiptomból,
Holott a' nép idegen nyelven fzóll;
Meg téve Jákób' háza:
Júdát Iften magának fzentelé
Az Izraelt orfzágúl fel-vévé,
Ő lön nékie URa.
2 A' tenger ezt látván hátra-álla,
A' Jordán' vize félen fordúla,
Mind hátra fietének:
A' hegyek fzökdöftek mint a' kofok,
És a' halmok mint a' juh bárányok,
Magafan fzökdöséfnek. (hátra?
3 Mi lelt téged' tenger? mit téfz
Mi lelt téged' Jordán? ki üz vifszfza,
Hogy el-fzaladfz illy igen? (kák,
Mit fzöktetek hegyek mint bárány-
És ti halmok, mint a' kis juhotskák,
Miért fzöktök illy fennyen?
4 Az URnak haragos fzine előtt,
Jákób' Iftene' haragja előtt,
Mind e' föld meg-rettenjen!
Ki a' kőfziklát tó-vízzé téfzi,
A' kemény követ vízzé erefzti
Hatalmas erejében!

CXV. S O L T A R.

*Könyörgés a' meg-fzabadítás-ért, és vigafztalás a' balvány-imádó ellenség ellen.*

N Em nékünk, URam, nem
nékünk engedd, Hanem neved-
nek adj ditsőséget Kegyes igazsá-
god-ért: Mit tsúfolnának a' po-
gány népek? Mondván: Hol va-
gyon az ő Iftenek, Ki meg men-
tené őket?
2 De a' mi Iftenünk erejével
Valamit akar, mindent meg-mivel
Mind mennyen és e' földen:
De fok hálványok a' pogányoknak
Aranyból ezüftből tsinálttatnak
Emberekuek kezekben.

3 Szá-

2–3. kép a 113–115. zsoltár, balra: 1. kiadás (Bázel, 1750), 115:2:4–5 minima ~ semibrevis 3: záróhang #f; hanghiba nincs egyik zsoltárban sem. – Jobbra: 2. kiadás (Bázel, 1764), 113:2:2 semibrevis ~ minima, 4:1 semibrevis ~ minima; 114:6 záróhang semibrevis ~ minima; 115:2:4–5 minima ~ semibrevis 3: záróhang #f; a korábbi hibák tehát ismétlődnek.
Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

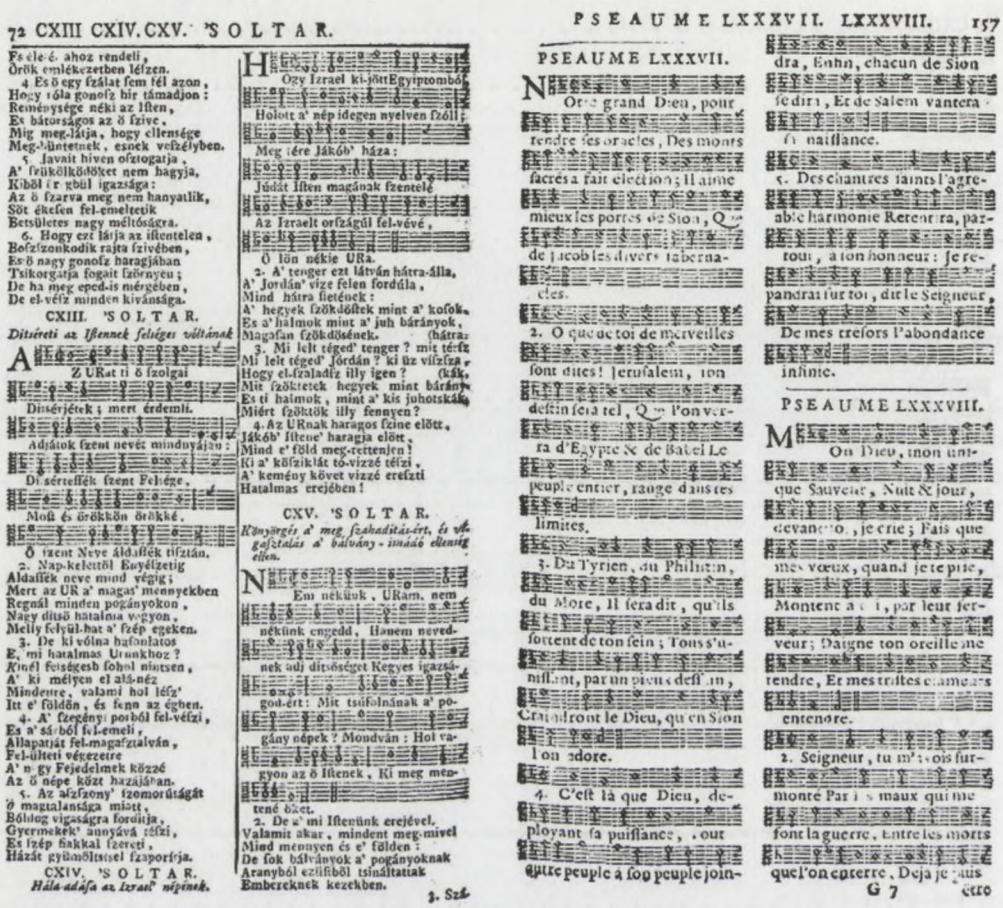
72 CXIII CXIV. CXV. 'S O L T A R.

Es éle-é. ahoz rendeli,
Örök emlékezetben léfzen.
4. Es ö egy fzálat fem fél azon,
Hogy igóla gonofz hir támadjon:
Reménysége néki az Iften,
Es bátorságos az ö fzive,
Mig meg-látja, hogy ellensége
Meg-büntetnek, esock vefzélyben.
5. Javait hiven ofztogatja,
A' fzükölködöket nem hagyja,
Kiből ir gbül igazsága:
Az ö fzarva meg nem hanyatlik,
Sőt ékefen fel-emeltetik
Betsületes nagy méltóságra.
6. Hogy ezt látja az Istentelen,
Bofzfzonkodik rajta fzivében,
Es ö nagy gonofz haragjában
Tsikorgatja fogait fzörnyen;
De ha meg eped-is mérgében,
De el-vész minden kivánsága.

CXIII. 'S O L T A R.

*Ditsöreti az Istennek feléges vólthának*

AZ URat ti ö fzolgai
Ditsérjétek; mert érdemli.
Adjátok fzent nevét mindnyájan:
Di sértessék fzent Felsége.
Most és örökkön örökké.
Ö fzent Neve áldassék tiszta.
2. Nap-kelettől Enyészetig
Áldassék neve mind végig;
Mert az UR a' magas' mennyekben
Regnál minden pogányokon,
Nagy dics hatalma vegyon,
Melly felyül-hat a' fzép egeken.
3. De ki vólna hasonlatos
E, mi hatalmas Urunkhoz?
Kinél feiségesb sohol nintsen,
A' ki mélyen el alá-néz
Mindenre, valami hol léfz'
Itt e' földön, és fenn az égben.
4. A' fzegénysi porból fel-vészi,
Es a' sárból fel-emeli,
Allapatját fel-magafztalván,
Fel-ülteti végezetre
A' n gy Fejedelmek közzé
Az ö népe közt házájában.
5. Az afszony' fzomorúságát
Ö magtalansága miatt,
Bóldog vigasságra fordítja,
Gyermekek' anyjává téfzi,
Es fzép fiakkal fzereti,
Házát gyümölcsivel fzaporítja.

CXIV. 'S O L T A R.

*Hála-adása az Izrael' népének.*

HOzy Izrael ki-jöttEgyiptomból,
Holott a' nép idegen nyelven fzólt;
Meg idre Jákób' háza:
Júdát Isten magának fzentelé
Az Izraelt orfzágúl fel-vévé,
Ö lön nékie URa.
2. A' tenger ezt látván hátra-álla,
A' Jordán' vize felen fordúla,
Mind hátra fietének:
A' hegyek fzökdöltek mint a' kosok,
Es a' halmok mint a' juh bárányok,
Magafan fzökdöséneck. (hátra:
3. Mi lelt téged' tenger? mit tétz
Mi lelt téged' Jordán? ki üz vifszfza,
Hogy el-fzaladtz illy igen? (kák,
Mit fzöktetek hegyek mint bárány
Es ti halmok, mint a' kis juhotskák,
Miért fzöktök illy fennyen?
4. Az URnak haragos fzine előtt,
Jákób' Istene' haragja előtt,
Mind e' föld meg-rettenjen!
Ki a' kőfziklát tó-vizzé tétzi,
A' kemény követ vizzé eretzti
Hatalmas erejében!

CXV. 'S O L T A R.

*Könyörgés a' meg fzabadításért, és vígafztalás a' bálvány-imádó ellenség ellen.*

NEm nékünk, URam, nem
nékünk engedd, Hanem neved-
nek adj ditsöséget Kegyes igazsá-
god-ért: Mit tsufolnának a' po-
gány népek? Mondván: Hol va-
gyon az ö Istenek, Ki meg mén-
tené őket.
2. De a' mi Istenünk erejével,
Valamit akar, mindent meg-mivel
Mind mennyen és e' földen:
De fok bálványok a' pogányoknak
Aranyból ezüstből tsinálttatnak
Embereknek kezekben.

3. Szá-


PSEAUME LXXXVII. LXXXVIII. 157

PSEAUME LXXXVII.

Nôtre grand Dieu, pour
tendre tes oracles, Des monts
facrés a fait election; Il aime
mieux les portes de Sion, Que
de jacobites divers tabernacles.
2. O que de toi de merveilles
ſont dites! Jeruſalem, ton
deſtin ſera tel, Que l'on ver-
ra d'Egypte & de Babel Le
peuple entier, rauge dans tes
limites.
3. De Tyrien, de Philiſtin,
du More, Il ſera dit, qu'ils
ſortent de ton ſein; Tous s'u-
niſſant, par un pieux deſſein,
Craindront le Dieu, qu'en Sion
l'on adore.
4. C'eſt là que Dieu, de-
ployant ſa puiſſance, tout
autre peuple à ſon peuple join-
dra, Enfin, chacun de Sion
ſe dira, Et de Salem vantera
ſa naiſſance.
5. Des chantres ſaints l'agre-
able harmonie Retentira, par-
tout, a ton honneur: Je re-
pandrai ſur toi, dit le Seigneur,
De mes treſors l'abondance
infinie.

PSEAUME LXXXVIII.

MOn Dieu, mon unique Sauveur, Nuit & jour,
devant toi, je crie; Fais que
mes vœux, quand je te prie,
Montent a toi, par leur fer-
veur; Daigne ton oreille me
tendre, Et mes triſtes clameurs
entendre.
2. Seigneur, tu m'as mis ſur-
monté Par tes maux qui me
font la guerre, Entre les morts
quel'on enterre, Deja je ſuis
compté

G 7 étro

4–5. kép balra a 113–115. zsoltár, 3. kiadás (Bázel, 1770), 4:1 semibrevis ~ minima; 115: 2:4–5 minima ~ semibrevis; 3: záróhang #f; a korábbi hiba megmaradt.
Jobbra: Imhof 1744. évi francia Bibliája, a hozzá kötött Zsoltárkönyv (Amsterdam, 1740) egy lapja, az 5-strófás zsoltár mindegyik verse fölött van dallam.
Az első strófa hanghibája 87:4:9 ↓1 f~e (a többi strófában helyes).
Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Bódiss Tamás

# A GENFI EGYHÁZ ZSOLTÁRÉNEKLÉSI RENDJE

A genfi psalterium keletkezésének kor- és műfajtörténeti összefüggéseit nem szükséges itt részletesebben körvonalazni, megtették azt már sokan. Annyi bizonyos, hogy a 16. század elején se szeri se száma a zsoltárátköltéseknek, de alig van a genfihez mérhető, teljességre törekvő zsoltárgyűjtemény. A lutheri és a magyarországi reformációban is születtek zsoltáros énekek, ezek azonban – az unitárius kezdeményezések kivételével – nem álltak össze teljes psalteriummá. Ennek egyik oka kétségtelenül az lehetett, hogy az istentiszteleti liturgiában megmaradtak a középkori szertartások alapelemei – így a psalmodizált zsoltározás is – és a dicséretekkel együttvéve jóval kevesebb verses zsoltárra volt szükség a gyülekezeti gyakorlatban.

Genf városában másképp alakult a helyzet. Még 1535 nyarán – tehát egy évvel Kálvin odaérkezése előtt – a tanács rendelettel beszüntette a római misét. Nemcsak azt fontos hangsúlyozni itt, hogy mindez Kálvintól függetlenül történt, hanem azt is, hogy e lépés megtételében inkább a Savoyai-dinasztia befolyása elleni szabadságharc, mint a szakrális vagy teológiai-dogmatikai indítékok játszottak szerepet. A misével együtt megszűnt a kórusra épülő latin gregorián ének és az ahhoz kapcsolódó műzene is, így a teljes istentiszteleti rendet újra kellett formálni. A genfi zsoltárkönyv későbbi létrejöttét Kálvin – már az *Institutió*ból megismert – következetes és átfogó gondolkodásán kívül ezek az adottságok tették szükségessé.

A betiltott római szertartást Guillaume Farel 1533-as – Neuchatelben kiadott – liturgiája váltotta fel,[1] Kálvin odaérkezésekor is eszerint zajlott az istentisztelet.

I.
Közbenjáró ima
Úri imádság
Prédikáció
Intés

II.
Tízparancsolat
Úrvacsorai oktatás és kiközösítés
Közgyónás

[1] Genfi kiadása 1538-ban *Ordre et maniere* címmel jelent meg. Lásd FEKETE Károly, *Kálvin és az istentisztelet = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásairól*, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., Kálvin, 2009, 160–161.

Úri imádság
Apostoli Hitvallás
Bűnbocsánat-hirdetés

III.
Szereztetési igék
Rövid oktatás és meghívás
A jegyek kiosztása
Közbenjáró imádság és záró intelmek
Áldás

Farel rendjében liturgiai elemként semmilyen ének sem található. Ezt pótlandó Kálvin az éneklés jelentőségét az 1537. évi *Cikkelyek (Articles sur le Gouvernement de l'Eglise)* második szakaszában úgy fejezte ki, hogy a zsoltáréneklést a „jól szervezett és szabályozott egyház" működésének öt legfontosabb összetevője közé emelte.[2] Genfi munkásságának igen rövidre sikerült első időszaka azonban nem tette lehetővé énekeskönyv kiadását.

Kálvint 1538 húsvétját követően száműzték Genfből, de csak szeptemberben érkezett Strasbourgba, ahol a menekültek gyülekezetének pásztorává választották.[3] November 1-jén – a gyülekezet történetében először – anyanyelven tartott úrvacsorai istentiszteletet, majd a következő évben jelent meg *Aulcuns Psaumes et Cantiques mis en chant* címmel az első énekgyűjtemény 19 zsoltárral és 3 más istentiszteleti énekkel.

A strasbourgi liturgiai rendben már szerepelt az éneklés.[4] A gyülekezet a tízparancsolatot, majd – az igehirdetés és imádság után – valamely zsoltárt énekelte, a hitvallás és Simeon éneke *(Nunc dimittis)* pedig az úrvacsora alkalmain kapott helyet.

Előfohász (A mi segítségünk...)
Bűnvallás
Bibliaolvasás
Feloldozás
Ének (A Tízparancsolat első táblája.)
(Minden parancsolatot Kyrie eleison követ.)
Imádság
Ének (A tízparancsolat második táblája.)
Imádság
Textus és Igehirdetés

[2] „A zsoltárok arra késztetnek, hogy szívünket Istenhez emeljük, és arra buzdítanak, hogy magasztaló szavakkal hívjuk segítségül és dicsőítsük szent nevét."

[3] Hogy volt-e már ott gyülekezet vagy Kálvin alapította, erről az eltérő adatok miatt megoszlanak a vélemények. Legvalószínűbb lehet, hogy Farel már évekkel korábban a strasbourgi menekültek gondját viselte és talán épp az ő tanácsára vagy közbenjárására hívták meg Kálvint, aki valóban gyülekezetté formálta a közösséget. Farel valóban nem viselte a strasbourgi prédikátor címet. FEKETE, *i. m.*, 163.

[4] *Uo.*, 161–162.

Nagy imádság
Úri ima
Zsoltáréneklés
Ároni áldás

Genfbe történő visszatérését (1541. szeptember 13.) követően egy éven belül jelent meg Kálvin híres liturgiás könyve is (*La forme des prieres et chantz ecclesiasti...* azaz *Az egyházi imádságok és énekek formája...*), melyben 35-re emelkedett a közzétett zsoltárok száma. A zsoltárok egy év múltán önállóan is napvilágot láttak, míg a liturgia 1545-ben Strasbourgban jelent meg ismét. A genfi rendtartást – miképpen a korábbiakat is – Fekete Károly tanulmánya alapján közöljük: [5]

A genfi istentisztelet rendje:
Előfohász
Bűnvalló imádság
Zsoltáréneklés
Imádság
Textus és igehirdetés
Imádság
Úri ima parafrázisa
Ének
Ároni áldás

Úrvacsora esetén:[6]
Nagy egyházi ima
Miatyánk
Apostoli hitvallás
A szereztetésről szóló tudósítás
Exhortatio
Sursum corda prefatióval
Kiosztás
Hálaadó ima
(1545-től a Nunc dimittis éneklése.)
Ároni áldás

[5] *Uo.*, 162.

[6] Az úrvacsorai részt a liturgiás könyv az első résztől elválasztva, később közli, de ennek Fekete Károly szerint csupán a genfi gyakorlatra visszavezethető praktikus okai vannak. A prédikációs rész és az úrvacsora egységét és egybetartozását Kálvin számtalan helyen hangsúlyozta a heti rendszerességű úrvacsorázás kívánalmát kifejtve.

A negyvenes évek közepére már 49 zsoltár elkészült, így logikusnak látszott azok éneklési rendbe foglalása. Ez Draskóczy László szerint[7] 1546-ra, más források szerint[8] 1549-re datálható, amikor a genfi tanács rendeletére kiakasztottak a templomok falára egy táblázatot. Ha meggondoljuk, hogy Loys Bourgeois 1545-től működött Genfben, könnyen elképzelhető, hogy a zsoltárok énekrendbe foglalása előbb vagy utóbb, de az ő kezdeményezésére vagy közreműködésével valósult meg.

1551-ben a 83 zsoltár megjelenésekor 28, majd a teljes psalterium megjelenésekor ennél kevesebb, 25 hétre elosztott zsoltárrend született. Utóbbi, amely az 1562-es kiadás része, magyarul is megjelent a fent említett jegyzeten kívül a *Psalterium Ungaricum* 2003-as újabb kiadásában,[9] valamint a Goudimel-zsoltárok egy évvel korábban publikált kötetében.[10]

A genfi liturgia 25 hét alatt a heti három istentisztelet mindegyikén négy éneklési lehetőséget biztosított. A három istentisztelet – vasárnap délelőtt és este, valamint hét közben szerda este – mindegyike azonos liturgiájú, így az éneklés is azonos szerepet kapott benne. Két zsoltárra volt lehetőség a második harangszót követően, majd 1-1 zsoltárt énekeltek a prédikáció előtti és azt követő részben, így a teljes zsoltárkönyvet 300 részre kellett felosztani.

A szerdai vagy csütörtöki (Genfben később az utóbbi) hétközi istentisztelet a kálvini irányt követő egyházak máig megmaradt hagyománya. Magyarországon nagyobb gyülekezetekben ma is van hétközi istentisztelet (számos helyen bibliaórává alakult), de a genfi liturgia egy további jellegzetessége hagyományőrző falusi eklézsiákban a legutóbbi időkig élt: a harangszó utáni – vagy közbeni – gyülekező ének. Ravasz László 1927-es ágendájában – nyilván az általános szokást alapul véve – akként rendelkezett, hogy a második és harmadik harangszó között az iskolás gyermekek foglalják el helyüket a kántor vezetésével a templomban, és a harmadik harangszókor (istentisztelet kezdete előtt 10 perccel) kezdjék meg „az előkészítő vagy gyülekező éneklést s ebben a gyülekező hívek is részt vesznek".[11]

[7] *Himnológia jegyzet,* összeáll. Draskóczy László, Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2001, 52–53.

[8] Emily Brink, *A Reformed Approach to Psalmody: The Legacy of the Genevan Psalter* = http://www.calvin.edu/worship/lit_arts/psalms_hymns/reformed_psalmody.php

[9] *Psalterium Ungaricum: Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira,* szerk. Bede Anna, Bólya József, Jeney Zoltán, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinata, 2003.

[10] Claude Goudimel, *Zsoltárok 1565,* szerk. Bólya József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinata, 2002.

[11] *Ágenda: A Magyar Református Egyház liturgiás könyve,* szerk. Ravasz László, Bp., 1927 (Református Egyházi Könyvtár, 15), 42.

Az 1562-es genfi zsoltáréneklési rend táblázatba foglalt áttekintése

| Hét | Vasárnap reggel második harang után | Vasárnap reggel prédikáció előtt-után | Vasárnap este második harang után | Vasárnap este prédikáció előtt-után | Szerda este második harang után | Szerda este prédikáció előtt-után |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. | 6,1-5 | 7,1-4 | 18,1-3 | 1 | 18,8-11 | 3 |
| | 6,6-10 | 7,5-9 | 18,4-7 | 5 | 18,12-15 | 4 |
| 2. | 21,1-7 | 11 | 22,1-3 | 19,1-3 | 22,8-11a | 5,1-5 |
| | 21,8-13 | 12 | 22,4-7 | 19,4-7 | 22,11b-16 | 5,6-12 |
| 3. | 29 | 16,1-3 | 31,9-13 | 8,1-4 | 35,1-4 | 9,1-5 |
| | 31,1-8 | 16,4-6 | 31,14-19 | 8,5-9 | 35,5-8 | 9,6-10 |
| 4. | 35,9-13 | 17,1-4 | 37,6-10 | 19,1-3 | 37,15-20 | 9,11-15 |
| | 37,1-5 | 17,5-8 | 37,11-14 | 19,4-7 | 38,1-5 | 9,16-20 |
| 5. | 38,6-11 | 25,1-4 | 38,17-22 | 14 | 44,5-9 | 10,1-4 |
| | 38,12-16 | 25,5-10 | 44,1-4 | 24 | 44,10-14 | 10,5-9 |
| 6. | 45,1-4 | 26,1-5 | 48,1-3 | 23 | 52 | 13 |
| | 45,5-8 | 26,6-12 | 48,4-6 | 47 | 53 | 43 |
| 7. | 55,1-6 | 27,1-3 | 57,1-3 | 49,1-4 | 58,1-4 | 32,1-3 |
| | 55,7-12 | 27,4-7 | 57,4-7 | 49,5-7 | 58,5-8 | 32,4-6 |
| 8. | 60,1-3 | 28 | 63,1-3a | 46,1-3 | 66,1-5 | 42,1-4 |
| | 60,4-7 | 36 | 63,3b-7 | 46,4-6 | 66,6-10 | 42,5-7 |
| 9. | 67 | 30,1-4 | 68,4-7 | 50,1-4 | 68,11-13 | 51,1-4 |
| | 68,1-3 | 30,5-8 | 68,8-10 | 50,5-9 | 68,14-17 | 51,5-9 |
| 10. | 69,1-3 | 33,1-3 | 69,8-10 | 33,7-9 | 70 | 41,1-3 |
| | 69,4-7 | 33,4-6 | 69,11-14 | 33,10-11 | 71,1-9 | 41,4-7 |
| 11. | 71,10-13 | 34,1-3 | 72,1-5 | 34,8-11 | 74,1-8 | 56,1-3 |
| | 71,14-18 | 34,4-7 | 72,6-11 | 61 | 74,9-22 | 56,4-6 |
| 12. | 75. | 39,1-4 | 78,9-12 | 62,1-4 | 78,21-25 | 59,1-5 |
| | 78,1-8 | 39,5-8 | 78,13-20 | 62,5-8 | 78,26-33 | 59,6-10 |
| 13. | 78,34-36 | 40,1-4 | 80,6-11 | 84,1-3 | 81,12-18 | 64,1-5 |
| | 80,1-5 | 40,5-8 | 81,1-11 | 84,4-6 | 82 | 64,6-10 |
| 14. | 83,1-10 | 73,1-4 | 89,5-8 | 73,10-14 | 89,13-16 | 77,1-5 |
| | 89,1-4 | 73,5-9 | 89,9-12 | 98 | 89,17-20 | 77,6-11 |
| 15. | 96,1-4 | 90,1-4 | 99 | 91,1-4 | 104,1-4 | 79,1-4 |
| | 96,5-9 | 90,5-9 | 100 | 91,5-8 | 104,5-9 | 79,5-7 |
| 16. | 104,10-13 | 102,1-4 | 105,1-4 | 102,10-12 | 105,13-15 | 86,1-4 |
| | 104,14-18 | 102,5-9 | 105,5-8,9-12 | 102,13-16 | 105,17-24 | 86,5-9 |
| 17. | 106,1-3 | 103,1-6 | 106,8-11 | 92,1-4 | 106,16-18 | 88,1-5 |
| | 106,4-10 | 103,7-11 | 106,12-15 | 92,5-8 | 106,19-26 | 88,6-11 |
| 18. | 107,1-5a | 118,1-3 | 107,12-16 | 118,8-10 | 108 | 94,1-5 |
| | 107,5b-11 | 118,4-7 | 107,17-22 | 118,11-14 | 109,1-6 | 94,6-12 |
| 19. | 109,7-12 | 116,1-5 | 111-1-3 | 115,1-4 | 112 | 85 |
| | 109,13-17 | 116,6-11 | 111,4-6 | 115,5-9 | 114,117 | 120 |
| 20. | 119,1-4 | 145,1-3 | 119,9-12 | 97,1-3 | 119,17-20 | 123 |
| | 119,5-8 | 145,4-7 | 119,13-16 | 97,4-7 | 119,21-24 | 124 |

| Hét | Vasárnap reggel második harang után | Vasárnap reggel prédikáció előtt-után | Vasárnap este második harang után | Vasárnap este prédikáció előtt-után | Szerda este második harang után | Szerda este prédikáció előtt-után |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 21. | 119,25-28 | 101 | 119,33-36 | 87 | 119,41-44 | 125 |
| | 119,28-32 | 54 | 119,37-40 | 110 | 119,45-48 | 129 |
| 22. | 119,49-52 | 20 | 119,57-60 | 113 | 119,65-68 | 142 |
| | 119,53-56 | 126 | 119,60-64 | 137 | 119,69-72 | 95 |
| 23. | 119,73-76 | 127 | 119,81-84 | 146,1-4 | 131 | 143,1-6 |
| | 119,77-80 | 128 | 119,85-88 | 146,5-8 | 132 | 143,7-12 |
| 24. | 133. | 130 | 135,1-7 | 147,1-4 | 136,1-12 | 144,1-4a |
| | 134. | 138 | 135,8-12 | 147,5-10 | 136,13-26 | 144,4b-7 |
| 25. | 139 | 121 | 141 | 76 | 149 | 65,1-5 |
| | 140 | 122 | 148 | 93 | 150 | 65,6-9 |

Az énekrendet tanulmányozva megállapítható, hogy a zsoltárok lényegében emelkedő számsorrendben követik egymást. Az első zsoltár az első héten, az utolsó a 25. héten kerül sorra, az egészen belül mégis elenyésző a közvetlen egymást követő zsoltárok száma. Ez rögtön felveti a kérdést: vajon milyen logika mentén szerveződik ez a rend, mi jellemzi a zsoltárok egymásutániságát? Van-e ennek valamilyen korábbi párhuzama, hagyománya?

A két évezredes keresztyén egyház zsoltáréneklési rendje alapvetően két vonal mentén rendeződik. Az egyik az ünnepi vagy napszaki, vagyis az alkalomhoz kötött rend. Egyes zsoltárok (mint pl. a 21/22. zsoltár, melynek kezdő szavaival szólt Jézus a keresztfán) már az újszövetségi kontextusban is adott naphoz kötődnek, mások az évszázadok során kapcsolódtak egy vagy több adott ünnepnaphoz. A másik zsoltáréneklési rendező elv Szent Benedek regulájára visszavezethetően a teljes zsoltárkönyv hetenkénti – vagy adott időszak alatti – kurrens, azaz folyamatos végigéneklése. Ez a liturgikus gyakorlatban elsősorban a zsolozsmaórák, főként az éjszakai virrasztás (1–109. zsoltárok), illetve az esti vesperás (11–150. zsoltárok) keretében valósult meg. A zsoltáréneklés benedeki hagyományát követő, de igen változatos módjairól Dobszay László írt összefoglaló ismertetést *A zsoltárok elrendezése a zsolozsmaimádságban*[12] címmel. Ezek tanulmányozásából is látható, hogy a teljes zsoltár végigéneklése sem a következetes (1-től 150-ig tartó) egymásutániságban valósult meg. Egyes zsoltárok – napszaki, bűnbánati vagy éppen profetikus jelentőségük miatt – kiemelt vagy állandó helyet kaptak, míg a liturgia más részében folyamatos haladású a zsoltáréneklés.

A középkori zsolozsmagyakorlathoz hasonlóan a genfi zsoltárrend is a teljes psalteriumot tartalmazza, de az istentiszteleti alkalmak alapvetően eltérő jellege miatt további párhuzamokat nem sikerült felfedezni.

Nem igazolható a genfi zsoltárrend szerveződése a zsoltárok időrendi keletkezésével sem. Az első Béze-zsoltárt (21.) már a 2. héten megtaláljuk, Marot zsoltárai közül a 130. és a 139. a 24. héten található, de a legutolsóként elkészült – csak az 1562-as kiadásban közölt – zsoltárok (pl. 48.) is már a 6. héten szerepet kapnak.

[12] DOBSZAY László, *A zsoltárok elrendezése a zsolozsmaimádságban*, Magyar Egyházzene, 9(2002), 229–247.

Összevethető zsoltáréneklési rend hiányában magából a zsoltárrendből indulnak ki az alábbi megállapítások:

Az istentiszteletek során 65 zsoltárt megbontatlanul, egyvégtében énekeltek végig, ezek közül azonban kettőt (114. és 117.) egybevonva énekeltek. A hosszabb zsoltárok osztását megjelölték az énekeskönyvben. Az osztott zsoltárok közül 62 kétfelé, 7 háromfelé, 12 négyfelé lett vágva. A 68. és 89. zsoltár ötfelé, a 78. és 106. hatfelé, a 119. pedig 22 részre osztva szerepel a zsoltárrendben.[13] Jól látható az is, hogy ez utóbbi zsoltár 11 egymást követő istentisztelet „gyülekező énekét" alkotta a 20-23. héten.

Az osztott zsoltároknál legtöbbször 4-6 vers került egy alkalomra. Előfordul ugyan 3 verses osztás is (33. zsoltár), de nem ritka az egybe vett 7-8 vers (pl. 135,1–7 vagy 31,1–8), a 136. zsoltár 26 versét pedig két részletben énekelték végig. (1–12 illetve 13–26 versek.)

Meglepő, hogy négy zsoltárnál (22, 63, 107, 144.) strófa közbeni osztást találunk egy-egy helyen. Ezek a zsoltárok mind félversszakkal végződnek, így a strófa közepén alkalmazott megállás két ízben is megvalósul. Szokatlanságot legfeljebb csak a dallam második felétől induló – a korábban abbahagyott – félvers folytatása jelenthet.

Manapság, amikor a református énekeskönyv megújítási folyamatának kezdetén már komoly kérdés, kell-e az új énekeskönyvbe a zsoltárok teljessége, különösen hasznos lehet a genfi zsoltárrend ide vonatkozó néhány tanulságát is kiemelni.

1. A genfi istentiszteleten a zsoltárokat nem az igehirdetéshez választották, hanem attól független rend szerint énekelték, ez biztosította a psalterium teljességének használatát.

A *lectio continua* kálvini elve szerint a teljes írás, a zsoltárrend tanúsága szerint pedig a teljes zsoltárkönyv helyet kapott a genfi istentiszteleten. A két elv egymástól függetlenül működött és érvényesült, mindkettő megőrizte önállóságát.

2. A genfi énekrend ma is vállalható számú strófákra osztja fel a zsoltárokat. A zsoltárok csaknem fele egyvégtében elhangzott, más részük kettéosztva a prédikáció előtt és után.

3. A teljes zsoltárkönyv használata csak előre átgondolt, megszabott rend segítségével képzelhető el. Ezt a mai református énekeskönyv szerkesztője, Csomasz Tóth Kálmán is belátta, amikor egy 1946-os zsinati előterjesztésben így fogalmaz: „Ennyire változatos, és tartalmának jelentős részében ennyire ismeretlen énekeskönyv anyagát a mai átlagos magyar református gyülekezet [...] semmiképpen sem tudja kellőképpen kimeríteni, kihasználni. [...] Célszerű volna valamilyen zsoltárperikópa rendet kidolgozni, egyelőre fakultatíve. Ennek kerete módot nyújtana arra, hogy minden homiliás istentisztelet [...] rendjében állandó helyet nyerjen a zsoltáréneklés [...] Az előbbinek már említett módon elkészítendő tervét bizonyos határidőig fakultatíve bevezetni, ennek letelte után egységesen kötelezővé tenni."[14] Érdemes lenne elődeink példájára és gondolataira építeni a jövőt.

[13] Kétfelé osztott zsoltárok: 2, 5, 6, 7, 8, 10, 16, 17, 19, 21, 25, 26, 27, 30, 32, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 74, 77, 79, 80, 81, 84, 86, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 103, 111, 115, 116, 135, 136, 143, 144, 145, 146, 147.

Háromfelé osztott zsoltárok: 31, 34, 35, 44, 71, 73, 109.

Négyfelé osztott zsoltárok: 9, 18, 22, 33, 37, 38, 69, 102, 104, 105, 107, 118.

[14] Bódiss Tamás, *Csomasz Tóth Kálmán himnológiai öröksége: Az 1948-as magyar református énekeskönyv szerkesztési munkáinak megindulása, elvi alapvetése,* Magyar Egyházzene, 8(2000–2001), 229–235, és Református Egyház, 54(2002), 34–36.

Bellágh Rózsa

# EGY EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYV KÜLÖNÖS SORSA

A könyveknek megvan a maguk sorsa: igaz ez Nagy Géza *A református egyház története 1608–1715* című munkája esetében is.[1] Ez a sors a megírás első pillanataival kezdődik, és fordulóponthoz érkezik, amikor – túljutva a kiadás nehézségein – találkozik az olvasóval. De vajon mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy ez a találkozás létrejöjjön?

A Református Egyházi Könyvtár című sorozatban jelent meg Révész Imre *Magyar református egyháztörténet* című munkájának első kötete (Debrecen, 1938), amely a reformáció korának eseményeit tárgyalja 1608-ig, s magában is önálló egész. A tervek szerint ezt további három követte volna, de mivel az időközben püspökké választott szerző a következő kötet megírását már nem tudta vállalni, a szerkesztőbizottság Nagy Géza kolozsvári teológiai tanárt, egyháztörténészt kérte fel, hogy folytassa a megkezdett művet, és írja meg a 17. századi magyar református egyház történetét, azaz az ellenreformáció korának református egyháztörténetét. Révész Imre kezdettől fogva támogatta Nagy Géza vállalkozását. Egyik levelében ezt írta: „Úgy fogom gondozni ezt az ügyet, sőt jobban, mintha a saját magam munkájáról lenne szó."[2] A Református Egyházi Könyvtárbizottság tervbe vette a 3. kötet, vagyis a 18. század egyháztörténetének megíratását és megjelentetését is, de ez csak terv maradt.

Nagy Géza lelkészcsaládból származott.[3] 1887-ben született Kutyfalván (Maros megye), ahol az édesapja Nagy Domokos, református lelkész, majd tíz éven keresztül a küküllői egyházmegye esperese volt. Középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte 1904-ben, majd a kolozsvári Református Teológián tanult 1904-től 1908-ig, miközben filozófiát is hallgatott az egyetemen. A kolozsvári diákévek után az 1908–1909-es tanévben a berlini egyetem hallgatója lett. A századfordulón ez az intézmény, és benne a teológiai fakultás is, fénykorát élte. A fiatal Nagy Géza nemcsak a legfrissebb kiadású könyveket vehette kézbe, hanem a kor legkiválóbb protestáns teológusait is megismerte. A következő tanulmányi évben a bázeli egyetem teológiai karán tanult. Itt vallásfilozófiai, egyház- és teológiatörténeti előadásokat hallgatott. Ugyanakkor alkalma nyílott megismerkedni az ekkor formálódó keresztyén szocializmus és a vallásos szocializmus eszméivel. Itt szerzett tapasztalatait később tanulmányaiban dolgozta fel. Még az 1910-es évek elején írta meg *A keresztyénség jövője* című munkáját, amely azonban csak 1922-ben jelent meg. A vallásfilozófiai írás talán

[1] NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, I–II.

[2] Kézirat. Nagy Géza és Révész Imre levelezése a Nagy család tulajdonában van.

[3] Életéről és munkásságáról részletesen lásd BALOGH Béla, *Nagy Géza 1887–1971 = Akik jó bizonyságot nyertek: A Kolozsvári Református Theologia tanárai, 1895–1946*, Kolozsvár, 1996, 337–368.

legértékesebb fejezete az, amely a *Keresztyénség és a szociális kérdés* címet viseli. Hogy a 21. században is mennyire időszerűek Nagy Géza gondolatai, azt alátámasztják a következő sorok:

> Ma meg kell látnunk azt, hogy a keresztyénség szociális elveinek kidolgozása és minél hívebb megvalósítása nemcsak a kor követelménye, hanem kötelesség is azzal az emberiséggel szemben, kit az ő súlyos társadalmi válságában a keresztyénség magára nem hagyhat. Akár tetszik, akár nem a keresztyén szeretet nem tudja sem megnyugtatni, sem kiélni magát teljesen a jótékonyság, a belmisszió és az oltalmazás munkáiban, annak új otthont kell találnia a szociális tevékenységben. Arnold Böcklin, svájci festőművész híres képe, a halaknak prédikáló szerzetes, ki nem látja, hogy alant a mélységben mint folyik a létért való küzdelem, a nagy halak miként nyelik el a kisebbeket, elég sokáig példázta a keresztyén egyház vakságát a társadalmi bajokkal szemben. Most neki is alá kell szállnia a mélységbe, és gondoskodnia kell az itt élő lelkek sorsáról is. De hát vajon képes-e erre?[4]

A berlini és bázeli évek döntő hatást gyakoroltak Nagy Géza személyiségére, gondolkozására, életre szóló indítást nyert a teológiai tudományok szolgálatára.

Hazatérése után a külföldet járt, nagyműveltségű fiatal pap vidéki lelkipásztorságot vállalt. Kezdetben esperesi segédlelkészként tevékenykedett édesapja, Nagy Domokos mellett; 1912-től pedig már önálló szolgálatot vállalt Székelyszenterzsébeten (Udvarhelyi egyházmegye, ma Hargita megye), ahol 14 évig (1912–1925 között), majd Magyarbikalon (Kalotaszeg, Kolozs megye), ahol 3 évig szolgált (1925–1927). A lelkészi munka mellett a teológiai tudományok is érdekelték, mindig lépést tudott tartani az európai tudományossággal. Az első világháború idején tábori lelkészként, hadnagyi rangban szolgált Debrecenben, majd Bécsben. A háború utáni impériumváltozás során a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyar értelmiségnek, de Erdély egészének is új problémákkal kellett szembenéznie. A lelkészek igyekeztek eligazodni az új közigazgatás buktatói között, és bizonyítani, hogy a mérhetetlen tragédia ellenére is lehet élni és dolgozni. Nagy Géza alapító tagja volt az 1921-ben megalakult Vécsi Szövetségnek, mely a biblikusan gondolkodó, haladó szellemű teológiai tanárokat és lelkipásztorokat tömörítette, akik missziójuknak tekintették, hogy az egyház intézményét lélekkel töltsék meg.

Nagy Géza teológiai pályafutásának kezdetén a rendszeres teológiát választotta szakterületének, a vallásfilozófia és a dogmatörténet is foglalkoztatta, de élete úgy alakult, hogy az egyháztörténet tudományában kellett elmélyülnie. Az 1920-as évek elejétől kezdett erőteljesebben érdeklődni a múlt, a történelem iránt. Elsősorban az egyház történeti fejlődését vizsgálta, keresve a múltból a mába vezető utat, az emberi példaképeket.

Már bikali lelkészsége idején, 1926-ban hívta meg a Kolozsvári Teológiai Akadémia az egyháztörténet helyettes tanárának, majd 1927-ben – miután Debrecenben doktori oklevelet szerzett – rendes tanárrá választották. Kolozsvárra költözött és ott élt élete végéig. Közel negyedszázadon át (1926–1949) töltötte be tanítói-nevelői munkakörét, de részt vett az egyházszervezésben is, cikkeket, tanulmányokat írt, tanulmánykötetei jelentek meg. A Károlyi

[4] NAGY Géza, *A keresztyénség jövője*, Székelyudvarhely, 1922, 96–67.

Gáspár Irodalmi Társaság, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának választmányi tagja volt. 1948 novemberében a román hatóságok nyomására több tanártársával együtt nyugdíjazták. Nehéz szívvel fogadta a nyugdíjazás kényszerét. Ezt mutatja a szakfolyóiratokból való hosszas kimaradása. Csak 1955-ben jelentkezett újra írással. Ideje jó részét a teológia és a tudományegyetem központi könyvtárában töltötte, ahol régi levelek, oklevelek, jegyzőkönyvek között kutatott. Nem sajnálta az időt arra, hogy egy-egy jelentéktelennek látszó adat nyomára bukkanjon, így felkutatta és összeszerkesztette több egyházközség történetének dokumentumait. Már idős ember volt 1969-ben, amikor nagy tudományos elismerésben részesítették: a bázeli egyetem teológiai fakultása díszdoktorává választotta. Mivel az avatási ünnepségre nem utazhatott el, Hans-Joachim Stoebe professzor, a kar prodékánja személyesen adta át oklevelét Kolozsváron. A nagy megtiszteltetés után még egy esztendeig élt: 1971-ben hunyt el. Kolozsváron, a házsongárdi temetőben nyugszik. Irodalmi munkássága igen jelentős: műveinek bibliográfiája több mint 300 címet tartalmaz, ám sok munkája kéziratban maradt. Egyháztörténeti műveinek egy részét csak halála után adták ki.

Nagy Géza első írása *Pesszimizmus és keresztyénség* címen a budapesti Protestáns Szemlében jelent meg 1906-ban.[5] Egyházi és irodalmi folyóiratokban megjelent írásai az egyház és állam viszonyáról (1909), a sebesültek lelkivilágáról (1917), a falu kultúrájáról (1923), Árva Bethlen Kata kálvinista kegyességéről (1926), a keresztyén történelemszemléletről (1932) szólnak. Írásai a Pásztortűz, Erdélyi Múzeum, Erdélyi Helikon, Református Szemle, Az Út, Kiáltó Szó, Református Család, Harangszó hasábjain, debreceni és budapesti folyóiratokban jelentek meg.[6] A kolozsvári Kálvinista Világ szerkesztője is volt (1929–1931).

*Akik kősziklára építettek* című (címválasztásában tudatosan Bod Péterre utaló), 1937-ben megjelent egyháztörténeti tanulmánykötetének előszavában Nagy idézi Révész Imre megállapításait a magyar protestáns egyháztörténet-írásra vonatkozóan: „Határozottan úgy látom a helyzetet, hogy ma nem a szélesítés, hanem a mélyítés, tehát a monografikus munkálkodásnak úgy mennyiségi, mint még sokkal inkább, minőségi fejlesztése volna a jóval sürgetőbb feladat."[7] Révész gondolataihoz kapcsolódva az egyháztörténész folytatja: „Ezt az intést, akár tetszik, akár nem, egy kisebbségi sorsban élő egyház történetírója kénytelen megfogadni. Itt nincs sem idő, sem lehetőség arra, hogy egy lelkünkben régóta melengetett, nagyobb lélegzetű szintétikus (összefoglaló) tudományos munkát nyugodtan megírjunk, vagy ha már hozzáfogtunk, befejezzük."[8] Az utolsó gondolatok ellenére – teológiai tanári munkája és számos monografikus dolgozata mellett – Nagy Géza mégis elkészítette a maga nagy összefoglaló művét, majd a megjelentetés különösen elgondolkoztató – a korra jellemző – története következett.

Az 1950-es évek elején a mű kéziratos kötetei kiadásra készen álltak. Révész Imre 27 oldalas lektori jelentést készített a munkáról, amelyben kiadásra javasolta. 1950. október 28-án

[5] ProtSz, 1906, 676–682.

[6] A folyóiratokban megjelent fontosabb írásait lásd a *Romániai magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BALOGH Edgár, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2002 és az *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2002 Nagy Gézáról szóló szócikkében.

[7] NAGY Géza, *Akik kősziklára építettek*, Kolozsvár, 1937, [3].

[8] *Uo.*

kelt levelében a következőket írta Nagy Gézának: „Hálát adok Istennek, hogy 1938 őszén kivette kezemből a tollat, és a tiedbe tette át."[9] Révész véleményével teljesen összhangban álló értékelést adott a kéziratról Tóth Endre is: „A munka töretlen folytatása a Révész Imre tollából megjelent református egyháztörténet első kötetének."[10]

A kézirat egy-egy példánya a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárába, a budapesti Ráday Gyűjtemény Könyvtárába, 2004-ben pedig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került. A kiadásra – amelyet Révész Imre már nem tudott kieszközölni – még több mint ötven éven keresztül kellett várni. A huzavona hátteréről érdekes adalékokat olvashatunk a szerző fiának, Nagy Istvánnak *Pro memoria* című írásában.[11] 1985-ben az eredeti műnek mindössze egyharmad része jelent meg *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből* címmel, a Ráday Gyűjtemény kiadásában, Benda Kámán odaadó törődésével és a Hollandiai Református Egyház támogatásával. Majd ismét csendes évtizedek következtek, mígnem 2005-ben az Attraktor Kiadó vállalta a nagy összefoglaló mű kiadását. A kiadó Historia Incognita sorozatával azt a nemes célt tűzte maga elé, hogy a 19–20. század meghatározó történészeinek és társadalomtudósainak írásait sajtó alá rendezze. Jelentős emberi és anyagi áldozatával lehetővé tette, hogy ebben a sorozatban ismertté váljon az egyháztörténet teljes kézirata, amely végül két kötetben, közel ezeroldalas terjedelemben jelent meg 2008 elején.

A tárgyalt kor történetének megírását leginkább szorgalmazó Révész Imre bírálati jelentésében a következőket írta az 1337 oldalt kitevő gépiratról: „Tulajdonképpen még ez a terjedelem is kevés lett volna a felölelt anyag számára, ha Nagy Géza nem ennyire mestere a szintézisnek, ha óriási anyagtudását [...] nem lett volna képes abban a logikusan és életteljesen tagolt, gondosan és szabatosan rendszerezett összképbe foglalni, amelyben az a műve lapjain előttünk áll."[12]

Nagy Géza történelemfelfogása keresztyén szemléletében gyökerezik, melyről a következőket írja egy 1932-ben megjelent cikkében:

> A keresztyén történetszemlélet [...] minden vallásos színezetű történetírástól különbözik abban, hogy ez nem egy ismeretlen, sejtelemszerű, vagy fokozatosan elénk tűnő isteni hatalom vezetését vallja, hanem egy olyanét, ami nékünk teljesen kijelentette magát Jézus Krisztusban [...] Jézus Krisztus a történelem kezdete és vége, az Alfa és az Ómega. Isten a világnak azt a célt tűzte ki, hogy a Jézus nevére minden térd meghajoljon. Ez a történetszemlélet olyan régi, mint a Krisztusban való hit.[13]

Nagy tehát hívő kálvini teológusként mindig meglátta a mindenható Istennek a történelemben, és a mi életünkben megnyilatkozó teremtő, megváltó és megszentelő munkáját. Ugyanakkor azt is vallotta, hogy – mivel az isteni akarat embereken keresztül érvényesül – a történelem az egyes emberek személyében és életművében ragadható meg.

[9] Lásd a 2. jegyzetet.
[10] TÓTH Endre, *Jelentés Dr. Nagy Géza: A református egyház története c. munkájáról.* Kézirat.
[11] NAGY István, *Pro memoria,* RefSz, 1992, 207–210.
[12] RÉVÉSZ Imre, *Bírálati jelentés Dr. Nagy Géza, A református egyház története 1608–1715 c. művéről.* Kézirat.
[13] NAGY Géza, *A történelem keresztyén szemlélete,* RefSz, 1932, 324.

A 17. század küzdelmes életéről már korábban is számos tanulmány jelent meg, de összefoglaló munka nem készült róla, ezért Nagy Géza könyve akkor is úttörő jelentőségű lenne, ha megelégedett volna a kiterjedt irodalom eredményeinek összegzésével. Azt vallotta, hogy a múlt alapos ismerete lehetetlen az elsőrendű források ismerete nélkül, ennek jegyében a történeti áttekintések után visszanyúlt az eredeti forrásokhoz, áttanulmányozta a 17. század egész egyházi és vallásos irodalmát, a protestáns munkákat csakúgy, mint a katolikus vitairatokat. „Munkája kutatói szempontból is elsőrendű teljesítmény, s a 17. század egyháztörténetének adatgazdagságban valóságos kézikönyve,"[14] igazi kincsesbánya.

Nagy Géza részletesen ismerteti a három részre szakadt Magyarország politikai történetét, mintegy háttérként az egyház fejlődéséhez. Itt nem törekedett önálló kutatásra, átvette a két világháború közötti magyar történetírás eredményeit. Művében a két nagy református vallási irányzat, az ortodoxia és a puritanizmus kiteljesedésének, illetve egymáshoz való viszonyának feldolgozását adja. Az események sokaságában felismerte a fontossági sorrendet, nem halmozta az adatokat, de kiemelte a kölcsönhatásokat, meglátta az egymásnak feszülő ellentéteket és levonta a megfelelő konzekvenciákat. A szerző különös érdeklődéssel fordul művében az erdélyi fejedelmek felé, akik nemcsak a fejedelemség területén, hanem azon kívül is sikeresen védték és biztosították a vallásszabadságot. Bethlen Gáborról például – aki elsősorban a Magyarországért versengő két nagyhatalom közötti egyensúly fenntartását és Erdély egyházi és társadalmi újjászervezését tűzte ki célul – találóan a következőket írja:

> Türelmes a hívő, tudományszerető, egyház- és nemzetépítő katolicizmus iránt, de számon tartja ennek földi eltévelyedését, a „bálványozást" is. Ha valaki vele ez ellen nem küzd, ingadozik vagy éppen áruló lesz, az szemrehányását, haragját, büntetését vonja magára. Mert a tökéletlenséget gyűlöli. „Constantia decet virum" – állhatatosság a férfi ékessége. Hitében rendíthetetlen. A legnagyobb veszedelem idején, a csehek fehérhegyi veresége után (1621 márc.) ezt írja: „Istenen kívül senkitől sem félek". De másfelől saját személye kielégítését a haza és egyház sorsától elválaszthatatlannak tartja. Sokszor megdöbbentően zord és kíméletlen. Máskor pedig a nagylelkűség, keresztyén megbocsátás örökszép példáit mutatja fel.[15]

A mű bemutatja a vallásüldözést, a gályarabság szomorú eseményeit, de a vallási megegyezések alakulásait is. Az ellenreformációról szólva részletesen tárgyalja Pázmány Péter szerepét, aki mind beszédeivel, mind egyházszervező és egyházpolitikai tevékenységével a katolikus egyház belső megújhodását, a rekatolizációt segítette és szolgálta eredményesen. Elismeréssel szól Pázmány kiváló képességeiről: „Személyes bátorsága és képességei emelik őt Forgách halála után az esztergomi érseki székbe (1616. szept. 28). Ettől fogva a viszonylagos türelem álláspontjáról mindinkább eltávolodik, és a politikai és közigazgatási eszközökkel dolgozó támadás terére lép."[16]

A külső történettel párhuzamosan áttekinti a református egyház belső életének és munkájának fontos területeit: a zsinatokat, a városi, mezővárosi, falusi gyülekezeteket, ezek ün-

[14] NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Kollégium, 1985, 265.
[15] NAGY, *A református egyház története...*, 1. jegyzetben *i. m.*, I, 71.
[16] *Uo.*, 58.

nepeit, hétköznapjait, a püspökök, lelkipásztorok, kollégiumi tanárok, rektorok küzdelmes életét és munkásságát, a gyülekezeti munkát, az igehirdetést, a kátétanítást, a konfirmáció kezdeteit, a gyülekezeti éneklést, az iskolázást, a külföldi tanulmányutak eredményeit, a szeretetmunkát, a missziói törekvéseket, az egyház jogi testületeinek kialakulását (az egyházkormányzást), az egyházmegyék, az egyházkerületek és a presbitériumok szerepét.

Képet kapunk továbbá az egyházban tevékenykedők ismereteiről, vallási felfogásáról és világszemléletéről. Foglalkozik a babonával, a boszorkánysággal, a káromkodással, a tobzódással, a paráznasággal. Az egész társadalom képe elénk tárul: arisztokraták, nemesek, polgárok, jobbágy-parasztok, akiket egységbe fűz a kálvinista egyház a maga puritánságával, rendszeretetével, gyakorlatiasságával, következetességével, de fegyelmével, szigorúságával és komor etikai elveivel is. Ez a világ egyáltalán nem idealizált, a szerző nem kendőzi el a hibákat, és nem túlozza el az eredményeket. Tárgyilagosan ismerteti a 17. századi református egyházi életet.

Nagy Géza egyháztörténete nemcsak a korral foglalkozó egyháztörténészek és egyetemes történészek számára nyújt segítséget, hanem az irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a jogtörténet, a zenetörténet, a néprajz iránt érdeklődőknek is értékes forrást jelent. Stílusa eleven, vonzó, olvasmányos, egyáltalán nem száraz. Írásmódjával életközelivé tudja tenni az egyháztörténet eseményeit, hőseit, de nemcsak a nagy tanítók vagy fejedelmek ábrázolása figyelemre méltó nála, hanem az egyszerű emberek képmutatás nélküli kegyességének bemutatása is.

Mintegy összefoglalva a 17. század református egyháztörténetét Nagy Géza a befejezésben a következőket írja: „Az egyháztörténet-írás úgy tekinti az ellenreformáció századát, mint a létért való küzdelem hősies erőfeszítésének korszakát. Csakugyan a reformált hit elterjedése és meggyökerezése után most elsősorban a megújhodott egyházi élet és a vallásszabadság megtartása a legsürgetőbb feladat."[17] E század végére azonban a reformátusok száma visszaesett. Erre vonatkozóan megállapítja:

> A lélekszámapadás egyáltalán nem jelenti azt, hogy a református egyház hűtlen lett volna az Úr által meghagyott szent mag hivatásának teljesítéséhez. Megmaradását három tényezőnek köszönheti. Ezek az Ige, a kard és a kereszthordozás. A létért való küzdelem legsötétebb korszakában sem feledkezik meg arról, hogy Istennek tiszta kijelentése reá bízatott, és ezzel neki híven sáfárkodnia kell az igehirdetés, a hűséges szolgálat és a világ megszentelése által. A biblia- és zsoltárfordítások, a prédikáció, a teológiai és építő irodalom, mind annak a szent célnak a szolgálatában állnak, hogy Isten dicsőségének ismeretét a Jézus Krisztus arcán világoltassák (2Kor 4,6), és a bűn, az önzés és a hitetlenség sötétségében vergődő nép számára mutassák az utat az igazi élet, a Krisztus országa felé. [...] A kard használatát a Szentírás nem kifogásolja, ha ez a gonoszság megfékezése céljából történik (Róm 13,4), az igazság szolgálatában (2Kor 6,7). De ha ez túlmegy a kellő határokon, és a vallásszabadság jelszavát politikai, bár tiszteletreméltó nemzeti célok megvalósítására használják fel, a hithősöknek is osztozniuk kell az államférfiak és hadvezérek kockázatos sorsában, törekvéseik sikertelenségében.[18]

[17] *Uo.*, II, 341.
[18] *Uo.*, II, 343–344.

A kereszthordozásról és egyben az egyház jövőjéről pedig a következőképpen szól:

> Hordozd a terhet türelemmel, míg a szabadulás helyére nem érsz, mert ott az magától le fog hullani! A népegyház öntudatos tagjai közt egész sereg hívő-lelkű egyháztagot, világi és lelkészi vezetőt találunk, akik megtalálták már ezt a szabadulást, és most már igaz ismeretük világosságával sokakat megigazítanak, életre vezérelnek (Ézs 53,11). Ez a tény egyúttal kezesség arra, hogy a református egyház jó úton jár, és ha kitart eddigi Vezére, Megváltója mellett, az továbbra is fel fogja használni őt a reá bízottak nevelésében és a vergődő, süllyedő lelkek megmentésében.[19]

Nagy Géza főművének sorsa talán annak is tulajdonítható, hogy kényszernyugdíjazása után is megmaradt annak, aki volt: magyar népét és református egyházát szerető tanárnak. „Bátor, szókimondó, ama nehéz időkben félelemtől mentes igehirdetésére emlékszem, melyben kifejtette, hogy magyarnak lenni nem szégyen, nem bűn, hanem feladat"[20] – írja Csiha Kálmán erdélyi püspök, aki már csak nyugdíjas korában hallgathatta Nagy professzort, akiről a következő megemlékezést olvashatjuk a Református Szemlében: „Egyénisége a régi nagy protestáns, puritán prédikátorokra és professzorokra emlékeztetett. Mintha onnan, az általa annyira szeretett régi gyulafehérvári kollégiumból, kegyes patrónusaink, Bethlen Gábor és öreg Rákóczi György iskolájából jött volna, mint Alsted, Bisterfeld, Pápai Páriz barátja."[21] Olyan életpálya az övé, amely napjainkban is példaértékű és figyelemre méltó; kétkötetes egyháztörténeti könyve pedig nagy szolgálatot tett és tesz ma is mind a tudományos munkában, mind az oktatásban.

[19] *Uo.*, II, 344.
[20] BALOGH, 3. jegyzetben *i. m.*, 351.
[21] *D. dr. Nagy Géza (1887–1971): Szerkesztői megemlékezés*, RefSz, 1971, 304.

# KERESKEDŐK, GYŰJTŐK, OLVASÓK

H. Hubert Gabriella

# FEJEZET AZ EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS KÖNYVTÁR KÉSZÜLŐ ANTIKVAKATALÓGUSÁBÓL – BCACH

Az 1980-as évek végén az Országos Széchényi Könyvtár, Borsa Gedeon irányításával, a „Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" című program keretében dolgozta ki azokat az egységes szempontokat, amelyek alapján az OSZK megbízásából az Evangélikus Országos Könyvtár (EOK) 1601 előtti nyomtatványainak körülbelül a feléről Pintér Gábor elkészítette az adatlapokat. A munka az Evangélikus Országos Könyvtár keretein belül folytatódott P. Vásárhelyi Judit szakmai irányításával és támogatásával, akinek ezúton is szeretném megköszönni a munkához nyújtott sokoldalú segítségét. Az EOK 1601 előtti nyomtatványainak egyelőre még kéziratban lévő katalógusa közel 1000 nyomtatvány leírását tartalmazza. A készülő kötet[1] felépítése és az egyes tételek a BCB Cat[2] és a BEpAlb Cat[3] mintájára készültek. Így a tételek után fel kell sorolni azokat a nyomtatványokat is, amelyeket a könyvtár állományából elveszettnek vagy lappangónak ítélünk. Az EOK esetében e fejezetbe olyan tételek kerülhetnek, amelyek fizikailag sohasem fordultak meg a könyvtár állományában. Valaha a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárban őrizték őket, de 1929-ben – amikor az örökös az egész könyvtárat az evangélikus egyháznak adományozta –, a katalógussal való összevetés során kiderült, hogy hiányoznak az átadott anyagból.

A könyvek jegyzékének bemutatása előtt néhány szó a kiskartali főúri könyvtárról. Az EOK Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárának alapítója Podmaniczky Géza (1839–1923) és felesége, Degenfeld-Schomberg Berta (1843–1928). 1890-et tekinthetjük a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár hivatalos alapítási évének, amikor barokk kori mintára elkezdődött az Aszód melletti, kiskartali kastélyban a teremkönyvtár építése. A kezdetben pár ezer könyvet tartalmazó könyvtár[4] a Podmaniczky-féle aszódi és a Prónay-féle tóalmási könyvtár megvásárlásával jelentősre duzzadt. A Podmaniczky–Degenfeld házaspár később is folytatta a könyvtár gyarapítását: az RMK gyűjtőkörébe tartozó nyomtatványok és hungarikumok kö-

[1] *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Centrali Augustanae Confessioni addictorum in Hungaria asservantur: Az Evangélikus Országos Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa,* kézirat (BCACH Cat). Készült az OTKA K 77776-os pályázatának támogatásával.

[2] KLINDA Mária, *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Civitatis Budapestiensis asservatur: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa,* Bp., FSZEK–OSZK, 2001 (BCB Cat).

[3] VELENCZEI Katalin, *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Episcopatus Alba-Regalensis asservatur: A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa,* Bp., OSZK–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008 (BEpAlb Cat).

[4] GYÖRGY Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben,* Bp., Statisztikai Hivatal, 1886, 550–551.

zül lehetőleg azokat a könyveket vették meg, amelyek unikumok voltak vagy csak néhány példányukat tartotta számon a szakirodalom. Mindennapi kapcsolatban álltak a magyar és bécsi antikváriusokkal. (1891-ben szerették volna a Zrínyi-könyvtárat is megszerezni.) A londoni Quaritch Antikváriumon keresztül számos angol könyvvel is gazdagították a gyűjteményt. Sok könyvet kaptak ajándékba – láthatólag a széles baráti-rokoni kör, tudva a házaspár könyvtárépítéséről, igyekezett azt gyarapítani. A Podmaniczky–Degenfeld házaspár gyermektelen maradt, így az egyik unokaöccs, Degenfeld Pál örökölte a könyvtárat, aki 1929-ben Prónay Dezső útján, ajándékként felajánlotta az evangélikus egyháznak mind a könyvtárat, mind a díszes könyvszekrényeket. Ahogy Kiss István püspök írta: „a legkevesebb, amit ezzel a hatalmas ajándékkal szemben cselekednünk kell, hogy annak megfelelő elhelyezéséről, megőrzéséről és rendezéséről a legkiválóbb szakértők igénybevételével gondoskodjunk."[5] Ma is az evangélikus egyház székházában, az EOK különgyűjteményeként őrizzük a díszes és gazdag könyvtárat. Az 1929-es ajándékozás után a szakmai munka azzal kezdődött, hogy minden egyes könyvet a katalógus alapján behasonlítottak. Ennek során megállapították, hogy szinte valamennyi ősnyomtatvány és a régi magyar könyvek egy része is hiányzik az átadott anyagból. Elkészítették a hiánylistát. A könyvek után Degenfeld Pál és az egyház nyomozást indíttatott: antikváriumokban, könyvkatalógusokban nyomoztak. Kiderült, hogy a kiskartali kastélyba Degenfeld Berta 1928-as halála után is szabad bejárása volt Degenfeld Pál öccsének, Imrének, aki az örökös tudta nélkül a könyveket értékesítette különböző budapesti antikváriumokban (Ranschburg Gusztávnál, a Lantos Rt.-nél és Stemmer Ödönnél). Előtte a jelzeteket, illetve az ex libriseket az eladó igyekezett eltüntetni a kötetekből.

Degenfeld Pálnak mint a könyvtár adományozójának és Scholtz Oszkár levéltárosnak mint a könyvek egyházi részről való átvevőjének gyorsasága és gondossága nyomán a könyvek nagy részét sikerült visszaszerezni az antikváriusok raktáraiból. Az egyház mintegy 21 000 pengőért visszavásárolta a könyveket a jóhiszemű vásárlónak nevezett antikváriusoktól. Azokat a könyveket nem sikerült visszakapniuk, amelyeket időközben már eladtak, ahogy az egyik nyomozati jegyzőkönyv megjegyzi: „A Ranschburg cég által vásárolt könyvek egy részét a cég időközben magánosoknak, részben [...] külföldi városokban lévő cégeknek adta el, azonban a magánosok részére továbbadott könyvek vevőit a cég részben nem tudja, részben pedig azért nem hajlandó közölni, mert a nevek között olyan főúri és magas társadalmi állású egyének szerepelnek, akiknek a nevét a cég reputációja érdekében nem közölheti."

Az EOK 1601 előtti könyveiből közel 400 származik a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárból. A könyvtár szerzői és tárgyszókatalógusát maga a bárónő, Degenfeld-Schomberg Berta készítette. Ugyancsak ő volt az, aki a könyvekre gondosan ráírta a jelzetet, illetve megjelölte a beszerzés forrását. Minden könyvön, az előtábla bal felső sarkában lévő címkén szerepel a könyv jelzete. Az előtábla belsején, a bal felső sarokban, címkére vagy közvetlenül a táblára írva, nemcsak a könyv jelzetét, hanem az elhelyezkedését is feltüntette: szekrényszám, polcszám, kívül-belül. Az előtábla belsején ezenkívül háromféle Podmaniczky–Degenfeld-Schomberg kettős címerű ex libris is szerepel:

[5] Szerencsés módon a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárral kapcsolatos kéziratos anyag egy része is megőrződött a könyvtári bútorok fiókjaiban, így a könyvtárral kapcsolatos események az 1890-es évektől 1934-ig nyomon követhetőek.

a) nyomtatott felirattal: „Szereztük báró Podmaniczky Lajos aszódi könyvtárával 1889."
b) nyomtatott felirattal: „Szereztük báró Prónay Sándor Tó-almási könyvtárával 1891."
c) a vásárlás körülményeinek kézírásos feljegyzésével a címerek alatt [pl. „Quaritch-tól 1906. £ 100 (A Trau-gyűjteményből)"].

Az elveszettként vagy lappangóként nyilvántartott könyvek még előkerülhetnek más könyvtárak állományából. Az esetleg eltávolított ex librisek, címkék nyomai, Degenfeld-Schomberg Berta kézírása vagy a kolligátumok összetétele iránymutatóul szolgálhat. (Néhány esetben, mint látni fogjuk, már sikerült az eladott könyvek mai lelőhelyét azonosítani.)

Az alábbi jegyzékben felsorolt kötetek eredetileg tehát a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár állományához tartoztak, de már nem kerültek be az EOK-ba, és jelenleg magyar vagy külföldi nyilvános vagy magánkönyvtárakban találhatók, vagy a háború során megsemmisültek. Az alábbi lista segítheti a proveniencia jövőbeni megállapítását.

## I. 1601 előtti nyomtatványok[6]

1. AESOPUS: Fabularvm qvae hoc libro continentur interpretes atque autores sunt hi... [Hagenau] [1921.][7] (jelzet: 11595, BNH Cat. A 132, VD 16 A 466)
2. ALEXANDER de Villa Dei: Doctrinale. Pars 1. Strassburg 1488.[8] (jelzet: 10488$^{s}$, CIH 138, GW 1051, BSB-Ink A 266)
3. ALEXANDER de Villa Dei: Doctrinale. Pars 3–4. Köln 1489.[9] (jelzet: 10489$^{c}$, CIH 137, GW 1122, BSB-Ink A 251)
4. ÁLVARES, Francisco: Sehr herrliche schöne warhafftige Beschreibung... (Eißleben) (1572.) (jelzet: 10567$^{f}$, VD 16 ZV 446)
5. AMBROSIUS, Sanctus: De officiis. Milano 1474. (jelzet: 10474, GW 1611, BSB-Ink A 472)
6. AMBROSIUS LAM, Sebastian: Kurtze Widerholung... Zerbst 1598. (jelzet: 555, RMK III. 928, BNH Cat. A 287, VD 16 L 132)

[6] A bibliográfiai azonosítások csak tájékoztató jellegűek lehetnek, mert a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár kéziratos katalógusában és a hiányjegyzékben is a címek rövidített formában, nem pontos, eredeti helyesírással és sokszor helynév nélkül szerepelnek. A címek eredeti helyesírása a bibliográfiák alapján adható meg. Ősnyomtatványoknál a CIH rövidített címleírási gyakorlatát követtük. A bibliográfiai rövidítések feloldását lásd BEpAlb Cat. A hosszabb címek, a nyomdász-kiadók nevei, a további bibliográfiai azonosítók terjedelmi okokból maradtak el a mostani leírásból.

[7] Mai lelőhely: OSZK Ant. 4937 (2). A kolligátum eredetileg Nagy Iván könyvtárához tartozott. Nagy Iván könyvei halála után (1898) a balassagyarmati Nógrádvármegyei Múzeumba kerültek. 1949–1950-ben e könyvtár legértékesebb anyagát az OSZK-ba vitték letétként. Ezt a kolligátumot viszont – nem tudni, hogyan – a Podmaniczky–Degenfeld házaspár vásárolta meg. Majd az 1929-es antikváriumi eladás után valaki magántulajdonába került, onnan a Népkönyvtári Központba, majd az OSZK-ba.

[8] Mai lelőhely: OSZK Inc. 1163 (2). Az eredetileg Kazinczy Ferenc könyvtárához tartozó kolligátumot a Podmaniczky–Degenfeld házaspár vásárolta meg 1906 után. Az 1929-es antikváriumi eladás során a vevő Ernst Lajos volt, akinek gyűjteményét halála után, 1939-ben elárverezték, s így került az OSZK-ba.

[9] Mai lelőhely: OSZK Inc. 1163 (3), lásd a 8. sz. jegyzetet.

7. ANZEYGUNG wie die gefallene Christenheit wiederbracht müg werden... (*Comment.* Martinus Reinhart.) [Jena] 1524. (jelzet: 30357, VD 16 Q 32) – kolligátum:[10] a 9, 36, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 61, 64, 67, 68, 70, 71, 73, 76, 77, 85, 95, 100, 101, 108. tétellel
8. ARNOBIUS, Afer: Disputationum aduersus gentes libri octo... (*Ed.* Faustus Sabaeus.) Romae (1542.) (jelzet: 30443, BNH Cat. A 601, EDIT 16 CNCE 3083)
9. ARTICKEL so die zwen Pündt... vn(d) Gemayn der Stat Chur, mit sampt... Ortenstain, samentlich mit ainander zuhalte(n) angenommen... [Nürnberg] [1523.] (jelzet: 30350, BNH Cat. C 599, VD 16 G 2964)
10. ATHANASIUS Sanctus: [Opera?] [Basileae?] 1556. (jelzet: 30478, BNH Cat. A 653?, VD 16 A 3980?)
11. [Augustana confessio.] ANZEIGUNG vnd Bekantnus des Glaubens... [Erfurt] 1530. (VD 16 C 4741–4742) vagy [Zürich] 1530. (VD 16 C 4744) vagy [Breslau] 1530. (VD 16 C 4740) (jelzet: 30398)
12. [Augustana confessio.] CONFESSIO fidei... Witebergae (1531.) (jelzet: 30408, BNH Cat. A 690 = VD 16 C 4709, BNH Cat. A 689 = VD 16 C 4735, VD 16 C 4734, C 436–437, ZV 3798)
13. [Augustana confessio.] CONFESSIO fidei... – MELANCHTHON, Philipp: Apologia confessionis... (Vitebergae) (1542.) (jelzet: 30445, BNH Cat. A 696, VD16 C 4714)
14. [Augustana confessio.] CONFESSIO odder Bekantnus des Glaubens... (*Trad.* Justus Jonas.) [S. l.] 1530. (jelzet: 30415, VD16 C 4739)
15. BARNES, Robert: Fürnemlich Artickel der christenlichen Kirche(n)... (Nürmberg) 1531. (jelzet: 30410, VD 16 B 407)
16. BEYTHE István: Eztendö altal valo vasarnapi epistolák... Nymöt Vij Várat 1584. (jelzet: 30, RMNy 553)[11]
17. BEYTHE István: Az zentök fö inepiiröl... – (Fö innep napocra valo epistolak...) Nimöt Vij Várat 1584. (jelzet: 32, RMNy 554)
18. [BIBLIA. *Lat.*] Biblia sacrosancta Testamenti Veteris & Noui... Tigvri 1544. (jelzet: 29685, BNH Cat. B 436 = VD 16 B 2622, VD 16 B 2620)
19. [BIBLIA. *Lat.*] Sacra Biblia... Francofvrti 1571. (jelzet: 29692, BNH Cat. B 451, VD16 B 2637)
20. [BIBLIA. Ecclesiasticus. *Germ.*] Spiegel der geistlichen Haußzucht... (*Ed.* Caspar Huberinus.) (Nürmberg) (1570.) (jelzet: 30537, BNH Cat. B 558, VD 16 B 4106)

[10] A kolligátumok esetében a Podmaniczky–Degenfeld-katalógusból csak az állapítható meg, hogy mely kötet lehetett a kolligátum első darabja (de ez sem mindig egyértelmű), és mely kötetek tartoztak a kolligátumba, a kolligátumban lévő kötetek sorrendje azonban nem rekonstruálható.

[11] *Kornfeld ms.* 6. = A nyomtatott Kornfeld-katalógus (*Bibliotheca Mauritii baronis Kornfeld. Index librorum Hungaricorum,* összeáll., BALOGH József, Budapestini, 1913, kézirat gyanánt) Balogh József által készített kéziratos kiegészítése. A példány ma megtalálható az OSZK-ban (45.786, illetve S 4990 jelzeten). Köszönöm V. Ecsedy Juditnak és Szelestei N. Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet erre a kötetre. Beythe kötete jelenleg valószínűleg a Nyizsnyij Novgorod-i Kornfeld Könyvtár kötetei között található. *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 10. tétel = *Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue,* comp. by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA, Nizhny Novgorod, Dekom, 2007.

21. BORNEMISZA Péter: Ördögi kisirtetekröl... Sempten 1578. (jelzet: 25, RMNy 433)[12]
22. BOUSBECQ, Auger Ghisselin de: Reysen vnd Bottschafften... Franckfurt am Mayn 1596. (jelzet: 769, BNH Cat. B 847, VD 16 B 9867)
23. BRAHE, Tycho: Astronomiae instauratae mechanica... Wandesbvrgi 1598. (jelzet: 10598[w], VD 16 B 6888)
24. CAESAR, Caius Julius: Hoc volumine continentvr haec, Commentariorum de bello Gallico libri 8.... (Venetijs) (1513.) (jelzet: 11335, EDIT 16 CNCE 8147)
25. CAMERARIUS, Philipp: Operae horarvm svccisivarvm... Altorphii 1591. (VD 16 C 576) vagy Noribergae 1591. (VD 16 C 577) (jelzet: 10591[n])
26. CATULLUS, Caius Valerius: [Elegiae] Catvllvs... (*Comment.* Achilles Statius.) Venetiis 1566. (jelzet: 11502, EDIT 16 CNCE 10367)
27. CICERO, Marcus Tullius: De finibus bonorum et malorum. Venezia 1471. (jelzet: 10471, GW 6885)
28. Confession des... Herrn Christoff Hertzogen zu Wirtemberg... Tübingen 1552. (jelzet: 30623, VD 16 W 4478-4482)
29. CORROZET, Gilles [*et al.*]: Todtendantz... (*Ed.* Caspar Scheidt.) [Köln] 1573. (jelzet: 10573[zs20], VD 16 5279)
30. EMILI, Paolo: De rebvs gestis Francorvm... Parisiis 1544. (jelzet: 10544)
31. EUCLIDES: Elementa geometriae. Venezia 1482. (jelzet: 10482[v], CIH 1272, GW 9428, BSB-Ink E 106)
32. FRANCK, Sebastian: Sprichwörter... Franckenfurt am Meyn (1541.) (jelzet: 10541, VD F 2122)
33. GEGEN die Bekanntnus Martini Luthers auff den yetzigen angestellten Reichßtag zu Augspurg... kurtze... Vnderricht... (*Auctt.* Conradus Wimpina, *etc.*) Augspurg 1530. (jelzet: 30400, BNH Cat. G 91, VD 16 G 682-683)
34. GEISTLICHER Bluthandel Johannis Hussz... (*Ed.* Otto Brunfels.) [Straßburg] 1525. (jelzet: 10525[s], VD 16 G 983)
35. GOETHALS, Levinus: Pro religione christiana res gestae... [Köln] [1530.] (VD 16 G 2519) vagy [Ausburg] [1530.] (BNH Cat. R 144, VD 16 G 2517–2518) (jelzet: 30396) – kolligátum: a 11, 12, 15, 33, 59, 60, 72, 74, 75, 78, 79, 106, 107 tétellel
36. GRUMBACH, Argula von: Wye ein christliche Fraw des Adels betrang haben straffet... [Erfurt] [1523.] (jelzet: 30347, VD 16 G 3680-3681)
37. HORATIUS Flaccus, Quintus: Opera. Firenze 1482. (jelzet: 10482[f], CIH 1730, GW 13458)
38. HULSIUS, Levinus: Chronologia Pannoniae... Nürnberg 1595. (VD 16 H 5872) vagy Nürnberg 1596. (BNH Cat. H 607, VD 16 H 5873) (jelzet: 769[i])
39. JUSTINUS, Marcus Junianus: Ex Trogi Pompeii historiis externis libri XXXXIIII. Lvgdvni 1551. (jelzet: 11452, Baudrier VIII, p. 252)
40. JUVENALIS, Decimus Junius: Satyrae. Venezia 1483. (jelzet: 10483[v], CIH 1994, GW 15813, BSB-Ink I 683 vagy CIH 1993, GW 15772) – kolligátum: a 115. tétellel
41. KARLSTADT, Andreas: De canonicis scriptvris libellus... Wittenbergae 1520. (VD 16 B 6121–6122) vagy [Wien] (1520.) (VD 16 B 6120) (jelzet: 30335)

[12] *Kornfeld ms.* 6; *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 11. tétel.

42. KARLSTADT, Andreas: Svper coelibatv... Wittembergae 1521. (jelzet: 30339, VD 16 B 6125–6126)
43. KARLSTADT, Andreas: Von dem Sabbat... Jhen 1524. (VD 16 B 6229–6230) – Uon dem Sabbat... [Augsburg] 1524. (VD 16 B 6228) ( jelzet: 30359)
44. LEUNCLAVIUS, Johannes: Neuwer musulmanischer Histori türkischer Nation... Franckfurt am Meyn 1595. (jelzet: 10595[f], BNH Cat. L 217, VD 16 L 1372)
45. LIVIUS, Titus: Historiae Romanae decades. [Treviso] 1480. (jelzet: 10480, GW 18473)
46. LOCHER, Johann: Artickel 15. ... [Zwickau] [1524.] (jelzet: 30371, VD 16 R 3379–3380)
47. LOCHER, Johann: Ein claglicher Sendtbrieff... [Zwickau] [1524.] (jelzet: 30378, VD 16 R 3383-3384)
48. LOCHER, Johann: Ernstlicher Verstandt gutter vnd falscher Prediger... (Zwickaw) 1524. (jelzet: 30367, VD 16 R 3381)
49. LOCHER, Johann: Eyn lieplicher Sermon... (Zwickau) (1524.) (jelzet: 30368, VD 16 R 3385)
50. LOCHER, Johann: Müglichen Bericht an die zue Zwickaw... (Zwickau) (1524.) (jelzet: 30369, VD 16 R 3386)
51. LOCHER, Johann: Ein vngewonlicher vnd der ander Sendtbrieff... [Zwickau] [1524.] (jelzet: 30380, VD 16 R 3387)
52. LONITZER, Adam: Kreuterbuch... Franckfurt am Mayn 1573. (jelzet: 10573[f], VD 16 L 2420)
53. LUCIANUS: Von Klaffern... (Landßhüt) (1516.) (jelzet: 11348, VD 16 L 3019, ZV 9914)
54. LUTHER, Martin: Ad librvm eximii magistri ... Ambrosii Catharini defensoris Silvestri Prieratis ... responsio... Wittembergae [1521.] (BNH Cat. L 551, VD 16 L 3706) vagy [Basel] (1521.) (VD 16 L 3705) vagy [Augsburg] (1521.) (VD 16 L 3704) ( jelzet: 30169)
55. LUTHER, Martin: An die Radherrn aller Stedte deutsches Lands... Wittemberg 1524. (BNH Cat. L 561, VD 16 L 3800) vagy [Erfurt] 1524. (VD 16 L 3792) vagy (Erffordt) (1524.) (VD 16 L 3793) vagy (Jhen) 1524. (VD 16 L 3794) (jelzet: 30186)
56. LUTHER, Martin: Die ander Epistel S. Petri vnd eyne S. Judas... Wittemberg 1524. (jelzet: 30190, VD 16 L 4610)
57. LUTHER, Martin: Appellatio... ad concilivm... Wittembergae 1520. (jelzet: 30171, BNH Cat. L 567, VD 16 L 3849-3850)
58. LUTHER, Martin: Assertio omnivm articvlorvm... per bullam Leonis X. ... Wittembergae 1520. (jelzet: 30168, BNH Cat. L 569, VD 16 L 3875)
59. LUTHER, Martin: Auff das vermeint keiserlich Edict... Wittemberg 1531. (BNH Cat. L 572 = VD 16 L 3891, VD 16 L 3892-3895) vagy (Marpurg) 1531. (VD 16 L 3889) vagy [Strassburg] 1531. (BNH Cat. L 571, VD 16 L 3890) (jelzet: 30213)
60. LUTHER, Martin: Ein Brieff an den Cardinal Ertzbischoff zu Mentz. (Wittemberg) (1530.) (VD L 4133) vagy [Strassburg] (1531.) (VD 16 L 4132) (jelzet: 30205)
61. LUTHER, Martin: Eyn christlicher Trostbrieff an die Miltenberger... Vuittemberg 1524. (VD 16 L 4225) vagy Wittemberg 1524. (VD 16 L 4224) vagy Uuittemberg 1524. (VD 16 L 4226) (jelzet: 30188)
62. LUTHER, Martin: Confitendi ratio... Vuittenbergae 1520. (jelzet: 30165, BNH Cat. L 608, VD 16 L 4237) – kolligátum: a 41, 42, 54, 57, 58, 63, 65, 82, 83, 124. tétellel

63. LUTHER, Martin: De captivitate Babylonica ecclesiae... Vuittembergae [1520.] (VD 16 L 4190) vagy [Basel] [1520.] (VD 16 L 4185) vagy [Strassburg] [1520.] (VD 16 L 4186) vagy [Wien] [1520.] (VD 16 L 4188) (jelzet: 30170)
64. LUTHER, Martin: Das Elltern die Kinder zur Ehe nicht zwingen noch hyndern... [Wittenberg] [1524.] (jelzet: 30195, VD 16 L 4301)
65. LUTHER, Martin: Epistola Lvtheriana ad Leonem Decimvm... Vuittembergae (1520.) (BNH Cat. L 649, VD 16 L 4630) vagy [Wien] (1520.) (VD 16 L 4629) (jelzet: 30166)
66. LUTHER, Martin: Epistolarvm... tomus primus... Ihenae 1556. (jelzet: 30260, BNH Cat. L 651, VD 16 L 4649)
67. LUTHER, Martin: Das Hauptstuck des Ewigen vnd Newen Testaments... (Zwickaw) [1523.] (jelzet: 30198, VD 16 L 4828)
68. LUTHER, Martin: Offinbarung des Endchrists aus dem Propheten Daniel wydder Catharinum. Wittemberg 1524. (jelzet: 30187, VD 16 L 3711)
69. LUTHER, Martin: Ain Sermon... 1523. (jelzet: 30177) – beazonosíthatatlan, mivel a cím folytatása nem ismert
70. LUTHER, Martin: Eyn Sermon von dem vnrechten Mammon... Vuittemberg 1523. (jelzet: 30180, VD 16 L 6075)
71. LUTHER, Martin: Eyn Trost-Brieff an die Christen zu Augspurg. Wittemberg (1523.) (jelzet: 30182, VD 16 L 6804)
72. LUTHER, Martin: Vermanung an die Geistlichen versamlet auf dem Reichstag zu Augsburg. Anno 1530. (jelzet: 30222) – a cím helyesírásának különböző változatai alapján több 1530-as kiadás ismert
73. LUTHER, Martin: Von dem Aller Nöttigisten, wie man Diener der Kirchen welen vnd eynsetzen sol... Wittemberg 1524. (jelzet: 30189, VD 16 L 5004)
74. LUTHER, Martin: Von den Schlüsseln. Wittemberg 1530. (VD 16 L 7175-7176) vagy [Nürnberg] 1530. (VD 16 L 7174) vagy (Magdeburgk) 1530. (VD 16 L 7173) (jelzet: 30209)
75. LUTHER, Martin: Warnunge... an seine lieben Deudschen. Wittemberg 1531. (VD 16 L 7336–7337, 7340–7342) vagy [Strassburg] 1531. (BNH Cat. L 833 = VD 16 L 7334, VD 16 L 7335) vagy (Marpurg) 1531. (VD 16 L 7332) (jelzet: 30215)
76. LUTHER, Martin: Ein Weyse christlich Mess zu halten vnd zum Tisch Gottis zu gehen. Wyttemberg 1524. (jelzet: 30191, VD 16 L 4738–4739)
77. LUTHER, Martin: Widder das blind vnd toll Verdamnis der siebenzehen Artickel... [Wittemberg] (1524.) (VD 16 I 214) vagy [Nürnberg] [1524.] (BNH Cat. L 846, VD 16 I 212) (jelzet: 30185)
78. LUTHER, Martin: Widder den Meuchler zu Dresen gedrückt. Wittemberg 1531. (jelzet: 30217, BNH Cat. L 847 = VD 16 L 7428, VD 16 L 7429–7431, ZV 10028)
79. LUTHER, Martin: Eyn Wiederruf vom Fegefeür. 1530. (jelzet: 30207) – a katalógusban lévő cím helyesírása alapján nem azonosítható egyetlen ismert kiadással sem (ld. Eyn Widerruff vom Fegefeür, Benzing: Luther 2794–2795)
80. MARTIANUS Capella: De nuptiis Philologiae et Mercurii. Modena 1500. (GW 21304, BSB-Ink M 206) vagy Erfurt 1500. (GW 21312, BSB-Ink M 207) (jelzet: 10500$^{m}$)

81. MAXIMILIANUS, I., imp.: Die Geuerlicheiten... (Nürnberg) (1517.) (VD 16 M 1649, ZV 22337) vagy [Augsburg] (1517.) (VD 16 ZV 17067) (jelzet: 10517[n])
82. MELANCHTHON, Philipp: Determinatio theologicae facvltatis Parisien. ... Witembergae 1521. (jelzet: 30300, VD 16 ZV 12176)
83. MELANCHTHON, Philipp: Didymi Faventini adversvs Thomam Placentinum pro Martino Luthero theologo oratio. Wittembergae [1521.] (jelzet: 30169[a], BNH Cat. M 475, VD 16 M 2440) – a cím helyesírásának különböző változatai alapján több 1521-es kiadás ismert
84. NIGER, Franciscus: Grammatica. Basel 1500.[13] (jelzet: 10500[b], CIH 2442, GW 27074, BSB-Ink N 188)
85. OBERWEIMAR, Florentina von: Eyn Geschicht wie Got eyner erbarn Kloster Jungfrawe(n) ausgeholffen hat. Mit eynem Sendebrieff M. Luthers... Wittemberg 1524. (jelzet: 30192, VD 16 O 91)
86. PINICIANUS, Johann: Contenta in hoc libello... breuis institutio de octo partibus orationis... Augustę 1522.[14] (jelzet: 10522[a], BNH Cat. P 533, VD 16 P 2876)
87. PIUS II. papa: Historia rerum ubique gestarum. Venezia 1477. (jelzet: 10477, CIH 2758, GW M 33756, BSB-Ink P 492)
88. PLATÓN: Chalcidij... luculenta Timaei... traductio... (*Commment., trad.* Chalcidius.) [Paris] 1520. (jelzet: 11375, Adams P 1473)
89. PLAUTUS, Titus Maccius: Ex... comoediis XX... Venetiis 1522. (jelzet: 11384, EDIT 16 CNCE 37687)
90. PLINIUS Secundus, Caius Caecilius: Historia naturalis. Venezia 1499. (jelzet: 10499[v], GW M 34317, BSB-Ink P 610)
91. PLUTARCHOS: Graecorvm Romanorvmqv illvstrivm vitae... Lugduni 1548. (jelzet: 11439)
92. PRUDENTIUS Clemens, Aurelius: Opera... Antverpiae 1564. (jelzet: 11493, BNH Cat. P 901, Voet: Plantin 2113)
93. RABUS, Ludwig: Historien... (Strassburg) 1556. (jelzet: 30484, BNH Cat. R 8, VD 16 R 40–42) – nem tudjuk, a mű mely részei voltak meg a kötetben
94. REGIOMONTANUS, Johannes: Kalendarius... (Augspurg) (1512.) (jelzet: 10512, VD 16 M 6538–6539)
95. REGIUS, Philadelphus: Uon lutherischen Wunderzaychenn... [Augsburg] [1524.] (jelzet: 30385, VD 16 R 608–609)
96. RICHTER, Matthaeus: Eynfeltiger Vnterricht für die Christen in Magdeburg... [Regensburg] 1563. (jelzet: 30520, VD 16 R 2240)
97. RITVS explorandae veritatis... Colosuarij 1550. (jelzet: 340, RMNy 87)[15]
98. RÖMISCHER zu Hungern... Ordnung vnnd Reformation... Wienn 1552. (jelzet: 10552, BNH Cat. F 122, VD 16 N 1681)
99. RÖSSLIN, Eucharius: Die schwanngeren Frawen vnd Hebammen Rosegarten. (Augspurg) (1528.) (jelzet: 10528, VD 16 ZV 16565)

[13] Mai lelőhely: OSZK Inc. 1163 (4), lásd a 8. sz. jegyzetet.

[14] Mai lelőhely: OSZK Ant. 4937 (3), lásd a 7. sz. jegyzetet.

[15] *Kornfeld ms.* 36. Mai lelőhely: talán azonos az MTAK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében (a továbbiakban: MTAK KRKGy) található példánnyal, RM II 632. Gergely–Kornfeld Könyvtár.

100. SACHS, Hans: Die wittenbergisch Nachtigall... (jelzet: 30375) – az impresszumadatok hiányoznak, ezért nem azonosítható
101. SAMUEL Marochitanus: Das Jhesus Nazarenus der ware Messias sey... (Zwickaw) (1524.) (jelzet: 30370, VD 16 S 1568–1570)
102. SENECA, Lucius Annaeus: Opera... Napoli 1475. (jelzet: 10475, GW 41235)
103. SERENUS Sammonicus, Quintus: De re medica... Tigvri 1540. (jelzet: 11428, VD 16 S 5997)
104. SILIUS ITALICUS, Titus Catius: Punica. (*Comment.* Patrus Marsus.) Venezia 1492. (jelzet: 10492$^{v}$, CIH 3086, GW 42113, BSB-Ink S 386)
105. SLEIDANUS, Johannes: Commentariorum de statu religionis et reipublicae... 1575. (jelzet: 30552) – egyelőre nem azonosítható
106. SPENGLER, Lazar: Antwort auff das vnwarhafft Gedicht... [Wittenberg] (1530.) (jelzet: 30405, VD 16 S 8219)
107. [SPENGLER, Lazar]: Eyn kurtzer Außzug auß dem bebstlichen Rechten... [Nürnberg] 1530. (BNH Cat. S 743 = VD 16 S 8233, VD 16 S 8234) vagy [Strassburg] 1530. (VD 16 S 8235) (jelzet: 30403)
108. SPERATUS, Paulus: Wie man trotzen sol auffs Creutz widder alle Wellt zu stehen bei dem Euangelio... Wittemberg 1524. (jelzet: 30364, BNH Cat. S 746, VD 16 S 8280)
109. STATIUS, Publius Papinius: Opera. Venezia 1494. (jelzet: 10494$^{v20}$, CIH 3128, GW 43274, BSB-Ink S 537)
110. STÖFFLER, Johannes: Der newe gross Römisch Calender... Oppenheym 1518/1522 (jelzet: 10518, BNH Cat. S 873, VD 16 S 9189)
111. SYLVESTER János (*transl.*): Vi Testamentvm... Beczben 1574. (jelzet: 15, RMNy 335)[16]
112. SZÉKELY István: Chronica... Craccoba 1559. (jelzet: 3, RMNy 156)[17]
113. [TAUBER, Caspar]: Eyn warhafftig Geschicht wie Caspar Tawber... für ein Ketzler vnnd zu dem Todt verurtaylt... worden ist. [Nürnberg] 1524. (jelzet: 30354, BNH Cat. T 51, VD 16 W 294)
114. TERENTIUS Afer, Publius: Comoediae sex... Argentorati 1521.[18] (jelzet: 11379, BNH Cat. T 72, VD16 T 386) – kolligátum: 1, 86. tétellel
115. VALERIUS Maximus, Gaius: Facta et dicta memorabilia. Venezia 1485. (jelzet: 10485$^{v40}$, CIH 3428, GW 49183, BSB-Ink V 18)
116. VEGETIUS Renatus, Publius: Artis veterinariae... libri quatuor... (*Ed.* Joannes Faber Emmeus.) Basileae (1528.) (jelzet: 11400, BNH Cat. V 89, VD 16 V 468)
117. DIE VERAINIGUNG... [Wien] 1515. (VD 16 V 628) vagy [Augsburg] [1515.] (VD 16 V 625–626, ZV 15169) vagy [Nürnberg] 1515. (VD 16 V 627) (jelzet: 740)
118. VERANTIUS, Faustus: Dictionarivm qvinqve nobilissimarvm Evropae lingvarvm... Venetiis 1595. (jelzet: 38, RMNy 767, EDIT 16 CNCE 48248)
119. VERSEHUNG eines Menschen Leib, Seel, Ehr und Gut. Augsburg 1493. (jelzet: 10493, GW 50192, BSB-Ink V 146)

[16] *Kornfeld ms.* 38.

[17] 1913-ban már megvolt a Kornfeld Könyvtárban (lásd a nyomtatott katalógus 174. tételét, mai lelőhely: MTAK KRKGy RM I 8° 750 (Gergely–Kornfeld Könyvtár).

[18] Mai lelőhely: OSZK Ant. 4937 (1), lásd a 7. sz. jegyzetet.

120. VERSOR, Johannes: Super Donato. Heidelberg 1489.[19] (jelzet: 10489[h], CIH 3466, GW 50207, BSB-Ink V 148) – kolligátum: 2, 3, 84. tétellel
121. (WERBŐCZY István): Decretvm... Colosvarot 1571. (jelzet: 13, RMNy 307)[20]
122. WERBŐCZY István: Tripartitum opus... Viennae 1517. (jelzet: 520, RMK III. 214, VD 16 W 1965)[21]
123. WERBŐCZY István: Tripartitum opvs... Viennae 1561. (jelzet: 528, RMK III. 486, VD 16 W 1966)
124. Azonosítatlan tétel – „Wittenberg 1521." – a címlap és az azt követő 3 levél hiányzik. A $B_1$r alján: „Epistola Dominicae Primae Adventus Domini" (jelzet: 30342)
125. Azonosítatlan tétel – „1536." – „Marci Hyeronimi" (jelzet: 30427)
126. Vacat.

## II. A Régi Magyar Könyvtár gyűjtőkörébe tartozó 17. századi kötetek

Nem az 1601 előtti nyomtatványok közé tartoznak, de az OSZK példánynyilvántartása, illetve az RMNy-csoport számára fontosak azok a 17. századi RMK-példányok is, amelyekhez az „olim Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár" megjegyzés fűzhető:

127. A' KERESZTYÉN hitnek fö ágazatainak fundamentumi... Debreczen 1690. (jelzet: 243)[22]
128. ABRAHAMIDES, Iżák: Oratio... Levtschoviae 1617. (jelzet: 363, RMNy 1141)
129. ACTA et decreta... Posonii 1629. (jelzet: 372, RMNy 1448)
130. APOLOGIA... [Debrecen] [1618.] (jelzet: 75, RMNy 1153)[23]
131. EVANGELIA et epistolae... Leutschoviae 1639. (jelzet: 115, RMNy 1774)[24]
132. ILOSVAI SELYMES Péter: Az hires neves Tholdi Miklosnak jeles cselekedetiröl... Kolosvaratt 1673. (jelzet: 205, RMK I. 1147)[25]
133. Kalendárium... Debreczenben 1619. (jelzet: 76, RMNy 1154)
134. KÁROLYI Gáspár *(ford.)*: Szent Biblia... Amstelodámban 1685. – SZENCI MOLNÁR Albert: Szent David kiralynak... szaz ötven soltari... Amstelodamban 1686. (jelzet: 235, RMK I. 1324, RMK I. 1345)[26]

[19] Mai lelőhely: OSZK Inc. 1163 (1), lásd a 8. sz. jegyzetet.

[20] *Kornfeld ms.* 46; *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 69–70. sz.

[21] *Kornfeld ms.* 48.

[22] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 938. Gergely–Kornfeld Könyvtár. (*Kornfeld ms.* 20.)

[23] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 787. Gergely–Kornfeld Könyvtár. (*Kornfeld ms.* 3; a címlapon: „Koncz 1878. III. 24.")

[24] *Kornfeld ms.* 12; *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 21. tétel. A címlapon: „Koncz mp."

[25] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 892. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 15; a címlapon: „Koncz mp. 1878. III. 24.")

[26] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 985. Gergely–Kornfeld Könyvtár vagy *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 61. tétel. (*Kornfeld ms.* 19.)

135. KOLOSI TÖRÖK István: Az asszonyi-nemnek nemessegeröl... [Lőcse] 1655. (jelzet: 145, RMNy 2586)[27]
136. LACKNER, Christoph: Coronae Hungariae emblematica descriptio... (Lavingae) (1615.) (jelzet: 570, RMK III. 1156, VD17 12:195003H)
137. LEX politica Dei... Debrecenben 1610. (jelzet: 56, RMNy 992)[28]
138. MAGYAR Aesopvs... Lötsen 1687. (jelzet: 240, RMK I. 1363)[29]
139. (NYÉKI VÖRÖS Mátyás): Az földi reszeg szerencsenek... Kolosvaratt 1672. (jelzet: 200, RMK I. 1134)[30]
140. PETHŐ Gergely: Rövid magyar cronica... Bécsben 1660. (jelzet: 156, RMK I. 955)[31]
141. RÁTKAI György: Memoria regvm... Viennae 1652. (jelzet: 593, RMK III. 1794, VD17 23:294384G)
142. SZŐLŐSI István: Rövid historia... [Kolozsvár] (1635.) (jelzet: 105, RMNy 1618)[32]
143. VÁRADI Mátyás: Egö szövetnek... Franekérában 1668. (jelzet: 187, RMK I. 1064)[33]
144. VERESMARTI Mihály (*transl.*): Az eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról... P[ozsonyban] 1641. (jelzet: 118, RMNy 1902)[34]
145. ZRÍNYI Miklós: Adriai tengernek Syrenaia... Béchben 1651. (jelzet: 133, RMNy 2360)[35]

Feltevésünk szerint az antikváriumban eladott kiskartali Podmaniczky–Degenfeld könyvtárbeli kötetek egy részét Kornfeld Móric vette meg. A fenti 16–17. századi magyarországi nyomtatványok közül a 16., 21., 121., 131., 134. és 145. tétel megtalálható a Nyizsnyij Novgorodba került Kornfeld-könyvek között (10., 11., 69–70., 21., 61., 72. sz.). Ezek a könyvek az 1913-as nyomtatott Kornfeld-katalógusban még nem szerepeltek, tehát későbbi, 1913 utáni beszerzéseknek minősülnek. A feltételezést erősítheti, hogy az orosz Kornfeld-katalógus fotója szerint (21. sz.) az *Evangelia et epistolae* címlapján mintha a Koncz név lenne kiolvasható. Szabó Károly az egyetlen fellelhető példány (RMK I. 696, RMK II. 540) tulajdonosáról a következő példányleírást adja: „Koncz József m.-vásárhelyi ref. tanárnál".[36] Degenfeld-Schomberg Berta a kiskartali könyvtár RMK-példányába bejegyezte, hogy ez az 1639-es

[27] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 853. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 18; a címlapon: „Koncz mp. 1878. III. 24.")

[28] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 774. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 23; az előtábla belsején: „Koncz mp.")

[29] A Podmaniczky-Degenfeld házaspár Koncz József példányát vette meg. (*Kornfeld ms.* 4.)

[30] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 893. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 47; a címlapon: „Koncz mp. 1878. III. 24.")

[31] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 863. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 35.)

[32] Mai lelőhely: MTAK KRKGy, RM I 8° 808. Gergely–Kornfeld Könyvtár (*Kornfeld ms.* 43; a címlapon: „Koncz mp. 1878. III. 24.")

[33] *Kornfeld ms.* 46.

[34] Mai lelőhely: talán MTAK KRKGy, RM I 8° 810. Gergely–Kornfeld Könyvtár (1913-ban volt már példány belőle a Kornfeld Könyvtárban, lásd a nyomtatott katalógus 214–215. tételét, MTAK KRKGy, RM 8° 816 és 822).

[35] *Kornfeld ms.* 48; *Nyizsnyij Novgorod-i katalógus* 72. tétel.

[36] A tudósról, könyvtárosról lásd DEÉ NAGY Anikó, *Koncz József (1829–1906)*, Erdélyi Múzeum, 64(2002), 3–4. füzet, 113–120.

lőcsei nyomtatvány vétel útján a kiskartali könyvtárba került. Ha a Nyizsnyij Novgorod-i példány valóban Koncz Józsefé volt, akkor az antikváriumon keresztül Kornfeld Móric vette meg ezt az unikumot, és feltehetőleg további kiskartali könyveket is vásárolt.[37] Ezt alátámasztja az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében található, a Kornfeld Könyvtárból származó könyvek átnézése is, amelyek között találunk olyan, Koncz József 1878-as possessorbejegyzéseit tartalmazó köteteket, amelyeket a Podmaniczky–Degenfeld házaspár vásárolt meg a kiskartali könyvtár számára; továbbá több köteten felismerhető az eltávolított Podmaniczky–Degenfeld ex librisek, címkék nyoma, vagy pedig a tintapacával eltüntetni kívánt jelzeteken ráismerni Degenfeld-Schomberg Berta kézírására. Az OSZK-ban is található két olyan kolligátum, amely valószínűleg szintén a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárból származik.

A fenti tételek közül, az eddigi kutatás alapján, a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárhoz tartozó kötetek a következő útvonalat járták be:

1.[38] Koncz József XY[39] ↘ Podmaniczky-Degenfeld K., ↗ Kiskartal → antikvárium → Kornfeld K. → ? ↗ Nyizsnyij Novgorod ↘ Gergely Rezső → MTAK KRKGy

2. Kazinczy Ferenc → ? → Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár, Kiskartal → antikvárium → Ernst Lajos gyűjteménye → árverés (1939) → OSZK: kolligátum 120, 2, 3, 84. tétel.

3. Nagy Iván → ? → Podmaniczky–Degenfeld Könyvtár, Kiskartal → antikvárium → ? → Népkönyvtári Központ → OSZK (1959): kolligátum 114, 1, 86. tétel.

[37] Lásd H. HUBERT Gabriella recenzióját a Nyizsnyij Novgorod-i Kornfeld-katalógusról: MKsz, 2008, 227–228.

[38] Az 1. útvonalhoz tartozó tételek: 16?, 21? 97?, 111?, 121?, 122?, 127, 130, 131?, 132, 134?, 135, 137, 138?, 139, 140, 142, 143?, 144?, 145? (Azon tételek mellé, amelyeknél a kötetet nem lehetett megvizsgálni vagy a Podmaniczky–Degenfeld Könyvtárhoz való tartozásnak nincsenek egyértelmű külső jelei, kérdőjel került.)

[39] Az egyes kötetek korábbi possessorai, melyeknek megnevezése itt hely hiányában elmarad.

Emődi András

# KÖTETEK IPOLYI ARNOLD KÖNYVTÁRÁBÓL

Az ismert történelmi körülmények okán a jelentősebb partiumi katolikus könyvgyűjtemények aránylag szegények a *Régi magyar könyvtár* (RMK) gyűjtőkörébe tartozó művekben. Az elmúlt évek feltáró munkálatai során előbukkant kötetekről tudósítottuk az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-szerkesztőségét. Tettük ezt azért is, mert a most ünnepelt Vásárhelyi Judit utánozhatatlan empátiával osztozott értékeink újbóli hasznosulása, közkinccsé válása felett érzett örömünkben. Ezen ünnepi kötetben nem tudunk újdonságszámba menő hazai nyomtatványról tudósítani, ám egy könyvtárunk számára jelentős eseményről számolnánk be röviden: visszatért eredeti őrzési helyére a püspökség egykor jobb időket megélt könyvtárának néhány ősnyomtatványa.

2009. május 6-án vettük át a Bukaresti Nemzeti Múzeum képviselőitől a Nagyváradi Római Katolikus Püspökségnek visszaszolgáltatott nyolc kötet könyvet, melyek az intézmény megalakulásakor, 1971-ben kerültek tartós megőrzésre a fővárosi intézménybe. A nyolc kötetben 15 ősnyomtatvány (3 kötetben) és 5 antikva található. Az antikvákat egyértelműen közismertségük és reprezentativitásuk okán válogatták ki a múzeum részére,[1] az ősnyomtatványokat az akkori, feltételezett teljesség igényével. A háború utáni évek során jelentős mértékben károsodott, kaotikus, ömlesztett állapotban lévő, szinte áttekinthetetlen maradék püspöki könyvanyagban és a háborítatlanul megőrződött – az állam képviselői előtt 1971-ben még ismeretlen – káptalani könyvtárban lévő további, összesen tizenhét ősnyomtatványból tizenegy 1982-ben követte társainak útját (közel száz antikvával együtt) és a fővárosi Nemzeti Könyvtár állományát gyarapítják mind a mai napig. A váradi egyházmegye birtokában tehát mindössze hat, a nyomtatás első századában készült könyv maradt 1982 után.

A most hazaérkezett ősnyomtatványok 1947 előtt a püspökségi könyvtár állományába tartoztak, szerepelnek ugyanis a húszas évek végén készült nagyszabású leltározás során készített könyvjegyzékben, mely több mint 10 000 kötetet jelez a már akkorra egyesített Lipovniczky–Ipolyi–Schlauch püspöki könyvhagyatékban.[2] E vázlatszerűen, raktári nyilvántartás gyanánt összeállított lajstromban szereplő értékesebb, régi tételek döntő hányada – amint alább látni fogjuk – valószínűleg Ipolyi Arnold és kisebb mértékben Lipovniczky István egykori könyvgyűjteményeiből származott, Schlauch Lőrinc Török Jánostól vásárolt

[1] Antonius BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades quatuor,* Basileae, 1568; Titus LIVIUS, *Historicorum omnium Romanorum longe uberrimi,* Francofurti ad Moenum, 1588; Sebastian MÜNSTER, *Cosmographiae universalis lib. VI,* Basileae, 1552; PLUTARCHOS, *Vitae parallelae,* Basileae, 1579, I–II.

[2] *Tabloul cărţilor rămase de la episcopii Lipovnitzky, Ipolyi şi cardinalul Schlauch,* Kéziratos katalógus, Egyházmegyei Könyvtár, Nagyvárad, [é. n.]

és főleg hungarikumokban bővelkedő könyvtára ugyanis Szatmáron maradt,[3] Váradon régi könyvekkel ő már nem gyarapította a gyűjteményt.

Ipolyi alig néhány hónapig volt váradi püspök (1886. február 18. és december 2. között), rendkívül értékes hagyatékát, műgyűjteményét méltatlanul kezelte püspök utóda.[4] Közel 8000 kötetes könyvtára beolvadt a püspöki bibliotékába, mindeddig azonban alig két tucatnyi kötetét, köztük tizenhárom, korai nyomtatványokat tartalmazót tudtuk biztonsággal azonosítani, ezeket tulajdonosi bélyegzőjével látta el.[5] Ám amint azt a most visszatért három kötetből kettő is bizonyítja, Ipolyi nem minden könyvét jelölte meg bélyegzővel. Az összetéveszthetetlen, jellegzetes kézírása által azonosítható ősnyomtatványban és a korábbi possessorbejegyzés okán Ipolyinak tulajdonítható kötetben ugyanis nincs ex libris pecsét. Ipolyi ismert, korai nyomtatványokat tartalmazó köteteinek lajstromát további három tétellel gyarapíthatjuk:

1.

**COLUMNA**, Guido de: Historia destructionis Troiae. – In civitate Argentina [Strassburg], [Drucker des Jordanus von Quedlinburg], 9. X. 1486.

2° – $a^8b$–$n^6o^8$ = [88] fol.

***GW 07230, HC 5509, CIH 1052***

Papírkötés (19.sz.)

Egykori könyvtári leltárszáma: *34873* (a Lipovniczky–Ipolyi–Schlauch-katalógus adata)

A kötetben Ipolyi Arnold kézírása látható.

2.

**FICINUS**, Marsilius: De triplici vita. – Florentiae [Firenze], Antonio Miscomini, 3. XII. 1489.

2° – []$^2$a–$d^8e^6$f–$k^8l^6m^4$ = [90] fol.

***GW 09882, HC 7065, CIH 1327***

Az első két számozatlan levél és a végén az $l_6$, $m_1$–$m_4$ levelek hiányoznak.

Félvászon kötés, márványpapírral (19. sz.)

Gerincén a püspökség könyvtári leltárszáma: *34807*.

A kötetben több helyen Ipolyi Arnold könyvtárának pecsétje látható.

[3] *Bibliotheca Laurenziana: A szatmári egyházmegyének... Schlauch Lőrincz... által szatmári püspök korában kegyesen ajándékozott Török János-féle könyvtárnak névjegyzéke*, kiad. MESZLÉNYI Gyula, Szatmár, Pázmány-Sajtó, 1900.

[4] CSÉFALVAY Pál, *Ipolyi Arnold, a műgyűjtő = Ipolyi Arnold emlékkönyv: Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga*, szerk. CSÉFALVAY Pál, UGRIN Emese, Bp., Szent István Társulat, 1989, 97–98. – Az utód, Schlauch Lőrinc közömbös hozzáállását egyértelműen bizonyítja Bunyitay Vince bizalmas feljegyzéseit tartalmazó naplójának több részlete is: Egyházmegyei Levéltár, Nagyvárad, [é. n.]

[5] EMŐDI András, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I. (ősnyomtatványok, XVI. sz. nyomtatványok, RMK), II. (XVII. sz. nyomtatványok)*, Bp.–Nagyvárad, Akadémiai Kiadó–OSZK–Egyházmegyei Könyvtár, 2005–2008; Rodica MAIORESCU, *Carte veche străină sec. XVI. Catalog. Biblioteca Națională a României*. Bucureşti, Biblioteca Națională a României, 1996. (Lásd a possessormutatókat.)

3–15. Kolligátumkötet

Papírtáblás, barna félbőr kötés, márványpapír borítással, gerincén aranyozott (18–19. sz.)

Gerincén a püspökség könyvtári leltárszáma: *34806*. Valószínűleg Ipolyi könyvtárából származó kötet.

Coll. I.:

**LESCHERIUS**, Paulus: Rhetorica pro conficiendis epistolis accommodata. – Coloniae [Köln], Henricus Quentell, 27. I. 1490.

$4° - a–d^6 = [24]$ fol.

***GW M18004, H 10036***

Coll. II.:

**PUBLICIUS**, Jacobus: Ars conficiendi epistolas. – Daventriae [Deventer], in platea episcopi (Richard Paffraet), 12. XII. 1488.

$4° - a–c^6 = [18]$ fol.

***GW M36417, HC 13551***

Az $a_1$ levél hiányzik.

Coll. III.:

**NIAVIS**, Paulus: Epistolae breves. – [Leipzig, Martin Landsberg].

$4° - A–C^8 = [24]$ fol.

***GW M26041, H 11728***

Coll. IV.:

**NIAVIS**, Paulus: Epistolae mediocres. – [Leipzig, Martin Landsberg].

$4° - A–C^8 = [24]$ fol.

***GW M26054***

Coll. V.:

**NIAVIS**, Paulus: Epistolae longiores. – [Leipzig, Martin Landsberg, ca. 1495].

$4° - A–C^8 = [24]$ fol.

***GW M26047***

Coll. VI.:

**EBRARDI**, Udalricus: Modus latinitatis etc. – [Köln, Heinrich Quentell, post 1488].

$4° - a–d^6e^4f–h^8 = [52]$ fol.

***GW 09188***

Coll. VII. :

**BASILIUS** Magnus : De legendis libris gentilium. – [Leipzig, Konrad Kachelofen, ca. 1490–1494].

$4° - a^{10} = [10]$ fol.

***GW 03711, C 919***

Coll. VIII.:
**VEGIUS**, Maffeus: Dialogus inter Alithiam et Philalethen. – [Leipzig, Konrad Kachelofen, ca. 1492].
4° – $a^6b^6$ = [12] fol.
*GW M49526, HC 15929, CIH 3448*

Coll. IX.:
**NIAVIS**, Paulus: Dialogus studiosi cum beano. – [Leipzig, Konrad Kachelofen].
4° – [$a^6$] = [6] fol.
*GW M26021, H 11738*

Coll. X.:
**LUCIANUS** Samosatensis: Dialogus in quo ostenditur neminem nisi nudum per Acherontа transvehi... – Francesco Petrarca: Recommendatio heremi. – [Leipzig, Konrad Kachelofen, ca. 1492].
4° – $a^8$ = [8] fol.
*GW M19030*

Coll. XI.:
**NIAVIS**, Paulus: Elegantiae latinitatis. – [Leipzig, Konrad Kachelofen].
4° – a–$d^8e^6$ = [38] fol.
*GW M26032*

Coll. XII.:
**AEGIDIUS** Suchtelensis: Elegantiarum viginti praecepta. – [Köln, Heinrich Quentell, ca. 1488].
4° – $a^6b^4$ = [10] fol.
*GW 00288, HC 6563*

Coll. XIII.:
**DATUS**, Augustinus: Elegantiolae. – [Augsburg, Johann Schönsperger, ca. 1494–1495].
4° – a–$d^8$ = [32] fol.
*GW 08108, H 5974*

A 13. század derekán alkotó Guido da Columna Trója lerombolásáról szóló történeti regényének hazai recepciója közismert, Thuróczy krónikájának irodalmi mintája volt, nagy népszerűségnek örvendett a Mohács előtti Magyarországon. A kötetet egy ceruzabejegyzés szerint Ipolyi 1863-ban, tehát már egri kanonokként szerezte. Címoldalán egy 16. század végi, bajorországi tulajdonosi bejegyzés látható: „Sum Johannis Reichenstorfferi Ottouelusianj pastoris D. Bartholomaei in Obernpergkirchen A°. 1590."

A neoplatonista Ficinus művei a Mátyás kori humanizmus fontos forrásainak tekinthetők. Jelentősebb írásainak majd mindenike megtalálható a Bibliotheca Corviniana fennmaradt állományában. Ipolyi e Ficinus-kötetének, mely az egészséges és hosszú életről, az asztrológia rejtelmeiről szól és melynek egy fejezetét Mátyásnak ajánlotta, az az érdekessége, hogy

Firenzében nyomtatták 1489-ben, ugyanabban az évben, amikor a Mátyás budai könyvtárába szánt ugyanezen művet tartalmazó kódexet illuminálta Attavante, ugyancsak Firenzében.[6] Ipolyi többször is megjelölte e valószínűleg nagy becsben tartott nyomtatványát a besztercebányai püspöki kinevezése (1871) előtt használt bélyegzőjével, melynek felirata: IPOLYI . STUMMER . ARNOLD . BIBLIOT .

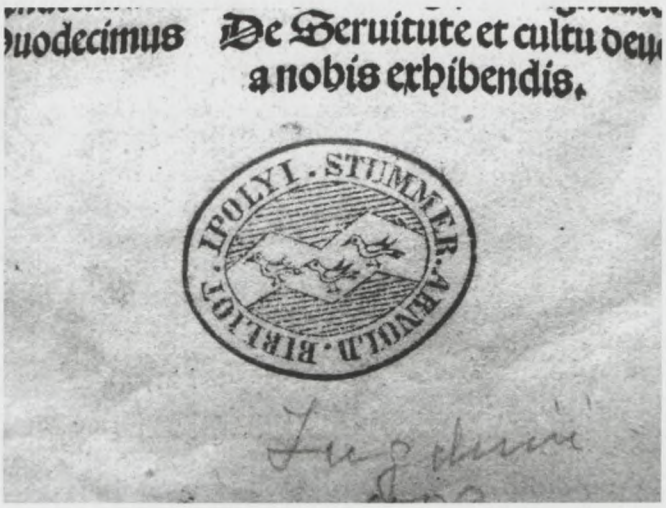


1. kép Ipolyi Arnold 1871 előtt használt bélyegzője. Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad

A 13 tagot számláló kolligátumkötet antik és humanista szerzők többnyire pár leveles retorikai műveit tartalmazza. A hetedik, Nagy Szent Vazul keleti egyházatya erkölcsbölcseleti munkájának különlegessége, hogy egy korábbi kiadása a budai Hess-nyomda második ismert terméke volt (RMK II. 2, RMNy 1). E kolligátumkötet az első tag címlevelén látható bejegyzések szerint a közép-csehországi Kolín város egyházának tulajdonában volt, éppen a fehérhegyi csatát megelőző és követő kritikus időszakban. Az első bejegyzés hihetőleg még a protestáns korszakban keletkezett, a század elején. 1626-ban a helyi városházán minden kötetet megvizsgált egy jezsuita bizottság és az ideológiailag veszélytelennek minősülő köteteket az immár katolikus tulajdonosok visszakapták. A második, 1636. évi bejegyzés tulajdonosa már az időrendben második helybeli katolikus plébános, Gregorius Magnus Textorides volt. 1680-ban a kolíni templomi leltár jelzi a kötetet. A szennylap verzóján 18. századi, nyomtatott, címeres ex libris látható, tulajdonosa a báró Biener von Bienenberg család. Karl

[6] *Bibliotheca Corviniana,* összeáll., Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Bp., Magyar Helikon–Corvina, 1981[3], 49 (64. tétel).

Joseph Biener von Bienenberg (1731–1798) a csehországi régészet atyja, térképész, műgyűjtő volt.[7] Innen, ettől a hagyatéktól egyenes út képzelhető el Ipolyi Arnoldig. Az említett körülmények okán szinte biztosra vehető, hogy a kötet nem Lipovniczky Istváné, nem is Schlauch Lőrincé, hanem Ipolyi Arnoldé volt.

A váradi püspöki könyvtárnak nem maradt fenn a teljes állományt átfogó leltára, így annak összetételét csak részben ismerjük. Az 1947 után szétzüllesztett, 35-40 000 kötetes könyvállomány egy része Lindenberger János nagyprépost és Jakó Zsigmond professzor elkötelezettségének köszönhetően 1949 szeptemberében megmenekült a biztos pusztulástól,[8] amint az egykori káptalani jegyzőkönyv írógépelt fogalmazványának töredékéből is értesülünk:

> A Rezidencia [Püspöki Palota] egyrészének az 1948. december havában a Görög Bizottság [a görögországi polgárháború elől menekített, többnyire árva gyermekeket felügyelő szerv] részére történt átadásakor a püspökségi gazdasági levéltár anyaga teljes egészében s a könyvtárnak egyrésze a Molnár Kálmán féle kanonoki ház istállójába került. Az Erdélyi Muzeum Egyesület megbizásából Jakó Zsigmond dr. a Bolyai Egyetem tanára a levéltárak országos felülvizsgálása során komolyan és súlyosan kifogásolta főképpen a levéltár, de a könyvtár helyzetét is. A helyzetet enyhítendő, a Prof. közreműködött abban, hogy a levéltári anyag egyelőre a Székesegyház evangeliumoldali galériáján nyerjen elhelyezést...[9]

Két évtized múltán (1971) innen, a székesegyházi galériáról kerültek Bukarestbe e most visszaszolgáltatott kötetek.

Az Ipolyi ex librisét nem tartalmazó, de az ő hagyatékából származó kötetek és újabban előkerült levéltári adatok kapcsán átgondoltuk a váradi püspöki könyvtár 20. századi történetének néhány aspektusát. Az elmúlt években összeállított régikönyv-katalógusaink nem tettek kísérletet arra, hogy a töredékes püspökségi állomány egyes köteteinek egykori püspök tulajdonosait azonosítsák,[10] elsősorban az egyedüliként rendelkezésünkre álló Lipovniczky–Ipolyi–Schlauch-féle összevont katalógus szétbonthatatlansága miatt, illetve tévesen azt feltételezve, hogy Ipolyi minden értékes, régi kötetét ellátta ex librisével. Ez utóbbi tézis – mint láttuk – nem volt helytálló. A *Magyar Minerva* megbízható adatsorai alapján az 1850 előtti püspöki könyvgyűjtemények összesen 6187 kötetet (2950 mű), Szaniszló Ferenc püspök (1850–1868) gyűjteménye 9823 kötetet, Lipovniczky püspöké (1868–1885) 1820 kötetet (1215 mű), Ipolyi püspöké 7889 kötetet (3675 mű), Schlauch püspöké (1887–1902) 2050 kötetet (1364 mű) tett ki.[11] Tekintetbe véve, hogy Patachich Ádám püspök (1759–1776) értékes könyvgyűjteménye egészében Kalocsára került, püspök elődeinek könyvgyűjteményei

[7] E részletek tisztázása Dr. Ladislav Jouza és Dr. Miroslava Jouzová (Kolín, Városi Múzeum) szívességének köszönhető.

[8] JAKÓ Zsigmond, *Váradi siralmas krónika: Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 2004[2005]/1–2, 110–111.

[9] Egyházmegyei Levéltár, Nagyvárad, [é. n.] Vö. JAKÓ, *i. m.*, 111–114.

[10] EMŐDI, *i. m.*

szerény állományokkal rendelkeztek és Schlauch püspökkel kezdődően régikönyvgyűjtéssel nem számolhatunk, az 1947-ben szétzilált püspöki könyvtár régi köteteinek javát a Szaniszló- és az Ipolyi-féle állományokban kereshetjük. Szaniszló Ferenc nemrég előkerült könyvtári katalógusát átböngészve[12] abban 53 kötet 16. századi, mintegy 160 kötet 17. századi nyomtatványt és 19 RMK-t találtunk, a Lipovniczky–Ipolyi–Schlauch-katalógusban 11 (és további 2-3 bizonytalan) ősnyomtatványt, 77 kötet 16. századi, 72 kötet 17. századi nyomtatványt és 26 RMK kötetet. A püspöki könyvtárban 1947-ben tehát legfennebb 15 kötetnyi ősnyomtatvány (ez egybevág a *Magyar Minerva* adataival) és másfél száz kötet antikva, 250-300 kötet 17. századi külföldi nyomdatermék és 50-70 RMK volt.

A Szaniszló-könyvtár 53 antikvájából legalább 30 azonosítható, azaz ma is az Egyházmegyei Könyvtár állományában vagy Bukarestben van. A Lipovniczky–Ipolyi–Schlauch egyesített katalógus 11 ősnyomtatványából 7 darab és 77 antikvájából legalább 25-30 azonosítható ma is meglévő tételekkel. A püspöki könyvtár 1947–1949 közötti pusztulása tehát – legalábbis a vizsgált legrégebbi állomány tekintetében – 40-60%-os lehetett, az alább közölt hungarica-lajstrom esetében viszont 80-90%-os. A kiadói puhakötésű, újabb kori kiadványok, folyóiratok szintén jóval nagyobb mértékben eshettek áldozatául a többszöri költöztetésnek, felfordulásnak. Az utóbbiakkal együtt mintegy 35-40 000 kötetes püspökségi könyvanyagból az említett 1949. évi, Lindenberger János prépost és Jakó Zsigmond professzor által irányított akció hozzávetőlegesen 10 000 kötetet mentett meg az utókor számára, ezen belül az egykori ősnyomtatvány- és antikvaállományok legalább fele részét. Ez az egyik leszűrhető eredménye a mai könyvállomány és a fennmaradt katalógusok egybevetésének.

A másik fontos következtetés az lehet, hogy Ipolyi Arnold könyvtárának számos darabja ma is megvan Egyházmegyei Könyvtárunkban, kisebb részben Bukarestben, ám ezeket ex libris bélyegzőjének hiánya miatt nem tudjuk teljes biztonsággal azonosítani. Kissé önkényesen tallózva az Ipolyi könyveit is tartalmazó könyvjegyzékben, kiemelnénk néhány valószínűleg neki tulajdonítható – nagyrészt sajnos elpusztult – hungarica-kötetet (betűhív átírással, a tételek egykori raktári jelzeteivel együtt és amennyiben ma is léteznek a kötetek, régikönyv-katalógusaink tételszámára utalva, továbbá a bibliográfiai azonosítójukkal):

S. Ferrarius: De rebus Ungaricae Ordinis Predicatorum, Viennae, 1637. – 18.374 (RMK III. 7594)

Alexander Felvinczi: Haeresiologia, Debreczini, 1683. – 18.391 (RMK II. 1518)

Bathori Mihály: Prédikációk, Debrecen, 1664. – 18.395 (RMK I. 1010)

Samorjai János: A Helvét vallás ceremóniái, Lőcse, 1636. – 18.456 (RMNy 1654)

Jo. Behamb: Notitia Hungariae, Argentorati, 1676. – 18.961 (Apponyi 983, VD 17 39:131168D)

[11] *Magyar Minerva: A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve*, Bp., Athenaeum, 1900 (I. évf.), 1904 (II. évf.), 256, 505–506.

[12] *Alphabetica Consignatio Librorum Bibliothecae Excellentissimi, Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Francisci Szaniszló Episcopi lat. rit. Magno-Varadinensis Anno 1867 peracta*, Egyházmegyei Könyvtár, Nagyvárad, [é. n.]

Ungarisches Städt-Büchlein, 1684. – 18.972 (VD 17 3:3666933G, VD 17 12:194608Z, VD 17 39:131182W, VD 17 23:300113Y)

J. Nadányi: Florus Hungaricus, 166(3). – 18.973 (RMK III. 2192)

Gaspar Bouttats: Des Royaumes de Hongrie et Dalmatie, 1688. – 18.974 (OSZK Térképtár TA 20/1)

Ercole Scala: L'Ungheria compendiata, Venetiis, 1687. – 19.096 (Emődi 2008→829)

Beschreibung Königreichs Hungarn, 1686. – 19.117 (Apponyi 2259, VD 17 12:194890H, VD 17 39:135194L)

Cr. Wagner: Delineatio Provinciarum Pannoniae, 1684. – 19.381 (VD 17 23:300271C)

Apátzai Csere János: Magyar Encyklopedia, Ultrajecti, 165(5). – 31.179 (RMNy 2617)

Némethy Mihály: Psalterium, Lőcse, 1685. – 31.200 (RMK I. 1341)

Szent Pál levelei magyar nyelven, Cracoviae, 1533. – 31.487 (RMNy 13)

Türkische und Ungarische Chronica, Nürnberg, 1663. – 31.583 (Apponyi 880, VD 17 23:231968Z)

Reconciliatio cum Hungaris facta 1606, Patakini, 1653. – 31.585 (RMNy 2485)

Matthias Mil(es): Siebenbürgischer Burg-Engel, Hermannstadt, 1670. – 32.242 (RMK II. 1256)

Historia von den Emporungen in Ungarn, Siebenbürgen und Walachey, Kölnn, 15(96). – 32.304 (Apponyi 591, VD 16 F 3373)

Joannes Sambucus: Bonfinii Historia Pannonicae, 1690. – 32.457 (RMK III. 3633)

Farkas–Miskolczi: Vad-Kert, Lőcse, 1702. – 32.651 (RMK I. 1658)

Pannoniae Luctus, Cracoviae, 1544. – 32.759 (RMK III. 356)

Pomerium sermonum de beata Virgine, 1509. – 34.820 (Emődi 2005→RMK-148,149) (RMK III. 160, 163)

Liber Bonfinii, Frankfurt, 1581. – 34.863 (Emődi 2005→RMK-16) (RMK III. 5409)

Végül Ipolyinak besztercebányai püspöksége idején használt, fennmaradt köteteinek némelyikében használt tulajdonosi bélyegzőit ismertetjük, ezek szövege: SIGILL. ARNOLDI IPOLYI STUMMER DEI ET A. S. G. EPPI. NEOSOLIENSIS, illetve IPOLYI ARNOLD BIBLIOTHEKA.

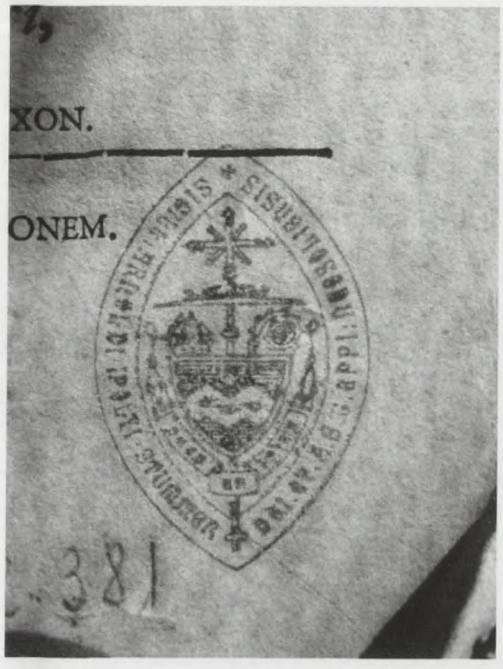

2–3. kép Ipolyi Arnold besztercebányai püspöksége idején használt bélyegzői.
Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad

Monok István

# NÉMET KÖNYVKERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A török kiűzése után Buda és Pest csak jó néhány évtized múltán tudta felépíteni azt az intézményi rendszert, amely újra alkalmassá tette őket arra, hogy az ország fő városai legyenek. Földrajzi elhelyezkedése persze predesztinálta erre, de a város benépesítése, az ide költöző kereskedő- és iparoscsaládok anyagi gyarapodása időt vett igénybe, és persze azt sem szabad elfeledni, hogy a Török Birodalomból való kiválás a kereskedelmi kapcsolatok irányának megváltoztatását is jelentette. Schulhof Izsák naplója beszédes bizonyítéka annak, hogy a város kereskedői mennyi előnyt élveztek a birodalom keleti területeivel való zavartalan kapcsolatokból.[1] A város keresztény lakossága, a beköltöző egyházi intézmények híján voltak a könyveknek, még akkor is, ha a szerzetesközösségek kisebb könyvtárakat hoztak magukkal a városba érkezéskor. A vándor könyvkereskedőknek, illetve a letelepülő, kereskedéssel is foglalkozó könyvkötőknek a 18. század első felében nem kellett komoly konkurenciával számolniuk. A lakosság számának növekedése ugyanakkor viszonylagos keresletet is biztosított portékájuk iránt. Gárdonyi Albert ma is használt összefoglalása a pest-budai könyvkiadásról és könyvkereskedelemről alapvetően a század második felével foglalkozik.[2] Holl Béla azonban alapos levéltári kutatás után rajzolta meg a 17–18. század fordulójának polgári olvasmánymű veltségéről alkotott képet.[3] Ahogy közleményének címében is látjuk, ebben az írásában alapvetően a városi polgárság hagyatéki összeírásaiban fennmaradt könyvjegyzékekre támaszkodott. Bizonyára külön akart tanulmányt írni a 18. század közepéről, második feléről, és ebben felhasználni azt az általa felkutatott forrásanyagot, amelyet hagyatéka is megőrzött számunkra, és amelyből több, újabb könyvjegyzéket, illetve kereskedői készlet összeírását is közölni tudtunk.[4] Mostani tanulmányunkban tehát Thomas Claarwein, bajor

[1] „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyagalmas..." SCHULHOF Izsák, *Budai krónika 1686,* héberből ford. JÓLESZ László, tan. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1979, 5.

[2] GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre,* Bp., 1917 (Könyvtári Füzetek, 2).

[3] HOLL Béla, *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században = Tanulmányok Budapest múltjából,* szerk. GEREVICH László, TARJÁNY Sándor, Bp., Akadémiai, 1963, XV, 289–326.

[4] Lásd az alábbiakban hivatkozott jegyzékeket a következő két kötetből: *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740,* kiad. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez [a továbbiakban: Adattár], 13/4); *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750,* kiad. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István, Bp., OSZK, 2010 (Adattár 13/5).

kép- és könyvkereskedő (1717),[5] Johann Schwartz vándor könyvkereskedő (1729),[6] Joseph Matzenauer (1738)[7] és Pécsi Erzsébeth (Elisabetha Eberhardin) (1740)[8] könyvkötők hagyatéki összeírását, illetve Johann Georg Nottenstein budai nyomdász kiadványainak jegyzékét (1732–1734)[9] elemezzük.

Thomas Claarwein Unterammergauból (Bajorország) származott.[10] A 42 tételes jegyzéken könyv (18 féle), térkép (3 féle) és kép (21 féle) szerepel, némelyik sok (650) példányban. Árulkodó a képek jegyzéke, hiszen a szentképek mellett számos világi tárgyú ábrázolás is megtalálható (divat, a császár és felesége, Bécs városa), a térképek közül az egyik a Szentföld illusztrált bemutatását szolgálta. Az összeírás „60 Landkarten" tétele sajnos nem enged következtetni arra, hogy melyik területen való eligazodást segítették, de így is beszédes a példányszám, ami a térképek iránti igényre utal. Sok tételről nem derül ki azonban a kép tárgya, és nem tudjuk azt sem, hogy a fali kalendáriumok ábrázolásai milyen jellegűek voltak. Viszonylag nagy számban szerepelnek újságok,[11] illetve a *Kramerlied* műfajába tartozó kiadványok is. Ez a műfaj a 18. század elejétől dinamikusan terjedt el egész Közép-Európában, a Baltikumtól, Csehországon át Horvátországig. A *Bankelliedek*, illetve a *Kramerliedek* többnyire egylapos nyomtatványok, általában aktuálpolitikai eseményekről, botrányokról, érdekes esetekről számoltak be. Kocsmákban, falvak központjaiban tűzték ki őket, s egy olvasni tudó előadta, elénekelte a körébe gyűlőknek a történetet.[12] A könyvek nagyobb része a napi vallásgyakorlatot és a búcsújárást segítette: imádságoskönyvek, prédikációk, Krisztus élete, lelki vezető könyvecskék, mirákulumok, kalendáriumok. A vándorkereskedő származási helye – Ammergau – önmagában is árulkodó lehetne a kis gyűjtemény lelki tartalmáról (Ammergau évszázadok óta ismert búcsújáró hely), de a címek is meggyőznek arról, hogy az ájtatos olvasmányok mellett a kínálat nagyobb része szentképekből állt, ezt a rózsafüzérek és más kisebb tárgyak egészítették ki.

Johann Schwartz a budai Elefánt vendégfogadóban halt meg 1729-ben. Kereskedői készletét 30 tételben írták össze, amely tételek összefoglaló jellegűek. A készlet hasonló Claarweinéhez, feltűnő azonban, hogy Schwartz az egyházi intézményekre is gondolt. Három breviárium, négy misszálé mellett néhány latin Bibliát is árult. Ugyancsak feltűnő a sok jogi könyv. Az ügyvédek ezek szerint biztos vásárlók voltak. Jogi vitatechnika (controversiae

[5] Adattár 13/4, 254–255. (Holl Béla hagyatékából.)

[6] Adattár 13/4, 286–288.; vö.: GÁRDONYI, *i. m.*, 59–61.

[7] Adattár 13/4, 339–346. (Holl Béla hagyatékából.)

[8] Adattár 13/5, 13–18. (Holl Béla hagyatékából.)

[9] Adattár 13/4, 320–324.; vö.: GÁRDONYI, *i. m.*, 15–17, 35, 37.

[10] A jegyzéket röviden már elemeztük. Vö.: MONOK István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések = Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére,* szerk. KALMÁR János, Bp., Universitas, 2007, 35–38; lényegében ugyanez németül: *Die Rolle der bayerischen Buchdruckerkunst in der Rekatolisierung Ungarns,* Ungarn Jahrbuch, 28(2005–2007), [2007], 369–375.

[11] HOLL Béla idézett munkájában külön kiemeli, hogy a budai polgári hagyatékokban feltűnően sok újság szerepel. Ez legtöbbször egy angolból németre fordított, érdekességeket közlő, Münchenben kiadott folyóirat, tehát nem politikai lap. Ezt erősíti az is, hogy Claarwein hagyatékában ebből 30 példány (tehát viszonylag sok) maradt fenn.

[12] A *Krammerliedről* bővebben: Pravoslav KNEIDL, *Pražské krumářské tisky v 18. století = Documenta Pragensia*, sestavili Václav LEDVINKA, Jiři PESEK, Archiv Hlavného Města Prahy, Praha, 10(1990), 191–208; Eva RYŠAVÁ, *Tsik a prodej kramářských písní v Praze v 19. století = Uo.*, 209–218.

ex utroque jure), a birodalmi jog kézikönyve, bírósági gyakorlatot bemutató munka, minden latinul. A latin nyelv kizárólagossága a jogi könyvek terén nem meglepő, inkább kereskedői pragmatizmus. A hivatalos nyelv a latin volt, a jogi ügyeket latinul tárgyalták. A régi jogi könyveket legalább el tudta adni valahol. Tudományos könyvei nem nagyon voltak, hacsak nem az egy *dictionarium*ot és *lexicon*t vesszük ennek. Feltűnő, hogy a historikus irodalom kevés. Mindössze egy „császárok élete" latinul, és francia történetek németül. Ez utóbbi persze sok minden lehet: történeti munka is, de kis színes, botrányos történetek leírása is. A lelkiségi irodalom már német, bár a katekizmusok latinok. A prédikációs könyvek, amelyeket a papoknak árulhatott latin és német nyelvűek is. Nagy példányszámban azonban ő is képeket (szentképeket és divatprospektusokat) árult, neki is van 23 térképe (Landtcarthen), 6 zenei könyve és *Kramerlied* is, viszonylag sok. Természetesen a készlethez tartoztak a naptárak, a vásárok rendjét bemutató kiadványok is. Schwartz is árult a szentképek mellé rózsafüzért, *Agnus Dei*t, papírt és mindenféle dobozkát is.

Joseph Matzenauer könyvkötő és könyvkereskedő már letelepedett pesti polgár volt. Hagyatéki inventáriuma 204 tételben összegzi megmaradt árukészletét, amely választékában már bővebb, mint az előző kettő volt. A kínálat jól mutatja azt is, hogy a közönség magyar, német és szlovák volt. A legtöbb napi vallásgyakorlati könyv (katekizmus, énekeskönyv), illetve kalendárium ugyanis ezen a három nyelven volt kapható az üzletében. Feltűnő az is, hogy a breviáriumok, misszálék mellett Luther katekizmusát is árulta. A prédikációs könyvek leírásából (Predigbüchel) sajnos a szerzőjük neve nem derül ki, elképzelhető, hogy nem csak katolikus postillákat árult. Az imádságoskönyvek esetén azonban a „deutsch, ungerisch, böhmisch, slovakisch" megjelölésen kívül a magyar nyelvű tételek esetében a lista néha a címet is elárulja (*Arany kincs*, *Arany lánc*, *Lelki földvár* stb). Az összeírás a legritkábban említi a szerzők nevét: Pázmány Péter, Szelepcsényi György bíboros mellett Beniczky Péter fordul elő egyszer, vagyis szegényes, de szépirodalmi kínálatról is beszélhetünk, és nem csak németül. Sok Krisztus és valamely szent életével foglalkozó mű mellett az ájtatos irodalom szerepel nagy súllyal. A történelem teljesen hiányzik. (Az indiai történetek [indianische Geschichten] nyilván inkább a szépirodalom, a szórakoztató olvasmány kategóriába illik, semmint a történettudományéba.) A „30 Hungarische Historien" azonban már a historikus irodalom tanúja, csakúgy, mint a „2 Lebens Beschreibungen Carls in Schweden", ám a történelemnek itt vége is van. Fontos, hogy a házi patika könyvei ott voltak a kereskedői készletben. A felcserek kézikönyve (feldtscheres Kunstbuch), a gyakori betegségek leírása és kúrálásuk (Tractat über Krankheiten), és egy, a budai fürdőket bemutató kötet *(Thermographia Budensis)*[13], ugyanígy szakácskönyvek (Kochbüchl) is gazdagították a választékot. A legnagyobb piacot azonban az iskolai könyvek jelentették Matzenauer számára, így az ábécéskönyvek mellett a trivium alapkönyveit árulta, az oktatás nyelvének megfelelően, latin változatokban.

Pécsi Erzsébet (vormals Eberhardin) könyvkötő, könyvkereskedő hagyatéki összeírása szinte szó szerint az előzővel egyezik. Az 1740-ben inventált hagyaték azonban az egyes tételek le-

[13] Laurentius STOCKER, *Thermographia Budensis: seu scrutinium physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novemdecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratium et bono publico in lucem datum per Laurentium Stoker...*, Augustae Vindelicorum et Graecii, 1721. – Ez később németül is megjelent.

írásában beszédesebb, a könyvek azonosítását részben megkönnyíti. Részarányát tekintve a magyar nyelvű könyvek száma kevéssel megnő, de az iskolai könyvek továbbra is latin nyelvűek. Ebben a csoportban feltűnnek a szótárak (Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ának újabb kiadásai), szinonimaszótárak, illetve közmondásgyűjtemények, a retorikaórán használt, a választékos beszédek írásában segítő kézikönyvek (Manuductiones ad eloquentiam). Külön említeném az országgyűlési rendeleteket (Articuli Diaetales), illetve a magyar történeti munkákat, igaz, nem nagy számban szerepelnek. A nagy tömeg a német, de főként magyar lelkiségi irodalom, imádságoskönyvek. Itt már több cím előkerül, mint az előző összeírásban *(Lelki kert, Lelki hódolás, Keskeny út, Rózsás kert, Liliom kert, Lelki evangélium, Szent Anna könyve)*. A magyar szépirodalom képviselőjeként tűnik fel Beniczky mellett Gyöngyösi István *Charicliá*ja is.

Ha mindezt összevetjük Johann Georg Nottenstein bajor származású könyvkiadó és nyomdász (Johann Sebastian Landerer özvegyének második férje)[14] kínálatával, jól látjuk, hogy a helyi kiadványok jelentős része bekerült a könyvkötő-kereskedők választékába is. A latin és német iskolai könyvek mellett a kiadványok csaknem teljessége a lelki gyakorlatokat szolgálja. A magyar nyelvű szépirodalomból hiányolhatjuk az előzőekben bemutatott kereskedői készletekből Balassi Bálintot, Kemény Jánost, Gyöngyösi *Murányi Vénuszát*, csakúgy, mint a széphistóriákat. Pedig ha a korszak többi könyvjegyzékén szereplő tételeket, vagy akár csak a Holl Béla által említett budai polgári olvasmányokat tekintjük, ezek bizonyítják, hogy az előbb említett kiadványok mindig gazdára találtak.

Valamennyi említett könyvösszeírás alapján állíthatjuk, hogy a német nyelvű könyveket a déli német területekről (Bajorország, Württemberg) importálták, keveset a lutheránus tartományokból. Látszik, hogy ezek a kereskedők nem hagyták el a várost, hiszen jellemzően az egyszerű mesterek, városi kereskedők igényeire alapozták tevékenységüket, továbbá a városban élő jogászokat, ritkábban orvosokat látták el könyvvel. A historikus irodalom, vagy éppen a politikai elmélet, a komolyabb földrajzi leírások szinte teljes hiánya azt jelzi, hogy tehetősebb nemesi vásárlójuk nem nagyon volt, vagy számukra csak megrendelésre, biztos eladásra hozattak könyveket.

A török kiűzése után, a Magyarország modernizálását célzó törekvésekben a német könyvkereskedők tehát úgy vették ki a részüket, hogy terjesztették a könyvet, a könyvolvasást, a könyvhasználatot. Tekintettel voltak a betelepülő német, felföldi szlovák, de alapjában a helyi magyar lakosság igényeire is. Ez szinte teljes egészében az iskolai könyvekre és a napi vallásgyakorlatban, illetve a hétköznapi élet során (főzés, kisebb betegségek kezelése, vásári információk, minimális szórakozás) használt ismeretekre korlátozódott. A kereskedő nem halmozott fel eladhatatlan készleteket, így a megrendelésre hozatott könyvekről a tehetősebb tulajdonosok könyvtárainak összeírásából tájékozódhatunk.

Fontos kiemelni, hogy a magyar nyelvű könyvkiadást a betelepülő kiadók alapvető feladatuknak tekintették, ahogy alapvető érdekük is ezekhez fűződött. De nem csupán a magyar nyelvű könyveket adták ki: szlovákul és horvátul is nyomtattak. A könyvkiadás és a könyvterjesztés mint üzleti tevékenység során mindenképpen hozzájárultak egyes műfajok magyarországi elterjedéséhez (*Kramerlied,* a ponyva különféle műfajai) és összességében az ország – alapvetően katolikus jellegű – civilizálásához is.

[14] V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 159–160.

Verók Attila

# MARTIN SCHMEIZEL A KÖNYVES ÜGYEKRŐL A FELVILÁGOSODÁS HAJNALÁN

Tanulmányomban két olyan momentum felvillantására vállalkozom, melyek mindegyike elhanyagolt területe a magyar művelődés-, illetve könyvtártörténetnek. Egyrészt a Brassóban született polihisztor, Martin Schmeizel (1679–1747) személyére és munkásságára szeretném ráirányítani a figyelmet, hiszen ezzel kapcsolatban a legutóbbi időkig alig néhány számottevő tanulmány jelent meg a szakirodalomban.[1] Szinte érthetetlen ez a hiátus, noha a magyarországi *historia litteraria* történetében kiemelkedő tudósról van szó.[2] Másrészt pedig Schmeizelnek a korai felvilágosodás szellemiségében gyökerező könyvtártudományi és -pedagógiai tevékenységét járom körül, amelyről eddig Magyarországon még soha nem jelent meg összefoglalás. A külföldi szakirodalom is jobbára csak az említés szintjén foglalkozott a témával.

A szerteágazó schmeizeli életrajzból most csak egyetlen szálra koncentrálok: megvizsgálom a könyvekhez fűződő viszonyát és – ezzel összefüggésben – a könyvtártudományhoz kapcsolódó tevékenységét. Tanulmányai gyermekkorától kezdve könyvekhez kötötték sorsát, így teljesen természetes módon adódott életében a könyvek és kéziratok, illetve egyáltalán a könyvgyűjtemények iránt megnyilvánuló lelkesedés. Az első dokumentált példa erre jénai éveiből hozható fel, ahol 1711 és 1713 között a diákok kollégiumát a jénai egyetem iránti egyre nagyobb érdeklődés miatt kibővítették, így a vele egy épületben található könyvtárat is átalakították. A két és fél évig tartó költöztetési munkálatokban, amikor a könyvtárat úttörő módon már fűthető dolgozó- és kutatószobával is ellátták, Schmeizel múlhatatlan érdemeket szerzett. Bartholomäus Christian Richard (1679–1721) – aki 1704 és 1721 között

[1] A teljesség igényével készült áttekintés egyelőre még kiadásra vár, jelenleg magyar és német nyelvű változata is előkészületben van. Vö. VERÓK Attila, *„Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf": Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága,* Doktori értekezés, kézirat, Szeged, 2008. – Az elmúlt másfél évben több tanulmányban foglalkoztam Schmeizel tudományos pályafutásának egyes részterületeivel. Felsorolásuktól itt eltekintek, csupán a legutóbbi írásra hivatkozom, amely tartalmazza a megelőző publikációkat is: Attila VERÓK, *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt = Jazyk a řeč knihy: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven,* ed. Jitka RADIMSKÁ, České Budějovice, Jihočeská univerzita, 2009 (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica, 11), 309–328.

[2] A helyzet javítására tett legfrissebb kísérlet az alábbi részletes tanulmány a korszakról: Gábor TÜSKÉS, *Deutsch–ungarische Kontakte auf dem Gebiet der Historia litteraria in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts,* Das achtzehnte Jahrhundert: Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, 34(2010)/1, 65–80. (A korábbi irodalom számbavételével.)

a könyvtár igazgatója volt – egyedül az ő nevét jegyezte fel, mint aki szűnni nem akaró lelkesedéssel, éjjel-nappal a könyvtár sorsával foglalkozott.[3]

Minden valószínűség szerint a könyvek és az – állással járó, akár korlátlanul is kivitelezhető – olvasás iránti megszállottságtól vezérelve, hosszú éveken át próbált az egyetemi könyvtárban állást szerezni. A státusz elnyerésére 1713. május 7-én benyújtotta pályázatát Vilmos Ernest weimari herceghez.[4] Noha a neves jénai történészprofesszor és egyetemi könyvtáros, Burkhard Gotthelf Struve (1671–1738) egykori diákját ajánlólevelében különösen az irodalomtörténetben és az „elegánsabb tudományokban" kiváló és kitűnő személynek titulálta,[5] Schmeizel mégsem kapta meg az állást. A weimari udvar döntésében vélhetőleg a kor erkölcsi és vallásos felfogása értelmében feddhetetlennek éppen nem nevezhető magánélete is szerepet játszott, amely miatt a fakultás vezetőségétől még megrovást is kapott.[6] A sikertelen pályázat és a hivatalos feddés nem szegte Schmeizel kedvét, hiszen tanítással eltöltött évek után 1720. november 21-én ismét megkísérelte megszerezni az egyetemi könyvtárosi állást, de a válasz megint csak elutasító volt.[7] Hőn dédelgetett álmától viszont ez a negatív válasz sem riasztotta el, kitartása végül is meghozta gyümölcsét: a pályázatot újra beadhatta – bár ennek írásos nyoma mára elveszett –, hiszen 1722. szeptember 24-én megérkezett Vilmos Ernest weimari herceg rendelete a jénai egyetemhez Schmeizelnek az ekkor már mintegy 30 ezer kötettel rendelkező egyetemi könyvtár[8] felügyelőjévé (custos, Inspektor)[9] és egyidejűleg a történelem (filozófia) rendkívüli professzorává (professor extraordinarius, außerordentlicher Professor) történő kinevezéséről.[10]

Az alkalmi iratok tanúsága szerint hivatalba lépésének dátuma: 1722. november 18. Kinevezése alkalmából többen is köszöntőt írtak hozzá. Az egyik ilyen vers, amely két – meg nem nevezett – szerzőtől származik, jellemző sorokat tartalmaz Schmeizel egyre növekvő, tudományos munkásságának köszönhető ismertségéről: „Dein Lob darff nicht allein in unsern Jena klingen; / Ach nein, es muß so gar in fremde Länder dringen: / / Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf."[11]

[3] Othmar FEYL, *Die neuzeitlichen Anfänge der Universitätsbibliothek Jena (1650–1750) = Geschichte der Universitätsbibliothek Jena 1549–1945*, Weimar, 1958 (Claves Jenenses, Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Jena, 7), 171; Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, Kunst und Wissenschaft (a továbbiakban: ThHStA Weimar), A 7008, fol. 5v–6r.

[4] Uo., fol. 5–6.

[5] Uo., fol. 7.

[6] Az egyetem által 1713. szeptember 20-án a weimari udvarba küldött ajánlólevélben szerepel egy megjegyzés, amely szerint a pályázó igen szabados felfogású magánéletet él, hiszen felesége házasságkötésük után 14 nappal gyermeknek adott életet (vö. ThHStA Weimar, A 7008, fol. 15–16).

[7] Uo., fol. 29–30.

[8] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.*, 165.

[9] Vö. ThHStA Weimar, A 7008, fol. 181.

[10] Uo., fol. 69.

[11] Vö. az alábbi alkalmi költemény szövegével: *Als der Hoch-Edle, Veste und Hochgelahrte Herr Herr Martin Schmeitzel, Vortrefflicher Polyhistor, und der Hochlöblichen philosophischen Facultaet zu Jena hochansehnlicher Adjunctus, von denen sämmtlichen Hochfürstlichen Herrn Notritoribus besagter Academie zu einem Professore Philosophiae und Inspectore Bibliothecae Publicae am 18. Novemb. 1722. gnädigst verordnet wurde, Solten in nachstehenden Zeilen ihre ergebenste Gratvlation schuldigster massen abstatten Zwey des Herrn Professoris verbundenste Diener und Anverwandten*, Jena, Gedruckt bey Johann Volckmar Marggrafen, 1722.

Ezek az előkelő megbízás ténye mellett arról tanúskodnak, hogy Schmeizel igen népszerű tanár lehetett nemcsak a magyar és erdélyi diákság, hanem más nációbeli kollégái körében is,[12] sőt kinevezésének híre eljutott még szűkebb pátriájába, Erdélybe is. A nagysinki gimnázium akkori igazgatója, Stephan Kessler (1675–1745) hat fólióoldalon keresztül taglalta Schmeizel korábbi érdemeit, furcsa módon a verses megemlékezést gazdag, lábjegyzetekbe írt hivatkozásokkal tarkítva.[13]

Az inspektori munka töretlen lelkesedést igényelt, hiszen ezért a tevékenységért az egyetem, illetve a hercegi udvar nem fizetett semmit. Hogy Schmeizel miként kereste meg a napi betevőre valót és a normális életvitelhez szükséges pénzét, arról eddig nem sikerült semmilyen adatot felkutatnom. Egyik bevételi forrását vélhetőleg a Brassóból, talán a városi tanácstól érkező pénzküldemények képezhették, ahogyan az egy 1712-es alkalmi iratból sejthető: „So aber windet es [értsd: Brassó városa – V. A.] Dir nicht nur Freuden-Kräntze // Es sorget auch bereits vor Dir / als seinen Sohn."[14] Ám hogy ne maradjon bevétel nélkül – akár kártérítésnek is nevezhetnénk –, a custosi poszt elnyeréséről biztosító hercegi irat mellé, ahogy azt fentebb láttuk, megérkezett professzori kinevezése is a filozófiai fakultásra, tehát ezen túl rendszeres havi fizetésben is részesült. Ez a megoldás egyébként általános gyakorlatnak számított a jénai egyetemen.[15] A legfrissebb Jéna-történet szerzője pusztán annyit jegyez meg sommásan azzal kapcsolatban, amikor Schmeizel később, 1731 októberében elfogadta I. Frigyes Vilmos visszautasíthatatlan felkérését egy hallei egyetemi katedrára, és elhagyta Jénát, hogy az 1700 és 1748 között a jénai egyetemen állásban lévő 46 professzor közül csupán négy döntött úgy, hogy engedve a kívülről jövő előkelő meghívások és a lényegesen nagyobb fizetés csábításának, elhagyja egykori munkahelyét.[16] Ugyanezt a tényt erősítették meg a Schmeizelhez közeli erdélyi diákok is búcsúversük két, akár konkrétan, akár átvitten is értelmezhető sorában: „Salinde konnte nicht, was Du verdient, belohnen, // Indem Dein

[12] Vö. *Commvnia omnivm gentivm gavdia, cvm Vir clarissimvs doctissimvsqve, Dominvs Martinvs Schmeizel Corona Transilvanvs, amplissimae facvlt. Philosoph. adivnctvs meritissimvs, d. XVIII. Novembris A. C. MDCCXXII. oblatos serenissimorvm Saxoniae Dvcvm honores, professionem nimirvm philosophiae pvblicam, vt et inspectionem Bibliothecae Dvcalis Academicae adiret: ravco carmine ostendere conatvs est eidemqve congratvlori volvit commensalis et avditor Carolvs Albertvs de Scheither eqves Lünebvrgicvs,* Ienae litteris Fickelscherrianis, 1722.

[13] Vö. *Gavdia et vota patriae, qvvm divinis avspiciis et commvnibvs svffragiis serenissimorvm Academiae Ienensis nvtritiorvm Vir clarissimvs doctissimvsqve Dominvs Martinvs Schmeizel Corona Transilvanvs Saxo amplissimae facvlt. philos. hactenvs adivnctvs optime meritvs professionem philosphiae pvblicam vt et Inspectionem Bibliothecae Dvcalis Academicae A. O. R. MDCCXXII. d. XVIII. Nov. adipisceretvr, testata fecit honoresqve gratvlatvs est amicvs et animo Stephanvs Kessler Gymnasii Grosschenckensis in Transilvania director,* S. l., 1722.

[14] Vö. *Als der Wohl-Edle / Großachtbahre / und Wohlgelahrte / Herr Martin Schmeitzel, Von Cronstadt aus Siebenbürgen / Den 27. Oct. dieses 1712ten Jahres Von Der Hochlöbl. Philosophischen Facultät Der Welt-berühmten Academie zu Jena Zum Doctor Philosophiae Würdigst erkläret wurde / Wolten Hierbey Ihre darob geschöpffte Vergnügung an Tag legen Etliche Ihm wohlbekannte Freunde,* Jena, Gedruckt mit Gollnerischen Schrifften, 1712.

[15] Lásd FEYL, 3. jegyzetben *i. m.*, 166, 176.

[16] Herbert KOCH, *Geschichte der Stadt Jena,* Jena–Stuttgart–Lübeck–Ulm, G. Fischer, 1996, 191. ThHStA Weimar, A 6399, fol. 8r–v és fol. 9r–v. – A jénai egyetem és az ottani oktatók dotálásának állandó nehézségeiről lásd még Joachim BAUER, *Die Universität Jena zwischen Tradition und Reform = Die Universität Jena: Tradition und Innovation um 1800: Tagung des Sonderforschungsbereichs 482: „Ereignis Weimar-Jena: Kultur um 1800" vom Juni 2000,* Hrsg. Gerhard MÜLLER, Klaus RIES, Paul ZICHE, Stuttgart, 2001 (Pallas Athene, Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 2), 51.

seltner Preiß biß an die Sterne stieg."[17] Schmeizel maga sem köntörfalazott, egyenesen megírta a weimari hercegnek, hogy Jénában kapott rendszertelen jövedelméből nem tudja eltartani magát és családját, így a lényegesen nagyobb fizetés ígéretére Halléba megy: „weiln keine Gelegenheit vorhanden, bei der Gesamten Universität Jena denselben auf gleiche oder andere vorteilhafte Art [wie in Halle – V. A.] zu versorgen".[18]

A kettős kinevezés alkalmából Schmeizel egy díszített, fehér-szürke bőrrel borított, fatáblás, fólió méretű, magyar nyelvű katolikus Bibliával ajándékozta meg a könyvtárat, amely jelenleg is a jénai egyetemi könyvtár tulajdona.[19] A címlap előtti üres lap verzóján az alábbi szöveg olvasható Schmeizel keze írásával: „Hvnc Scriptvrae Sacrae Codicem Hvngarica lingva a Georgio Kaldy Societ. Jesu vt jvcvm imperitioribvs taceret evvlgatvm, in qvalecvnqve avgmentvm bibliothecae pvblicae svb initvm professionis philos. extraord. vt et inspectionis bibliothecae Academicae mvnvs, gratamente et in exemplvm more maiorvm lavdabili institvtvm obtvlit. Martinvs Schmeizel A. O. R. MDCCXXII. d. 18. Nov." Jó könyvtároshoz illően a címlap elé külön papírlapon befűzte a magyar címlap német nyelvű fordítását is: „Biblia das ist: Die gantze Heilige Schrifft in der gantzen Christenheit eingeführet undt Aus der alten Lateinischen Version ins Ungarische übersetzt durch Georgivm Kaldi Einen, Unter der Societät Christi streitenden Prister Zu Tyrnau. Wien, gedruckt in Colonisch Hoff Von Matthaeo Formica. Anno MDCXXVI."

A jénai egyetemi könyvtár irányítását az 1650 és 1750 közötti időszakban – sok más német és európai egyetemi könyvtártól eltérően – nem professzorok látták el, hanem a felsőoktatási hierarchia alacsonyabb szintjein álló személyek (pl. egy-egy diák, valamelyik jogi irányítással foglalkozó egyetemi alkalmazott vagy egy-egy adjunktus).[20] A *bibliotheca publica* megnevezés pusztán a jénai professzorok tudós magángyűjteményeitől való megkülönböztetésre szolgál, hiszen igazi nyilvános könyvtárról ebben az időben még nem beszélhetünk. Ha jobban szemügyre vesszük a dolgot, akkor ebben a korszakban a nyilvánosnak mondott könyvtárak paradox módon zárt vagy korlátozottan nyilvános, míg a magánkönyvtárak in-

[17] *Als der Hoch-Edelgebohrne Vest- und Hochgelahrte Herr Herr Martin Schmeitzel Bißhero Auf der gemeinschaftlichen Universität Jena Hochberühmter Professor Philosophiae Pvblicvs auch Inspector Bibliothecae Pvblicae Von Ihro Königlichen Majestät in Preußen Aus höchst-eigener Bewegung Zu Dero Hochbetrauten Hof-Rath Wie auch Auf der Welt-berühmten Universität Halle Zum Profess. Pvbl. Ordin. Ivris Pvblici et Historiarvm Allergnädigst beruffen wurde Solten Aus verpflichtester Schuldigkeit Ihro Excellence Von Hertzen Zu dem hohen Amte Glück wünschen Deroselben Gehorsamste Diener und Lands-Leute. Christ. Francisci Corona Transilvanus. And. Scharsius Media Tran. And. Hann Media Transil. Daniel Schulerus Schenckino Tran. Ioh. Meltzer Schenckino Tran. Mich. Erhard Haner Media Tran. And. Seidner Media Tran. Val. Grau Cibinio Transilvanus. Georgius Schobel Schæsb. Tran. Ioh. Ierm. Henrici Media Tran. Christ. Zigler Cibinio Tran. Marc. Löw Cibinio Tran. Mich. Christ. Wellman Media Tran. And. Gerger Media Tran.* Jena gedruckt bey Johann Michael Hornen, 1731.

[18] ThHStA Weimar, A 6399, fol. 8r–v és fol. 9r–v. – A jénai egyetem és az ottani oktatók dotálásának állandó nehézségeiről lásd még Joachim BAUER, *Die Universität Jena zwischen Tradition und Reform = Die Universität Jena: Tradition und Innovation um 1800: Tagung des Sonderforschungsbereichs 482: „Ereignis Weimar-Jena: Kultur um 1800" vom Juni 2000,* Hrsg. Gerhard MÜLLER, Klaus RIES, Paul ZICHE, Stuttgart, 2001 (Pallas Athene, Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 2), 51.

[19] *Szent Biblia... magyarra forditotta...* KÁLDI György, Bécs, 1626 (RMNy 1352). Mai lelőhelye: Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena; jelzete: 2 Theol. XIV, 10.

[20] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.*, 145.

kább nyilvános hozzáférésűek lehettek a diákok szempontjából.[21] Jénában az egyetemi könyvtárat a 17. század végéig ugyanis jobbára a professzorok és a hercegi udvar tagjai használhatták. A diákok írásbeli professzori engedéllyel olvashattak vagy kölcsönözhettek. A tanulmányaikhoz szükséges irodalmat azonban professzoraik magánkönyvtáraiban forgathatták. Ez a könyvtári gyakorlat a rohamosan emelkedő számú és egyre inkább specializálódó nyomtatványok, valamint a könyvtárhasználatot megkönnyítő pietista-felvilágosult pedagógia hatására a 18. század első felében, éppen Schmeizel felügyelőségének idején változik meg.[22]

Valószínűleg a jénai könyvtár dinamikus fejlődése is főállású könyvtárosának köszönhető, hiszen aktívabban tudta képviselni és művelni a könyvtárügyet, mint egy professzor, aki csupán ráérő idejében, másodállásban látta el a könyvtári feladatokat. Az egyetem szenátusa által javasolt és a fenntartó hercegi udvar által beiktatott főkönyvtáros, a *praefectus bibliothecae,* a másodkönyvtárossal ellentétben, fizetségben részesült munkájáért. Schmeizel megválasztásától egészen Jénából való távozásáig, 1731 októberének végéig Christian Gottlieb Buder (igazgató: 1722–1738) vezetése alatt látta el a felügyelői munkakört. Buder azon két diáknak az egyike volt, akik tanulmányaik során, illetve rögtön azok befejezésekor nyerték el az igazgatói posztot az egyetemi könyvtárban. 16 éves munkálkodása alatt szerezte meg például jogászdoktori címét is, így 1730-tól az egyetem vezető jogászainak sorában tartották számon.[23] A könyvtári munkában szinte bármilyen formában részt vehetett (kölcsönzés, katalóguskészítés, takarítás stb.), Buderen és az egyetem rektorán kívül egyedül neki volt kulcsa a könyvtárhoz, ahová többé-kevésbé szabad bejárása lehetett.[24]

Buder igazgatósága idején a könyvtár nyitva tartása a következőképpen alakult: a nyári félévben napi egy órán át, délután egy és kettő között lehetett látogatni a könyvtárat, illetve szerdánként és szombatonként hosszabbított nyitva tartás keretében délután egy és négy óra között. A téli időszakban a könyvtár szerdánként és szombatonként két-két órán keresztül állt nyitva az érdeklődők előtt.[25] A huszadik század derekán a jénai egyetem és város levéltáraiban kutató Othmar Feyl arra a megállapításra jutott, hogy Buder idején az igazgató feladatkörébe tartozó katalóguskészítés igencsak hagyott kívánnivalót maga után. 1739-ben ugyanis, amikor Buder lemondott a könyvtár vezetéséről, a levéltári akták egymás hegyén-hátán, feldolgozatlanul heverő könyvkupacokról számoltak be. A források tanúsága szerint Buder inkább a tudományos könyvek szisztematikus és folyamatos beszerzésével foglalkozott, mint azok könyvtári rendszerezésével, összeírásával. A könyvek nyilvántartását és visszakereshetőségét pedig a korban még ismerősen csengő *memoria localis*ra, azaz jó helyismeretére és emlékezőtehetségére bízta. A 18. század hiányzó vagy rendezetlen katalogizálási viszonyai közepette ez a mentális térkép töltötte be azt a funkciót, amit majd később a katalógusok látnak el.[26]

Schmeizel olthatatlan tudásszomja szempontjából igen nagy nyereménynek kell tekintenünk ezt az állást, hiszen szerteágazó tudását a könyvtár felügyeletével eltöltött kilenc év alatt nagyon biztos alapokra helyezhette. A jénai egyetemi könyvtár igazgatói székét 1697

[21] Vö. Bernd REIFENBERG, *Lessing und die Bibliothek,* Wiesbaden, 1995 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 23) 15–17.

[22] Vö. FEYL, 3. jegyzetben *i. m.,* 172, 176, 216–218, 222; Konrad MARWINSKI, *425 Jahre Universitätsbibliothek Jena: Kurzgefaßte Bibliotheksgeschichte,* Jena, 1983, 19.

[23] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.,* 165; MARWINSKI, 17. jegyzetben *i. m.,* 21.

[24] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.,* 166, 174.

[25] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.,* 223.

[26] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.,* 211–212; REIFENBERG, 17. jegyzetben *i. m.,* 20, 22.

és 1704 között elfoglaló Struvéhez hasonlóan ő sem tarthatta ezt az állást alacsonyrendűnek vagy kitérőnek tudományos pályafutása menetében. Ha ismerte Struvénak Christoph Cellariushoz írt, 1696-ban kelt levelét, akkor minden bizonnyal ő is hasonlóan nyilatkozott (volna) a könyvtárhoz és a könyvekhez fűződő viszonyáról: „Du sagst, daß ich zu Größerem geboren sei als zur Behütung einer nicht sehr großen Bibliothek [...], dennoch glaube ich, daß die Ordnung von Bibliotheken eine reichlich ehrenvolle, wissenschaftliche und ruhmvolle Sache ist. [...] Man wird fürwahr kaum eine größere Zier oder etwas die Wissenschaft Auszeichnenderes denken können als ein gut ausgestattetes Domizil der Wissenschaften. [...] Die Bibliotheken sind eine Art Tempel der Musen, Zeughaus der Wissenschaft, Heiligtum der Alterthümer und Magazin der Ehre und Tugenden."[27] Schmeizel könyvtárosi évei alatt nőtt igazán ismert és elismert tudóssá, ennek köszönhetően a szakirodalom joggal tartja nyilván nevét a korai felvilágosodás tudós könyvtárosainak sorában.[28]

A 18. század húszas éveiben – az igazgató kitartó munkájának eredményeként – tovább folytatódott a jénai egyetemi könyvtár állományának nagyarányú bővítése. Ebben az időszakban (1728) került be ugyanis az állományba (3000 birodalmi tallér ellenében) a kiváló jénai orientalista és zsidó irodalommal foglalkozó tudós, Johann Andreas Danz (1654–1727) értékes szakkönyvtára. Ennek a vásárlásnak köszönhetően az egyetemi könyvtár állománya a mai napig legrégebbinek számító ősnyomtatvánnyal, egy 36-soros Gutenberg-bibliával is gazdagodott.[29] Így a teljes állomány elérte a 33 ezer kötetet – méltó módon bizonyítva ezzel, hogy a 18. század első harmadának legnagyobb német egyeteme[30] és vele együtt gazdag, tartalmas könyvtára (Halle mellett) joggal kért helyet a modern, felvilágosodás kori kulturális szellemiség terjesztőinek élvonalában.

Schmeizel a könyvekkel való gyakorlati foglalkozás tapasztalatait átültette az egyetemi oktatásba is, hiszen a korabeli tanrendekben ilyen kurzusával is találkozunk utolsó jénai tanítási évében (1730/1731): „Usum Bibliothecarum, Archivorum, Gazophylaciorum, Musaeorum etc. ostendam"[31] (első félév) és „Instructorium pro iis qui Bibliothecas, Archiva, Gazophylacia etc. cum fructu perlustrare velint" (második félév).[32] Néhai elődje, a neves történész,

[27] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.*, 143.

[28] Lásd *Geschichte der Universität Jena 1548/58–1958,* Hrsg. Max STEINMETZ, I, Jena, 1958, 179–180; Dieter SCHMIDMAIER, *Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft: Versuch einer Würdigung aus der Literatur von 1600–1760,* Freiberg, 1974 (Veröffentlichungen des wissenschaftlichen Informationszentrum der Bergakademie Freiberg, 55), 49–52; Jürgen VOSS, *Bibliothekare als Gelehrte und Wissenschaftler im Zeitalter der Aufklärung = Bibliotheken und Aufklärung,* Hrsg. Werner ARNOLD, Peter VODOSEK, Wiesbaden, 1988 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 14), 201.

[29] FEYL, 3. jegyzetben *i. m.*, 195; MARWINSKI, 17. jegyzetben *i. m.*, 1983, 20.

[30] Ennek bizonyítására legújabban lásd BAUER 15. jegyzetben *i. m.*, 53–54 további szakirodalom felsorolásával, valamint a magyarok kiemelkedő létszámának érzékeltetésére a 18. század első és különösen a második felében lásd Othmar FEYL, *Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850),* Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe 6(1956/57)/1–2, 27–62 vagy ennek bővített változata: UŐ: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena, Jena, 1960, 245; Joachim BAUER, *Beziehungen der Jenaer Universität nach Mittel-, Ost- und Südeuropa im 18. Jahrhundert = Deutschland und der slawische Osten: Festschrift zum Gedenken an den 200. Geburtstag von Ján Kollár,* Hrsg. Ulrich STELTNER, Jena, 1994, 46.

[31] Vö. Universitätsarchiv Jena, Bestand M 76, fol. 24r.

[32] Vö. Universitätsarchiv Jena, Bestand M 76, fol. 36r.

Caspar Sagittarius (1643–1694) nyomán, aki könyvismereti órákat is tartott hallgatóinak, Schmeizel az eruditív ismeretek mellett a könyvtártan és levéltártan iránt érdeklődőknek kívánt módszertani útmutatásokat adni – ismét tanújelét adva oly sokszor megmutatkozó, ízig-vérig rá jellemző oktatói-pedagógusi attitűdjének és az egyes tudományágakkal kapcsolatban megnyilvánuló, úttörő elgondolásainak. Ezen a területen sem volt ez másként, hiszen könyvtárosképzés a 18. században még nem létezett, de a Schmeizeléhez hasonló kezdeményezések nélkül a következő században sem alakulhatott volna ki.

Schmeizel a sikeres egyetemi tanulmányok előfeltételének tartotta a könyvtárak használatát és a tanulmányokhoz szükséges könyvek tartalmának ismeretét. Ezzel kapcsolatosan teszi a címben idézett kijelentést is.[33] Vallja, hogy igenis szükséges a hallgatók számára legalább szóbeli bevezetést nyújtani a könyvtárhasználatba. Ezt a metodikai kalauzolást, akár egyetemi kurzus formájában is, a mindenkori könyvtárosnak érdemes végeznie, aki a professzoroknál adekvátabb módon tud betekintést nyújtani ennek a területnek a fontos kérdéseibe, mert a „tudósokat egészen különféle gondolatok vezérlik".[34] Ebben az összefüggésben Schmeizel nagyon sajnálatosnak tartja, hogy nem minden könyvtár hozzáférhető a diákok számára. (Csak emlékeztetni szeretnék rá, hogy a jénai és a hallei egyetemi könyvtár – a korszakban kirívó módon – nyitva állt az egyetemi polgárok előtt. Hasonlóan Schmeizel magánkönyvtára is saját diákjai előtt, bár ez már nem számított annyira különleges jelenségnek.) A hiányzó lehetőségeket pótolandó Schmeizel utal a könyvkereskedelem kihasználására, a nyomdák termékeinek folyamatos figyelésére és az újságok, folyóiratok olvasására. A könyvekben, illetve periodikumok szövegeiben való búvárkodást a tudós tanár elsődlegesnek tartja, és kiábrándítja azokat, akik azt képzelik, hogy pusztán az egyetemi előadások látogatása elegendő a megfelelő tudás megszerzéséhez.

A nagynevű tudós azon túl, hogy életét összekötötte a könyvekkel, és ezt könyvtárosi, illetve oktatói munkásságával is pregnánsan bizonyította, a magyar művelődéstörténet szempontjából olyan egyedi kezdeményezéssel is megörvendeztette az ekkor még hungarustudattól átitatott Kárpát-medence lakosságát, amely nevét kitörölhetetlenné tette a magyarországi könyvtártörténetből: egész élete során gyűjtött könyveiből létrehozta az első magyar vonatkozású, a teljesség igényével összeválogatott, történeti gyűjtőkörű magánkönyvtárat a világon, amelyet aztán a 18. század második felétől kezdve folyamatosan szép számmal követett más, hasonló gyűjtemények kialakulása is. A könyvtár bemutatására most azonban nem vállalkozhatom.[35]

A jelen tanulmány megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé számomra.

[33] Eredeti megfogalmazásban: „Dahin gehöret billig vornan, der Besuch öffentlicher Bibliotheken, und das aus mehr als einer Ursache; daß die Kenntniß guter Bücher, und sonderlich die zu seiner Profeßion gehören, einem Studenten sehr nöthig sey, leugnet niemand." Martin SCHMEIZEL, *Eines rechtschaffenen Studenten Klugheit zu leben und zu conversiren: zu Hause, auf Universitäten und auf Reisen; zum Gebrauch academischer Lectionen entworffen*, Halle im Magdeburgischen: in der Rengerischen Buchh., 1737, 283.

[34] Schmeizelnél: „denn es führen die Gelehrten gar unterschiedliche Gedancken". SCHMEIZEL *i. m.*, 284.

[35] Ezt az 1. jegyzetben említett német nyelvű tanulmány mellett megtettem már másik helyen is. Lásd Attila VERÓK, *Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt = Wissenschaften im Dialog: Studien aus dem Bereich der Germanistik, II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20.–22. Februar 2008,* Hrsg. Szabolcs JÁNOS-SZATMÁRI mit Judit SZŰCS, Klausenburg–Großwardein, Siebenbürgischer Museum-Verein–Partium Verlag, 2008 (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium, Großwardein, 4), I, 131–147.

Zvara Edina

# NÁPRÁGYI DEMETER HÁROM KÖNYVE AZ ESTERHÁZY-KÖNYVTÁRBAN

Esterházy Pál (1635–1713) bibliotékája korának egyik legnagyobb, leggazdagabb hazai gyűjteménye volt,[1] amely úgy jött létre, hogy egyesítette kismartoni könyvtárát apja, Esterházy Miklós (1582–1645) lakompaki könyveivel, majd – feltehetően később – ezt a könyvtárat összevonta a fraknóival. A könyvtárat, amelyet 1695-ben készült végrendeletében[2] Esterházy a helyi ferencesekre hagyott, 1756-ban szállították át a kolostorba. A kötetek a 20. század első felében visszakerültek a kastély könyvtárába, ahol 1937-ben Harich János jegyzéket állított össze róluk.[3] A II. világháború végén mind a németek, mind az oroszok jelentős mennyiségű könyvet vittek el zsákmányként. A könyvtár nagyobb része ma Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria), egy másik része pedig Moszkvában, a Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban van.[4]

[1] MONOK István, *Esterházy-könyvtár(ak) = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* főszerk. KŐSZEGHY Péter, II, Bp., Balassi, 2004, 427 (A továbbiakban MAMŰL); Stefan KÖRNER, *A Bibliotheca Esterházyana = Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*, szerk. MONOK István, Bp., OSZK, 2005, 105–127; MONOK István, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra: Az Esterházy-család, A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai,* szerk. CZOMA László, Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2005 [2007!] (Kastélykonferenciák, 3), 91–101; *Lesestoffe in Westungarn II: Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740*, Hrsg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Scriptum, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2 – Burgenländische Forschungen, Sonderband, 15), 159–161, 162–181, 189–192; *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740,* kiad. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, szerk. MONOK István, mutató ZVARA Edina, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 195–248.

[2] *Testamentum Principis Pauli Eszterházy Palatini…* MOL E 148 NRA Fasc. 353/1. Fol. 40b–41a; kiad. MERÉNYI Lajos, Történelmi Tár, 1911, 598–619.

[3] *Inventarium librorum per condam Palatinum Principem Esterházy apud PP. Franciscanos ad S. Michaelem in Kismarton depositorum et novissime anno 1937 per eosdem PP. Franciscanos fideicommisso Esterházyano restitutorum nec non a dicto fideicomisso receptorum,* Kismarton, Esterházy-könyvtár, Protokoll Nr. 6341, Inventar-Signaturen 14022–15906.

[4] *Knigi iz sobraniâ knâzej EŠtergazi v moskovskih bibliotekah: Katalog, Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken: Katalog,* Hrsg. K. A. DMITRIEVA, Moskva, Rudomino, 2007, 349.

E jeles gyűjtemény gazdag tárháza a korabeli könyvgyűjtők könyveinek. Sok ismert személy – pl. Oláh Miklós,[5] Ceglédi Szabó Pál,[6] Kanizsai Pálfi János[7] vagy a Listi család[8] – könyvtárának egy része ebben a könyvtárban maradt fenn. Akadnak olyanok is, akiktől csupán egy-két kötetet őriz az Esterházy-gyűjtemény: pl. Batthyány Boldizsár, Beythe István, Kecskés András és János, Szenci Molnár Albert, valamint Zsámboky János. A humanista műveltségű katolikus főpapnak, Náprágyi Demeternek[9] (1564–1619) három kötete azonosítható innen.

Náprágyi Demeter azon 16–17. századi főpapok közé tartozott – Oláh Miklóssal, Telegdi Miklóssal vagy Mossóczy Zakariással együtt –, akiknek gazdag könyvtára később végrendeletileg egy-egy jelentős egyházi gyűjtemény alapját képezte.[10] Egykori bibliotékájáról nem maradt fenn összeírás, nagyságáról csak feltételezéseink vannak. A hagyomány szerint 200-300 kötetes könyvtárral hagyta el erdélyi püspöki székhelyét, Gyulafehérvárt.[11] Könyveinek egy része (50 kötet) ma a győri Székesegyházi Könyvtárat gazdagítja. A könyvek címleírását és possessorbejegyzéseit P. Vásárhelyi Judit közölte,[12] aki megemlíti, hogy Náprágyinak egy-egy kötetét őrzi még a budapesti Egyetemi Könyvtár[13] és az egri Főszékesegyházi Könyvtár[14] is. A legújabb kismartoni és a moszkvai kutatások alatt három, egykor Náprágyi tulajdonában lévő kötet került elő az Esterházy-gyűjteményből:

> [Des Freux (Frusius), André:] De utraque copia, verborum et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius et iucundius edisci, ac memoriae quoque firmius inharere possint. Viennae Austriae, excud. Raphael Hoffhalter, 1561. [1], 36 fol. 4° – VD 16 D 599

[5] Szelestei Nagy László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós: Az 1993. jan. 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából,* szerk. Mózes Huba, Bp., Szt. István Társ., 1993, 51–69.

[6] Szelestei Nagy László, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei = Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez,* szerk. Bálint István János, Bp., OSZK, 1987, 97–121.

[7] *Uo.*, 125–126; Zvara Edina, *Protestáns lelkészek könyvei Esterházy Pál könyvgyűjteményében: Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei,* elhangzott: Budapest, OSZK, 2009. április 28., a magyar–orosz kerekasztal konferencián.

[8] Zvara Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei = „Apró cseppekből lesz a zápor": Bakonyi Géza emlékkönyv,* szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, JGYF, 2008, 45–70.

[9] Ács Pál, *Náprágyi Demeter* = MAMŰL, VIII, 2008, 126–129; Jenei Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter,* ItK, 1965, 137–151; Ács Pál, *Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában,* Vigilia, 5(1999), 374.

[10] Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története,* Bp., Pannonica, 2000 (Magyar Századok), 236; Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig,* Bp., Balassi, 2003, 161–164.

[11] Vásárhelyi Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai II: Az „erdélyi" gyűjtemény: III: Győri könyvtulajdonosok,* MKsz, 1980, 230. – A Náprágyi Demeter által elvitt kötetek között olyan könyvek is lehettek, amelyek Budáról kerültek Gyulafehérvárra. Vö. Jakó Zsigmond, *Erdély és a Corvina* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség,* Bukarest, Kriterion, 1976, 174–175.

[12] Vásárhelyi Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I: Náprági Demeter könyvtára,* MKsz, 1980, 117–130.

[13] Uo., 130.

[14] Uo., 130.

Kötés: vaknyomásos bőr, egykor bőrszalagokkal. Poss.: 1) Stephanus Szuhaj d.d. [...] (címlap r.) 2) Magister Joannes Mollensis ultima Feb(ruarii) 1583 finem fecit (36. fol. v.); 3) Demetrius Napragj (a háttábla tükrén) – Superexlibris: F. Z. 1580. Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,257 G/7. Megjegyzés: a kötet tele van a possessorok latin nyelvű jegyzeteivel. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 1.

SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian, interpr.: Grammaticae institutionis libri septem, una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiaria interpretatione... Viennae Austriae, Raphael Hofhalter, [1562(?)] (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian: Syntaxis... in absolutissimam methodum redacta... Viennae, in Aedibus Caesarei Collegii S. J., 1562. (töredék, kézzel pótolva)

Poss.: 1) Martiusnak 1572 12 napian irtam Andreas Bitz von Inglstat (coll. 1. címlap r.); 2) Andreae Kechkes (uo.); 3) Dominus Demetrius Napragy sum modo huius possessor (uo.); 4) Georgij Branik (uo.) Jelzet: D 468, 627954. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

SZILVÁSI János: Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae. Seu tabulae testimoniorum ex sacris libris, et sanctorum patrum scriptis, seruata serie temporis petitorum, de octo magnis in fide controversiis... Claudiopoli, typ. Heltanis, 1597. [12], 115, [1] p. 4° – RMNy 808, RMK II. 272

Kötés: pergamen. Poss.: 1) Demetrij Ep(isco)pi Transil(vaniae) m(anu) p(ropri)a (címlap r.); 2) Stephani Szikszaij Secretarij Palatinatis m(anu) p(ropri)a (uo.) Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,357 H/4. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 2.

André Freux (Frusius)[15] (†1556) műve latin stilisztikai tankönyv a retorika elemeivel.[16] Jan de Spauter (Despauterius) (1480 k.–1520) kolligátuma két latin grammatikai írást tartalmaz. Freux és Spauter könyve is a latinul tanulók alapkönyvének számított a korai újkorban. Szilvási János[17] (†1597 után) kötete pedig egy katolikus vitairat, amelyben a szerző „a reformáció által támadott katolikus alaptételeket tárgyalja".[18]

Náprágyi általában beírta könyveibe a nevét rangjával együtt, megkönnyítve az utókornak az azonosítást, s az ajándékozás vagy a vétel időpontját. A beírások szerint fönnmaradt

[15] Loyola Szent Ignác titkára, a görög nyelv tanára volt. Ő fordította le először latinról spanyol nyelvre a rendalapító lelkigyakorlatos könyvét. Vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Bibliographie,* Bruxelles–Paris, 1892, III, 1046–1049.

[16] Erasmus hasonló című munkája: *De duplici copia verborum ac rerum* (1512). Amint Erasmus kifejti, a címet Quintilianus terminológiája és felfogása indokolja, aki megkülönböztette az egyszerű beszédet és az ékesszólást, azaz a beszédet. Vö. MARKIS Simon, *Rotterdami Erasmus*, Bp., Gondolat, 1976, 32–35.

[17] Katolikus pap, korábban unitárius tanító, református esperes. Vö. RMSz 797; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és művei,* Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1981, XIII, 947.

[18] RMNy 670.

könyveinek jelentős részét erdélyi püspökként szerezte meg. (Igaz, Erdélyből történt távozása után, 1606-ig viselte az erdélyi püspök címet.)[19]

Az első kötetben Náprágyi Demeter neve mellett nem szerepel semmilyen titulus. A könyv későbbi tulajdonosa Johannes Mollensis, feltehetően ferences szerzetes, és Szuhay István (1551–1607) váci, majd egri püspök, végül kalocsai érsek volt. Ez utóbbi tisztségében 1608-ban váltotta Náprágyi, tehát Szuhaytól örökölhette meg a kötetet.

A második kötetben sincs semmilyen titulus Náprágyi neve mellett. A könyv jelentőségét igazából a többi tulajdonos adja. Kecskés András esztergomi érseki titkár volt, aki Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi[20] és Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspöktől is jelentős mennyiségű könyvet örökölt.[21] Kecskés András halála után a könyvek apjához, Kecskés János (†1639) pozsonyi kanonokhoz kerültek, tőle pedig a gyűjtemény egy jelentős része a pozsonyi jezsuitákhoz.[22] A források alapján a 17. századból több Branik Györgyöt is ismerünk,[23] a mi esetünkben a következő Branikról van szó: Kecskés János felesége Bornemisza Zsuzsanna volt, aki férje halála után feleségül ment Branik Györgyhöz (†1656).[24] Ő feltehetőleg a Magyar Kamara alkalmazottja volt, s a pozsonyi káptalan jegyzőjeként dolgozott.[25]

A harmadik kötetben, amely pontosan püspökké szentelésének évében (1597) jelent meg, Náprágyi már erdélyi püspökként nevezi meg magát. A másik tulajdonos ebben az esetben Szikszay István nádori titkár volt.[26]

Náprágyi Demeterről elmondható, hogy olvasmányműveltsége alapján „inkább mutat egy aktív világi, politikai tevékenységet folytató humanista értelmiségit, semmint egyháza védelmében a szellem pástjára lépő főpapot".[27] Kapcsolatban állt korának jeles katolikus és protestáns személyeivel, többek között Radéczy Istvánnal, Thurzó Györggyel,[28] Batthyány

[19] VÁSÁRHELYI, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai: I, ..., i. m.*, 126.

[20] *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*, kiad. VARGA András, munkatárs MONOK István, Bp.–Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 42; *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad., függ. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 98.: „Libros iuridicos lego Andreae Kechkes, qui iam Bononia doctor rediturus est"; KOLLÁNYI Ferenc, *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban*, MKsz, 1895, 211.

[21] Adattár 11, 444.: „Bibliothecam nostram universam cum omnibus libris, tabulis seu mappis cosmographicis, spheris, imaginibus tam prioribus, quam nuper Viennae emptis, item cum omnibus scriptis et aliis omnibus ad eandem bibliothecam pertinentibus doctori Andreae Kechkes affini nostro legavimus et reliquimus"; Klára KOMOROVÁ, *Knižnica Zachariáša Mošovského*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2010.

[22] Adattár 13, 143; BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyaték*, MKsz, 1975, 27; PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban: „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum"*, MKsz, 1983, passim.

[23] ZVARA Edina, *Ismert possessorok könyvei az Esterházy-könyvtárban*, MKsz, 2011. (Megjelenés előtt.)

[24] FEDERMAYER, Frederik, *Rody starého Prešporka*, Bratislava, Karol a Michal Rosmány, 2003, 65–66.

[25] *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár*, összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., OSZK–Maecenas, 2002 (Nemzeti Téka), 59; Branik 1635-ben kapott nemességet. Vö. NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Címereslevelek jegyzéke*, Bp., 2000, (A Magyar Országos Levéltár Segédletei, 7), 56.

[26] Talán Szikszay István irodai írnok (1670). Vö. *Állami... tisztségviselők*, 25. jegyzetben *i. m.*, 313.

[27] MADAS, MONOK, 10. jegyzetben *i. m.*, 162.

[28] *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, kiad. JANKOVICS József, mutató HOFFMANN Gizella, Budapest–Szeged, MTA ITI–JATE, 1981 (Adattár 5), 79, 83, 85, 87, 95–97. levél

Ferenccel,[29] Rimay Jánossal,[30] Lackner Kristóffal.[31] Többüknek olyan könyveket küldött, amelyekről feltételezte, hogy azt nem ismerik még újdonsága miatt,[32] vagy mert „hogy ott effele ninchen".[33]

Fennmaradt könyveinek során végigtekintve egy igazi humanista képe tárul elénk, aki ugyanolyan érdeklődéssel gyűjtötte a protestáns szerzők műveit, mint saját felekezetének írásait. Sőt, a mohamedán vallás és annak története is érdekelte. Könyveinek tematikáját tekintve antik filozófusokat és történetírókat, egyházatyákat, bibliákat, bibliamagyarázatokat, szerkönyveket, jogtudományi, természettudományi műveket, szótárakat találunk, s a késő humanizmus legszínvonalasabb munkái is ott sorakoztak könyvespolcain.[34] Az Esterházy-könyvtárból előkerült három könyve is ezt a képet erősíti.

Kismartoni kutatásaimat a Klebelsberg-ösztöndíj támogatásával végeztem 2006–2010 között.

[29] *Uo.*, 75, 77, 78, 80–82, 84, 86, 88, 90–93. levél.

[30] *Rimay János levele Náprágyi Demeter erdélyi püspöknek = Rimay János írásai,* szerk., kiad., utószó, jegyz. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), 210–214.

[31] A soproni polgármester neki ajánlotta a *Maiestatis Ungariae Aquila* című munkáját. (Sopronkeresztúr, 1617; RMNy 1136, RMK II. 373); Kovács József László, *Lackner Kristóf és kora, 1571–1631,* Sopron, Széchenyi Városi Könyvtár, 2004, 112–114.

[32] Náprágyi Demeter levele Batthyány Ferencnek, Győr 1610. október 19.: „P. S. Knek egi uj köniuechket kwltem oluastassa el kegd. Cardinal Vram adá nekem uesse egibe kegd az Apologiaual es itellie mellik masik." *Literátor-politikusok levelei… i. m.,* 130.

[33] Náprágyi Demeter levele Thurzó Györgynek, Győr 1611. március 17.: „Kúltem egy kys keónyuechktis az kegd Bibliothecayaba: Gondolom hogy ott effele ninchen. Az keónyw nem szép, de réghy; oly materiatis tractal, kit kegd iol tud, es elégghé instructus azokban kegd. Meghis in mei memoriam, had legyen ott az Bibliothecaban." *Uo.,* 131.

[34] Madas, Monok, 10. jegyzetben *i. m.,* 162.

Hubert Ildikó

# PRÉDIKÁCIÓS GYAKORLAT NYOMAI EGY 16. SZÁZADI POSTILLÁSKÖTET BEJEGYZÉSEIBEN

Kulcsár György prédikációinak (*Postilla, az az evangeliomoknac... magyarázattia,* 1574) hasonmás kiadásakor[1] tanulmányoztam a fennmaradt példányokat. A kézírásos bejegyzések azt tanúsítják, hogy a köteteket prédikáláshoz használták három-négyszáz éven keresztül. Kulcsár György írásai egészen napjainkig hathattak, elsősorban egyházi személyekre. Három művéből az egyiket, a ma már csak unikum példányból ismert, *Az halálra készöletről rövid tanóság* (RMNy 319) címűt azért jelentették meg átírásban,[2] hogy a hívek szélesebb rétegeihez eljuthasson a mai világban is aktuális lelki vigasztalás. Bárczi Ildikó *Könyvek keréken* című tanulmányában[3] írta a következőket: „Miként a kéziratos források, a nyomtatott prédikációs segédkönyvek egykorú kézírásos bejegyzései is vallanak a kortárs felhasználói gyakorlatról. Az elhangzó beszédre készülő vagy éppen új, latin vagy anyanyelvű sermo kompilálásához anyagot gyűjtő olvasó kiemelései, hozzátoldásai tetszését, illetve hiányérzetét jelzik az adott szöveghelyen." E századokon átívelő szerzői hatás több kérdést vet fel:

– Melyek azok az apró csatornák, melyeken keresztül szerzők művei tovább élnek?

– Milyen műfajokon, irodalmat alakító szövegeken folyik át egyik század a másikba?

– Hogyan vannak jelen írók (esetleg regisztrálás nélkül) haláluk után is az irodalmi tudatban?

– Mi szólíthatta meg az olvasót századokon át ugyanabból a műből?

Az alábbiakban a Kulcsár-postillák kéziratos bejegyzéseiből válogattam, ugyanis ezek nemcsak Kulcsár György prédikációinak folyamatos használatáról, hanem az elmúlt századok prédikációs gyakorlatáról is tanúskodnak.

[1] KULCSÁR György, *Postilla, az az Evangeliomoknac... magyarázattia,* szerk. GERICS Ferenc, tan. HUBERT Ildikó, Lendva–Bp., Galéria-Múzeum–OSZK, 2001; *Az halalra valo keszöletröl rövid tanossag...,* tan. HUBERT Ildikó, közzéteszi KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2007 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 41). – Sajtó alatt van *Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetélkedéséről...* című kötet. A művek alsólendvai kiadásai: *Az halálra valo keszöletröl rövid tanossag...* 1573 (RMNy 319); *Az ördögnec a penitencia tarto bünössel valo vetekedéséröl...* 1573 (RMNy 320); *Postilla, az az evangeliomoknac, mellieket esztendö által a' keresztyénec gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia,* 1574 (RMNy 334.) [A későbbiekben hivatkozásainkban P + levélszám.] Újabb kiadásai: Bártfa, 1579 (RMNy 426) és 1597 (RMNy 793).

[2] KULTSÁR György, *Az halálra való készöletről rövid tanóság,* kiad. NYÍRI Sándor, bev. FABINY Tibor, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1990 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 1).

[3] BÁRCZI Ildikó, *Könyvek keréken: Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tolláből,* ItK, 2008, 603–631.

Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportjának nyilvántartása alapján áttekinthettem,[4] hogy az általam megismerteken kívül mely példányokat lenne még érdemes tüzetesebben megvizsgálni, mivel az Alsólendván kiadott postilláskötet (RMNy 334) kelendő lehetett, hiszen Bártfán rövid időn belül kétszer is újra megjelentették (1579: RMNy 426; 1597: RMNy 793). A lendvai kiadásból húsz példány fennmaradásáról tudunk, a bártfai 1579-es kiadásból ötről (csak az egyik teljes), az 1597-esből pedig tízről.

A kötet folyamatos olvasói jelenlétét számos bejegyzés igazolja. Az első kiadás (1574) fennmaradt példányai közül az OSZK 3. példányában az alábbi olvasható: „Legitimus possessor hujus libri Sigismundus Raksáni Anno 1706. die 2. Maji" ($G_2$v). Bizonyára e példányból egészítette ki 1682-ben Raksányi Sándor kézírással a ma az alsókubini Csaplovics-könyvtárban őrzött példányt az 547. levéltől: „Irtam kuruczok iarásában in Arce Szklabin Die 17. Augusti A. 1682 Rakssany Sándor." A debreceni Református Nagykönyvtár példányában ez a bejegyzés olvasható: „Ex oblatione gratuita Clarissimi Domini Stephani Bányai nuper Professoris Saros Patakiensis possidet Georghius Szigethi Anno 1766. die 12 Februarii." A sárospataki Református Nagykönyvtár példányában pedig ez áll: „Possideo ex oblatione Sororis Mariae Boronkay Ego Ladislaus Boronkay in Anno 1731."

A soproni Evangélikus Líceum Könyvtárának csonka példánya elé Hrabovszky György kézírásában került címlap, a ma Olmützben őrzött példány 1664-től volt a brünni jezsuiták birtokában. A szegedi Somogyi Könyvtár kötetében a következő bejegyzés olvasható: „Sum Ex Libris Andreae Sarlay Segesdii" (314v). Az MTA I 4r 28 jelzetű példánya 1817-ben, bezi prédikátorsága idején került Perlaki Dávidhoz. Előző tulajdonosára utaló bejegyzés: „Uj esztendőbeli ajándék, mellyet örök emlékezetnek okáért szíves szeretetem különös megmutatása végett ajándékul adok Nagyságos Nagy Pál Enesei Compossessor Uram, ugymint Nagyságos Sogor Uram Házának épűletire Bőnyi Augustana [...] Gyülekezetnek tanitója, Böny 8. Januar 1731."

A második kiadás (1579) Turócszentmártonban található példánya 1767-ben Holkó Mátyásé volt: „Comparavit Matthias Holko Tiszoltzensis 1767". A sárospataki Református Nagykönyvtár példánya különösen gazdag possessorbejegyzésekben: „Emptus florenis 2 Anno 1618. – Sum Stephani Eszéki et amicorum... – Ex Libris Francisci Sz. Fegiwernecki – Liber Scholae S. Patakiensis 1739. [címlapon]; ...sum Emerici Daróczi Emptus florenis 1 Patajini 1616" [hátsó kötéstáblán].

A harmadik kiadás (1597) ma Nyitrán őrzött példányának 1683. évi bejegyzése: „Possessio verissima, Joannis Szerda Junioris ab Anno 1683." Az Országos Széchényi Könyvtár 1. példányában ez olvasható: „Est Michaelis Darabont Bölkényi Anno Christi 1684.", a 2. példányban: „Est in possessione hic liber egregius Reverendissimi ac Doctissimi Domini Stephani Petö, Ecclesiae Reformatae Polyanyiensis Modernus Verbi Divini Minister." A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példány bejegyzése: „Sibi, suis, aliisque, uti legitime colentibus, comparavit Matthias Holko Tiszoltzensis Verbi Dei Minister in vtroque Szkalnik et Zabl. 11. 8bris 1767." A soproni példány 1773-ban Kis Jánosé volt, Sárospatakon a kollégium könyvtárába 1794-es possessorbejegyzéssel jelölt példány korábbi tulajdonosa: „Ex Libris Josephi P. Illyesi ab Anno 1774."

[4] A nyilvántartási lapok használatáért ezúton mondok köszönetet.

Részletesebben az alábbi példányok bejegyzéseivel foglalkozom:

1. az 1574. évi kiadás ma Csurgón őrzött példánya (Régi jelzet: 19506/h, számítógépes jelzet: R 19506),
2. az 1574. évi kiadás OSZK-ban őrzött első példánya (RMK I. 114/1. példány),
3. az 1574. évi kiadás MTA Könyvtárában őrzött példánya (RMK I 4r 28),
4. az 1579. évi kiadás Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött példánya (SD 13404) és
5. az 1579. évi kiadás Szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött példánya (RA 5088).

## 1. A Csurgón őrzött *Postilla* (1574) bejegyzései[5]

A csurgói példány bejegyzéseit készítők szinte mindenütt teleírták a lapszélek valamennyi helyét, s a kézírások a 16. századtól kezdve a 19. századig arról vallanak, hogy mind a nyomtatott szöveget, mind egymás kéziratait folyamatosan használták. Sajnos, csak egyik késői bejegyzője árulta el a nevét (Czire István, Nagybajom, 1882. [P: 24]). Egy 16. századi kéz több latin bejegyzést írt a kötetbe, reflexiószerűen latin auktorokra utalt a margón (Cato, Cicero). Egy másik kéz a Károli-bibliát használta. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a 148. zsoltárt például nem Károli fordításában idézte valaki. [P: 520])

Egy további bejegyző a 17. századból, valószínűleg „enyingiek szolgálatában" állhatott. A könyv restaurálásakor kerültek elő azok a lapok, amelyeken pénzügyi dolgait rögzítette[6] a nyomtatvány 110. levelének rektóján olvasható ezen mondat – „Ez mostani Christus vrunc születésse, 1573. esztendejének előtte..." – mellé odaírta a margóra az 1673-as dátumot.

A második és harmadik kéz sűrűn és gyakran folyamatosan teleírta a postilláskötet margóit, kiegészítve Kulcsár György prédikációit a Biblia más részeinek értelmezéseivel, példáival, néha utalással, de legtöbbször folyamatos szöveggel. Valószínűleg mindkét kéz tulajdonosa lelkész lehetett, s talán saját beszédeik forrásául használták fel e kötetet.

A bejegyzések típusai többfélék, összefoglalhatják például egy-egy rész lényegét: „Mostan is vigasztalhatnak mind együgyü rabotas munkaban elö emberek" (P: 77v), gyakran a margón pontokba szedve summáznak, bibliai párhuzamokat hoznak, más szerzők műveire utalnak, illetve magyarázatokat fűznek egy-egy szóhoz. Saját tanulságot is hozhatnak a margón: „[Sára] bizonyosan nem ok nélkül hasonlitatik az tekenyös bikahoz. Tekenyös bikat követniek, kinek hátán háza, ha embert lát be vonnya fejet." (P: 104v) A 128. levél verzóján a 3. sor közepére beszúrta a Kulcsár kötetet olvasó: „intés". Ugyanitt a lapszélen ezt olvashatjuk: „Nosza tehat serkennyünk föl miis az igaz hitböl származot munkálkodo josagos czelekedetekre, Ne hannyuk vessük: Hanem söt inkabb keressük megh az Christust." Kulcsár karácsonyi prédikációja mellett többféle kéz bejegyzése sorakozik, s ez nemcsak ebben a példányban figyelhető meg. A dramatizációt érzelmileg és formailag sem nélkülöző karácsonyi történet megjelenítése szinte ösztönözhette is olvasóit az írásra, folytatásra.

A 16. századi szerző karácsonyi prédikációjában a pásztorok szép jellemzését kis elbeszéléssé kerekítette. A bibliai történet szereplőinek lelkiállapotán át láttatta meg a születéstör-

[5] Ezúton köszönöm Violáné Bakonyi Ibolyának, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium könyvtárvezetőjének, hogy lehetővé tette számomra a kötet használatát, a kijelölt lapokról a digitális felvétel elkészítését.

ténet lényegét. A pásztorok feltétel nélküli hitével a prédikátor-író lelkesen azonosult, mivel ők azok, akik nem ítélik az angyalok megjelenését „szemfényvesztő látásnak", s „kordéra sem vészik" a csodát, hanem „egymást intik és nógatják" a mielőbbi odaérkezésre. (P: 84–85)

Az alsólendvai író úgy képzelte bele magát a pásztorok helyzetébe, hogy már-már tolmácsolta azok morfondírozását, egymás közti beszélgetését, ahogyan eldöntötték, útra kelnek:

> Végre azt sem mondják: Mit gondolunk mi véle, hogy Bethlehemben gyermek született? Mi itt az mi nyájunk mellett maradunk, mert ha valami kár lészen benne, az gyermek mást nem ád érötte. Mint mostanában némely hitván természető pórok szoktanak mondani: Mit gondolok, úgy mond, én az prédikációval, jószágomra kell énnékem gondot viselnem, marhámot kell szaporétanom: mert ha minden nap prédikációt hallgatok is, semmi jószágom nem örögbedik véle.
>
> Nem olyan hitvány természetűek ezek ez pásztorok... mondnak azért egymásnak: „Jer menjönk el mind Bethlehemig, és lássuk meg ez dolgot." (P: 85)

A pásztorok jellemzését az elbeszélés előrehaladtával egyre tovább árnyalta – mint az az ember, aki maga is ismerte ennek a foglalkozásnak a napi munkafolyamatát – egészen a lezárásig:

> Mert azt mondják az pásztorok, hogy mindnyájan meglássák, és végére menjenek ez mondásnak és csodának, kit az Angyaltúl mindnyájan hallottanak vala. Nem mennek pedig az korcsomára, mint az mi polgárink, parasztnépeink, és szolgalegényink, hogy még az innepnap is az bor-házhoz sietnek: Az ő dolgoknak megszörzésére sem mennek: Hanem Bethlehembe mennek az kenyér-házhoz, abba az templomba, ahol az mennyei kenyér vagyon... (P: 85–86)

S miközben Betlehembe tartottak, „nyilván hiendő dolog, hogy... az sátán igen lövöldözte az ő tüzes nyilaival az ő szívöket...", és mindenfélére gondoltak, mégsem kérdezték meg, hogy születhetett-e „egy szegény leánzótúl az barmok között" a Megváltó. (P: 86)

A karácsonyi születéstörténethez hasonló, bő terjedelmű, novellisztikus elbeszélés persze ritka Kulcsárnál, de evangéliummagyarázatában máshol is szívesen él a gondolatok képzeletbeli belső párbeszédeivel. Például Keresztelő Szent János – akit Kulcsár minden alkalommal állandó jelzővel látott el: „Messiás előtt járó hoppmester" (P: 29) – a meg nem alkuvó 16. századi példakép, aki „nem olyan lágyan éli ez világot, mint az udvarbéli hízölködők és fejedelmek után nyalakodók nagy sokan". (P: 38) Szent János párbeszéde a papokkal – akik arról faggatják, hogy tulajdonképpen ki is ő, mi a hivatala – a gondolatok belső párbeszédére épül, így adva drámaiságot reformációban izmosódó nyelven a bibliai időnek:

> Mondd meg, ki vagy... mit mondasz magad felől? Mint ha mondanák: Mit tartasz itt minket ennyi ideig az te sok tétova való feleletöddel: ne csavargasd beszédedet, hanem rövid szóval mondd meg hivatalodat, és azt is, ki adott erre ez tisztre méltóságot? Mert ha eszedbe vennéd magadat, nem valami paraszt embörök volnánk mi, és nem valami közemböröktül küldettönk ide, hanem az egész Zsidó országnak szín népeitől... (P: 46–46v)

Visszatérvén a karácsonyi prédikációhoz, a csurgói példány így hasznosítja magának az olvasottakat:

> Azert, Sekennyü[n]k föl ezeknek az pasztoroknak peldajakbol, az Isten igejenek serinyen valo halgatasara, es Istentül reank bizot tisztünkban hiven igazan eljarjunk mindenben csak egyedül az felseges Istennek igejehez ragaszkod[junk] Igy leszen osztan, hogy az eö sz[ent] fia altal szerzet jokban resz add az eletben, ez elet utan penigh eörök életet ad. (P: 89v) Azert serkennyünk föl, hadgyunk el minden hejjaban valokat, mondgyunk ellenne minden bünöknek: Kövessük ez pasztorokat, Keressük megh mijis velek edgyüt az Christust. Halgassuk az Merséseket es Prophetakat. Siessünk az eö szent igejenek figyelmetessen valo halgatasara. (P: 23) „Nem mindenek támadnak föl, az kik megh halnak, hanem csak azok, az kik üdvözülnek. Az [...] fölött penigh azt allattyak, hogy mind testestül lölköstül el veszünk es föl nem tamadunk mint oktalan allatok. De igen megh csalatnak eszek söt masokat is veszedelmessen megh csalnak mert aszki az bünben be merült hitetlennek minden bünüknek cselekedetire szabadságot adnak. Ezek Sz. Iras ellen tanitanak: Daniel 12. Ioh. 5. Es. 2. (P: 23)

A csurgói bejegyzések között találhatunk még felsóhajtásokat a margón („Oh, ha ma az Cristus; Oh uram mostan is azon; Oh uram ki... istapja vagy..." (P: 31) sőt, nem ritka, hogy a prédikációt imaszerű formulával egészíti ki a felhasználó. (P: 89v)

## 2. A *Postillák* 1574-es kiadása az OSZK-ban

A kötet bejegyzései a csurgói példányhoz hasonlóan időben folyamatosak és nagyon sokfélék. Egy korabeli kéz igen apró betűkkel a kötet végéig latinra fordít bizonyos mondatrészeket, szavakat. Nagyon sokszor teológiai fogalmakat ír a magyar szöveg fölé latinul, például: szeplőtelen szűznek méhében (incontaminatae virginis alvo s[ive] utero); környül metélteték (circumcisitur); Krisztus embörré létében (Christi humana praesentia); velönk lakozo (commemorans) stb. Talán katolikus tulajdonban lehetett a kiadás és egy magyarul nem tudó vizitátor tájékoztatását segítették e glosszák.

Találkoztunk olyan, ugyancsak végig azonosítható javítóval, aki elég vastagon áhúzta a neki nem tetsző fordulatokat, és helyette a saját szavait írta be, vagy éppen stilizálta a mondatokat. Például: Kulcsár szövege (P: 9v): „...ha ennek e' királnac az ő Istenségét meg gondolod, sem menniön sem földön nints semmi nagiobb ő nálánál, sem hatalmasb, sem ditsőségösb [a belejavítás:] sem földön nints semmi hatalmasb, ditsőségösb ő nalanal" vagy: Kulcsár szövege (P: 364): „Mert egy tisztességes életö férfiúval, ki nemes szerzetes ember volt és farizeus volt" – a javító kihúzta a mondat első felét s szórendcserét csinált: „... ki nemes, szerzetes, farizeus ember volt stb." A javítások gyakran szüntetik meg a nyomtatott szöveg protestáns jellegét. Nagyon sok helyen stilizált, új helyesírást alkalmazott, például a kötet első felében aláhúzta a saját korában már helytelen helyesírást, a „mezze való" *z*-jét *sz*-re, valamennyi szóvégi *c*-t *k*-ra javította, a számára szokatlan *ö*-zést pedig *e*-re változtatta. A példány Szentháromság vasárnapig következetes ezen javításokkal, ezért azt feltételeztük, hogy

erről a példányról készült az 1579. évi kiadás. Az ellenőrzés azonban nem igazolta feltételezésünket, az új kiadás javításai nem ebből a példányból készültek.

Egy lelkész a bejegyzések szerint prédikált a kötetből, NB-vel jelezve írt be értelmezéseket. Például: Kulcsár Kr. születése ünnepének 3. napjára való prédikációja elé (P: 89v): „Ez mostani orára rendeltetett Z. Evangeliomot iratta megh az I[ste]nnek Z. Lelke az Z. Lukacz Evangelistanak altala, a. mellyet irt Z. Lukacz evangelista az ö Evangeliomi könyvinek 11 részíben. Az Evangeliom igy következikiz szorul szora, ti keresztinek feienkint nagy ahitatossan, buzgosagossan es figelmetesen halgasson[!] rajta."

Ugyanő illesztette be az alábbi szöveget a „Mikor az pásztorok Betlehemben volnának..." elé: „NB. Az Praedicaló szekben valo elül járó beszid. Attianak Fiunak és az z. lilec Istennek nevében kezdettesiék es vigeztessék el az mi mostani lelki tanusagunk Amen ugj ligen. Christusnak dragalatos szent vérivel megh valtott keresztinek." (P: 91.)

Ebben a példányban gyakoriak a prédikáció tagolására figyelmeztető retorikai fogalmak is: „Ez Euangeliomnak értelme..." mellé: „Exordium Olj szokasa vagion Christus Urunknac, hogi az Mennjei tudománt nem tsak beszéddel, hanem bizonjos személjeknek peldájokbannis szokta nekünk elönkbe adni." (P: 460) Sok margós bejegyzés után: „Conclusio" (P: 501).

Egy igen szép, kalligrafikus, apró betűs kézírás – valószínűleg a 17. századból – pontokba szedte a nyomtatott szöveget a margón és bőséges jegyzettel látta el. A postillásköteт második felében különösen megsokasodtak a különböző helyesírással írt bejegyzések, szövegkiegészítések.

## 3. Az MTAK példánya

A példányban a kötet második felében sok stilizálást, alakítást olvashatunk az 1715–1721 közötti időszakból egy evangélikus lelkész tollából. Néha csak emlékeztetést, hogy mikor prédikált a szöveg alapján (f. 256v: „Ez is volt 1718.", f. 343v középen: „Eddig vólt 1715."). A margón: „ez után következő rész lehet pro futuro anno 1715", „1721 eddig vólt", f. 419. „NB: Ez nem vólt in anno 1719." Máskor még többet mond, pl. f. 309-en az evangélium szövege után: „NB. 1719. Ez volt Vönöczkön Proba Praedikatio. Az első Exordium volt az irott Praedikatiombúl az Jesus szeretetirül." Vagy f. 315v: „Az elsörül" előtt: „NB. Ez volt Proba Praedikatiom: az Első punctumrul Szergényben Tiszt. Fő Senior[?] M. G.[?] H. Uram ahol examennél[?]..." – [Magister Georgius Hegyfalusi lehet a rövidítés feloldása.]

f. 360. Lap közepén „az Atyától származic" mellé a margóra írva: „finis". A következő lapokon 1721-ben sorszámozással különített el részeket: 4. 5. 6. 7. (f. 360v–362v)

f. 365v. „Szent Haromság nap" előtt: „NB: Az Sz: ordinalasrul valo meg jövetel után az én [...?] introducált Mártonyi Templ. Tisz. Senior Uram extraordinarius Textussa [...?]"

f. 367v. A margón: „NB: Az introductio után ez volt első Praedikátiom. Az Elöl járo beszéd tetetett az Feketi[?]ül. Az Exordium [...] ikönyvbül." [Nem mindig sikerült megfejteni a feljegyzéseket.]

f. 311v. Új tanulságok kialakítása a szövegbe való betoldásokkal: „Elsőben azért bocsátá el az Christus igérete szerént az Szent Lelket, hogy [...] Másodszor azért bocsátá el Szent Lelkét... Harmattszor azért bocsáttá el, hogy..." Nem azonosak a nyomtatvány 1., 2., 3. tanulságával!

A kötetben a margón gyakran szerepelnek kiemelések, kiegészítések, új összekapcsolások, természetesen terminusokkal is gyakran él: Tanuság, Applica[tio], Exordium, Conclusio.

## 4. Turócszentmárton (Szlovák Nemzeti Könyvtár) – 1579-es kiadás[6]

E hiányos kötet elején található lejegyzésről szeretnénk szólni. Közgyónási szöveget, gyónóimát követő könyörgést és feloldozást, valamint egy általános prédikációbevezetést tartalmaz. Az írásmód és helyesírás alapján a 17. század első felére teszem a bejegyzés idejét. A közgyónás szövege protestáns megfogalmazású.

A magyar nyelvű bűnvalló imákról, a középkori kódexeinkben fellelhetőkről és az azt követőkről több áttekintés és szövegközlés jelent meg.[7] Katona Gézának 1941-ben a témával foglalkozó összefoglaló tanulmánya[8] óta ugyanis újabb szövegek bukkantak föl – elég, ha például az 1500 körüli, krakkói kötéstáblából előkerült gyónóimára gondolunk. Az 1620-as évek előtti időkből magyar nyelven írt egyéni és közgyónás szövegből tíznél kevesebb változat maradt fenn. Ezért tarthat érdeklődésre számot Kulcsár postilláskötetébe lejegyzett bűnvalló ima is. (A közgyónás/közgyónat tulajdonképpen kibővített Confiteor [Gyónom...] nemzeti nyelven.)

Bornemiszának 1577-ben megjelent agendája az első magyar nyelvű úrvacsorai liturgia.[9] A közgyónatok közül csak a Beythe Istvánnál fennmaradt (1582) teszi többes első személybe a kezdő szavakat (Gyónunk neked...). A szövegeket alább közlöm, elmélyültebb értelmezését a teológusokra bízom.

A turócszentmártoni gyónóimát követi a könyörgés/feloldozás, majd egy prédikációt megelőző, hívőkhöz forduló beszédrészlet. A gyülekezet megszólítása „Christusban szerelmes kereszttyenek" Pázmány prédikációiból is jól ismert fordulat („Krisztus Jézusnak drága szent vérével megváltott keresztyének"). De az OSZK-ban található Kulcsár-példányba is így írták be: „Christusnak dragalatos szent vérivel megh valtott keresztinek." (P: 91) Valószínű tehát, hogy bizonyos formulák még jó ideig használatban maradtak mindegyik felekezetnél. Ahogy a közgyónás/közgyónat szövege is lassan távolodott el egymástól katolikus és protestáns vonalon. A középkorból ismert tagoltság (itt: közgyónat, könyörgés/feloldozás és utána prédikáció) világosan kitapintható.

> KÖZÖNSEGES MEGVALLASA Az Bünnek, meily praedikatio elöt mondatik [17. sz. első fele]
> Mindenhato, igaz es irgalmas Isten, jol ismeriuk es Isteni Felseged elöt megh vallyuk, hogy mi szegeny nyavalyas bünösök vagiunk, romlotsagban es gyarlosagban fogontattunk, es születettünk, minden gonoszsagra hajlandok, es semmi iora nem vagiunk illendök: es hogy az mi bünös eltünkkel az te paranczolatodat szüntelen altal hagiuk, es tegedet ellenünk haragra ingerlettünk, es az te igaz iteleted szerint reank vonszuk az örök karhozatot.

[6] Ezúton köszönöm meg Klára Komorovának, hogy a kéziratos bejegyzésekről másolatot küldött.

[7] Szelestei N. László, *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Bp., METEM, 2008 (METEM Könyvek, 64), 17–26.

[8] Katona Géza, *A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-agenda gyónóimájáig: Tanulmány a magyar protestantizmus XVI. és XVII. századi kultuszi alapvetésének korából* = *Tudományos dolgozatok*, szerk. Módis László, Debrecen, 1941 (Csikesz Sándor Emlékkönyvek, 2), 95–122.

[9] *Uo.*, 107.

Bannyuk azert szivunk szerent, hogy mi teged illy kegyelmes attyankat, ennyeszer megh bantottunk, vadollyuk magunkat, es utallyuk büneinket, könyörögven alazatoson hogy az te irgalmassagod joyiön mentsegere az mi nyavalyas voltunknak.

Könyöröly rajtunk, oh irgalmas es kegyes Isten, es boczasd megh az mi büneinket. Az te szerelmes fiadnak az mi Vrunk J. Christusnak Sz: halalaert, es adgyad minekünk az te Sz: lelkedet, az ki minket taniczon bünös voltunknak tellyes szivbül való ismeretire [...] megh banásara, es azoknak giülölesere, [hogy] ekkeppen az bün mi bennünk megh ölett[...] es el töröltessek. Es hogy [...]n igassagnak es szentsegnek [...] teremtsuk, jobbulasunk[...] [csele]kedetinkel, mellyek teneked leg[...] azon mi Vrunk Jesus Christus [...] ezeknek utanna cselekedgyed azt bennünk, hogy a te akaratodat Sz: igedböl igazan esmerhessük, es innet tanollyunk, nem mi magunkban, sem [...] teremtett allatban bizva, hanem egiedül czak te benned minden remensegünket [...]tetni hogi bizonios es erös legien a[...]ajunk. Es hogy azon bünös emberi termeszetünk minden [...] naponkent

[olvashatatlan három sor]

Mi attyank Isten etc.

[Auxi]lium nostrum a Jehova [Segítségünk az Úr nevében]
[Qu]i fecit celum et terram Amen. [Aki alkotta az eget és a földet Amen]
[Fordu]llyunk az minden kegyelemnek [es ir]galmassagnak Istenehez, hogy [n]alla tanallyunk Irgalmassagot, [es] kegyelmet nyerjunk, az alkolmatos üdöben valo segitsegre, es keriuk ezen eo sz: felseget, hogy eö sz: felsege adgya minekünk, az eö vigasztalo, Batorito, minden jora es igassagra vezerlö sz: lelkenek draga ajandekat, mely sz. lelkenek ereje altal, az ö sz: igeiet tiztan, igazan, es csak az ö sz: felsege kedve es fogadasa szerent, magyarazhassuk erthessuk tanolhassuk, es az mi hamar el futo eletünket az szerent rendelhessük, mely legien legh elözör az ö nagy nevének diczeretire, tisztessegere, ez vilagon az ö kereszttyen Anya szent egy haza epöllyön es nevekedjek. Minekunk penigh büneinket boczassa megh, mellyekkel ö sz. felseget születesünk napiatol fogva megh bantottuk, haragra es bozzu allasra fe inditottuk, büneinket megh boczátvan, az mi lelkünk az ö igejeböl vehessen vigasztalást, es ez elet utan el vehesse az megh igertetet menniey bodogsagnak megh hervadhatatlan koronajat Amen. Pater noster etc.

Christusban szerelmes kereszttyenek: Hogy ha Moyses az Istennek amaz z: embere prophetaja, az eö twndöklö es vilagoskodo orczajaval, avagy az Istennek valasztot edenye az z. Pal, ki szinten az harmadik egben fel ragadtatot vala, mostansagal az Istennek fiaynak leanynak következendö diczösegekröl, eörömökröl, bodogsagokrol, meltosagokrol, akarnanak szolani: az eö oratiojoknak exordiumjaban kezdetiben, mindgiarast protestalvan mentenek magokat, hogy eök az valasztottaknak illy nagy boldogságokrol, es mennjei eörömökröl, az eö profetaji es Apostoli nyelvekel elegseges keppen nem szolhatnanak: Mit szollyak hat en egy wgió alazatos predikator arrol? Jol tudom kereszttyenek, minden kivansagtok ez: hogy az szentlelektöl az örök eletnek remensegevel es kevansagaval fel gerjeztetet erös szivet vigyetek magatoknak haza. Es valoban ez nagy gondot meltan vöttetek magatokra; Mert igazan mongya egi régi z. Attya: Quid est adolescens sine religione, et senex devotione, nec ullum motum sentiam. Miczoda az ember, akar

iffju s-akar ven, akar szegeny, s-akar gazdagh legien, azkinek az hütnek es religionak dolgaban minden ajtatos szive lölke, es azki semminemö Istenj buzgosagos indulatot nem erez az sziveben.

Jol tudom penigh, kereszttyenek, hogy ti oly tüzet kerestek, mely az ti sziveyteket fel gerieszsze, és az ti lelketeknek erös hathato vigastalast es öröke valo eörömöt hozzon.

De hul vegyek oly igeket mely az ti sziveiteket fel gerieszsze es serkentse. Oh Uram Jesus Christus mindenhato Istensegh, mennek és földnek kiralya, ki az Istennek [...]

## 5. 1579-es kiadás Szeged, Egyetemi Könyvtár[10]

A kötet az elején és végén csonka, körülbelül a felétől 17. századi bejegyzések vannak. Ezek többsége megismétli a postillák részcímét: „Az elsöről, A másodikról, A harmadikról." A kézírásos bejegyzések többsége bibliaihely-jelölés, kiemelés, betoldás. Nem érint egyetlen helyen sem felekezeti témát. A 18. században a kötetnek katolikus használója volt, tőle származnak a kötet elejére beírt katolikus énekszövegek. Az énekek incipitjei: „Mint az Noe Barkajabúl ki küldött Galambnak..." (f. 1.); „Oh aldott Szüsz Anya Menyei Szép rosa..." (f. 2.); „Oh Edes Jesusom Menyei Vezerem..." (f. 2v); „Oh Maria Istennek Szent Anya, Üdvözlegy..." (f. 3.) . Az utóbbi kivételével az énekek 18. századi énekeskönyveink állandó darabjai.

Összegzésként elmondható, hogy a fennmaradt példányokba írt, négyszáz évet átfogó bejegyzések nemcsak Kulcsár György postilláinak folyamatos használatát bizonyítják, hanem a prédikációs gyakorlat megragadásához is adalékul szolgálnak. Ám míg a 16. században a műfaj szinte egyedül látta el a szélesebb néprétegek egy életen keresztüli tanítását, addig ez a funkciója a 19. században már sok oldalról kiegészült. Azon típusú egyházi műfajok, vagy egyes szerzők művei, amelyek mentesek voltak a felekezeti torzsalkodástól, amelyeknek középpontjában az evangélium magyarázata, a tanítás állt, s mindemellett szerzőjük jó tollú író volt, aktualitásukból nem veszítve népszerűek maradtak. Olvasórétegük bizonyos értelemben megváltozott, nagyobbrészt a prédikációjára készülő lelkészekre szűkült. A népszerű prédikációs könyvek az ő számukra valószínűleg tankönyvként/kézikönyvként funkcionáltak. Mivel a 18–19. században a lelkészcsaládok és leszármazottaik egy része, még ha szegényebb viszonyok között is, de értelmiségi életet élt, sok közülük világi pályán is (például tanítóként) boldogult, így a Kulcsáréhoz hasonló „rejtőzködő" művek hatásával még akkor is számolnunk kell, ha látszólag nincsenek jelen irodalmi folyamatot alakító tényezőként.[11]

[10] Köszönetet mondok Font Zsuzsának, aki számomra a bejegyzésekről másolatot készíttetett.

[11] Én nem szívesen élek a *használati irodalom* terminussal, mivel ez számomra egyféle minősítést sugall, amelybe belefér az elkoptatott, újdonságot nélkülöző, már felfedezett stb. jelzősor is, holott az adott kor olvasójának az igényes, esztétikai értékkel megírt szöveg ugyanazt az élményt adta/adhatja – akár az idők végezetéig is –, amit az a megírásakor sugárzott. S felfedezése is minden korban újból és újból az olvasó által történik meg, akár kanonizálták, akár nem. A témaválasztás (pl. szakrális irodalom esetében) és az esztétikai tökéletességre törekvés ugyanis egyenrangú, mellérendeltségi viszonyban hozta létre tehetség esetében a keresztény kultúra legszebb remekléseit.

Sas Péter

# A KOLOZSVÁRI SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIAKÖNYVTÁR

*Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum*

Johannes Honterus, a szász reformátor színre lépése után Kolozsváron is hamarosan éreztette hatását a katolikus vallás megújításának szándéka. Jelen voltak azok a nagyhatású prédikátorok, akik a reformáció ügyét győzelemre segíthették. A reformáció elindítójának, Luther Mártonnak nagy csodálója, a szász Kaspar Heltauer lett a város egyik plébánosa. Az új pap hívei többségének hovatartozása miatt magyarul prédikált és műveit is ezen a nyelven írta. Szó- és írásbeli térítő tevékenysége során már a Heltai Gáspár nevet használta. Prédikációi olyan erőteljesek voltak, annyira befolyásolták a híveket, hogy az egész egyházközség áttért a lutheránus (evangélikus) vallásra.

1545-ben kezdetét vette a templom protestáns korszaka. A reformáció első formájának megjelenése visszafordíthatatlan folyamatot indított el, a protestantizmus egymást váltó hullámai – lutheránus, református, unitárius – egymást erősítve vagy szembefordulva végighömpölyögtek az egész városon és az emberek lelkében. A szélvetés némelykor viharrá erősödött, és a „lelki forradalom" tettlegességbe csapott át. A templomrombolások során számtalan értékes külső és belső liturgiai berendezés, tárgy elpusztult. A rombolásnak a Szent Mihály-templom oltárai és szobrai is áldozatul estek, a középkori falfestmények túlnyomó többségével együtt. Az sem rekonstruálható, milyenek lehettek a korabeli ablaküvegek díszei, a középkori magyar üvegfestészetnek itt sem maradtak ránk emlékei. Biró József legjobban a templom középkori berendezésének, szárnyas oltárainak és oltárképeinek elpusztítását fájlalta. Kolozsvári Tamásnak, a legkiemelkedőbb magyar táblafestőnek 1427-es garamszentbenedeki szárnyas oltárára hivatkozva próbálta érzékeltetni, hogyan is nézhetett ki a templombelső Zsigmond király korában.[1]

1545-től kezdődően 172 esztendeig protestáns kézen maradt az istenháza. Kivételt képezett – 1603 és 1605 között – az a kétéves megszakítás, amikor Georg Basta császári hadvezér rendeletére 1603. szeptember 29-én, Szent Mihály napján a jezsuiták birtokába helyezte a Szent Mihály-templomot a lerombolt Farkas utcai istenháza helyett.

1558-ban az egyházközség elhagyta a lutheri tanokat és a reformáció megújulásával, annak újabb állomásául Kálvin tanítványának szegődött. A református egyházközség tagja lett a németnek született, de magyarul író és prédikáló ifjú Franz Hertel, aki egyházalapítóként hatalmas ívű pályát futott be Dávid Ferenc néven. János Zsigmond erdélyi udvarában ismerkedett meg a hitújító szellemi mozgalommal, az „ariánusok"-ként emlegetett vagy inkább csúfolt szentháromság-tagadók hitvilágával. Az esszenciaként összesűrített vallási eszmét el-

[1] Biró József, *A Szent Mihály-templom története,* Pásztortűz, 1936, 9. sz., 193–195. Újraközölve: *Erdély beszélő kövei,* kiad. Sas Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 33–34.

indította kolozsvári hódító útján. A templom református korszaka 1568-ig, a gyulafehérvári hitvitáról visszatért Dávid Ferenc egyháztörténeti jelentőségű beszédéig tartott. A szájhagyomány szerint a Torda utca szegletén, egy kerek kövön olyan nagy hatású prédikációt tartott, hogy a hallgatóság a vállán vitte be a főtéri nagytemplomba, és egész Kolozsvár áttért az unitária vallásra. A város és belvárosi plébániatemploma az új egyház központja lett, ezzel vette kezdetét a templom történetének harmadik, 150 évig tartó unitárius szakasza.

Az 1716. esztendő hangsúlyozottan nagy fordulópontja volt a plébániatemplom történetének. A Habsburg politika katolikus restaurációs törekvései természetszerűleg Erdélyben is éreztették hatásukat. Helyreállították az erdélyi római katolikus püspökséget, melynek központja a volt fejedelmi székhely, Gyulafehérvár lett, az új püspökkel, csíkkarcfalvi Mártonffy Györggyel. A bekövetkező intézkedések országosan is az unitáriusokat érintették a legerőteljesebben. A gyulafehérvári templomelvételt Erdély-szerte hasonló jellegű intézkedések követték. Kolozsvár főtéri nagytemplomát Stephan Karl Steinville gróf, erdélyi főhadparancsnok 1716. március 30-án karhatalommal foglalta el az unitáriusoktól. A visszavétel után kiderült, hogy a régi katolikus liturgiai berendezéseknek (orgona, oltárok, templomi edények, ruhák) mind egy szálig nyoma veszett.

A kolozsvári plébániatemplomban a változó tulajdonosok és a berendezés hányattatásainak[2] ellenére fennmaradt egy kisebb könyvtárnyi kiadvány a protestáns időszakot átvészelő római katolikus időkből, illetve a visszavétel utáni „eretnek" kiadványok autodaféját elkerülő protestáns plébániakönyvtár gyűjteményéből.[3]

A Szent Mihály-templom boltíves emeleti szobájában elhelyezett – egykor katolikus, majd unitárius – könyvtárnak rekonstruálási kísérletéről legutóbb 2000-ben, a *Kolozsvár 1000 éve* címen megrendezett konferencia egyik előadásában volt szó.[4] A római katolikus könyvanyag legfontosabb forrásául Asztalos Miklósnak e tárgyban született, és azóta is a legkorábbi híradásként számon tartott írása szolgált.[5] A történészként, majd kisebbségi szakértőként elhíresült szerző témaválasztása és annak kidolgozása szakmai hozzáértésről tanúskodik. Asztalos 1930 után az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa és az írásának helyet biztosító folyóirat, a *Könyvtári Szemle* szerkesztője volt. 1932-ben kutatott Kolozsváron, a templom akkori plébánosa, a művészettörténeti tanulmányokat író Hirschler József pápai prelátus, főesperes engedélyével.[6] Valószínűleg nem csak emiatt tartózkodott Kolozsváron, hiszen már kiadás előtt állt a *Jancsó Benedek emlékkönyv,* és anyagot, valamint tanulmányírót is kereshe-

[2] SAS Péter, *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye,* Kolozsvár, Gloria, 2009.

[3] BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárából,* Vigília, 1990, 11. sz., 851.

[4] Az előadás szerkesztett változatát lásd BÍRÓ Gyöngyi, *A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai,* szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, 2001, 140–149.

[5] ASZTALOS Miklós, *A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára,* Könyvtári Szemle, 1934, 6. sz., 41–42.

[6] A főpap személyével és munkásságával kapcsolatban lásd SAS Péter, *Egy kolozsvári „dantista": Dr. Hirschler József pápai prelátus = „Nem sűlyed az emberiség!": Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára,* főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 845–852. Elektronikus dokumentum: http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html.

tett *A történeti Erdély* című készülő összefoglaló kiadványhoz, amely 1936-ban jelent meg az Erdélyi Férfiak Egyesülete kiadványaként szintén Asztalos szerkesztésében.

Asztalos Miklós említett, 1934-ben közzétett írásának – „a nyilvánosság számára most felfedezett" – megfogalmazásával ellentétben a 16. századi könyvtárról az erdélyi könyv-, de még inkább a levéltári forrásanyag egyik legelhivatottabb kutatója és összegyűjtője, Kelemen Lajos adott először híradást.[7] Az unitárius vallású iskolateremtő levéltáros-történész ugyancsak Hirschler József engedélyével, de két évtizeddel korábban tehette meg könyvtörténeti jelentőségű felfedezését a Szent Mihály-templom gótikus stílusú emeleti traktusában. A templom 1716. évi visszafoglalása után az egykori középkori belvárosi plébánia tulajdonában lévő, majd az unitárius egyház és iskola által átvett – az újabb kutatások szerinti megfogalmazásban „megörökölve fejlesztett" – könyvgyűjteményt[8] visszarendelték az újonnan felállítandó katolikus egyházi könyvtár számára.[9] Kelemen Lajos megállapítása szerint különös becsértéke, hogy „Erdélyben a legnagyobb együtt maradt középkori plébániakönyvtár".[10]

Kelemen Lajos 1906. július 20-án tett naplóbejegyzéséből arról értesülhetünk, hogy az egyébként ma is álló abosfalvi Apor-kastélyban már a kolozsvári egyházi bibliotéka megtekintése előtt találkozott a Szent Mihály-plébániatemplom könyvtárának egyik csellengő kötetével: „Délután jó ideig rendszeresen dolgozhatva egymás után találtam reá Apor Péter vagy 8 drb könyvére. Majd mindeniken az a bejegyzése: Ex libris B. Petri Apor. Egyiknek, egy 1627-beli krakkói nyomtatványnak táblája Heltai 1560-i zsoltárainak leveleiből van összeragasztva. Előbb még nem is tudtam, hogy vajon az övé-e, mert a mi példányunk körülvágott, s kisebb formára emlékeztem. Megtaláltam Heltai Gáspárnak egy rézkapcsos, sarokpántos könyvét is, első tábláján e fekete betűs felirattal: C·A·S: H·E·L·T: T·R·A·N: Címe: Divi Ambrosii Episcopi Mediolanensis omnia opera. 2 r. 558 l. Parisiis 1539. Metszésére fel van írva, hogy a kolozsvári szász templomé volt."[11] Az egykoron hatezer kötetes főúri könyvtárban talált Heltai-kötettel egy rövid írásában később is foglalkozott.[12] A könyvtáblán feltüntetett rövidítés kapcsán azt vélelmezte, hogy a könyvet Heltai wittenbergi tanulmányai alatt szerezhette, amikor nevét még latinos formában használta. A Trans[ilvanus] jelző használata is ezt támasztja alá, otthon nem kellett volna erdélyi voltát hangsúlyozni. A kötet metszésére tintával írt feliratot is közreadta: „Opera D[ivi] Ambrosii / Pos[sidet] Cathed[ralis] / Saxon[icalis] Co / losuar[iensis] / G. (Szent Ambrus művei. A kolozsvári szász főtemplom tulajdona.)" A G betűs könyvtári jelölésből a katolikus téka 16. századi állományának tekintélyesnek számító nagyságára és rendezettségére következtetett. A könyv abosfalvi felbukkanását azzal magyarázta, hogy a család egyik tagja, báró Apor József (1759–1813) kanonok a kolozsvári

[7] KELEMEN Lajos, *Dávid Ferenc és Heltai Gáspár plébániájának könyvtára,* Keresztény Magvető, 1915, 58. – Újraközölve: *Művelődéstörténeti tanulmányok,* kiad. SAS Péter, II, Kolozsvár, Kriterion, 2009, 228.

[8] *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa,* szerk., tan. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia, 2004 (Sapientia Könyvek, 28), 363.

[9] Vö. KELEMEN Lajos, *Mi történhetett Dávid Ferenc levelezésével és irataival?* Unitárius Jövendő, 1939, 4. sz., 41–43. – Újraközölve: *Művelődéstörténeti tanulmányok,* kiad. SAS Péter, II, Kolozsvár, Kriterion, 2009, 386–388.

[10] KELEMEN Lajos, *Dávid Ferenc…, i. m.*, 228.

[11] A naplóból vett részletet lásd SAS Péter, *Kelemen Lajos és naplója = Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára,* szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008, 283–299.

[12] KELEMEN Lajos, *Heltai Gáspár egy könyvéről,* Keresztény Magvető, 1915, 316–317.

templom plébánosa volt, aki olvasásra magával vihette a kötetet, s halála után a családi tuszkulánumban maradt.[13] A könyv már csak az idézett leírásban létezik, az Apor család levéltára és könyvtára sajnálatos módon megsemmisült, amint erről közel félszázad múlva Kelemen Lajos egyik levele tanúskodik: „A levéltárat a szép könyvtárral együtt egy tágas hat-, vagy nyolcszögletű kerti pavilonban őrizték. Sajnos, az egész anyag 1944 őszén áldozatául esett a falusi nép rablásának."[14]

Az egykori katolikus plébániatemplom könyveinek közgyűjteményekben való feltalálási helyeiről Bíró Gyöngyi írása nyújtott tájékoztatást: a könyvek a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárába kerültek,[15] egy kéziratos, az éppen 950 esztendeje alapított kolozsmonostori bencés apátsághoz köthető graduálé pedig a gyulafehérvári Batthyaneumba.[16]

A templom későbbi római katolikus plébánosai vásárlás útján, ajándékozás révén tovább gyarapították a könyvtárat. Jelenleg önálló részként – egy fennmaradt összeírás alapján – tusnádi Éltes Károly (1837–1890) címzetes modacsai apát, kanonok-plébános bibliotékája különíthető el.[17] Könyvszeretete összeírt hagyatékából is kiviláglott, mely tartalmazza például a következő tételeket is: két darab „könyvtartó állvány" és „Incze Elek könyvkötő követelése".[18] Az Éltes-könyvtár a maga 405 összeírt kötetével majdnem teljes egészében a tulajdonosának plébánossága idején kiadott, korabeli könyveket tartalmazza, közöttük saját műveit is.[19] A Szent Mihály-templom 19. században szolgált lelkipásztorainak sorában kiemelkedő helyet foglalt el csíkszentdomokosi Kedves István (1782–1864) apát-plébános.[20] Nem tartozott az erdélyi tudós főpapok sorába, tudományos vagy irodalmi területen sem születtek maradandó alkotásai. Végrendeletében nem szerepel ugyan, de a Kolozsvár-belvárosi plébániatemplom tornyának építőjeként hagyományozta nevét és munkásságát az utókorra. Több, nagyon becses, korabeli kiadvánnyal bővítette egyháza helybeli könyvtárát. Többek között az Erdélyi Nagyfejedelemség kolozsvári országgyűléseinek jegyző- és iromány könyveivel, az Országos Kormánylap évfolyamaival és az „Erdélyre nézve kiadott legfelsőbb cs. nyílt parancsoknak, s a cs. k. polgári és katonai kormányzó hirdetményeinek és rendeleteinek, s az ausztriai császárságot illető birodalmi kormánylapban közhírré tett törvényeknek, rendeleteknek" 1849 és 1850 közötti gyűjteményével. Különösen fontosak azok az életidejében

[13] Kelemen Lajos vélekedését alátámasztja, hogy Apor József gyakran kölcsönzött könyveket különböző könyvtárakból, így a kolozsvári Lyceum-könyvtárból is: „Br. Apor József plébánosnál is elveszett egy könyv (Finetti: *Jus naturae et gentium*)." GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*, Bp., Argumentum, 1994, 105.

[14] *Kelemen Lajos levele Fejős Imrének*, Kolozsvár, 1954. július 23. László Gyula hagyatéka, Bp. A család tulajdonában.

[15] BÍRÓ Gyöngyi, 4. jegyzetben *i. m.*, 140–141.

[16] SZIGETI Kilián, *Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése*, MKsz, 1970, 168.

[17] Lásd *Dr. Éltes Károly könyvtárának jegyzéke*, 1860. Szent Mihály-plébánia Irattára, Kolozsvár.

[18] SAS Péter, *Tusnádi Éltes Károly kolozsvári apát-plébános hagyatékának árverési jegyzőkönyve (Kolozsvár, 1890. január 21.) és a hagyatékáról való számadás (1892–93)*, Lymbus, 2009, 197–219.

[19] ÉLTES Károly, *Római út a zsinat alkalmából*, Gyulafehérvár, 1871; UŐ, *A jegenyei fürdő vegyalkatrészeinek és gyógyhatásának, fekvésének és jelen berendezésének, az építési viszonyoknak rövid és alapos ismertetése*, Kolozsvár, 1881; UŐ, *Az erdélyi róm. kath. Igazgatótanácshoz intézett két számadás*, Kolozsvár, 1886.

[20] Személyével kapcsolatban lásd SAS Péter, *Kedves István kolozsvári apát-plébános (1782–1864) végrendelete és naplója*, Lymbus, 2006, 205–236.

megjelent kalendáriumok, naptárak, amelyekben hely-, egyház- és gazdaságtörténeti bejegyzései maradtak ránk.

A 20. században élt és szolgált plébánosok könyvanyaga nem lelhető fel, közöttük a már említett Hirschler József prelátus-főesperesé sem. A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár raktárában őriznek ex librisével ellátott, jobbára szépirodalmi jellegű köteteket, de ezek száma a félszázat sem éri el. Különösen fájlalható a művészettörténeti kutatásaival és tanulmányaival kapcsolatos szakkönyveinek, kora egyházi személyiségeitől – különös tekintettel Isten szolgája, Márton Áron egyetemi lelkészre, a későbbi püspökre –, valamint a főleg katolikus értelmiségiektől kapott köteteinek hiánya. Könyveit könnyű felismerni, Debreczeni László műépítész, a Kós Károlyt követő kiváló grafikus készített tulajdonosukhoz nagyon illő ex librist: az íróasztalánál ülő főpap kitekint ablakán, a távoli messzeségben a római Szent Péter-dóm kupolája sejlik elő. Az újabb időszakból sajnálatos módon megsemmisült vagy lappang Baráth Béla (1893–1977) prelátus-plébános könyvanyaga is, akinek munkásságához a főtéri plébániatemplom 1959 és 1963 közötti restaurálásán kívül tudományos kutatás is társult, egybegyűjtötte az erdélyi római katolikus intézetekben és rendházakban található ősnyomtatványok adatait.[21] A kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrala Universitara Cluj-Napoca) által összegyűjtött ősnyomtatványjegyzék, a *Catalogul incunabulelor* (Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979) is felhasználta becses adatait.[22]

A plébániakönyvtár legértékesebb kötetei kétségkívül azok a 16. századbeli kiadványok, melyek egykoron a középkori római katolikus plébániatemplom, majd a reformáció időszakában az unitárius egyházközség birtokában voltak, később, a 17. századi katolikus megújhodás után ismételten a római katolikus egyház tulajdonába jutottak. A ma fellelhető kötetek metszésén lévő, tintával írt jelzetek külön magyar és szász könyvtár meglétét valószínűsítik, ahogyan az istentiszteletek alkalmával a templomot, úgy a könyvtárat is megosztva használhatták.

A kutatás jelenlegi szakaszában a plébániatemplom magyar könyvtárának 11, a szász könyvtárnak 12 darab 16. században nyomtatott kötete lelhető fel. A kötetek száma csupán fele az Asztalos Miklós írásában említett tételszámnak, de remélhetőleg a teljes összeírás végeztéig még kerülnek elő lappangó könyvek. A legutóbbi, 1934-es összeírás óta lezajlott egy világháború, és az azt követő, egyházellenes rendszer intézkedései és a könyvtárat felkereső hívatlanul is hivatalos látogatók ugyancsak hozzájárulhattak az esetlegesen bekövetkezett állományvesztéshez.

Amennyiben a rendelkezésre álló köteteket összehasonlítjuk *Az unitárius templom könyvtára (1675. augusztus 16.)* címmel közreadott, 1989-ig magántulajdonban lévő „fasciculus"-sal, jó néhány, abban szereplő kötet címére bukkanhatunk: 27. Hieronymi operum tomus Quartus et Quintus, 32. Augustini omnium operum tomus 1$^{mus}$, 33. Ejusdem Tomus 2$^{dus}$, 34. Ejusdem Tomus Tertius et Quartus in eodem volumine, 35. Ejusdem Tomus Quartus et Quintus in uno volumine, 36. Ejusdem Tomus Nonus et Decimus in uno volumine, 37. Ejusdem Tomus

[21] Lásd BARÁTH Béla, *Erdélyi könyvtáraink ősnyomtatványai,* Kolozsvár, 1941.

[22] A Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványait annak két világháború közötti igazgatója már korábban ismertette: Eugen BARBUL, *Bibliotheca Universitătii Regele Ferdinand I.* Cluj, Typ. Cartea Românească, 1935, 131–137.

Octavus, 38. Ejusdem (...) opera omnia Indices duo, una cum Tomo primo et 2$^{do}$, 39. Ejusdem iterum Tomus Nonus et Decimus, 40. Ejusdem operum omnium Tomus Septimus, 55. Cypriani omnia opera. 57. Ambrosij operum pars pruima, 64. Hieronymi operum Tomus 7$^{mus}$, 8$^{tavus}$, 9$^{nus}$ in eodem volumine.[23]

## Az egykori plébániakönyvtár eddig előkerült 16. századi köteteinek jegyzéke

I. A templom magyar könyvtárának azonosított kötetei

1. Aurelius Augustinus: Opera. Indices Duo. Basileae, 1543. Metszésén: II. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. B.
2. Aurelius Augustinus: Opera. Tertius Tomus. Basileae, 1541; Opera. Quartus Tomus. Basileae, 1541. Metszésén: III–IV. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. C.
3. Aurelius Augustinus: Opera. Quintus Tomus. Basileae, 1542; Opera. Sextus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: V–VI. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. D.
4. Aurelius Augustinus: Opera. Septimus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: VII. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. E.
5. Aurelius Augustinus: Opera. Octavus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: VIII. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. F.
6. Aurelius Augustinus: Opera. Nonus Tomus. Basileae, 1542, Decimus Tomus. Basileae, 1543. Metszésén: IX–X. Tom. D. August. Vol. Cathed. Ung. Colos. G.
7. Ambrosius Sanctus: Mediolanensis opera. Basileae, 1538. Metszésén: I. Pars opm. II. Ambrosÿ. Vol. Cathed. Ung. Colos. E.
8. Ambrosius Sanctus: Opera. Quartus tomus. Basileae, 1538. Metszésén: II. Pars. opm. D. Ambrosÿ. Vol. Cathed. Unga. Colosua. Ff.
9. Xanthopulos, Niképhoros Kallistos: Scriptoris vere Catholici, Ecclesiasticae historiae libri decem et octo. Basileae, 1555. Metszésén: Cÿrilli opera. Vol. Cathed. Ung. Colos. P.
10. Cyprianus, Caecilius: Opera. Basileae, 1540. Metszésén: Cypr. Op. 1. Vol. Cath. Ung. Colos. Q.
11. Athanasius Sanctus: Opera omnia. Lugdune, 1532. Athana. opera. Vol. Cath. Ung. Col. R.

II. A templom szász könyvtárának azonosított kötetei

1. Aurelius Augustinus: Opera. Primus Tomus. Basileae, 1541. Metszésén: I. Tomus. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. A.
2. Aurelius Augustinus: Opera. Secundus Tomus. Basileae, 1541; Opera. Tertius Tomus. Basileae, 1541. Metszésén: II–III. Tom. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. B.

[23] Inventarium librorum in sacristia templi majoris apud manus Aedilium existentium per R(everen)dum D(omi)num Danielem Szentivani Plebanum Martinum Rayner et Stephanum Nagybanyai 1675. die 16. Aug(usti) consignatum, lásd *Erdélyi könyvesházak II*, JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 29–34.

3. Aurelius Augustinus: Opera. Quartus Tomus. Basileae, 1541; Opera. Quintus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: IV–V. Tom. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. C.
4. Aurelius Augustinus: Opera. Sextus Tomus. Basileae, 1542; Septimus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: VI–VII. Tom. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. D.
5. Aurelius Augustinus: Opera. Octavus Tomus. Basileae, 1542. Metszésén: VIII. Tom. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. E.
6. Aurelius Augustinus: Opera. Nonus Tomus. Basileae, 1542, Opera. Decimus Tomus. Basileae, 1543. Metszésén: IX–X. Tomi. D. August. Vol. Cathed. Saxon. Colos. F.
7. Basilius Magnus: Omnia opera. Basileae, 1540. Metszésén: Basÿlij opera. Vol. Cathed. Saxo. Colos. Mm.
8. Galatinus, Petrus: Opus de Arcanis Catholicae Veritatis. Basileae, 1550. Metszésén: Galatinus Pfater Ludeus. Vol. Cathed. Saxon. Colos. E.
9. Gesner, Conrad: Bibliotheca universalis. Tiguri, 1545. Metszésén: Bibiotheca I. Pars. Vol. Cathed. Saxo. Colos. B.
10. Chrysostomus, Ioannis: Quartus tomus operum. Basileae, 1547. Metszésén: IIII. Tom. D. Chrisost. Vol. Cathed. Saxon. Colos. K.
11. Hieronymus Sanctus: Omnes opera. Septimus tomus. Basileae, 1537. Metszésén: V. VI. Tom. D. Hyeron. Vol. Saxon. Colosuar. N.
12. Aurelius Augustinus: Opera omnia. Septimus – Octavus – Nonus Tomus. Basileae, 1529. Metszésén: VII. VIII. IX. Tom. Hyeron. Vol. Cathed. Saxon. Colosua. O.

III. Pontos meghatározás nélküli jelzéssel

1. Sabellicus, Marcus Antonius Coccius: Opera... in duos digesta tomos: Rapsodiae historicae enneadum XI. – Hedio, Caspar: Historica synopsis. (Tom. I–II.) Basileae, 1538. Metszésén: XI.

A könyvtárban helyezték el a kolozsvári Szent Mihály-plébánia tulajdonában lévő, nem unikális ősnyomtatványt is. A magyarországi ősnyomtatvány-katalógus szerint a székesfehérvári püspöki könyvtárban található még egy példány, ezt a nemrégiben megjelent székesfehérvári katalógus is megerősíti.[24] A legújabb romániai ősnyomtatvány-katalógus alapján a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca) van az egykori jezsuita, majd piarista könyvtár példánya (Inc. 73).[25]

A kolozsvári Szent Mihály-plébániakönyvtárban lévő ősnyomtatvány erdélyi többedpéldányának kiderítésében nagy segítséget nyújtott György Lajosnak a piarista Lyceum-könyvtár történetéről írt monográfiája. Ő ugyanis kiderítette, hogy a Lyceum-könyvtár korábban a kolozsvári jezsuita Akadémiai Könyvtár közel hat és félezer kötetet számláló állományába

[24] Spiera, Ambrosius de: *Quadragesimale de floribus sapientiae.* Ed. Marcus Venetus. Venezia: Antonius de Stanchis, Jacobus Britannicus et socii, 24. Mart. 1481. 344 f. ; 2° (CIH 3118); VELENCZEI Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa,* Bp., OSZK–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008, S 1037.

[25] Elena-Maria SCHATZ–Robertina STOICA, *Catalogul colectiv al incunabulelor din România.* Bucureşti, Institutul de Memorie Culturală, 2008, S–70, 350.

tartozott 1773-ig, a rend feloszlatásáig.[26] (A könyvtár rekonstruált katalógusában szerepel is az ősnyomtatvány.)[27] Vorbuchner Adolf (1890–1938) erdélyi püspök 1938. július 5-én megbízta Baráth Béla teológiai tanárt, a Batthyaneum igazgatóját, hogy írja össze az egyházmegye területén levő könyvtárak ősnyomtatványait a berlini Staatsbibliothek számára, amely egy új ősnyomtatvány-bibliográfia kiadására készült. Baráth Béla a Hain-katalógus[28] felhasználásával 1940. augusztus 14. és 17. között a régi jezsuita könyvtár utódában 95 ősnyomtatványt határozott meg,[29] közöttük hetedikként Ambrosius de Spiera Tarvisinus, a 15. században élt olasz tudós és lelkész munkáját.[30]

A Szent Mihály-plébánia könyvtárában a korabeli jelzete szerint C 41 számozás alatt nyilvántartott ősnyomtatvány korábbi bibliográfiai meghatározásához képest csonka, egy levél, a 10b hiányzik a műből. A 13b és a 14a lapokon latin marginálisokat tartalmaz. Remélhetőleg nem ez lesz az egyetlen ősnyomtatvány, amelyik előkerül. Baráth Béla 1940-es összeírása szerint a római katolikus plébánia könyvtárában 22 ősnyomtatvány volt.[31]

Az egyházi bibliotéka katalógusának összeállítása után a feldolgozott kolozsvári plébániakönyvtár alapul szolgálhat a további kutatásoknak és a jövőbeli könyvtörténeti felfedezéseknek.[32]

[26] GYÖRGY Lajos, 13. jegyzetben *i. m.*, 55.

[27] JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604: Erdélyi könyvesházak I*, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1), 415. tétel

[28] Ludovicus, HAIN, *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD typis expressi... recensentur,* 1–4, Stuttgart–Paris, 1826–1838.

[29] A kolozsvári első egyetemi könyvtár állománya az 1603. évi egyetemrombolás előtt 2671 műből állt. Korabeli könyvleltárát Baráth Béla ismertette, amelyben még 343 ősnyomtatvány szerepelt: *A kolozsvári régi egyetemi könyvtár,* Erdélyi Tudósító, 1941, 10. sz., 144–146. Jakó Klára már az Akadémiai Könyvtár kézirattárában használhatta MssR 1814. szám alatt, az egykori kolozsvári Református Kollégium gyűjteményében. Vö. JAKÓ Klára, *i. m.*, 31.

[30] GYÖRGY Lajos, 13. jegyzetben *i. m.*, 65; BARÁTH Béla, *Ősnyomtatványok Kolozsváron,* Erdélyi Tudósító, 1941, 8. sz., 118.

[31] BARÁTH, *i. m.*, 118.

[32] Itt köszönöm meg Jankovics József irodalomtörténésznek, a MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettesének a kézirat lektorálásakor adott szakmai tanácsait.

# IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK

S. Sárdi Margit

# A KORA ÚJKORI „ÉRTELMISÉGI" NAPLÓ

Jobb híján e szóval foglalom össze a kora újkori papok, tanárok, orvosok, deákok, írnokok, titkárok írta naplókat. Nincs más szó, amivel alkalmasabban megnevezhetnénk a korszak szellemi foglalkozást űző csoportját: a *deákság* ekkorra már kibővült a nem egyházias, nem *deákos* műveltségű orvosokkal, a szokásos *írástudó* megnevezés pedig e vonatkozásban nem használható, hiszen épp a naplóműfajban bizonyítja a szellemi foglalkozásúakon túl a főnemesség, a nemesség és a polgárság is írástudását.

A következőkben a naplóműfaj kialakulásáról, a naplóírók társadalmi, felekezeti és földrajzi viszonyairól szólok, hogy megkísérelhessek választ adni a kérdésre, milyen szerepet töltött be az „értelmiség" a napló születésében, jellegének alakulásában. Az elmondottakhoz főleg a nyomtatásban megjelent, kisebb mértékben az általam ismert kéziratos naplókat használom nyersanyagul, összesen 141 naplóíró 164 naplóját.

Richard M. Meyer (1860–1914), a pozitivista irodalomtörténeti törekvésekkel jellemezhető Wilhelm Scherer alapítvány létrehozója 1905-ben kiadott naplótörténeti művében úgy találta, nincs még egy műfaj, amelynek születését és kiforrott állapotát akkora időtávolság választja el, mint a naplóét.[1] Kezdetei homályba vesznek, noha kétségtelenül szükség volt hozzá az írás mint memórián kívül rögzített egyezményes szimbólumrendszer kialakulására, amely az emlékezés technikáit alapvetően megváltoztatta.[2] G. R. Hocke már a legrégibb mediterrán kultúrákban fölfedezte a nyomait, az első naplószerű jegyzeteket babilóniai följegyzésekben találta meg az uralkodók tetteiről; mind ő, mind Peter Boerner Nagy Sándor perzsiai udvarának tulajdonítja az első, Nagy Sándortól a római időkig folytatólagosan vezetett „udvari napló" létrejöttét az uralkodó körül esett magán- és közéleti eseményekről, s megemlékeznek a 4. századi Szünesziosz Küreneioszról, aki éjszakai följegyzések vezetését is kívánatosnak tartotta (*ephemeridák* 'Tagebücher' ~ *epinüktidák* 'Nachtbücher').[3] A naplók új fajtája Rómában keletkezett a hatalomhoz közel állók, de nem a politikai cselekvők tollán, s ez a följegyzéstípus a monumentális császári beszámolókkal szemben privát jellegű: a történéseket köznapi értékszemlélettel, köznapi látószögből szemlélik.[4] Boerner szerint, ha a for-

[1] Richard M. MEYER, *Zur Entwicklungsgeschichte des Tagebuchs,* Cosmopolis, 10(1898), 856.

[2] TÓFALVY Tamás, *A múlt emlékezete és az emlékezet leírása, avagy mit mondhatnak a kognitív tudományok az önéletrajzi kutatásoknak?,* Helikon 48(2002)/3, 349.

[3] Gustav René HOCKE, *Europäische Tagebücher aus vier Jahrhunderten,* Frankfurt a. M., Fischer Taschenbuch Verlag, 19913, 16, 43, 45, 49–50; Peter BOERNER, *Tagebuch,* Stuttgart, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, 1969 (Realienbücher für Germanisten, Abt. E. Poetik), 39.

[4] HOCKE, *i. m.,* 48–49.

rásoknak hihetünk, Athanasziosz alexandriai püspök, Ágoston kortársa megkövetelte szerzetesi és remetenaplók vezetését.[5] A középkorból alig van napló jellegű följegyzés: néhány misztikus jegyezte le látomásait „jelenvalóságuk" megőrzésére.[6] A 15–16. században szaporodnak a naplószerű krónikák: kolostori, a 15. századtól városi krónikák íródnak (Firenze, 14. század; Ferrara, 15. század; Párizs, 15. század első fele; Róma, 15. század második fele; Velencében írja hatalmas eseményregiszterét Marino Sanudo/Sanuto, 1466–1536, naplója: 1496–1533; készül városkrónika Hildesheimben, Tübingenben stb.).

Persze az első naplók felmutatásakor sok függ attól, mit tekintünk naplónak, de a kutatók általában egyetértenek abban, hogy a mai értelemben vett naplóműfaj a humanizmusban alakult ki. Hocke szerint a humanista ember van először tudatában sorsa időbeli lefolyásának (példája Petrarca);[7] a humanizmus személyiségközpontúságát, az önmegfigyelés és gyónás gyakorlatát tartja kiindulópontnak Meyer.[8] A magyar kutatók közül ugyancsak a humanizmus időszakát tartja a napló kialakulása idejének Szabó András;[9] a humanizmust, valamint a protestantizmusnak a vallomásos jelleget erősítő önvizsgálati kényszerét jelöli meg kialakulása forrásaként Veress Dániel[10] és Éles Csaba[11]. A napló történetéről írók szinte mind Jacopo da Pontormo (1494–1556), Isaac Casaubonus (1559–1614) és John Dee (1527–1608) írásaiban találják meg az első igazi naplókat. Grenzmann Dürer (1471–1528) németalföldi (főleg költségjegyzékből álló) útinaplóját nevezi a legkorábbiak egyikének.[12] Szávai János nem vizsgálja a műfaji előzményeket, de tekintve, hogy a korai, „krónikás napló" megjelenését a 15. századra teszi, bizonyára szintén a reneszánsz, a humanizmus eszmeköréből eredezteti.[13]

A napló műfaji forrásában a kutatók korántsem látszanak megegyezni. Meyer a műfaj elődjének a levelet tekinti („hogy a napló előtt a levél jár, csaknem természeti törvénynek látszik"; „a mai napló önmagunknak írt levél")[14], és magát a naplóműfajt alig több mint száz évesnek tartja.[15] Boerner kritikával említi Meyer nézeteit, mint amelyek egy korábbi tudománytörténeti állapot kifejezői,[16] s nehezményezi, hogy Meyer nyomán a kutatók többsége az 1800 előtt keletkezett naplóföljegyzéseket a napló korai változatainak, előformáinak tartja, csupán Fritz Norbert vallja – írja Boerner –, hogy a 16. századi naplóírók, bár kevert műfajban írnak, és a lélekelemzés náluk hiányzik, mégis naplót írtak.[17]

[5] BOERNER, *i. m.*, 39.

[6] *Uo.*

[7] HOCKE, *i. m.*, 43.

[8] MEYER, *i. m.*, 860.

[9] SZABÓ ANDRÁS, *Előszó* = SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közzéteszi Sz. A., Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 10.

[10] VERESS Dániel, *Egy önkifejezési forma változásai és változatai* = *Emlékezetül hagyott írások: Erdélyi magyar emlékírók*, Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1983, 11–12.

[11] ÉLES Csaba, *Az önismeret irodalmi és művészi tükre: a napló*, Alföld, 44(1993)/2, 69.

[12] Wilhelm GRENZMANN, *Das Tagebuch als literarische Form*, Wirkendes Wort, 9(1959), 86.

[13] SZÁVAI János, *Az önéletírás*, Bp., Gondolat, 1978, 40.

[14] MEYER, *i. m.*, 860.

[15] *Uo.*, 856.

[16] BOERNER, *i. m.*, 2.

[17] *Uo.*, 41.

A hazai naplókutatók sincsenek egy véleményen a napló műfaji forrásainak tekintetében. Szelestei N. László is úgy véli, „egy tőről fakad a levél és a napló", ám a részletes elemzésből kiviláglik, hogy ezt a rokonságot csak tipológiai, nem genetikus jellegűnek tartja.[18] Veres András az önéletírás leszármazottjának véli („nem kétséges, hogy az önéletrajz leszármazottja" a vallomás, az emlékirat és a napló is).[19] Veress Dániel a latin nyelvű, humanista szellemű történetírásból eredezteti.[20] A részletesebb vizsgálat egyik nézetet sem igazolja: e műfajok egyszerre alakultak ki, sőt, a naplószerű jegyzések talán még hamarabb.

A kutatók egy része az újkori, ipari társadalmat tartja a naplóírás bölcsőjének az idő szoros beosztásának megjelenése okán[21] vagy legalábbis első virágkorának a pietizmus hatása révén.[22] Meyer szerint a pietizmus napi kötelességgé s ezzel tömegessé tette a naplóvezetést.[23] Hocke szerint is a pietista napló révén lett Németország par excellence naplóíró országgá.[24] Boerner a modern napló felé vezető úton a pietizmus (a herrnhuti testvériség) bátorításának tudja be a naplóírási rutin kialakulását, a felvilágosodás hatásának az erkölcsi önnevelés mint cél, funkció elterjedését; az érzékenység mozgalmaiban, a 18. század második felében látja a naplóíró mozgalom tetőpontját, amikor a lélektani megfigyelések kifinomodtak, noha véleménye szerint a század vége felé a naplóíró kedv Európában alábbhagyott. A modern napló megszületését a 19. századra teszi, amikor az intim napló megszületett. Szávai János a modern napló megszületését összekötve látja az önvizsgálat, önelemzés iránti igény elterjedésével, és akárcsak a modern önéletírást, a 18–19. század fordulójáról eredezteti.[25]

Számos szerző feltételezi, hogy a naplóírás nagy fölvirágzásai krízishelyzetekhez, zavaros, személyiségkonfliktusos időszakokhoz kötődnek.[26] Úgy vélem, amíg a hazai naplóirodalom későbbi, 19–20. századi korszakának naplóarányairól nincs elegendő ismeretünk, ezt a nézetet csak feltételesen szabad elfogadnunk.

Az önéletírás pszichológiáját a mai generációk között kutatva Pataki a naplóírás eredetét a serdülő- és ifjúkor önelemző hullámával és „időtlenségélményével" hozta összefüggésbe, míg az élet későbbi, az életközépi válságot követő szakaszában az időélmény szerkezete megváltozik, és a visszatekintő emlékírás válik jellemzővé.[27] Az önéletírásoknak a jelentős életesemények szerinti tagolódását vizsgálva már meggyőződtem róla, hogy a mai generációknak a régitől eltérő életszakaszolása, szocializációs folyamata azt eredményezi, hogy még az ősélménynek tartott jelenségek sem a maival azonos módon jelennek meg a 17–18. századi

[18] SZELESTEI N. László, *Naplók misszilisekben – Egy humanista műfaj határairól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 373–380.

[19] VERESS András, *Egy műfaj a gyorsuló időben,* Alföld, 44(1993)/2, 47.

[20] VERESS Dániel, *i. m.,* 7.

[21] Norbert ELIAS, *Az időről = Időben élni: Történelmi-szociológiai tanulmányok,* kiad. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Bp., Akadémiai, 1990, 34–35.

[22] GRENZMANN, *i. m.,* 86.

[23] MEYER, *i. m.,* 861.

[24] HOCKE, *i. m.,* 59.

[25] SZÁVAI, *i. m.,* 39.

[26] HOCKE, *i. m.,* 26; GRENZMANN, *i. m.,* 85; SÁNDOR Iván, *Egy irodalomtörténeti korszak belső dimenziói,* Alföld, 44(1993)/2, 28.

[27] PATAKI Ferenc, *Az önéletírás pszichológiája,* Pszichológia, 27(2007)/1, 23.

önéletíróknál.[28] A 16–18. századi naplóírók sem a serdülőkor önelemzéséből, hanem a felnőttkor gondjaiból, adatrögzítés- és elemzésszükségletéből merítették a legerősebb ösztönzőket.

Nem törekedtem ugyan a legkorábbi hazai naplóföljegyzések földerítésére és összegyűjtésére, de összegeztem a véletlenül elém került adatokat. Ezekből úgy tűnik, a hazai naplószerű bejegyzések leghamarabb az egyházi írásművek lapjain bukkannak föl. 1295-ben a zágrábi egyházmegye egyik breviáriumába bejegyzik a naptár megfelelő lapjához a zágrábi püspök halálát; 1341-ben a pozsonyi káptalan egyik misekönyvének naptárába a nap mellé írják be az egyik kanonok elhunytát. Világi személytől a legkorábbi elém került adat 1489-ből származik, ekkor Batthyány Boldizsár Ulászló misekönyvébe márciushoz beírja: „Én, Batthyány Boldizsár magyar, cseh király szolgálatába álltam."[29] Ez már naplóbejegyzés, csak még nem folytatólagos. Ugyanebben az időben, a 15. század végén Bethlen Gergely († 1500) följegyzést készít gyermekeinek születési évéről: ez már rendszeres (alkalmi rendszerességű családi) napló.[30]

Saját gyűjtésemből 16. századi naplóírók működésére tudok következtetni, néhányuk naplóírására csak közvetett módon.

**1541**: latin nyelvű családi följegyzések a Drugeth és Rákóczi családról 1541. febr. 20. és 1542. júl. 13. között; „egy 16. századbeli nyomtatott könyvnek (melynek címét feljegyezni elmulasztám) táblájáról lefejtett levélen találtatott".[31]

**1546**: Az első magyar naplóírótól származó országgyűlési naplót Feller Miklós besztercebányai követ állította össze 1546-ban a pozsonyi országgyűlésről a Fuggerek külön meghagyására, latinul.[32]

**1547 előtt**: Illésházy Tamás már 1547 előtt írt naplót, Zsófia lánya születését († 1547) abból írja ki Esterházy (I.) Dániel.

**1549**: Drugeth N. naplójáról Nagy Iván ad hírt a már említett közleményben: 15. századi esztergomi szerkönyvben Drugeth családot illető, latin nyelvű följegyzések állnak, ezeket az a Drugeth írta, akinek felesége Ráskai Orsolya († 1528. szept. 18), vagyis valószínűleg Drugeth György († 1549. márc. 20.) fia, bár a közlő Nagy Iván nem ismer ilyet. Apja halála után kezdi írni följegyzéseit, ekkor írja be apja halálát, saját házasságát (1527. jún. 22), Magdolna leánya halálát (1527. júl. 17.) és felesége halálát, vagyis 1549-ben vagy utána.[33]

**1562**: Borsos Sebestyén 1562-től egyidejű naplóföljegyzését unokája, Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc másolatából ismerjük.

**16. sz. második fele**: az idősebb Révay László († 1592. márc. 3.) bizonyára írt családi naplót vagy naptári jegyzeteket, mert a fia, Révay István napra pontosan jegyzi föl apja

[28] S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 220–221.

[29] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 386.

[30] Egyéb adatokat lásd *Naptártörténeti kislexikon*, összeáll. SCHALK Gyula, Bp., Fiesta–Saxum, 1999.

[31] NAGY Iván, *Történeti apró emlékek*, Bp., 1877 (Magyar Történelmi Tár, 22), 267.

[32] PAULINYI Oszkár, *Az első magyar országgyűlési napló (Feller Miklós naplója az 1546. évi pozsonyi országgyűlésről)*, A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1934, 204–230.

[33] NAGY Iván, *i. m.*, 267.

családi adatait. A háromgenerációs följegyzések az ifjabb Révay Lászlónak, az idősebb Révay László másik fiától, Révay Mártontól származó unokájának másolatában maradtak fenn.[34]

1574-től egyidejű Révay István családi naplója.[35]

1578: Zalai Kápolnai András (1555 k.–1588. dec.) Wittenbergben vette meg a naptárt, amelybe 1576-tól írt bejegyzéseket. A naptárnaplót 1587-től Piskolti Fabricius Mátyás vezette tovább, nagyobbára latinul (egy magyar nyelvű bejegyzés 1610-ből).[36] A naptárkönyvbe további négy író jegyezgetett.

1586: a Névtelen 1566–1586 naplóját talán 1586-ban, a korábbi évekre visszatekintve írta; írását Rettegi György Benczédi Székely István *Krónikájának* „elejin lévő két levél tiszta papirosra" írva találta, s onnan kitépve mentette át.[37]

1592-től egyidejű Ádám Jánosé.

1596-tól egyidejű Szenci Molnár Alberté.

1597 őszétől valószínűleg már egyidejű Illésházy István naplója; 1609-ben más is tud e szokásáról. Révay N. naplójában ez áll: „Die 8. Martii nádorispán uramhoz, Illésházy István uramhoz mentem, honnan testimonialist [vevék], és nagysága kalendáriomjában is beírá őnagysága, hogy compareáltam."[38]

1598-tól valószínűleg egyidejű Révay Márton naplója.

Összevetve ezt a különösebb keresgélés nélkül a 16. századból előbukkant 13 adatot azzal, hogy Hocke[39] szerint Magdalena Buchholz a német naplóirodalom kezdeteinél a 15. századból 7, a 16. századból pedig 27 naplót számlált össze, a hazai naplótermést nem tarthatjuk jelentéktelennek.

Az emlékírás létrejöttéhez két alapfeltétel teljesülésére van szükség: a bármely emlékíráshoz szükséges – legkorábban a főnemesség és az „értelmiség" rétegében megjelenő – én-tudatra, valamint – a leghamarabb a polgári életmóddal együtt járó – privát írásgyakorlatra. Az 1800 előtt írt, legalább részben magyar nyelvű naplók íróinak társadalmi megoszlása ezt (bár igazolása felettébb bonyolult volna) nagyjában-egészében alátámasztja:[40]

[34] IPOLYI Arnold, *A Révay-család naplója,* ÚjMMúz, 1857, 441–449.

[35] Uo.

[36] BARTS Gyula, *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései: 1576–1601,* Sopron, 1929.

[37] RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok: 1718–1784,* kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 328–329.

[38] RÉVAY N., *Diarium, cujusdam ex Illustrissimis Liberis Baronibus de Réva, Ivánka Sámuel kézirati másolatai,* IV. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga", Kolozsvár, Ms. 334/IV, 102b.

[39] HOCKE, *i. m.,* 57.

[40] A statisztikában nem szerepelnek a csonkán, kivonatosan kiadott naplók, amelyeknek hovatartozása megítélhetetlen.

| | katolikus | református | evangélikus | unitárius | szombatos | ismeretlen | összesen |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| főnemes | 16 | 21 | 2 | | | 2 | 41 |
| nemes | 14 | 26 | 8 | 2 | 1 | 10 | 61 |
| értelmiségi | 1 | 17 | | | | 2 | 20 |
| polgár | 1 | 2 | | 4 | | 4 | 11 |
| ismeretlen | | 2 | | | | 3 | 5 |
| összesen | 32 | 68 | 10 | 6 | 1 | 21 | 138 |

A 41 főnemes, 61 köznemes, 20 értelmiségi, 11 polgár és 5 ismeretlen társadalmi hovatartozású naplószerző aligha tükrözi az 1560–1790 közti időszak társadalmi összetételének arányait. Nincs olyan népességmegoszlási statisztika, amellyel adataink összevethetők volnának, s ilyenek valószínűleg sohasem lesznek, hiszen ebben a majdnem két és fél évszázadban a társadalom összetétele messze nem volt azonos, az áttanulmányozott mintegy 160 napló pedig bármilyen impozáns szám az irodalom számára, majdnem két és fél évszázadra elosztva statisztikailag nem értékelhető. Csupán benyomásokat fogalmazhatunk meg tehát: hogy a főnemesség, értelmiség és polgárság túl van reprezentálva a naplóírók között, vagyis társadalmi számarányukat meghaladó módon vettek részt a naplóírásban. Különösen akkor szembeötlő ez, ha a korai naplókat vesszük szemügyre. A 16. századi naplóírók között ott van a polgári életet élő Borsos Sebestyén (naplója: 1562–1584), Ádám János (1592–1620) és Petrus Cromer (a magyar nyelvű részben 1599–1639); a főnemes Illésházy István (1592?–1603?); a köznemes Révay István (1574) és Révay Márton (1598–1616); az ismeretlen társadalmi állású Névtelen 1566–1586 (1586?). Az értelmiségi Piskolti Fabricius Mátyás latin nyelven 1588-tól írta naplóját, magyar bejegyzése 1600-ban akad, Szenci Molnár Albert magyar nyelvű bejegyzést a naplót megelőző, visszatekintő részben, 1588-ra vonatkozóan írt, 1596-tól egyidejű naplójában valószínűleg csak a századforduló után.

A *magyarországi* naplóírás úttörői tehát a polgárság, a főnemesség és az értelmiség soraiból kerülnek ki, de a *magyar nyelvű* naplóírás eredete a jelek szerint a polgársághoz és a főnemességhez köthető: az értelmiség latin nyelven kezdett naplót vezetni, s ennek kipróbálása után váltott magyar nyelvre, már a századforduló után, többnyire azonban ezután is vegyes nyelven írtak, ahogy a Zalai Kápolnai András által Wittenbergben vásárolt kalendáriumban látjuk. Zalai 1576-tól 1587-ig írt a naptár üres lapjaira latinul emlékíró jellegű bejegyzéseket, összesen 16 bejegyzést. A Zalait eltemető Toronyai Máté a wittenbergi tanulótársnak és szászvárosi paptársnak, Piskolti Fabricius Mátyásnak adta át a naptárkönyvet. Piskolti az üres helyekre írogatott latin, olykor görög nyelven, mindössze egy magyar nyelvű bejegyzése van (1600). A naptárkönyvbe 1602 és 1618 között további négy író jegyezgetett, közülük legalább kettő lelkész; hármuk latinul összesen 29 bejegyzést, a negyedik író, a Névtelen 1610[41] a latin mellett egy bejegyzését írta magyarul. Még Pápai Páriz Ferenc is vegyesen írta naplóbejegyzéseit latinul és magyarul Szenci Molnár újrakötött és tiszta lapokkal bővített

[41] BARTS, *i. m.*, 15.

naplójának elejére és végére,[42] sőt, részben latinul írt még a 18. század húszas, harmincas éveiben Pataki Sámuel és Szilágyi András is.

A későbbiekben ez az arány megváltozott. Az 1650-es évek után a polgárság szinte teljesen eltűnt a naplóírásból: ezután csupán a debreceni Névtelen 1703–1704 városi eseményekre szorítkozó naplója és az ifjú lőcsei Günther Sámuel (1759–1760) nyelvgyakorló naplója származik polgári szerzőtől. Az értelmiség jelenléte a naplóírásban szakaszos (1580–1620; 1650–1680; 1740–1800) és mindvégig alacsony (az általam gyűjtött naplóadatok szerint egyszerre, egy időben nem írt soha négynél több értelmiségi naplóíró), de állandó. A főnemesség az 1630-as évektől az 1720-as évekig van jelen nagyobb számban, a köznemesség Gauss-harangjának nagyobb értékei 1620 és 1760 közé esnek.

A táblázatban feltüntettem a naplóírók felekezeti hovatartozását is. Kétségtelenül szembeötlő a református naplók igen nagy, a reformátusok arányát minden bizonnyal jelentősen meghaladó száma, amely akkor is fennállna, ha az ismeretlen felekezeti hovatartozású naplók mindegyikéről kiderülne, hogy nem református szerzőtől származik. A reformátusoknak ez a túlsúlya az emlékírás más területein, nevezetesen az önéletírásban is észlelhető, arra tehát tudunk következtetni, hogy a protestantizmus által megkívánt belső, lelki önellenőrzés, önvizsgálat erősebben kifejlesztette az emlékírásra való hajlandóságot, ebben az időben azonban vallomásnaplók kialakulását éppúgy nem eredményezte, mint a katolikus naplóknál a gyónás gyakorlata a Max Weber feltételezte gyónó naplóíró attitűdöt. Az értelmiségi naplóírók között a reformátusok elsöprő többségben vannak: 1 katolikus (Kiss István) mellett 17 biztosan, 2 pedig valószínűleg a református felekezethez tartozik.

Érdemes szemügyre venni a naplóírók megoszlását földrajzi tájegységek szerint is. Négy nagy tájegységet különböztettem meg, ezek: Erdély, Észak-Magyarország (Felvidék és Északi-középhegység), a Dunántúl és az Alföld (két szerző, Keresztesi József és Szilágyi András a Partiumnak olyan részein működött döntő mértékben, amelyet inkább az Alföld részének tekinthetünk). Ezt az adatot a naplóírók társadalmi állásával vethetjük össze:

| | főnemes | nemes | értelmiségi | polgár | ismeretlen | összesen |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Erdély | 27 | 30 | 10 | 8 | 4 | 80 |
| Észak-Magyarország | 8 | 25 | 3 | 2 | 1 | 38 |
| Dunántúl | 5 | 5 | | | | 10 |
| Alföld | 1 | 1 | 7 | 1 | | 10 |
| összesen | 41 | 61 | 20 | 11 | 5 | 138 |

A naplóírók működési helyének megoszlása az erdélyi naplóirodalom erős túlsúlyát mutatja (80 napló), a korszakból fennmaradt, illetve kiadott naplóknak több mint a fele erdélyi naplóírótól származik. (Az önéletírásokról ilyen pontos statisztikát nem készítettem, de az erdélyi túlsúly ott is érezhető, durván 60–40% arányú).[43] Tekintve, hogy lényegesen nagyobb

[42] *Békességet magamnak, másoknak,* kiad., bev. és jegyz. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 135–176.
[43] S. SÁRDI, *i. m.*, 211.

béke és jólét a tárgyalt korszakban egyik tájegységnek sem jutott, a jelenség mögött az irodalmi hagyomány eltérő jellegét gyaníthatjuk. Az erdélyi naplóirodalomban a nemesekhez képest magas arányban vettek részt főnemesi írók (27 főnemes, 30 nemes), az észak-magyarországi arány (8, 25) valószínűleg jobban megfelel a főnemesség és köznemesség számarányának. Erdélyben nem kicsiny részt vállaltak az értelmiségiek és polgárok is a naplóirodalomban (10, 8); a Dunántúlon nincs is naplóíró e társadalmi csoportokból. Az értelmiségi naplók *számarányát* tekintve azonban az Alföld messze kiemelkedik: az ott írott naplóknak kétharmada értelmiségi szerzőtől származik.

Tekintsük át ezt a húsz értelmiségi szerzőt immár önálló csoportként:

| Naplóíró | felekezet | működési hely | foglalkozás az íráskor | gyakoriság és műfaj | egyidejű rész kezdete-vége | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Bányai Szabó N. | ref. | Erdély | deák | napi úti | 1797–1798 | kézirat |
| Bod Péter | ref. | Erdély | pap | havi személyes | 1750–1769 | |
| Borosnyai Lukács János | ref. | Erdély | pap | személyes | 1721? | csak ismertetésből ismert |
| Hatvani István | ref. | Alföld | deák, majd tanár | napi úti, majd alkalmi családi | 1746? | vegyes jegyzőkönyv része a közlés kivonatos |
| Keresztesi József | ref. | Alföld (Partium) | pap | évi személyes | 1748–1810 | vegyes jegyzőkönyv része, betoldásokkal |
| Kiss István | kat. | Alföld | pap | napi úti | 1766–1768 | egyidejű napló alapján átdolgozva, később magyarra fordítva |
| Köleséri Sámuel | ref. | Alföld | deák, majd pap | alkalmi családi | 1654–1679 | |
| Mihelyes János | ref. | Erdély | deák | | 1784–1794 | a közlés kivonatos |

| Naplóíró | felekezet | működési hely | foglalkozás az íráskor | gyakoriság és műfaj | egyidejű rész kezdete-vége | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Miskolci Szígyártó János | ref. | Észak-Magyar-ország | deák | napi úti | 1714–1717 | |
| Névtelen 1610 | prot | Észak-Magyar-ország | pap | alkalmi személyes | 1610 | emlékirati jellegű |
| Pápai Páriz Ferenc | ref. | Erdély | deák, majd tanár-orvos | napi úti, majd évi személyes-családi | 1671–1690 (latinul 1691) | részben latin |
| Pataki István | ref. | Erdély | deák, | havi? majd pap és úti | 1672? személyes | részben latin a közlés kivonatos |
| Pataki Sámuel | ref. | Erdély | deák, majd orvos | úti, majd személyes-családi | 1720? | részben latin a közlés kivonatos |
| Pelsőci Kovács János | ref. | Erdély | deák, majd pap | úti, majd személyes? | 1690? | a közlés kivonatos |
| Piskolti Fabricius Mátyás | prot. | Erdély | pap | alkalmi személyes-családi | 1600 (latinul 1588–1601) | részben latin |
| Rápóti Papp Mihály | ref. | Alföld | pap | alkalmi személyes | 1684?–1689 | |
| Szenci Molnár Albert | ref | Észak-Mo. | | alkalmi személyes | 1600 u. (latinul 1596–1623) | részben latin, vegyes jegyzőkönyv |
| Szilágyi András | ref. | Alföld (Partium) | pap | alkalmi személyes? | 1715?–1732? | részben latin a közlés kivonatos napló jellege kétséges |
| Takács István és mások | ref. | Alföld | írnok | alkalmi városi | 1680–1685 | |
| Vízaknai Bereck György | ref. | Erdély | deák, majd orvos | alkalmi személyes | 1693–1716 | vegyes jegyzőkönyv csonka |

Mint már korábban is jeleztük, a reformátusok aránya elsöprő (95%). Az erdélyi és alföldi túlsúly mellett az észak-magyarországi naplók aránya eltörpül (50%–35%–15%). A naplók felét deák korában kezdte írójuk, 8 pap szerzőnek köszönheti létét. Takács István és ismeretlen naplóvezető társai hivatásos írnokok; az adott kategóriákkal nem tudtam meghatározni Szenci Molnár Albert foglalkozását, akit legszívesebben szabad foglalkozású értelmiségiként neveznék meg.

Jellegzetes szabályszerűség mutatkozik a naplóíró foglalkozása és a naplóműfaj között. Két naplótípus uralkodik köztük. Az egyiket írója peregrinus deákként, útinaplóként kezdi írni (7 ilyet találtam); ezt vagy befejezettnek tekinti a hazaérkezéssel, vagy személyes-családi naplóként folytatja, többnyire alkalmi rendszerességgel. A másikat írója pap korában kezdi el személyes élete eseményeinek rögzítésére, és folytatja élete során. Bár a szövegközlések nem kis része kivonatos, így e naplókat csak egy-két vonatkozásban ismerjük meg, láthatóan több napló vegyes jegyzőkönyv része volt, tehát nem önálló naplóként keletkezett.

A fölsorolt naplók időbeli megoszlása különösebb szabályosságot nem mutat, hacsak nem említjük meg itt, hogy a városi napló műfaja a 18. században elhalt. A nyelvhasználatról alább fogunk szólni.

Hozzá kell még tennünk ezekhez az adatokhoz a kettős naplóban alkotó módon részt vevő titkárokat. Így keletkezett naplókompozíció Drugeth Bálint és névtelen titkára együttműködéséből: a napló nagyobbik részét a titkár írta Drugeth nevében és személyében, Drugeth eleinte ritkábban, aztán szinte mindennap írt a lapszélekre a maga kezével széljegyzetet, kiegészítést.[44] Az ő együttműködésükhöz hasonló módon született Esterházy (II.) Dániel és Jagodics Ferenc *expeditiós könyve:* ez Jagodics autográfiája, több helyütt Esterházy diktálása nyomán.[45]

Írnokok, titkárok nagy számban működtek közre a nemesek-főnemesek naplóinak megalkotásában fogalmazói, másolói, lejegyzői szerepben is. A 17. században több főúr nem maga, a maga kezével írta naplóját, hanem írnokának/titkárának diktálta, ő maga csak átolvasta és kiegészítette, javította a szöveget. Két titkár vett részt Rákóczi László naplójának megformálásában, több titkár Thököly Imre élete egész hosszán át vezetett naplójában (részben autográf, részben diktált). Az együttműködés másik formája, amikor a nemesi-főnemesi író maga írja a naplót, de a beleiktatott iratokat (kérvények, beszédek, beterjesztések stb., amelyeket ma nem tartunk a naplóhoz tartozóknak) hivatásos író (írnok, titkár) másolja be. Így készült Haller János vagy Vass György naplója.

Kevésbé tartjuk szemünk előtt, hogy a városi naplókat sem föltétlenül csak egy íródeák jegyezte föl. A Takács István nevével fémjelzett debreceni városi napló valójában két kéz írása, ahol még Takács István neve is rekonstrukciós folyamat eredménye. A naplóban az évkezdő-évvégi latin versek mindig az 1. kéz írásában állnak, alattuk: S. T. Ezek a betűk azonosíthatók a szövegben többször és többször csak rövidítve említett Stephanus Takács deákkal (T. István, T. István deák stb.). A második kéz keveset ír. Elfogadhatjuk, hogy a napló egyik és döntő nagyságú részének írója Takács István, de mivel a kiadás nem különbözteti meg a

[44] HOMONNAI DRUGETH Bálint *Naplója,* kiad. NAMÉNYI István, TudTár, 1839, 172–182, 252–261, 315–324, 363–375

[45] *Gr. Esterházy Antal kuruc generális tábori könyve: 1706–1709,* kiad. Thaly Kálmán, Bp., 1901, Függelék: *Gr. Esterházy Dániel dunántúli vice-generális 1708-iki expeditiós könyve,* 867–968.

két kezet, mi sem tudjuk megtenni: bármi, amit a szövegről megállapítunk, egyaránt lehet bármelyik kéz munkája.

Nem tudunk eleget az udvari napló műfajáról, ám eléggé valószínűnek látszik, hogy általában az is több író kéz munkája. Keczer Ambrusnak a Thököly István udvarában írt naplója Keczerén kívül négy-öt íródeák keze nyomát őrzi. Bydeskuthi Boldizsár sem egyedül írta II. Apafi Mihály bécsi udvarának naplóját. Úgy tűnik, a naplót vezették már, mielőtt ő az udvarba érkezett, és tovább is vezették eltávozása után. Számos követi napló a titkár másolatában vált a fejedelmi irattár részévé, így is maradt fenn (pl. Bay Mihály, Inczédi Mihály, Sándor Gáspár követi naplói Thököly irattárában).

Azokban a naplókban, amelyeknek megírásában, illetve címadásában titkár, írnok működött közre, a cím pontossága és szakszerűsége jóval nagyobb, mint mások esetében: téma, időpont, író, kettős napló esetén a főúr vagy a titkár neve szerepel címként, míg ez idő tájt (az időszakos naplóktól eltekintve) a naplók talán csak a műfaj megnevezését viselik címként, de sok esetben nincs is címe a naplónak. A Drugeth Bálint és névtelen titkára közös együttműködéséből keletkezett naplóra a titkár a *Diarium Valentini Homonnai Anno 1605 cum benedictione divina Memoriale* címet írta; Thököly Imre titkára szakszerűen a *Sándor Gáspár uram diariuma* címet vezette a követi naplóra; az Esterházy (II.) Dániel diktálását is őrző *expeditiós könyvet* a titkár a maga nevével jelzi *(Actum et expeditum secretario Francisco Jagodics)*. Hasonló a két egyazon naplókönyvbe író tudós tudatossága: Szenci Molnár Albert: *Ephemerisz, Diarium vel adversaria mea;* Pápai Páriz Ferenc: *Kincses kamrácska, avagy Írásművecske, amelybe néhai kegyes emlékezetű Szenci Molnár Albert a jeles szerzők kertjeiben, rétjein és szántóin lelt és saját ezutáni hasznára szolgáló gyöngyöket, virágokat és kalászokat gyűjtögetni és megőrizni szokta [...]. Immár pedig PPF kezébe jutván, hasonlóképpen ugyanazon célnak szenteltetett.* Ehhez hasonlóan nagy öntudattal nevezi meg magát a címben a nemes származású cancellista, algyógyi Török Ferenc, I. Apafi Mihály három tábori útjának megörökítője *(Diarium Francisci Török de Algyógy, cubicularii Principis et Cancellista Majoris Cancellariae);* mindhárom apró naplócskát különkülön alá is írta.[46] A papok, deákok valószínűleg minták inspirációjára kezdtek írni, mert naplóik nagyobb tudatosságról, szakszerűségről árulkodnak, mint másokéi.

Dolgozatunkban csak a (legalább részben) magyar nyelvű naplókat vizsgáljuk: meg kell azonban állapítanunk, hogy ez a (részben) magyarnyelvűség olykor felettébb szűk. Mint korábban megállapítottuk, az első értelmiségi naplóírók latin nyelven kezdték írni naplóikat, s többnyire utóbb is vegyes, latin–görög–magyar nyelven jegyezgettek. A Névtelen (1610) és Piskolti Fabricius Mátyás a folyamatosan latinul vezetett naplóban mindössze egy-egy magyar nyelvű bekezdést vetett papírra, mindkettejüknél a téma okozhatta a nyelvváltást (a Névtelen [1610] esetében egy valószínűleg gúnyosnak szánt, emlékirati jellegű bekezdés, Piskolti Fabricius Mátyás esetében az örökség gyanánt kapott egy forint). Szenci Molnár Albert a napló nagyobb részét latinul írta, de családi eseményeknél, Magyarországon létében, műveiről beszélve magyarul írt; olykor mondat közben nyelvet váltott. Szabó András hívta föl rá a figyelmet, hogy Heinrich Bullinger (1504–1575) 1541-ben vezetni kezdett napló-

[46] ALGYÓGYI TÖRÖK FERENC *Naplókönyve Első Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1681-ben Magyarországra tett tábori utazásáról = Kerekes Ábel kézirati gyűjteményei,* VI. Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga", Kolozsvár, Ms. 576.

jában a visszatekintő bevezetést szintén latinul írta, csak a jelenhez közeledve tűnik föl olykor-olykor a német nyelv, elsősorban a magánéleti témáknál;[47] vagyis a késő humanista nemzedék, amely – az európai kultúrában utoljára és talán már kissé anakronisztikusan is a nemzetállamok kialakulásának időszakában – a latin nyelvet tekintette az irodalom, a kultúra és általában a tudós érintkezés nyelvének, naplót is latinul kezdett írni; idő jártával és alkalmanként engednek teret a nemzeti nyelveknek. A mintát és a naplókönyvet öröklő Pápai Páriz Ferenc szintén vegyes nyelven vezeti a naplót (a kiadásban ezek nem különülnek el; 1672. március 11-ig latin, 1673. április 25-ig magyar, a külföldi utazásnál döntően latin kevés magyar szövegrésszel, ettől kezdve vegyesen latin és magyar; sokszor mondat közben vált át latinra). Pataki Sámuel 1728-ig latinul vezette (ekkor már személyes-családi műfajú) naplóját, ettől kezdve felesége kérésére magyarul írt. Ebben az időben azonban ez már a minta befolyása, a naplók nyelve ekkor már a papok, deákok esetében is magyar. Kétségtelen, hogy a latin nyelv használata súlyt adott egy írásműnek: értelmi, fontossági vagy érzelmi súlyt. Ez a többi társadalmi rétegből származó naplóíró esetében is látható. I. Apafi Mihály nyári táborozásainak „hivatalos naplóírója", Török Ferenc büszke volt három aprócska művére: a címben közli nevét és hivatalát, mindhárom naplócskát aláírja. Nála a latin nyelv használata a tekintély növelésére szolgált: az első naplót latinul kezdi, a másodikban mondat közben vált latinra („Láttam Jászberény nevű városnak templomában egy elefánt agyarából csinált kürtöt, quo in secundo egressu Ungarorum Leel Capitaneus Ung[ariae] Ottonem vel Conradum Rom. Imperatorem agyonütötte volt"), a harmadik latinul végződik. A szövegben is előbukkannak latin nyelvű mondatok, a magyar bejegyzések is hencegő latin mondatrészek között („Dimisit inde Nagy-Győr alá"; „Veni az ifjak lovaival és szolgáival" stb.). A latin szövegbe illeszkedve magyar proverbiumot örökít meg („Proverbium: Buda s Pest közt csak egy híd van, mégis hatvanhat mélyföld Budához"). A személyes naplók írói is alkalmazták ezt az eszközt a fontosság kiemelésére. Szaniszló Zsigmond (a hivatali ügyekkel járó latinizálás mellett) legnagyobb életeseményeit (házasságát, gyermekei születését) latinul jegyzi be. Radvánszky János is latinul jegyezte be naplója leghangsúlyosabb részeit (a naplókezdést és apja megkínoztatásának napját).

Az értelmiségi naplók sokáig tartó latinnyelvűségéhez hozzájárulhatott, hogy a napló sok esetben nyelvileg is tükrözi a napi kommunikációt, pl. a követeket sokszor befolyásolja a nyelv, amelyen a tárgyalásokat folytatják. A tárgyalások leírásakor Sándor Gáspár gyakran latinra vált; Inczédi Mihály és Bay Mihály a párbeszédek egy részét latinul jegyzi be.[48] Baló Mátyást is a nyelvi emlék vezeti, amikor félmondatokat latinul ír a követi naplóban. Borsos Tamás első naplójában a napközben használt török nyelv tér vissza. A hosszabb utazáson részt vevők sűrűn használják a naplóban azt a nyelvet, amelyen napközben beszélnek: Teleki Sámuel útinaplója egy részében németül, másutt franciául ír. Wesselényi Zsuzsanna németül beszélt a királlyal, s az audienciákon elhangzottakat németül tolmácsolja. Így jártak el a peregrinusok is: Vízaknai Bereck György külföldön (valamint jeles események beírásakor) latinra vált. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy az értelmiségi naplókban szokatlanul sokáig, az 1730-as évekig fennmaradt a latin nyelv használata.

[47] Szabó, *i. m.*, 11.

[48] *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai: 1686–1705*, kiad. THALY Kálmán, Pest, 1868 (Monumenta Hungariae Historica 2, 23/2), 461–708.

Petrőczi Éva

# AZ „IGAZI" BASIRIUS IZSÁK – LEVELEZÉSE ALAPJÁN

Tökéletesen igaza van Bán Imrének, amikor Apácai-monográfiájában ezt írja: „Basirius életadatai ismertebbek, semhogy újra kellene mondani."[1] Így ezt én sem teszem, hiszen valóban megszámlálhatatlan azoknak a magyar tudósoknak a száma – a róla 1889-ben dolgozatot publikáló Kropf Lajostól[2] Herepei Jánoson át[3] egészen azokig a jelenkori szerzőkig –, akik elés felmondták e kirakat-anglikán teológus, az ura, I. Károly lenyakazása után száműzetésbe kényszerült udvari prédikátor és későbbi gyulafehérvári professzor életrajzát. De mindegyikük/mindegyikünk kivétel nélkül a tragikus kimenetelű Apácai Csere János–Basirius Izsák rivalizálás szűrőjén csorgatták át a hányatott sorsú, francia származású angol életének történéseit, illetve egész munkásságát; következésképpen soha nem harag és részrehajlás nélkül. Még maga a ritka bölcsességű és mértéktartású Bán Imre is, aki – Bethlen Miklós *Önéletírásá*nak hatodik részére támaszkodva, továbbá a rá jellemző igazság- és harmóniaszeretet révén – egyébként a magyar ég alatt megszokottnál kesztyűsebb kézzel bánt Basiriussal.[4]

Meglehet, első pillantásra több mint abszurdnak tűnhet, hogy puritanizmus-kutatóként az alábbiakban szerény kísérletet próbálok tenni egy meggyőződéses puritánüldöző legalább részleges rehabilitálásra. Természetesen nem a túlzó „nagypénteki hollófi-mosdatás" stílusában, nem úgy, hogy egyház- és oktatástörténetünk egyik „Belzebubját", de legalábbis bűnbakját szorgosan hófehérre sikálom. Mégis vállalkoznom kell erre a sokak szemében egyáltalán nem rokonszenves és hálás feladatra. Elsősorban nem is az eddigi magyar tudományosság teremtette, egyoldalú és igazságtalan Basirius-kép valóban időszerű revíziója miatt, hanem azért, mert alakjának hazai szépirodalmi megjelenítése végképp persona non gratává tette őt Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Hogy csak néhány példát említsek: Németh László *Apáczai* című drámája, Páskándi Géza *Tornyot választok* című darabja, Szász János *Felhőjáték Franekerben* címet viselő útinaplója, Szabó Magda *A nagy hegyen – Apáczai Csere János emlékezete* című esszéje, s végül e sorok írója, aki *Apáczai Csere János levele Basirius Izsáknak* című, elfogulatlannak nem éppen nevezhető szerepversével próbálta túlélni saját tanári pályájának

[1] BÁN Imre, *Apáczai Csere János,* Bp., Akadémiai, 1958, 437.

[2] KROPF Lajos, *Basirius Izsák életrajzához,* Történelmi Tár, 1889, 491–501.

[3] HEREPEI János, *Apáczai és kortársai,* Budapest–Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2), 558–564.

[4] BETHLEN Miklós *Önéletírása,* kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1955, I, 131, 137, 138, 157–159.

egy keserves, az ő sorsához több vonásában hasonló fordulatát.[5] Bár az én – inkább Apácai fájdalmát, mintsem Basirius bűnösségét tükröző – írásom aligha kelt bárkiben olyan „Basirius borzolta" lélekállapotot, mint Szabó Magda sorai: „Olyan képzetten éber persze, mint Basirius, senki sincs, a mártír, a politikai üldözött, a forradalom véres hullámain át hozzájuk szárnyalt nemes madár, annak éjjele-nappala feszült figyelés, jóságos új ura, a fejedelem védelme érdekében. A durhami prebendáriusnak tetszik Erdély, nagy fizetése van, nem szeretne ismét menekülni."[6] Basirius végső elmarasztalását azonban mégsem a fenti, tagadhatatlanul csípős megjegyzések tartósították e Szabó Magda-esszé olvasóiban, hanem annak látszólag „elfogulatlan" befejezése, a két rivális javainak valóban kiáltóan ellentétes, viszonylagos jómódról, kényelemről, illetve szívszorító szűkölködésről tanúskodó leltára.[7]

Mielőtt néhány, immáron teljesen „apácaiatlanított" Basirius-levélbe, illetve neki szóló episztolába beletekintenénk, idézzük élete egyik leghitelesebb tanújának, a hozzá hasonlóan royalista és hithű (ha nem is monomániás) anglikán, John Evelyn lovag rá vonatkozó sorait:

> 1661. november 10. Délután az apátságban (a Westminsterben) Basire doktor prédikált, ama nagy utazó, vagy inkább Francia Apostol, aki az anglikán egyház eszméit a Levante és Ázsia [szegény Erdély, jó angol szokás szerint oly gyakran Ázsiával egybemosva! – P. É.] számos országban elültette. Megmutatta, (mindeme helyeken), hogy az anglikán egyházra a hitelvek és a hitgyakorlat tisztasága, mértékletessége és szépsége jellemző, s hogy ez a legtökéletesebb hit az Ég alatt, s Anglia maga Gósen földje.[8]

Kétségkívül elismerő sorok ezek, de az Angliát Gósen kánaánian gazdag földjeként láttató félmondatban lehetetlen fel nem fedeznünk az ellenlábas puritánok elfogultságához bizony nagyon hasonlító, Basiriusra olyannyira jellemző anglikán fanatizmus szelíden ironikus kritikáját. Annak ellenére, hogy – híres naplójának tanúsága szerint – a Cromwellék uralma alatt is Angliában élő Evelyn lovag és családja ezekben az évtizedekben a „katakomba-anglikánok", vagyis a hitüket titkon gyakorlók nem túl népes csoportjához tartozott.

Tekintsünk bele ezek után a 393 nagyalakú könyvoldalt kitevő angol nyelvű, illetve angolra fordított Basirius-levelezésbe.[9] E vázlatos mintavétel során elsősorban kifejezetten élete családi vonatkozású epizódjaira, illetve feleségével, Frances Corbett-tel való levélváltásaira összpontosítunk. Az asszony sem levantei bolyongásaiba, sem megállapodottabb erdélyi életviszonyaiba nem követte őt; elképzelhető, hogy a hétből életben maradt öt gyermekük biz-

[5] NÉMETH László, *Apáczai, Történeti drámák,* Bp., Szépirodalmi, 1963; PÁSKÁNDI Géza, *Tornyot választok,* Bp., Magvető, 1973; SZÁSZ János, *Felhőjáték Franekerben,* Bukarest, Kriterion, 1980; PETRŐCZI Éva, *Apáczai Csere János levele Basirius Izsáknak,* 2008, kéziratban.

[6] SZABÓ Magda, *A nagy hegyen: Apáczai Csere János emlékezete* = SZ. M., *Kívül a körön,* Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1982, 37–38.

[7] *Uo.,* 40.

[8] *The Diary of John Evelyn, from 1641 to 1705, with memoir,* ed. William BRAY, London, Gibbings and Company Ltd., 1895, 280. – Az idézett részeket Petrőczi Éva fordította.

[9] W. N. DARNELL, *The Correspondence of Isaac Basire, D. D., with a Memoir of His Life,* London, John Murray, 1831.

tonságát sem akarta kockáztatni az akkoriban komoly veszélyeket rejtő utazással, majd az egyre bizonytalanabb erdélyi helyzettel.

Basirius leveleinek fontosságát – ahogyan többek között Paul G. Stanwood is megállapítja[10] – nagyban növeli az a tény, hogy hányatott életútja, kényszerű „világutazói" státusza miatt (először, 1647-től Franciaországban, Itáliában, Aleppóban, majd a Közel-Keleten, s végül Erdélyben élt); írói életművét tehát sokkal inkább e levelek jelentik, mint teológiai értekezései. Ez a levelezés – legalábbis ennek témánk szempontjából igazán érdekes szakasza – négy, 1635–1636-ban, Basirius és Frances Corbett mátkasága idejéből való levéllel indult. 1635. augusztus 5-én az ifjú Isaac ezt írja választottjának az aucklandi kastélyból, házasulási szándékát alaposan „megteologizálva":

> Szigorúan megtartom a veled kötött Szövetséget, nevedet napról-napra az én Uram és Mesterem, Jézus Krisztus elé viszem [...] s ha azt mondod, te is szereted az Ő szolgáját, tégy hasonlóképpen, mivelhogy, ha vonzódásodat ilyen őszintén árnyalod, vegyíted, illatosítod és finomítod, ha, mondhatom így, dúsítod mindeme vallási és lelki vonatkozásokkal, nem lehet kétséged afelől, hogy előbb vagy utóbb Isten tökéletes sikerrel jutalmazza azt. [Mármint kettejük viszonyát. – P. É.][11]

Bár meggyőződéses, sőt, megszállott anglikán írta, már első olvasásra szoros mentalitásbéli rokona ez a levél Bethlen Miklós, vagy éppen a szuperpuritán John Winthrop „mátkanevelő" sorainak.[12] Ugyanezen levél konklúziója talán még sarkítottabb, még szigorúbb, mint a puritánus vőlegényi intelmek: „Legyen szerelmünk tiszta és testi vágy nélküli, mert ez utóbbi megfertőzi és bemocskolja úgyszólván a legnemesebb érzelmeket is, olyannyira, hogy a kor és az idő elkoptatja, míg az igaz, a szívbéli, a keresztyén szerelem mindent túlél, még a halált is."[13]

E levél – számos hasonló szemléletű, Franceshez intézett üzenettel együtt – a Darnell-féle kiadás nagyon hatásos nyitányát képezi. Ne gondoljuk azonban, hogy Isaac Basire már ifjú emberként „belekövesedett" a teológiai zsargonba, s az önmegszentelés-önmegszentelődés kenetteljes formuláiba. Ellenkezőleg. 1630-ban, a durhami püspök titkáraként, fél évtizeddel a Francesnek szóló levelek megírása előtt, 23 évesen így panaszkodik az őt már akkor nagyra becsülő holland tudósnak, Gerhardus Vossiusnak:

> Helyzetem itt egyszerre tisztes és kellemes; mivel egy jeles főpap szeme előtt élek, akinek káplánja vagyok [...] Napjaimat magas egyházi méltóságok társaságában, s szent kötelességeimtől elborítva töltöm, így hát arra kényszerülök, hogy elhagyjam, sőt, elhanyagoljam az irodalom nyájas mezeit, s az azok nyújtotta gyönyörűségeket: monda-

[10] Paul G. STANWOOD, *Lines of Devotion: The Correspondence of Isaac Basire and Frances Corbett, 1635–1660,* Early Modern Literary Studies 5,1(May, 1999) – http://www.humanities.ualberta.ca/emls/05-1/stanlive.html (2010. május 1.)

[11] W. N. DARNELL, *i. m.,* 17.

[12] Az utóbbiról bővebben: PETRŐCZI Éva, *Margaret Winthrop, Új-Anglia „Lorántffy Zsuzsannája"*, Sárospataki Füzetek, 2009/1, 49–57.

[13] W. N. DARNELL, *i. m.,* 18.

> nom sem kell, mennyit felejtettem. Fölösleges volna éppen Önnek, aki úgyis észleli ezt, felnagyítva hangsúlyoznom, milyen lapos és szellemtelen korszakomat élem, kicsöppenve a latinul írás gyakorlatából, s egy idegen nyelv folyamatos használatából. De, ismervén az Ön kedvességét, bizonyos vagyok benne, hogy Önnél készen áll a mentség számomra.[14]

E panaszos sorokból nem a puhány, elkényeztetett, középszerű és féltékeny Basirius néz vissza ránk, hanem egy korán pozícióhoz, biztos jövedelemhez, előkelő egyházi hivatalhoz jutott, de mégis szorongó, intenzív szellemi életre vágyakozó fiatalember. Az az ifjú Isaac, akinek ízlése, törekvései (legalábbis ekkor még) meglehetősen közel állhattak a mi Apácaink tudományszomjas világához. Abban pedig bizonyosak lehetünk, hogy Apácai gyakran és haszonnal forgatta – s nagyhatású beszédeiben alkalmazta is – ugyanezen Vossius 1647-re, az ő Hollandiába érkezésnek idejére már elhíresült *Rhetorica contractá*ját. Ez az összekötő kapocs, ez a békülési esély azonban valószínűleg rejtve maradt a menekült angol és nagyra hivatott magyar kollégája előtt. A presbiteriánus-antipresbiteriánus feszültségek nem hagytak időt és erőt arra, hogy megtalálják, ami mégiscsak összeköti őket.

Az eljegyzéskori levélhez képest 12 esztendőt előbbre lépve az időben Basiriusnak, az egglescliffe-i egyházközség papjának, négy gyermek, s egy születendő ötödik apjának, be kell látnia, hogy a parlament a királyhű papok, különösen egy kiszolgált udvari lelkész biztonságát egyáltalán nem garantálja, legfeljebb családtagjait kímélik meg. Ekkor tehát – övéi nélkül – először francia földre távozik. Családja anyagi ellátását mindössze az egglescliffe-i egyházközségtől remélheti, mert az őt nagyra értékelő, anglikán szellemű Durhami Kollégium ekkorra megszűnt létezni. Ezek után nem csoda, hogy a mátkaságkori levélváltás emelkedett tónusa itt már gyakorlati, anyagi részletekkel is „kontaminálódik", ugyanakkor a szeretet, a szerelem, a ragaszkodás hangja megmarad:

> Ó, Te, nekem Legdrágább! Micsoda kereszt rajtam, hogy immár öt hete egy sort sem kaptam tőled. [...] Könyörgök, ha valaha is szerettél, gyorsan értesíts szerencsés lebetegedésed jó híreiről [...] Itt vagyok – nem Rouenban, de olyan közel hozzá, mint Yarum Little Egglescliffe-hez: kamrácskám havi hét vagy nyolc schillingbe kerül havonta: egy egész kis nyári lakban teljesen egyedül tanyázom [...] ez volna a legkellemesebb hely, ahol valaha is éltem, különösen, ha édes személyed is velem lehetne.[15]

Életének második emigrációs helyszínére, Itáliába távozóban Basirius ismét egy kiemelten fontos levelet intéz feleségéhez, 1648. március 5-én, éjfélkor. A kora újkori leveleket gyakorta forgatók számára ismerős jelenséggel találkozhatunk itt: a másodpercre pontos datálással, amelynek nyilvánvaló célja a kényszerű távolság feloldása, a hic et nunc, a „te mégis velem vagy" érzésének megteremtése volt. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Preaumontból

[14] *Uo.*, 59.
[15] *Uo.*

Basire-ré angolosodott egykori hugenotta származék a vérében hordozta a száműzetés élményét, s így az állandóság legalább verbális megteremtésének igényét is.[16] Tehát, az Itáliába távozás előtt írott levélből:

> Te, nekem Legdrágább! [...] Itáliába vezető utam küszöbén vagyok, amely, ha Isten is úgy akarja, a következő pénteken fog megkezdődni [...] Mi [nyilván több angol búj-dosó - P. É.] közösen küldtünk neked néhány emléket Párizsból. [...] A két fejkendőt oszd szét ifjú unokatestvérem, Mary Blaxton, és a mi kis Maelünk [azaz: Marynk – P. É.] között. A fekete kesztyűket a te édes kezeidre szánom, amelyeket szeretettel csókolok. A kék szív [nyilván egy kis ékszer – P. É.] Maelé; továbbá (ha így neked megfelel), az ezüst kitűzőt Peter kalapjára szánom. A négy aranygyűrű a tiéd, s másik három fiamé. A jóságos Lady Blaxtonnak is szerettem volna valami emléket küldeni, de amivel én szolgálhatnék, az számára túl szegényes...[17]

A továbbiakban Basirius részletes és nagyon bonyolult, ám lefordítva végtelenül unalmas számadást is küld hitvesének arról, hogy a továbbiakban milyen kisebb-nagyobb összegekre számíthat azoktól, akiknél neki valamilyen szerény anyagi követelése van, sőt, kijelölt ügyvédjét is megnevezi a Rouenban élő Jacob (Jacques) Roussel személyében.[18]

E számadáskönyv stílusú bekezdést követően – csakúgy, mint legtöbb, családjának, hittestvéreinek küldött levelében –, Basirius kitér éppen „in statu nascendi" készültségű írásaira is: „Legutóbb két értekezést írtam, egyet latinul, egyet franciául, a király és az anglikán egyház érdekében."[19] Itt jegyezzük meg, hogy a mártíriumában felmagasztosult I. Károly és 1660-ban, a Csodák Évében trónra lépő fia, II. Károly korántsem voltak Basirius magánbálványai és mániái. Számos forrás, többek között Liza Picard *Restoration London* című műve hosszan megemlékezik az ifjabbik Károly uralkodását elemezve a „touches against King's Evil"-ről, azaz a – nem csupán az angol – király által gyakorolt, a jézusi gyógyítások földi másaként számon tartott kézrátevéses ceremóniákról, amelyek jóformán isteni kvalitásokkal ruházták fel az uralkodót.[20]

E túlzások fényében talán valamivel érthetőbbé válik Basirius már-már hisztérikus, minden puritánban, illetve presbitériumpártiban (így a mi Apácainkban is) potenciális királynyakazót látó féltése. Még egyszer belepillantva az előbbiekben ismertetett levél szövegébe: ennek befejezésében egyértelműen a feleség és az otthon hagyott gyermekek iránti ragaszkodás, szeretet nyilvánul meg: „Isten áldja meg minden kicsinyemet, Nant és a többieket, s mindenekfölött Téged, akit állhatatosan szeretek az Úrban, mint ez nyilvánvaló, Te legdrágább, hűséges barátod, De Preaumont."[21]

[16] Isaac Basire származását, családi hátterét megismerhetjük Colin BRENNEN *The Life and Times of Isaac Basire* című, 1987-ben Durhami Egyetemen megvédett disszertációjából. (Kézirat a Durhami Egyetemi Könyvtárban.)

[17] W. N. DARNELL, *i. m.*, 75.

[18] *Uo.*

[19] *Uo.*, 76.

[20] Liza PICARD, *Restoration London: Everyday Life in London, 1660–1670*, London, Phoenix, 1997, 79–81.

[21] W. N. DARNELL, *i. m.*, 78.

A hatalmas Basirius-levelezés egy részét gondozó, illetve latinból angolra fordító W. N. Darnell a leveleket összekötő magyarázó szövegei egyikében idézi a menekült teológus naplójának nagyon jellemző sorait 1648 novemberéből, amikor Szicília partjainál hajszál híján hajótörés áldozata lett a kis angol csapat: „Ugyanazon a napon és órában történt mindez [ti. a vihar kitörése – P. É.], amikor a mi valaha kegyelmes, mostanra megdicsőült első Károlyunk elnyerte a mártírok koronáját."[22] Ez bizony a Krisztus kínhalálának pontos idejét számon tartó gondolkodással egy tőről fakadó szemlélet, a király krisztusi figurává emelése, amely a gazdag I. Károly-ikonográfiának is szerves része volt.

A terjedelmi korlátok miatt kénytelenek vagyunk most nyolc esztendőt ugrani, egészen 1656. január 24-ig, amikor Frances asszony – immár Gyulafehérvárra címezve levelét – így nyugtázta férje Erdélybe érkezését és szerencsés letelepedését:

> Te Legdrágább, megkaptam mindhárom leveledet, amelyeket azóta küldtél, hogy biztonságosan megérkeztél az erdélyi fejedelem [az asszony amúgy is bizonytalan helyesírásával a távoli birodalom nevét „Transluania"-nak írja! P. É.] udvarába, s ugyanakkor az 55 font sterlinget is. Én és gyermekeim naponta imádkozunk fejedelmedért, Zsófia fejedelemasszonyért [akinek muszáj-protestantizmusáról Basiriusnénak aligha volt tudomása! – P. É.], és az ifjú Ferenc hercegért. Isten segedelmével, amint elküldöd Pigot bácsikámnak a 100 fontot [...] útra készítem magamat, s gyermekeim közül azokat, akiket magammal szándékozok hozni. Mary az, akit feltétlenül útitársamnak választok, ő oly segítőkész irányomban [...] továbbá Petert és Charlest szándékozom még Isten akaratából magammal hozni, s Johnt Egglescliffe-ben hagyom barátainknál, Isaacot pedig Mr. Bushbynél. [...] Júliusban fogom, ha Isten is úgy akarja, követni a Te kívánságodat, valamint fejedelmed óhaját, amikor elhagyom saját szülőföldemet, rokonaimat és barátaimat, hogy hozzád térjek. Gondolhatod, hogy mindezt nem kis szomorúsággal teszem, de bízva Istenben.[23]

A levélből, mint annyi itt nem idézett episztolájából, nem csupán Frances Corbett hitvesi engedelmessége tetszik ki, de Lorántffy Zsuzsannát és Margaret Winthropot idéző ragaszkodása, természetének gyakorlatias józansága, s a párjáéval olyannyira rokon tekintélytisztelete is. Erdélybe készül, de nem csak és kizárólag régóta nélkülözött férje, hanem a számára teljesen idegen II. Rákóczi György hívására is. Király, illetve uralkodópártinak lenni, éppúgy, mint anglikánnak, mindkettejük számára életforma: tetteik kerete és fogódzója. Csoda-e, ha ez az alapjában véve szelíd és jól nevelt világvándora teológus nem sokkal e levél vétele után, 1655. szeptember 24-én olyan vehemenciával kel az Apácai által egyáltalán nem veszélyeztetett új gazdája védelmére? Nem a Szabó Magda-esszében oly hatásosan lefestett „ármánykodás", kígyósima és haszonleső szóforgatás lehetett ez részéről, hanem a hugenotta ősök és saját élményei táplálta, az újabb elhontalanodás veszélyének félelméből következő zsigeri reflex. Ha tanult kollégáim, olvasóim netán tudománytalannak, túlzottan sarkítónak ítélnék fenti következtetésemet, hadd idézzem fel Gary Schneider *A levelezés kultúrája* című könyvének egyik kulcsfogalmát: „The Revitalization of the Familiar Letter".

[22] *Uo.*, 79.
[23] *Uo.*, 145–146.

Schneider a családi levél műfajának „újraélesztésén" eredendően azt érti, hogy Erasmus Európaszerte nagyhatású *De conscribendis epistolis*a (Basel, 1522) modellként és receptúraként szolgált a személyes és hivatalos kommunikációt egyaránt megerősítő családi levelek írásához.[24]

A magán- és közügyek e kettőssége mindvégig jól jellemzi a Basirius által írott, s a hozzá intézett leveleket, már csak a nagy távolságok, a nehézkes levélváltás miatt természetes „témavegyítési kényszerből" kifolyólag is. Ugyancsak Gary Schneider tudatosítja bennünk azt, hogy a kora újkori levél egyik fő erénye, jellemzője a „makes one present", azaz a „jelenlévővé tenni valakit". Ez pedig nem válhatott valóra másként, mint a személyes elemek, a teljes egyéniség – esetünkben Basire túlhajtott anglikán- és Stuart-rajongása, illetve felesége kupori józansága – kendőzetlen vállalásával.[25]

Ha a személyesség diadalát zengjük, nem hallgathatjuk el, hogy Frances asszony az 1650-es évek közepére már valamelyest konszolidálódott angliai viszonyoknak – az erdélyi helyzet és II. Rákóczi György ingatag politikájának valamelyes ismeretében – végül is nem mert búcsút inteni. A „családegyesítés" csak a restaurációt követően, 1661-ben ment végbe. Addig Basirius mesterre – a rosszemlékű Apácai-afféron túl – számos feladat várt még. Többek között az is, hogy a kálvinoturcizmusban, mint esetleges járható útban jóformán török kéz osztotta haláláig reménykedni próbáló fejedelmet egy, a nagyváradi várban 1658 decemberében keltezett, parainesisszerű levéllel megóvja és a jó útra térítse. Hogy a levél hatástalan maradt, nem rajta múlt. Ebben a valóban pásztori és nagy ívű írásban kimondottan költői részletek is vannak, olyanok, amelyeket nem várnánk egy száraz és pedáns egyéniségnek balítélt embertől. Ennek sorai helyenként még az ifjú és szerelmes Isaac érzelmi túlfűtöttségét is felidézik:

> Felséges Fejedelem, Ön Tusnádról írt nekem, augusztus 13-án; azt is megparancsolta, hogy adjam hírül a világnak, Ön, mint a jó pásztor, kész életét adni juhaiért [...] Távol van a főpásztortól ez az átokverte gondolat: „Ha el kell vesznem, vesszenek alattvalóim is", megrázó kijelentés ez, méltóbb egy pogány Néróhoz, mint egy keresztyén fejedelemhez. Legkegyelmesebb uram, sem hízelgő, sem a fejedelmi személyek bálványozója nem vagyok, de hűséges nevelő igen, a magam szűk körein belül. Hát nem jósoltam meg előre az általános pusztulást, ami mostanra bekövetkezett? Hányan találták meg az Erdélybe visszavezető utat? [...] az udvar, a hadsereg, a közigazgatás napról-napra olvad, mint a viasz. Szánom az ártatlanokat. [...] Ki fogja megtámasztani a roskadozó falakat? Az osztrákoknak nem áll módjában, a svédek másutt vannak elkötelezve, a nyomorult magyarok, minden eddiginél megrontottabban, elcsüggedtebben és kimerültebben nem alkalmasak a feladatra. [ti. az Erdélyi Fejedelemség megmentésére – P. É.] [...], s egy másik dologtól is félek, bár hiábavaló lenne a félelmem [...], hogy egy bíborruhás török telepszik szobáikba [ti. a keresztyén fejedelmekébe – P. É.]: s akkor mi lesz a hittel és a szabadsággal? Isten óvja magasságodat attól, hogy akár a legkisebb mértékben is, egy ilyen végkifejlethez járuljon hozzá...[26]

[24] Gary SCHNEIDER, *The Culture of Epistolarity: Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500–1700,* Newark, University of Delaware Press, 2005, 41–42.

[25] *Uo.*, 55.

[26] W. N. DARNELL, *i. m.*, 175–183.

Évszázadok múltával is nehéz ebbe a levélbe megrendülés nékül beleolvasni. Egyrészt azért, mert nyilvánvalóvá válik belőle, hogy Isaac Basire sem kritikátlan uralkodó-rajongó, sem – mint annyiszor leírták róla magyar földön – lakájtermészetű nem volt. E levélben ugyanis, közvetett módon, ám mégis azt vágja II. Rákóczi György szemébe: szép öcsém, vigyázz, hogy ne Néró módjára bánj a rádbízottakkal! Megható ez a vállaltan dorgáló, prédikációs hangvételű írásmű továbbá azért is, mert sokunkban az a kép rögzült Basiriusról ez idáig, hogy idegen testként, csak a maga hasznát, érdekeit nézve éldegélt Erdélyben; ezzel szemben e túlfűtött sorokban tökéletes hely- és helyzetismeret, s nem csekély történelmi-politikai bölcsesség nyilvánul meg, s az anglikán sémák ismételgetését ezúttal mellőző, hiteles és egyetemes keresztyéni magatartás. Ez a levél ugyanarról a tőről fakadt, mint Basirius 15 pontból álló vallásügyi beadványa az 1656-os marosvásárhelyi közzsinathoz, amely 15 pontból állt, továbbá ugyancsak II. Rákóczi Györgyhöz intézett, 25 pontból álló előterjesztése, az erdélyi református egyház helyzetének megszilárdítására, reformok segítségével.[27]

Ugyancsak az angol ügyekben meglehetősen jártas Kropfnak köszönhetjük Basirius *Vindiciae honoris hungarici* című, az *Innocentia Transylvaniae* című röpiratra válaszul írott védiratát, amelyből nyilvánvaló, hogy korántsem volt passzív szemlélője a II. Rákóczi György fejedelemsége idejében forrongó erdélyi eseményeknek.[28]

Befejezésképpen, hogy ne váljunk teljesen a „Basirius versus Erdély" téma rabjaivá, idézzük fel dióhéjban egy gyermekkorában török fogságba esett, s a rabszolgasorból a 17. század egyik legjelesebb nyelvészévé-fordítójává felnövekvő Wojciech Bobovski, alias Ali bej, s főhősünk kapcsolatának történetét. Mint a többek közt az Újszövetséget, az Apokrifeket és Comenius *Januá*ját törökre átültető Bobovius 1666 augusztusában írott leveléből kitűnik: ő egyértelműen Basirius személyes érdemének tekintette, hogy tizenkilenc évvel korábban maga is isztambuli bujdosóként, s követségi káplánként állást szerzett az „elpogányított" lengyelnek, Sir Thomas Bendish angol nagykövet rezidenciáján. Nyilván azzal a nem titkolt szándékkal, hogy visszavezesse a tehetséges fiatalembert a keresztyénség égöve alá. Ez a segítség, ez a gesztus azután olyan hálára késztette Boboviust, hogy csaknem két évtizeddel később így írt: „Ha valaha bármit tehetek önért, ne habozzon azt akár három szóban közölni velem... Pontosan emlékezem erre a jótéteményére [tudniillik, az egykori követségi állásszerzésre – P. É.], s mindig is emlékezni fogok rá. Ó, bárcsak ugyanilyen módon visszafizethetném, s meghálálhatnám mindezt Önnek!"[29] Bobovius levelét teljes terjedelmében, s rendkívül gondos kapcsolatfeltáró elemzéssel közli Hannah Neudecker, egy, a Levante és a Republic of Letters kapcsolatait tárgyaló kötetben.

[27] E témáról bővebben: KROPF Lajos, *Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsinata történetéhez,* Erdélyi Múzeum, 1910, 210–213.

[28] KROPF Lajos, *Basire védirata: Válasz az „Innocentia Transylvaniae" című röpiratra,* Történelmi Tár, 1888, 509–565, 667–706.

[29] Hannah NEUDECKER, *From Istanbul to London? Albertus Bobovius' Appeal to Isaac Basire = The Republic of Letters and the Levant,* ed. A. HAMILTON, Maurits H. VAN DEN BOOSEN, Bart WESTERWEEL, Leiden–Boston, Brill, 2005, 186.

Természetesen igaza van Gömöri Györgynek abban, hogy Angliába való visszatérése után, durhami kanonokként, John Cosin püspök személyes pártfogoltjaként, az egyházi-világi *establishment* megbecsült tagjaként Isaac Basire visszaemelkedett (süllyedt?) minta-anglikáni státusába.[30] Mielőtt azonban végképp beleragadnánk az iránta érzett, úgyszólván kötelező magyar ellenszenvbe, emlékezzünk Basirius Izsákra, az Erdély végóráit érzékeny lélekkel és lelkiismerettel megélő vendégre és Ali bej gyámolítójára, továbbá a szerető férjre és családapára is. Egyszóval: az „igazi" Basiriusra, minden erényével és hibájával együtt.

[30] GÖMÖRI György, *Jászberényi Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz (1662)*, ItK, 106(2002), 412–414.

Dukkon Ágnes

# IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK

## *Szempontok Apácai Csere János* Encyclopaediájának szövegrétegeihez

Apácai Csere János életművéről, életrajzáról, pedagógiai, filozófiai és tudománytörténeti jelentőségéről az elmúlt másfélszáz év alatt sok tanulmány, könyv, könyvrészlet, ismeretterjesztő cikk jelent meg, amint ezt nyomon kísérhetjük *Az Apáczai Csere Jánosról (1625–1659) szóló irodalom válogatott bibliográfiájá*ban:[1] a Magyar Tudománytörténeti Intézetben készült összeállítás az 1859-től 2003-ig megjelent szakirodalmi munkákat és a szemelvénygyűjtemények listáját tartalmazza. Már első pillantásra is föltűnik, hogy az Apácaival kapcsolatos vizsgálódások legnagyobbrészt történeti szempontokat követnek: pl. a pedagógiatörténet, irodalomtörténet, filozófiatörténet, matematikatörténet, nyelvtörténet területéhez köthető ismeretek, adatok közlése, értékelése tartozik ide. Ehhez kapcsolható továbbá az életrajz, a korabeli művelődéstörténeti vonatkozások, a könyvészeti jellegű adatok (könyvtárának egyes darabjai, disszertációjának előkerült példánya) kutatása is. Mindennek következtében valóban részletes ismeretanyag gyűlt össze Apácairól. A történeti megközelítés mellett azonban egy másik vizsgálati szempont is kínálkozik, mégpedig írásainak – de elsősorban a magyar nyelvű *Encyclopaediá*nak – szövegközpontú elemzése. Nemcsak a szorosabban vett nyelvészeti kérdésekre gondolunk (ezzel az Apácai-filológia már viszonylag korán foglalkozni kezdett)[2], hanem az egyes szövegrétegek jellemzőinek feltárására, más, korabeli szövegtípusokkal rokonítható vonásainak kutatására, mely rávilágíthat eddig kevésbé értékelt összefüggésekre. A jelen dolgozatban erre teszünk kísérletet a magyar nyelvű népszerű nyomtatványok – a kalendáriumok – nyelvi és tartalmi paneljeinek és az *Encyclopaedia* egyes részeinek összehasonlításával.

Vizsgálódásunk célja az, hogy rámutassunk a régi magyar irodalmi nyelv és az ún. populáris vagy ponyvairodalom nyelvének interferenciáira, egymásra hatására: az anyanyelvi oktatás elterjedésének évszázadában az anyanyelven megfogalmazódó tudományokhoz, műveltséganyaghoz gyakran ezekből a mélyebb rétegekből kerültek be nyelvi formák, képek,

[1] *Az Apáczai Csere Jánosról (1625–1659) szóló irodalom válogatott bibliográfiája*, digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, GAZDA István és V. MOLNÁR László vezetésével. http://mek.niif.hu/05100/05113/05113.pdf

[2] *„Én gondolkodom, azért vagyok": Apáczai Csere János emlékezete: válogatás 350 év Apáczai-irodalmából: a budapesti „Ego cogito ergo sum"-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004. – A kötet 350 év Apácai-irodalmából, s a 2003. november 13-án megrendezett „Cogito ergo sum"-konferencia előadásaiból ad közre változatos anyagot. A régi és újabb tanulmányok szerzői közül többen is érintik Apácai nyelvalkotó, nyelvújító vállalkozását (Erdélyi János, Kremmer Dezső, Benkő Loránd, Balázs János, Voigt Vilmos).

szókapcsolatok a még kiforratlan „tudományos" nyelvbe. A reformáció kora a szakrális, liturgikus szövegek – Biblia, imádságok, vallásos énekirodalom – anyanyelvi megszólaltatásának programjával mintát teremt a következő nagy váltáshoz, a tudományos ismeretek anyanyelvű megfogalmazásához, mellyel a társadalom lényegesen szélesebb körei válnak megszólíthatóvá. Apácai Csere János munkássága éppen ezt a célt követi, amint az 1653-ban Gyulafehérvárott elhangzott oratiójában *(A bölcsesség tanulásáról)*[3], majd három évvel későbbi kolozsvári beszédében *(Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról)*[4] hangsúlyozza. A cél megvalósítása azonban külső és belső nehézségekbe ütközik. A külsőket ismerjük életrajzából, a belsőkre pedig az *Encyclopaedia* olvasásakor döbbenhetünk rá, amikor azt követjük nyomon, hogyan igyekszik az aritmetikát, mértant, logikát, csillagászatot magyar „zubbonköntöskébe" öltöztetni – mely nem könnyű munka és a létrejött szöveg sem mindig lesz alkalmas „ruhája" a közölt ismereteknek, nem úgy, mint Szenci Molnár Albert magyar zsoltárai, imádságoskönyve[5] vagy a *Discursus de summo bono*[6] fordítása. Bár az összehasonlítást nem Apácai nyelvének elmarasztalása, hanem éppen nyelvteremtő munkájának, vállalkozásának kiemelése érdekében tesszük: Molnár Albert már évszázados hagyományok örököse volt mind formai téren (előtte már többen, így például Balassi is fordított zsoltárokat), mind a lelki élmények vagy elmélkedések magyar nyelvű megfogalmazásaiban – melyek az imádkozó, könyörgő, Istent dicsőítő ember tudatában, lelkében eleve „anyanyelven" léteznek, keletkeznek. Ahogy P. Vásárhelyi Judit írja: „Akár a természet szépségéről fordított [...], akár az emberi élet megpróbáltatásai ellen kért oltalmat [...], mindig megtalálta azt a megfelelő kifejezést, hangot, amely ma is élőnek és elismételhetőnek hat."[7] Szenci Molnárnak a zsoltárfordításokban a meglévő nyelvi anyagot és formát „csupán" költői magasságokba kellett emelnie a francia és német minták után, a magyar irodalomban a 16. században már megkezdődött kísérleteket folytatva. A tudomány világa viszont egyszerre tette szükségessé a megfelelő szókészlet föltalálását, az összefüggések leírásának frazeológiai és szerkezeti megteremtését, az elvont fogalmak, nevek magyar változatainak megalkotását – számottevő előzetes minták nélkül.[8] S ami még fontos: Apácai korában a tudomány fogalmának tartalma sem volt szorosan meghatározva, ezért keveredhettek mind a földrajzi, természetrajzi fejezetekbe, mind a történeti részbe fantasztikus, mesés közlemények, adatok: „1270. Krakkó

[3] *Johannis Apatzai oratio de studio sapientiae,* Gyulafehérvár, 1653 (RMNy 2463).

[4] *Johannis Apacii, theologiae doctoris et professoris oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis.* A beszéd szerzői kézirata a kolozsvári ref. koll. albumában maradt fenn, kiadta FELMÉRI Lajos, Kolozsvár, 1894. Magyarul: *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei,* összeáll., bev., jegyz. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1976, 181–205.

[5] SZENCI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyveczke,* Heidelberg, 1621 (RMNy 1238).

[6] SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono: Értekezés a legfőbb jóról,* kiad., bev., jegyz. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

[7] *Imadsagos könyveczke, mellyben szép hálá adásoc és áhitatos könyörgésec vadnac, mellyet magyar nyelven uyonnan boczátott ki Szenci Molnár Albert,* hasonmás, kiad., tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi–MTA Irodtudományi Intézet–OSZK, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35), 34.

[8] Erről a kérdésről részletesebben: DUKKON Ágnes, *Nyelv és gondolkodás gyakorlati és elméleti kérdései Apácai és Tótfalusi programjában = Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére,* szerk. BERECZKI András, CSEPREGI Márta, KLIMA László, Bp., ELTE BTK Finnugor Tanszék–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, 2008 (Urálisztikai Tanulmányok, 18), CD-ROM.

mellett egy főasszony egyszersmind harminchat gyermeket szül. [...] 1276. Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül."[9] A tudomány a 17. század első felében még a tudni érdekes/érdemes dolgok összessége volt. Példaként említhetjük a tudós Frölich Dávidot is, aki az 1623-tól 1641-ig Boroszlóban kiadott német nyelvű kalendáriumaiban ilyen enciklopédiaszerű ismerethalmazt közöl, köztük valóban tudományos értékű dolgokat (meteorológiai, fizikai jelenségek, a csillagászati számítások matematikai háttere), más témákkal kapcsolatban pedig vegyesen találunk anekdotákat, bizonytalan forrásból származó ismereteket különböző népekről és szokásaikról (a tatárokról vagy a cigányokról szóló ismertetésekben).

Ezért érdemes megvizsgálni közelebbről, hogy miként alakul Apácai nyelve, kifejezőkészsége, amikor olyan tudományokról szól magyarul, amelyekhez más összefüggésekből, más területekről már léteznek alkalmas kifejezési formák, fordulatok. Ezúttal az *Encyclopaedia* Nyolcadik és Kilencedik részének szövegvilágát vesszük röviden szemügyre: mindkét részben föltalálhatjuk ugyanis a kalendáriumok „klasszikus" témáit, az öröknaptárak szokásos anyagát, vagy másként a háztartásra, gazdálkodásra és egészségre vonatkozó ismeretek gyűjteményét, valamint a kalendáriumi krónikák mintájára összeállított történelmi ismereteket.

Az egészségre, gazdaságra stb. vonatkozó tudásanyag és ennek nyelvi kifejezése nemcsak a kalendáriumok világához kapcsolódik, a korabeli füveskönyvek és más, forgalomban lévő orvosi könyvek szintén adhattak nyelvi impulzusokat Apácainak, s nem föltétlenül tudatos forráshasználati módon. Az írott forrásokon kívül minden bizonnyal saját tapasztalataiból és a környezetében élő hagyományból is merített, illetve az írott, nyomtatott anyagok közkinccsé válása, a szóbeliségbe kerülése másodlagosan is hatást gyakorolhatott a kifejezéskészletre. A Nyolcadik rész végén – A csinálmányokról – pedig „házi, paraszti és örökre való kalendáriomot" közöl, „amint ezt Beda leírta". Ebben megtalálhatók azok az időjóslásra vonatkozó hiedelmek, amelyeket évszázadokon át nemzedékek sora örökölt és adott tovább. Bán Imre egybeveti ezt a részt Alsted enciklopédiájának szövegével, kimutatja, mely részek egyeznek pontosan – tehát Apácai helyenként szorosan követi a forrásként használt szöveget. Egyebek közt innen ismerhette Beda Venerabilis időszámítással kapcsolatos munkásságát, kiemelkedő szerepét a mozgó ünnepek, így a húsvét időpontjának meghatározásában. Beda Kr. u. 725-ben a *De temporum ratione* című munkájában leírja egy lunaris naptár hónapneveit, amelyeket az angolok használtak. Az időszámításról és kora természettudományi ismereteiről *(De rerum natura)* írott művei fontos szerepet játszottak a középkori és kora újkori tudomány és a kalendáriumi irodalom alakulásában, így Alsted enciklopédiája és a középkortól kezdve forgalomban lévő prognosztikonok, öröknaptárak részben azonos forrásokból táplálkoznak. A Heltai-nyomdában 1592-ben Kolozsvárott megjelent *Cisio magyar nyelven,*[10] majd az 1650-es lőcsei öröknaptár[11] korabeli népszerűsége valószínűsíti azt is, hogy ismeretanyaga a nyelvi köntössel együtt észrevétlenül beépülhetett a kor írni-olvasni tudó (de akár írástudatlan) embereinek szókincsébe. Ezt azért tarjuk fontosnak hangsúlyozni, mert Bán Imre

[9] APÁCZAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia,* kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1977, 373.

[10] RMNy 684.

[11] RMNy 2318.

monográfiája és az 1959-ben kiadott *Magyar Encyclopaedia*[12] bevezetése és jegyzetei a kalendáriumi hatást inkább csak esetlegesnek tartják; véleményünk szerint viszont mind szemléletében, mind szövegformálásában lényegesen közelebb van az *Encyclopaedia* Nyolcadik és Kilencedik része a korabeli népszerű kiadványok világához, mint ahogy arról az irodalomtörténet tudomást vesz. Ez nem mond ellent annak, hogy Alsted munkája jelentette az alapmintát, sok helyütt szorosan követi a benne foglalt ismeretanyagot. Számunkra épp az eltérések izgalmasak, amikor Apácai kilép a filológiai kapcsolatok ellenőrizhető köreiből.

Apácai saját emlékezetéből, vagy más forrásból is közöl sok jóslást, melyek szintén ismerősek a 17. századi kalendáriumokból. A szöveg azt tükrözi, hogy az *Encyclopaedia* nyelvére erősebb hatást gyakorolt ez a kalendáriumi és szóbeli, időjóslásra vonatkozó hagyomány, a Bedára való hivatkozás inkább gesztusértékű (s ugyanúgy megtalálható az említett öröknaptárakban is), a témához kapcsolódó tudományos tekintélynek szól. A Nyolcadik rész ötödik bekezdésében a földművelés, növénytermesztés és állattartás fontosabb tudnivalóit foglalja egybe, s itt írja, hogy a paraszti kalendárium mutatja meg a mezőgazdasági munkák idejét, melyet a fejezet végén közöl. Ez az öröknaptár szervesen illeszkedik az előzőekben elmondott ismeretekhez, tanácsokhoz; az egyes hónapoknál változó mennyiségű javaslat, megfigyelés található, általában 10-15 szabály, márciushoz azonban kivételesen 29 regula kapcsolódik (Alstednél itt 49 szabály olvasható). Ezt a részt először Laurentzy Vilmos tette vizsgálat tárgyává.[13] A regulákat jól ismerjük a nemzetközi kalendárium-irodalomból: olyan tudásanyagról van szó, amely a nyomtatott kalendáriumok közvetítésével a 15. század végétől folyamatosan megjelenik az európai naptárakban, kiegészülve az egyes régiók helyi megfigyeléseivel. Így Apácai szövegében is az öröknaptár „zubbonköntöskéje" a korabeli magyar nyelvű kalendáriumok szabásmintájára készült. Lássunk néhány példát:

> JANUARIUS, azaz Bódogasszony hava. [...] 8. Ha Vincent napja tiszta, bő bor lészen. [...] 10. Ha Pál fordulása napja tiszta, az egész esztendőben jó idők lésznek, ha szeles, hadakozások, ha ködös, az élő állatok meghalnak, ha hó vagy eső, drágaságok.[14]

Az 1631-es kolozsvári kalendáriumban például ezt olvashatjuk januárról:

> Hogy ha fénlik Vintze, borral telik pintze
> Ha Pal fordul köddel, az nép meg hal döggel.[15]

[12] APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia,* kiad. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, Bp., Szépirodalmi, 1959.

[13] LAURENTZY Vilmos, *Apácai Csere János Calendarium perpetuuma,* Debreceni Szemle, 1933, 68. sz., 257–266. – Laurentzy még más tanulmányokat is közölt agrártörténeti kérdésekről, amelyben érinti Apácai művét is. Uő, *A legelső magyar agráríró,* Magyar Gazdák Szemléje, 1933. ápr. – Bán Imre ezekkel az írásokkal polémiát folytat, bár meg kell állapítanunk, hogy Laurentzy nem jár rossz nyomon az *Encyclopaedia* Nyolcadik része és a *calendarium perpetuum*ok szemléleti rokonságának fölvetésekor. Apácai művének 1959-es kiadásában szemmel láthatólag a tudományosság és a népies hang jelenik meg hangsúlyozandó értékként, s az említett fejezetek kalendáriumokkal való kapcsolata jelentőségükhöz képest kifejtetlen marad, sőt, a jegyzetekben nem is említődik.

[14] APÁCZAI CSERE, 9. jegyzetben *i. m.,* 351 (a további, dőlt betűs részeket e kiadás 355–357. lapjáról idézzük).

[15] RMKT XVII. század, 9. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660),* kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977. 545–546.

> FEBRUÁRIUS Böjtelő hava: [...] 10. Mátyás, ha jeget talál, eltöri, hahol nem, csinál. [...] 12. A komlót ekkor ültesd el, húsvét tájban ereszd penig karóra. 13. A ganéjt teregesd el a földön, és vágjad a fát; a töviseket irtsd, verd fel a karókot; hordjad a nyalábokot hazafelé.

Az 1632-re szóló kolozsvári naptárban szintén megjelenik a favágás, karózás munkája:

> Most gerendát, lábfát, veszszöket, most karot erdöly,
> Ely orvossaggal, véred-is ebbe bocsasd.[16]

Itt arra hívjuk föl a figyelmet, hogy a kalendáriumokban a februári hónapképek között is gyakran találunk olyan metszetet, amelyen a föld előkészítése a tavaszi vetéshez, a fanyesés, tövisirtás, a szőlős- és gyümölcsöskert tisztogatása az ábrázolás tárgya. Mind Apácai munkájában, mind a legtöbb kalendáriumban többnyire ugyanazok a munkák sorakoznak az egyes hónapoknál a jellemző tevékenységek között, vagyis ugyanazt az európai hagyományt ismétlik, mondják föl újra meg újra, ábrázolják miniatúrákon és fametszeteken, kis eltérésekkel. Az időjárásra vonatkozó megfigyelések szintén ezt az elvet követik:

> AUGUSTUS Kisasszony hava. [...] 9. Bartalis napja ha tiszta, szép ősz leszen. [...]

Az 1631-es kalendárium így verseli meg:

> Az mint szent Bertalan magat mutogattya,
> Az öszi idö-is mind az szerént tartya.[17]
> DECEMBER Karácsony hava [...] 4. A zöldellő Karácsony havas húsvétot hoz.

Az 1631-es kalendáriumban:

> Ha Karacson zöld, zuzmaras, ho, jégnélkül,
> Húsvét oija magát hotol és hidegtöl.[18]

Apácai mennyivel költőibb formába önti ezt a megfigyelést a 7/6-os tagolású, alliterációkat tartalmazó sorában. Bán Imre a Nyolcadik rész szövegében található, versként is olvasható ritmikus sorokról írja, hogy Apácai „sehol ily közmondásszerű népies magyarsággal nem beszél, mint itt" – valójában ez a „közmondásszerűség" és „népies magyarság" a kalendáriumok által közvetített szövegekben is megnyilatkozott, bár naivabb, gyakran döcögősebb kivitelben, de a hatás iránya oda-vissza működött. Az Apácai által közölt öröknaptár bizonyos mértékig stilizált szöveg, ugyanúgy, mint Tótfalusi Kis Miklós naptárainak rigmusai; a hagyományos kalendáriumi szövegek nyelvileg igényesebb, olvasmányosabb, helyenként költőibb

[16] *Uo.*, 546.
[17] *Uo.*, 545.
[18] *Uo.*, 546.

átfogalmazásai. Azt is megérezhetjük rajtuk, hogy a szerző örömet talált ezeknek a reguláknak az összeszerkesztésében. Tanúi lehetünk, hogyan sugárzik be a népszerű nyomtatott irodalom, sőt, az orális hagyomány hangulata, szólásmódja az általa elsőként művelt anyanyelvű tudományos irodalomba. A *calendarium perpetuum* után Apácai még 28 megfigyelést közöl külön az esőt jelző természeti jelenségekről:

> Eső leszen: 1. ha az ebek füvet rágnak és hasok korog, 2. ha a legyek és a darások a lovakot igen csípik, 3. ha a kéményen temérdeken megyen ki a füst, 4. ha a bolhák igen csípnek, 5. ha a só megnedvesedik a sótartóban [...] 10. ha a napkelet felől gyapjú szabású fellegek sokan kelnek fel [...] 15. ha a békák felette regelnek, 16. ha a hangyák a lyukokból a monyokat hordják ki, 17. ha kegyelet [szivárvány] vagyon.[19]

A szeles idő előjelei közül tizennégyet sorol föl, ezek közül például a következőket:

> Hasonlóképpen szelet jelent 1. a veres hold, 2. a reggeli mennydörgés, a hegyek zúgása és a berkek murrogása, 3. a sok futosó csillagok, mely fele esnek, onnan jő a szél. [...] 5. a tekeresen felmenő lang [...] 8. a fazakakra ragadott holt szén, 9. a szikrázó, bétakart tűz.[20]

Az *Encyclopaedia* Kilencedik része – Az ekkédig megtörtént dolgokról – mind szerkesztésében, mind a szöveg formálásában teljes mértékben követi a 16–17. században ismert kronológiákat és *calendarium historicum*okat. Bán Imre monográfiájában foglalkozik a történeti fejezet forrásainak összehasonlító elemzésével, s megállapítja, hogy Apácai elsődleges forrása ezúttal is Alsted enciklopédiája, de mellette még felhasználta Seth Calvisius *Opus Chronologicum*át (Frankfurt, 1630) és Helvicus (Christoph Helwig) *Theatrum historicum*át (Giessen, 1613).[21] Véleményünk szerint érdemes továbbgondolni Bán Imre nyomán az összehasonlítás lehetőségeit a naptári kronológiák és Apácai krónikája közt; szembetűnő ugyanis, hogy az *Encyclopaedia* nem folyamatos, összefüggő történetírást közöl, hanem vegyes, ellenőrizetlen adatokat, s minél inkább közelít saját jelenéhez, annál konkrétabb, reálisabb és pontosabb lesz a közölt ismeretanyag. Ugyanez jellemzi a kalendáriumi krónikákat is, s nemcsak a fent említett két szerző kronológiáit. Apácai a világ teremtésétől kezdve sorolja az emlékezetre méltó dolgokat, a Biblia történeti eseményeivel párhuzamosan a görög, perzsa és más népek nevezetes személyeit, eseményeit, ahogyan forrásai. A kalendáriumokból jól ismerjük a hasonló jellegű krónikákat, amelyekben valós és mitikus elemek, természeti jelenségek leírása és hiedelmek keverednek. Természeti csapások, üstökösök feltűnése, járványok, éhínségek ismétlődnek ritmikusan a kulturális és társadalmi eseményekkel együtt Apácainál is, és a kalendáriumi krónikákban is.

[19] APÁCZAI CSERE, 9. jegyzetben *i. m.*, 357.
[20] *Uo.*
[21] BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958, 115, 304–312.

> 797. A nap 17 napok alatt setét volt. [...] 851. Oly rettenetes éhség volt Németországban, hogy a szülék megették az ő gyermekeket s ezek is amazokat. 864. Brixiában véreső volt. A sáskák Galliát mint a hó, úgy lepték el.[22]

Fontos szem előtt tartanunk, hogy számos 17. századi kalendáriumi krónikának és egyéb, enciklopédia jellegű tudós írásnak, ahol a történelem is szóba kerül (például David Frölich már említett kalendáriumi „enciklopédiájának"), a hátterében a 16. század jellegzetes műfaja, a *calendarium historicum* áll. A reformáció kora, az egyházszervezeti, istentiszteleti, dogmatikai és életvezetési szinten lejátszódó változások fokozottabb igényt teremtettek a történelemmel való foglalkozáshoz. A wittenbergi iskola neveltje, Melanchthon tanítványa és követője, Paul Eber alkotja meg azt a *calendarium historicum*-mintát 1550-ben,[23] amelynek a hatása még egy évszázaddal később is tetten érhető a protestáns kalendáriumi irodalomban. Azonban történelemszemlélete, a vallási és etikai szempontok alapján bemutatott történelem (bibliai, görög és római történelem, a középkor és a kora újkor emlékezete) általánosabb szinten, így a tudományos vagy népszerű irodalom világában is érvényesült. Apácai krónikájában – melynek elsődleges ihletője Alsted – szintén fölismerhető ez a szemléletmód. Bán Imre monográfiájában[24] megemlíti, hogy a magyar történelemről feltűnően kevés adatot vesz be a krónikába, jóval kevesebbet, mint a korabeli kalendáriumok „Magyar krónikái", Bonfini és más történeti források pedig ismertek lehettek Apácai számára is. Magyarázatként hozza föl, hogy a Kilencedik rész már Magyarországon készült, kidolgozatlanságát az *Encyclopaedia* többi részéhez képest a hazaköltözés, a sietség idézhette elő. Úgy gondoljuk, másik oka pedig a fent említett *calendarium historicum*ok közvetítette protestáns történetszemléleti minta lehetett: a történelem úgy jelenik meg mint példatár és tanulság az emberiség számára, s az események nem a nemzeti történelem kontextusában fontosak, hanem sokkal általánosabb, akár eszkatológiai megközelítésben. Talán ez magyarázhatja az említett egyéb szempontok mellett, hogy a késő ókorból a kereszténység terjedése, a keresztyénüldözések, a bibliafordítások mellett a kora újkorból is sok vallási, mégpedig a protestantizmushoz kapcsolódó esemény került be Apácai krónikájába:

> 52. Pál leveleket kezd írni. Az első üldözések az híveknek Nero által. [...] 81. a második üldöztetés Domitianus által. 90. Aquila a bibliát görögre fordítja. 94. János az Apocalypsist írja. [...] 102. az Újtestamentumot az antiochiai keresztyének syriai nyelvre fordítják Márk evangelista által. [...] 120. Armeniában 10 000 keresztyének feszíttetnek meg. [...] 306. Constantinus Magnus a keresztyéneknek pihenést ada az öldöztetések alól. [...] 528. A magyarok közül a keresztyénségre térnek. [...] 846. A csehek a Krisztus vallását bévészik és 14 az ő elöljárójok közül megkeresztelkedik. [...] Huss

[22] APÁCZAI CSERE, 9. jegyzetben *i. m.*, 371.

[23] DUKKON Ágnes, *Kora újkori prognosztikonok és kalendáriumok az asztrológiáról, a szabad akaratról és a boldog életről = Tanulmányok a 65 éves Tar Ibolya tiszteletére*, szerk. CZEROVSZKI Mariann, MAYER Péter, NAGYILLÉS János, Szeged, 2010 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum, 10), 17–22.

[24] BÁN, 21. jegyzetben *i. m.*, 302.

> János és Hieronymus Pragensis Viclef János anglus tanítványi Csehországban a pápa ellen támadnak és disputálnak. 1410. A constantiai gyűlés három pápát tészen le egyszersmind. Ezen Huss Jánost 1416-ban megégetteti, azonképpen 1417-ben Hieronymus Pragensist. [...] 1497. Fülöp Melanchton születik. 1502. A vitebergai akadémiát állatja Fridericus elector. 1509. Calvinus János születik. 1515. Franciscus Ximenius hatszázezernyi ezer aranyat költ a biblia zsidóul, cháldiául, deákul és az Újtest[amentum] görögül, deákul való kinyomtatására. E tájban Zvinglius az ecclesiabéli fogyatkozások ellen Tigurumban szorgalmatosan tanít, prédikál. 1517. Luther Márton a pápa indulgentiái ellen disputál Vitebergában.[25]

A 17. századi – kortárs – események között is kitüntetett szerepet kapnak a vallási indíttatású küzdelmek („1605. Bocskai István a vallás mellett feltámad, és sok emlékezetes dolgot visel Erdélyben s Magyarországban. [...] 1646. Toronyára a lengyel király gyűlést hirdetett, hogy a vallásokban a villongásokat lecsendesíthetné, de hejába")[26] és az angol puritanizmus kibontakozása, eseményei.

A példákat lehetne még sorolni ebből a sajátságos történelemből, s arra is rámutattunk, hogy az Apácai-idézetek miért hasonlítanak a korabeli kalendáriumi krónikákra. Apácai forrásai közt – amint fent említettük – Alsted és Helvicus mellett jelentős szerepet kap az a Seth Calvisius is, akinek a Paul Eber *Calendarium historicum*ára visszavezethető kronológiáit a 17. század első felében széles körben fölhasználták angol, német, lengyel és magyarországi kalendáriumkészítők,[27] nálunk éppen David Frölich hivatkozik rá gyakran. Apácai hollandiai útja előtt is találkozhatott ezzel a kalendáriumi anyaggal, akár Frölich naptáraiban, de Hollandiában Calvisiust is olvashatta, mert hosszú ideig benne maradt a 17. századi tudományos ismeretanyagban és a kalendáriumkiadók ismeretkörében. A jegyzetben szereplő kiadás helye és dátuma – Frankfurt am Main, 1650 – valószínűsíti, hogy az ekkor Hollandiában tanuló Apácainak akár kezébe is kerülhetett ez, vagy más Calvisius-kronológia (Bán Imre az 1630-as kiadású *Opus chronologicum*ot veti egybe az *Encyclopaedia* szövegével, ez a kiadás a debreceni Református Kollégium Könyvtárában megtalálható). Nemcsak tematikája, hanem nyelvezete, fogalmazásmódja is idomul a Kilencedik fejezetben a kalendáriumokból ismert szövegtípushoz. Bán Imre azt is megállapítja, hogy Apácai krónikája csak részben egyezik Alsted és Calvisius kronológiáival, bizonyos adatok egyik forrásban sem lelhetők fel, ezért is lehet indokolt a korabeli kalendáriumkrónikák és az *Encyclopaedia* történeti részének egybevetése, illetve a kalendáriumi krónikának mint a népszerű történelem sajátos műfajának összefüggésbe hozása Apácai „történetírásával".[28]

[25] APÁCZAI CSERE, 9. jegyzetben *i. m.*, 368–375.

[26] *Uo.*, 377.

[27] Itt most az 1650-ben, Frankfurt am Mainban újonnan kiadott kronológiáját említem: S. CALVISII *Opus chronologicum, ubi tempus astronomicum per motus et eclipses luminarium celestium [...] demonstratur et applicatur,* Ed. Quarta, Francofurti ad Moenum, 1650.

[28] Nemcsak a kalendáriumok vonatkozásában, hanem más témákkal kapcsolatban is időszerűvé vált Alsted hatásának új szempontú megközelítése, más források feltárása, amint ezt Szentpéteri Márton kutatásai igazolják. SZENTPÉTERI Márton, *Apáczai és Alsted = „Én gondolkodom, azért vagyok"...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 225–229.

Összefoglalásként elmondhatjuk: a 17. század első felének jeles magyar és magyarországi (hungarus) tudósai, mint Szenci Molnár Albert, David Frölich és Apácai Csere János a késő humanista tudományos magatartás, a protestáns hagyományok és az anyanyelvűség ügyének képviseletében hasonló utakat jártak be, hazájuknak „igaz és hasznos bölcsességet" közvetítettek. S összeköti őket még valami: a kalendáriumok. Más szóval, az Idő humanizálásának eszközei mindhármuk életművében valamilyen formában szerepet játszanak. Szenci Molnár *Imádságos könyv*ének öröknaptára, Frölich kalendáriumszerkesztő munkássága és végül Apácai *Encyclopaediá*jának kiegészítő (bár többnyire anonim) forrásai arról tanúskodnak, hogy mind a szakrális, mind a világi tudás szférái az Idő és Örökkévalóság látószögéből értékelődnek, s így kerülhet egy „narratióba" a mitikus rétegekből származó tudás a racionális megismerésből, tapasztalatból származó „modern" tudománnyal – főként Frölich és Apácai műveiben.

Voigt Vilmos

# EGY NEMES EMBERRŐL ÉS AZ ÖRDÖGRŐL

*Tanulságos történet annak, aki az egyszerű tényeket kedveli*

Heltai Gáspár *Száz fabula* című könyve 1566-ban Kolozsvárt jelent meg a szerző nyomdájában. Ez a régi magyar irodalom – pontosabban az első néhány magyarországi protestáns nemzedék irodalmának – egyik legfontosabb, legérdekesebb alkotása. A kor aktuális (német nyelvű) műveit utánozza, a nemzeti nyelv fejlesztését szolgálja, egyszersmind a szélesebb közönség számára jól eladható, szórakoztató írás, közvetlenül is megfogalmazott erkölcsi tanulságokkal. Számtalanszor megjelent már új meg új, pontosabb vagy átírt kiadásokban, s ezekhez a kommentárokat már irodalomtörténészeink és filológusaink nemzedékei készítették. Irodalomtörténeti antológiákban, sőt tankönyvekben és népszerű kiadványokban is megtaláljuk, szemelvények esetében legtöbbször éppen a 99. fabulát a kötet végéről, amely ennek az írásnak a tárgya.

A méltatások kiemelik, hogy az e műfajhoz sorolható, e korból ismert tanulságos-tanító történetek radikális, antifeudális, szociálisan érzékeny szemléletet tükröznek. Hogy ezt nem csupán a második világháború után – nem egyszer neofita marxista irodalomtörténészek – találták ki, könnyen igazolhatjuk. Czóbel Ernő 1911-ben Heltai egy másik művével *(Dialógus a részegségről és tobzódásról)* kapcsolatban már ezt fejtegeti.[1] Amikor Király György bibliofil antológiát állít össze Heltai fabuláiból (először 1920-ban, újra kinyomva 1942-ben) nyilván éppen ezért ezt a történetet emeli ki kötetcímként: *Egy nemes emberről és az ördögről való história*.[2]

Heltainál a 99. fabula – csakúgy, mint a többi – külön részben közölt tanulsággal (Értelme) végződik. Ebben a szöveget megfogalmazó Heltai szerint a tanulság nyilvánvaló, szinte nem is érdemes leírni: az urak, a nemesek és a gazdagok ne legyenek kegyetlenek a szegényekhez, mert az Úristen meghallgatja a szegények panaszait, megbünteti a kegyetlenkedőket, akiknek nincs helye az Isten országában.

A 99. fabula szüzséje könnyen elmondható. Egy kegyetlen nemesember észreveszi, hogy alaposan megdolgoztatott jobbágyai valamicskét maguknak is szereznek. Olyan ispánt szeretne, aki még tökéletesebben zsákmányolná ki a jobbágyokat. Jelentkezik is egy veres, nagy agyarú ember, aki nem más, mint a pokolbeli ördög. A nemes úr egy évre meg is fogadja ispánnak, s az ördög fizetségként csak azt kéri, amit az emberek majd jó szívből maguk ajánlanak fel neki. Úgy is lesz, az ispán újabb és újabb módokat talál ki a pénzszerzésre. Az esz-

[1] CZÓBEL Ernő, *Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról 1552: A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában,* EPhK, 1911, 115–133.

[2] *Egy nemes emberről és az ördögről való história, mellyet egyéb fabulákkal… egyetemben Heltai Gáspár írásiból kiszedegetett…* KIRÁLY György, Gyoma, Kner, 1920.

tendő letelvén elindulnak, hogy megtudják, mit ajánlanak jó szívből az ördögnek a jobbágyok. Előbb egy ökör fut ki az udvarból, mire gazdája azt kiáltja utána: „Vigyen el az ördög!" A nemes úr erre azt mondja: „Ez a tiéd!" Az ördög azonban tiltakozik: ezt csak bosszúságból és nem jó szívéből mondta az ember. Tovább mennek, egy gyermek sír a bölcsőben. Anyja így kiált fel: „Vigyen el az ördög!" Az úr a gyermeket is odaadná, de az ördög a fenti érvelés szerint ezt sem fogadja el. Tovább mennek, egy ház előtt egy kislány veszi észre őket, beszalad, s anyjának mondja: „Jön a nemesember!" Az anya így szól: „Ördög vigye el a vérszopó kegyetlen árulót!" A nemes úr szerint ezt nem szívből mondták, csak tréfából. Ám az ispán, vagyis az ördög szerint ezt már szívből jött, s el is ragadja az urat.[3]

Ezzel a történet lényegében véget ért, ám Heltai hosszasan elbeszéli, hogyan viszi az ördög magával az urat a pokolba, milyen sok gonosz embert visz oda a többi ördög, és mennyire borzasztó is a pokol. Akik ide kerültek, csak ekkor fedezik fel, hogy korábban hányszor hallottak már a prédikátoroktól a kegyetlenség és istentelenség büntetéséről – csak ezt eddig nem hitték el. Nemcsak a történet ilyen toldaléka, meg annak értelme, hanem az egész fabulaváltozat a kor protestáns teológiáját tükrözi vissza, összezsúfoltan, nem is következetlenség nélkül. A „gazdaság" korszerűsítését elutasító, a káromkodás ellen fel nem lépő, az azonnali büntetést nem mindig helyeslő mondatok bizony nehezen illeszthetők egy következetes és rendszeres protestáns etikába. Most azonban e kérdéssel sem foglalkozunk. Az erőteljes fogalmazású magyar szöveg jelzi, Heltai indulatosan írja le a maga korának társadalmi visszásságait, szörnyűségeit.

Ami magát az ördögispán-történetet illeti, már a 19. századi magyar filológia kimutatta, hogy Heltai három német könyv alapján dolgozott: Ulrich Boner *Edelstein* című művét, Steinhöwel *Äsop*-kötetét, valamint Burkhard Waldis *Esopus* című fabulagyűjteményét aknázta ki. Ezeknek már akkoriban több, egymástól olykor különböző nyomtatott kiadása is megjelent. Később Waldapfel József bebizonyította, hogy nem Heltai szerkesztett egy új antológiát a korban közismert gyűjteményekből, hanem egyetlen kompiláció volt a forrása.[4]

Már az első modern filológiai kiadás bevezetőjében megállapítja Imre Lajos, hogy Heltai öt fabulája nincs meg a német kiadványokban: „Legérdekesebb ezek közt, különösen tartalmát tekintve, a 99-ik, a mely érdekesen írja le a gonosz indulatú nemes embert [...] Ennek még nem sikerült nyomára akadnom."[5] Imre Lajos jól nyomon volt, amikor azt írta, hogy Heltai a kor legismertebb tanítómese-gyűjteményeit használta. Ám az a tény, hogy a 99. fabulának nem találta a forrását, az utókor számára úgy értelmeződött, hogy ez a történet Heltai saját leleménye. Később éppen ezért dicsérték Heltai társadalombíráló nézeteit, pedig ez a történet a középkori Európában már széltében ismert, tehát nem Heltai alkotása.

Stith Thompson a nemzetközi mesekatalógusban az 1186-os típushoz osztotta be „With His Whole Heart" címen ezt a történetet.[6] Az ismert változatokban bíró vagy ügyvéd jut a szóbeli

[3] HELTAI Gáspár *Esopusi meséi,* kiad. IMRE Lajos, Bp., Franklin, 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 4). Itt a 99. fabula szövege a 236–246. lapokon, a fabula „értelme" a 247. lapon olvasható. Továbbra is ez a filológiai pontosságú kiadás ajánlható leginkább.

[4] A korábbi szakirodalmat megbízhatóan referálja: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig,* összeáll. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1972, 306–308.

[5] HELTAI Gáspár *Esopusi meséi..., i. m.,* 17.

[6] Antti AARNE, *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography,* transl., enl. Stith THOMPSON, Helsinki, Suom. Tiedeakat, 1961 (Folklore Fellows Communications, 184), 302.

megállapodás eredményeként a pokolba. Már a 19. század folklórkutatói is sok nemzetközi változatot soroltak fel, Arthur Christensen dán, N. F. Feilberg jütlandi meséket, H. L. D. Ward középkori angol románcokat említ. Geoffrey Chaucer *Canterbury meséi*ben a kolduló barát meséjének (Friar's Tale) szövegéhez Bryan és Dempster (1941) adtak további jegyzéket. A tőle megszokott kiváló nemzetközi variánsáttekintést Archer Taylor már emberöltőkkel ezelőtt elkészítette.[7] Thompson mesetípus-katalógusában „Az ember eladja a lelkét az ördögnek" csoportba (AaTh 1170–1199) illeszti a mesét, és tud finn, svéd, dán, norvég, ír, francia, holland, német, orosz szövegekről. Országonként csak néhány mesét említ, vagyis e népek meséi között ritka ez a történet, csupán a dán és német hagyományból ismer tucatnyi szöveget. Megemlíti, hogy Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című, a 16. században népszerű gyűjteményének a 81. és 107. számú szövege kapcsolható e témakörhöz.

Némi meglepetésemre a mostani, „akadémiai" *Magyar népmesekatalógus* az 1186-os számon egyetlen magyar feljegyzésről tud:[8] Gaál Károlynak az 1960-as évek elején a burgenlandi magyar cselédek körében gyűjtött szövegét említi, amelyben szegény suszter és uzsorás szerepel. A korábbi magyar népmese-katalógusok készítői (Honti János, Berze Nagy János) sem ismertek magyar népi változatot: viszont kizárt, hogy a legújabb magyar mesekatalógus munkálatait évtizedekig irányító Kovács Ágnes, vagy a „rászedettördög-mesék" kötetet készítő Süvegh Veronika ne tudott volna Heltai 99. fabulájáról. György Lajos viszont *A magyar anekdota története* című könyvében már 1934-ben tárgyalta, arra is hivatkozván: „Sokáig azt hittük, hogy kizárólag csak nálunk járatos ez az anekdota, amíg ki nem tűnt, hogy beletartozik az Eulenspiegel-anyagba. Vándorútja Heisterbachi Caesariusnál és Strickernél már a XII. században megkezdődött."[9] (György nyilván az Eulenspiegel-történetekre vonatkozó szakirodalomból szerezte értesülését. Ebben egyébként fiskálist vagy egzekutort visz el az ördög. Ő sem említ magyar népmesei változatot. Az azonban közismert ténye a folkloriszikának, hogy az ördögöt is szerepeltető, viszonylag rövid történetek hol anekdoták, hol mesék, hol fabulák.

Magam – legalábbis a Thompson-katalógus megjelenése óta – tudtam, hogy a történet nem Heltai leleménye és nemzetközi mesetípusszámmal bír, s ezt egyetemi tankönyvünk megfelelő fejezetében meg is írtam.[10] Szinte meg sem lepődtem, hogy ettől függetlenül továbbra is Heltai művének egyedi felfogását szokás dicsérni e fabuláról szólván. Ezért lepett meg, amikor a közelmúltban Péter László felhívta a figyelmemet arra, hogy ő már egy több mint fél évszázaddal korábbi írásában foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy Heltai története más népek meséi között is megtalálható.[11] Péter László e cikkében Bornemisza *Ördögi kísértetei* több szövegéhez ad párhuzamokat. Dolgozatát a magyar Bornemisza-filológia használ-

[7] Archer TAYLOR, *The Devil and the Advocate,* Publications of the Modern Language Association, 36(1921), 35–59.

[8] *A magyar rászedett ördög-mesék típusai (AaTh 1030–1199),* összeáll., bev. SÜVEGH Veronika, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982 [!1986] (Magyar Népmesekatalógus, 5/A), 331.

[9] Lásd a mostani újabb kiadásban: GYÖRGY Lajos, *Az anekdota,* vál., tan., jegyz. KOVÁCS Ferenc, Bucureşti, Kriterion, 1988, 54.

[10] DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, ORTUTAY Gyula, VOIGT Vilmos, *A magyar népköltészet,* Bp., Tankönyvkiadó, 1966, 105.

[11] PÉTER László, *Párhuzamok az „Ördögi kísértetek" néhány motívumához,* ItK, 1956, 152–154. A minket érdeklő rész az 5. pont a 153. lapon.

ta, ám a Heltai-filológusok nem említették. Péter László egy magyar fordításban megjelent „szovjet" népmesegyűjteményre hivatkozik, amelyet ő a finnugrista Erdődi József révén ismert meg.[12] Ebben egy lett (vagyis nem „orosz") mese mondja el ugyanezt a történetet, amely „már nemcsak egyes motívumok, de a kompozíció és tendencia tekintetében is rokona – eddig egyetlen ismert rokona – a Heltai-mesének."[13] Péter László reméli, hogy más népek köréből is előkerül a mese, amely lehetséges, hogy irodalmi szövegből folklorizálódott. A protestáns lettek akár át is vehették egy német protestáns példázatból.

Nincs is értelme a magyar nyelven, nyilván sokszoros átírás utáni szöveg lett eredetijét keresgélni, amely szerencsére azért felismerhető maradt a jó szemű magyar kutató számára. Ugyanis több mint 30 éve ugyanilyen, ám valódi lett népmese is olvasható magyarul. A nevezetes Népek meséi sorozat számára én készítettem egy lett kötetet.[14] Ebben olvasható *Az ördög és az intéző* című mese, amelyet Valmiera körzetében gyűjtöttek. Ez a magyar nyelvű kötetben a 86. számú szöveg, és az ide tartozó jegyzetben leírom a Heltai-párhuzamot, megadom a mesetípusszámot is, és középkori eredetű, nemzetközi történetnek minősítem.[15] Akkor erre nem volt szükség, de most ide írhatom, a lett népmesetípus-katalógusban (ugyan elég váratlanul *813E típusszámon) Arājs – aki a magyarul közölt szöveget annak idején kiadta – összesen nyolc lett mesét sorol fel.[16] Ez a szám kevesebb lett változatra utal, mint hasonló téma esetében gondolnánk. Ezekben az ördög a munkafelvigyázót (intézőt) viszi el, és előbb szófogadatlan kisgyerekét szidó anya, majd durva malacát szidó ember szerepel bennük. Nem történik arra utalás, hogy valamilyen irodalmi vagy német szövegre gondoltak volna a folklórkutatók.

A nemzetközi folklórkutatásban a középkori német meseszövegek legkiválóbb akkori szakértője, a közelmúltban elhunyt Lutz Röhrich professzor összegezte a szüzsét a nemzetközi meselexikon számára. Az „Ügyvéd és az Ördög" (Advokat und Teufel) címszó az 1970-es évek közepéig ismertté vált adatokra épít.[17] A szövegekben ügyvéd, vádló, bíró, ítéletvégrehajtó, poroszló szerepel. Ők az ördöggel együtt járják be a világot, és a „Diabolus te habea!" kívánságokat hallják meg. A mészáros a disznót, a paraszt a lovát, az anya gyermekét „adja" ilyen kívánsággal az ördögnek. A legrégibb német adat Stricker versében maradt ránk a 13. század első feléből. Ez a történet nincs még helyhez kötve – a későbbi és szóbeli változatok annál gyakrabban – és a műfaji határokon is gyakran átlép. Egy másik régi forrás Heisterbachi Caesarius, akinél csodatörténetként fordul elő, félelmetes elemekkel. Az exemplumok körében Jacques de Vitry, Johannes Herolt, Andreas Hondorf említik. Még jóval később is megtalálható ugyanez a történet, olyan szerzőknél, mint például Abraham a Santa Clara.

[12] Ljubarszkaja, *Legszebb orosz mesék,* Bp., 1949, 83–85.

[13] *Uo.,* 153.

[14] *A laima és a két anya: Lett népmesék,* vál., utószó, jegyz. VOIGT Vilmos, ford. BRODSZKY Erzsébet, Bp., Európa, 1972 (Népek meséi).

[15] A mese szövege a 162–163. lapokon, az ide tartozó jegyzet a 276. lapon olvasható.

[16] Karlis ARĀJS, Alma MEDNE, *Latviešu pasaku tipu rādītājs,* Rīga, Zinatne, 1977. A változatok felsorolása és a mese lett tartalmi kivonata a 129. lapon, orosz nyelvű mesekivonat a 323–324 lapokon, angol nyelvű kivonat a 463. lapon.

[17] Lutz RÖHRICH, *Advokat und Teufel = Enzyklopädie des Märchens,* Hrsg. Kurt RANKE, I, Berlin–New York, 1977, 118–123.

Érdekes tény, hogy Pauli *Schimpf und Ernst* című könyvének 81. története *(Wie der Teufel ein Stadtknecht holt)* óta jellemző a társadalomkritikai hangvétel, illetve az, hogy ekkor az ellenszenves jogi személyből gazdasági irányító vagy szolgáltatásbegyűjtő válik. Az 1532-es Eulenspiegel-népkönyv vagy Hans Sachs mesterdala *(Der Procurator)* is ezt a felfogást tükrözi.

Folkloristák számára érdekes kérdés volt, hogy e legalább négyféle szövegfelfogás mikor népi jellegű, mikor irodalmi, illetve mikor ér át az egyik területről a másikra. Az ő összegezésüket követve annyit mondhatunk – ez bonyolult probléma. Röhrich egyébként jó kommentárokkal közzétette a legfontosabb régi szövegeket és néhány újabb folklórszöveget is. Ezek között a 17. számút 1936 novemberében Zsámbékon gyűjtötték ottani németektől. Ez az egyetlen ide tartozó magyarországi folklórszöveg, amely egyébként igen egyszerű, nyilván egy teljesebb szöveg maradt meg így, kivonatosan az emlékezetben.[18] Meglepően hasonlít az idézett lett variánsra, de ebből még nem következtetnék rögtön a lett mese német eredetére.

Mint ilyen esetben mindig, a mesekutatásban most a végső szót Hans-Jörg Uther nemrég megjelent új nemzetközi mesetípus-katalógusa képviseli. Itt is az ATU 1186-os típusszámon találjuk meg az adatokat, és ide csoportosították a más mesekatalógusokban esetleg más számon feltüntetett adatokat is.[19] Az első előfordulás itt is Stricker, illetve Caesarius műve. Az utóbbi évtizedekben tetemesen megnőtt e narratívummal foglalkozó tanulmányok száma. Ami a mesék nemzetközi elterjedését illeti, mára finn, észt, lett, litván, svéd, norvég, dán, ír, francia, portugál, holland, fríz, német, svájci, ladino, magyar, szlovén, román, lengyel, spanyol-amerikai változatokat ismerünk új nemzeti katalógusokból. Ez a „bővülés" nem egyszerűen azt jelenti, hogy most van terjedőben a történet, inkább azt, hogy egyre több jó mesekatalógus lát napvilágot olyan területekről, ahol korábban ilyenek nem készültek, és amelyekben a történeti, táji elterjedés kérdéseit jobban lehet vizsgálni. Remélem, ez a sokféle nemzetközi párhuzam végre eloszlatja a 99. fabula hungarikum voltába vetett hitet.

És noha csak majd fél évezreddel később, ily módon „elvitte az ördög" az AaTh/ATU 1186 mesetípus sajátos magyar eredetét is. Másrészt viszont a nemzetközi kutatás nem tud arról, hogy milyen régi a nyomtatott magyar változat (ez európai távlatban is érdekes tény), és amelyet – legalábbis irodalmi alkotásként – máig mindenki ismer nálunk. Ilyen értelemben „tiszta szívből" mégis hungarikumnak nevezhető.

[18] Lutz RÖHRICH, *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart: Sagen, Märchen, Exempel und Schwänke mit einem Kommentar,* II, Bern–München, Francke, 1967. A VII. szövegcsoport *(Der Richter und der Teufel)* a 251–278. lapokon, a magyarországi német szöveg a 277. lapon, ehhez a jegyzetek a 460–471. lapokon, a szabad átdolgozásnak tekintett magyarországi német meséről a 461. és a 470. lapokon. Ez a szöveg igen rövid, azonban a fontos mozzanatokat tartalmazza: a gazdag paraszt által kizsákmányolt szegény paraszt az ördöggel együtt megy a szomszéd faluba munkát keresni, ahol makacs malacokat, majd gyerekeket ajánlanak az ördögnek. Végül visszatérnek és a gazdag parasztot kívánják a pokolba, akit az ördög el is visz. Kizárt, hogy ennek a szövegnek Heltai fabulájához bármi köze volna.

[19] Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography,* Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2004 (Folklore Fellows Communications, 285), II, 67–68.

A nemzetközi kutatás mai megbízható eredményei szerint főleg német földön volt ismert ez a („tiszta szívből kívánva") történet már a középkorban, elsősorban jogi személyek felléptetésével. A reformáció társadalomkritikájának iránya ehhez képest megváltozik: a városi és vidéki ügyintézők ellen fordul. A hol nyíltabban kifejtett, hol a történetből kiolvasható tanulsághoz az isteni parancsok elhagyása miatti bűnhődés gondolata járul. Heltai is így fogalmazza meg a történetet, amelyet valamilyen német forrásból (valószínűtlenebbül a szóbeliségből) vehetett át. Életútja erre sok és jó lehetőséget kínált. Ám a témát és az érvelést csak kiindulópontnak veszi: a megfogalmazás, a leírás, a tanulság érvelése Heltaié. Ami a teljes szöveg megformálását illeti, ez is csakugyan az övé, s így klasszikus alkotása irodalmunknak.

Bessenyei József

# CSERŐDY JÁNOS

*Egy possessorbejegyzés – családtörténeti háttérrel*

Vásárhelyi Judit munkásságának értékes darabja az a tanulmány, amelyet a győri Székesegyházi Könyvtár possessorainak szentelt.[1] A bibliotéka egyik tétele Lancelot Politius (szerzetesi nevén Ambrosius Catharinus) *Commentaria in omnes Divi Pauli epistolas et alias septem canonicas* című könyvének 1566. évi párizsi kiadása, amely 1576-ban Cserődy János esztergomi kanonok tulajdonába került.[2] Politius magyarországi kapcsolatainak bemutatásától itt eltekintek, de jelzem, hogy a neves itáliai domonkos hittudóst és hitvitázót a Magyar Királyságban ismerték, egy műve, az *Apologia pro veritate catholicae et apostolicae fidei ac doctrinae, adversus impia ac pestifera Martini Lutheri dogmata* második kiadása 1521-ben Bécsben jelent meg, Werbőczy István költségén[3] – ez historiográfiánkban jól ismert.

A *Commentaria* tulajdonosának Cserődy (II.) Jánosnak személye sem érdektelen. Bár életéről kevés adatot ismerünk, családi háttere, rokoni, baráti kapcsolatai áttekintésével közelebb juthatunk élettörténetéhez, azon keresztül pedig egy tipikusnak tűnő, a török elől menekülő, polgári család sarjának személyiségéhez.[4] Kapcsolati hálója jól példázza az őt körülvevő helyi társadalom viszonyát a török elől menekültekhez. A menekültek helyzete magában hordozta a változtatás lehetőségét, hiszen a konjunktúra sokaknak adott új lendületet, lehetőséget a korábbi, ideiglenesen elvesztett státusz visszaszerzésére, nemcsak új kapcsolatok, például házasságkötés vagy barátságok útján, hanem a gazdasági tevékenységbe való minél gyorsabb bekapcsolódással is. Ezt a Cserődy család sorsának alakulása is példázza, mert ők jól tudták, hogy ez a tevékenység biztosítja a leggyorsabb utat az újbóli felemelkedéshez. Sőt, a kereskedők leginkább előrelátó és legkiterjedtebb kapcsolatrendszerrel rendelkező csoportjai a gazdagodás mellett, családjuknak magasabb presztízst is akartak szerezni, erre vall a Cserődy család több tagjának taníttatása és (II.) Jánosnak a papi hivatás felé fordulása.

A család neve a szerémségi Cserög (Csörög) mezővárosra utal, amely az azonos nevű patak dunai torkolatánál feküdt, a Duna jobb partján. Magyar és rác lakói bortermelésből és kereskedelemből éltek, vára a dunai révet őrizte. Cserögöt a 15. században a Garaiak birtokolták,

[1] VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possesssorai,* MKsz, 1980, 117–130, 230–263, 325–349.

[2] Uo., 327. – A könyv első kiadása: Velence, 1551.

[3] A könyv első kiadása: Firenze, 1520. FRAKNÓI Vilmos, *Werbőczy István,* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899, 167–173.

[4] A család történetének tömör összefoglalása: Denis PONGRÁCZ, Radoslav RAGAČ, STREŠŇÁK Gábor, Tomáš TANDLICH, Frederik FEDERMAYER, *Pozsony vármegye nemes családjai,* Somorja, Méry Ratio, 2008, 85–86. – Cserődy (II.) János egyházi tisztségeiről a *Magyar Katolikus Lexikon* (főszerk. Diós István, II, Bp., Szent István Társulat, 1996) szócikke tájékoztat, e két kötet adataira a későbbiekben nem hivatkozom.

onnan a Szécsiekhez, majd 1480 körül Corvin Jánoshoz került. Később az enyingi Török családé lett, folyamatos tulajdonlásuk csak 1521–1523 között szakadt meg, akkor ugyanis a király Báthory István nádornak adta.[5] A mezőváros virágzásának a pusztító török portyák, majd Nándorfehérvár 1521. évi elfoglalása vetett véget. Ekkor indultak észak felé a menekülők, ez idő tájt költözhetett Budára több kereskedővel együtt az a Cserődy (I.) János, akiben possessorunk atyját sejtjük. Tudott dolog ugyanis, hogy az elsőszülött általában atyja nevét kapta a keresztségben, s Cserődy esetében is ez a szokás érvényesülhetett. Budán Cserődy (I.) János pályája jól indult, ugyanis 1525–1526-ban Dóczy János kincstartó vette maga mellé egyik helyettesének, alkincstartónak. Dóczy a korszak gazdasági életének fontos szereplője, aki már Mohács előtt jó kapcsolatot ápolt Szapolyai Jánossal, s később is az ő oldalán politizált. János király is kincstartójává tette, majd Dóczy a jövő emberének tartott Ludovico Grittihez csatlakozott, s a főhatalomra törő olasz kalandor egyik bizalmasaként, mint alkormányzó (helytartó) osztozott annak jó- majd balsorsában. A lassan mindenkit maga ellen fordító Gritti bukásakor, 1534. szeptember 29-én, az erdélyi Medgyesen urával együtt őt is kivégezték.[6]

Ekkor azonban Cserődy már nem volt Dóczy mellett, ő valószínűleg a kényszerből török helyőrséget befogadó Budán maradt. Mivel azonban nemcsak a török hódoltsági területen, hanem Felső-Magyarországon is kereskedett, az ellenpárton, a Habsburg oldalon is szüksége volt kapcsolatokra, ezért a szilárdan habsburgiánus, már Mohács előtt Pozsonyban élő módos kereskedő, Fekete János[7] leányát, Katalint vette feleségül.[8] A frigy pontos idejét nem tudjuk, de az bizonyos, hogy több gyermek származott belőle, köztük két leány, egyikük Anna névre hallgatott, és (II.) János, aki azonban nem Pozsonyban, hanem a család új lakóhelyén, Nagyszombatban született. Cserődy (I.) Jánost 1568-ban már néhainak nevezi egy forrásunk, amely azt is tudtunkra adja, hogy özvegye Kis Sebestyén kassai polgár személyében ügyvédet vallott, azaz őt bízta meg felső-magyarországi adósságainak behajtásával.[9] Kist az iratban Cserődy vejének nevezik, tehát ő vette feleségül a másik – név szerint nem ismert – Cserődy leányt. A frigy szépen példázza, hogy az üzleti összeköttetés milyen fontos szempont volt a rokoni kapcsolatok alakításánál.

Cserődy (II.) János 1543-ban született Nagyszombatban. Mindkét adat sokatmondó, hiszen tudjuk, hogy Nagyszombat éppen ezekben az években, 1541 után indult gyors fejlődésnek, elsősorban az oszmán hódítók elől a Délvidékről – főképp a Szerémségből – Budára, majd a főváros török kézre kerülése után onnan tovább, északra – legfőképpen Nagyszom-

[5] *Enyingi Török Bálint,* bev., kiad. BESSENYEI József, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1994, XLV, 324, N. 2, 4, 5.

[6] Gizela NEMETH PAPO, Adriano PAPO, *Ludovico Gritti: Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria,* Gorizia, Edizioni della Laguna, 2002 (Italia-Ungheria, Collana di studi e documenti), 296.

[7] 1520. május 8., Pozsony. A periratból megtudjuk, hogy Fekete ekkor Pozsonyban élt és nagykorú volt. Vladimír HORVÁTH, *Archív mesta Bratislavy: Inventár listin a listov II. (1501–1563),* Vypracoval–Bratislava, Slovenská Archívna Správa, 1966, 576, N. 4671.

[8] Fekete Jánosról és Katalinról együtt lásd Archív Mesta Bratislavy (Pozsony Főváros Levéltára) 4 i 1. Fol. 99/r. 1552. április 5., Pozsony.

[9] 1568. május 2., Pozsony. PFL 2 c 2 Fol. 294/r Procuratoria. Az iratban Cserődyt „inhabitator et negociator Budensis"-nek nevezik.

batba –menekülőknek köszönhetően.[10] E menekültek közé tartoztak a Cserődyek is, osztozva földijeik sorsában.

Tekintsük át a legközelebbi rokonokról fennmaradt adatokat, Cserődy (II.) János 1575-ben megújított, tehát régebben szerzett nemességüket megerősítő címereslevele segítségével, amely név szerint felsorolja őket.[11] Ebben négy fiútestvére, Ferenc, Mátyás, Márton és Lőrinc, valamint (egy meg nem nevezett lánytestvérük férje) Bakai Prym András szerepel. Ők mindnyájan Nagyszombatban éltek, és a fennmaradt, később idézett források (elsősorban a városi ingatlan-összeírások és adókönyvek) tanúsága szerint a város felső, leggazdagabb rétegéhez, az elithez tartoztak. A réteg tagjainak magatartásában – különösen igaz ez a nemeslevéllel rendelkezőkre – a polgári és nemesi viselkedésformák keverednek, ami az alább következő életpályák megismerése során több konkrét esetben kirajzolódik.

Ferenc szűcsmester volt, s mint tudjuk, a szűcsök az egyik legelterjedtebb mesterség gyakorlói a középkorban és a kora újkorban, közülük sokan jutottak be a város leggazdagabbjai közé. Ferenc 1582-ben városi kapitány, 1579-ben és 1584-ben a Zsidó (alsópataki) utca egyik házát tulajdonolta.[12] A következő testvérről, Mátyásról hallgatnak forrásaink, viszont Mártonról nemcsak az tudott, hogy szintén a szűcsmesterséget gyakorolta, hanem az is, hogy 1595 és 1611 között a várost irányító tizenkét tagú szenátus tagja volt.[13] Több alkalommal pedig a szenátorok vezetőjévé, azaz a város bírájává is megválasztották.[14] Háza 1584-ben a város egyik központi övezetében, a Felső utca keleti oldalán állott.[15]

A testvérek közül a legtöbbre – legalább is anyagi tekintetben – Lőrinc (1550 k.–1621 u.) jutott. A nagyszombati kalmárcéh tagja, 1583–1584-ben vezetője, céhmestere.[16] Bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, már 1581-ből rendelkezünk adatokkal a régió kereskedelmi központja, Bécs irányában folytatott ebbéli tevékenységéről. Amint azt más kereskedők is megcselekedték, ő is hozott be a megvámolt áruikon kívül más holmit is saját szükségleteire, vámfizetés nélkül. 1581-ben például szőrmét, legalább 18 vég értékes posztót és vasat vitt a városba bejelentés nélkül, s amikor pedig a nagyszombati harmincados ezt megpróbálta megakadályozni, abból konfliktus keletkezett, ugyanis nem hagyta a becsem-

[10] BESSENYEI József, *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében,* Miskolc–Bp., Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007, 157. – Nagyszombatról: 47–49.

[11] A címereslevél jelzete: Prímási Levéltár, Esztergom, Acta Radicalia, Classis T. 48, capsa 494.

[12] Cserődy Ferenc háza 1579-ben és 1584-ben. Zsidó utca, szlovák nevén Dolnopotočná ulica. Mária BOTT'ÁNKOVÁ, *K topografii mesta Trnavy v 16. storočí = Trnava, okres a mesto: Štúdie,* zost. Jozef SIMONČIČ, Bratislava, Obzor, 1980, 141.

[13] Adat szenátorságáról: „Privilegia et articuli ceharum. XLII. Nodifices seu Nodularii Nos Georgius May iudex, Gregorius Pesty capitaneus, Daniel Hamerla, Martinus Chereödy etc. jurati cives ac regiae civitatis Tyrnaviensis... Datum Tyrnaviae. 1613." *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestiensis Tomus II, Pars I,* Catalogus Librorum Manuscriptorum Budapestini, Bp., Typ. Univ., 1889.

[14] Adat bíróságáról: „Mi Cherody Mártony biró, Hamar Dániel, város hadnagya, Hrakoviczky György, Khebel Tamás etc. szabad és király Szombathi városnak eskütt polgárai... Költ Nagy-Szombat városában. 1599." BÉKESI Emil, *A nagyszombati kalmár czéh szabályai 1574 és 1604-ből és régi jegyzőkönyve 1556–1651-ből,* Történelmi Tár, 1883, 170.

[15] Felsőpiac, Staromestská ulica. BOTT'ÁNKOVÁ, *i. m.,* 127.

[16] BÉKESI, *i. m.,* 170.

pészett árut elkobozni, sőt a fellépő harmincadost szidalmazta. A városi bíró, akit a harmincados erre felszólított, nem akarta az árut lefoglalni Cserődytől. A harmincados egy szinttel feljebb vitte az ügyet, s kérte a kamarától a városi tanács megintését, hogy a csempészt büntesse meg, hiszen – érvelt – csehek, morvák és maga Julius Salm gróf is fizetnek hasonló esetben.[17] Cserődy tehát a nemesi kiváltságokat (amelyek sorába a saját fogyasztásra behozott áruk vámmentessége is beletartozott) próbálta érvényesíteni a városi joggal szemben. Ez a kínos epizód nem vetette vissza Cserődy pályáját, kivált, hogy a város bírájának hatalmát is maga mögött érezte. 1610-ben már a Habsburg Birodalom egyik meghatározó, szinte annak egész távolsági kereskedelmét irányító, Augsburgban bejegyzett Österreicher céggel állt kapcsolatban.[18] A római katolikus egyházhoz való szoros kötődését példázza, hogy 1611-ben a városi lelkészi hivatalnál vállalt szolgálatot. 1612-ben 50 arany adót fizetett, a harmadik legnagyobb összeget a városban.[19] Gazdasági erejével arányosan politikai befolyása is növekedett, hiszen 1620–1621-ben megválasztották Nagyszombat bírájának, ekkor érte el közéleti pályája csúcsát.

A család közeli rokona Bakai Prym András, aki valószínűleg beházasodott a Cserődy családba. Róla nem, csupán testvérei, Gergely, György és Tamás vagyoni helyzetéről, illetve ingatlanairól rendelkezünk néhány információval, amelyek tehetősnek mutatják őket.[20] A kiterjedt család mindegyik tagja szép karriert futott be tehát.

Feltétlenül említést kell tennünk a rokonok sorában Cserődy Györgyről, aki (II.) János unokatestvére lehetett. Rómában folytatott jogi tanulmányokat, Verancsics Antal esztergomi érsek segítségével, aki arra biztatta, hogy szerezze meg a kánonjogi doktorátust. Hogy ez megtörtént-e, arról nincs tudomásunk, mert több adatunk róla nem maradt fenn, ezért azt kell feltételeznünk, hogy – talán még külföldi tanulmányai alatt – korán elhunyt. Verancsics hozzá intézett levele azt azonban mindenképpen bizonyítja, hogy a Cserődy családból nemcsak János készült egyházi pályára.[21]

Cserődy esetében – éppen papi hivatása következtében – természetesnek tekinthető, hogy könyvgyűjtő-olvasó ember volt. Emellett feltétlenül fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy közvetlen környezetében, rokonai között bizonyosan élt egy hasonló érdeklődésű személy, akivel szoros kapcsolata lehetett. Anna testvérének férje, Bornemisza Tamás, a Cserődyekhez hasonlóan szintén Dél-Magyarországról származott (a szerémségi Karomból), s a török elől menekülve ő is Budára tette át működését. Bár otthonát vagyon nélkül hagyta el, új lakó-

[17] 1581. június 21., Nagyszombat. OL E 41, Magyar kincstári levéltárak – Magyar kamarai levéltár – Magyar kamara regisztratúrája – Litterae ad cameram exaratae 1581, N. 50.

[18] Štefan KAZIMÍR, *Obchod Trnavy v 16. storočí* = *Trnava, okres a mesto: Štúdie*, zost. Jozef ŠIMONČIČ, Bratislava, Obzor, 1980, 232.

[19] *Uo.*, 231.

[20] Gergelyre 1584-ben 500–999 denár közötti adót róttak ki. KAZIMÍR, *i. m.*, 227. – György háza 1584-ben a Sütő utca (platea Arthocoporum, Pekárská ulica) nyugati oldalán állott. BOTT'ÁNKOVÁ, *i. m.*, 111. – Tamásnak 1579-ben Bakay Tamás, 1584-ben Prym Tamás néven ugyanott van háza. *Uo.* – 1584-ben 1500–1999 denár közötti adót fizetett. KAZIMÍR, *i. m.*, 228.

[21] *1571. február 24., Pozsony, Verancsics Antal Cherewdy Györgynek* = *Verancsics Antal összes munkái: Vegyes levelek*, közli WENZEL Gusztáv, X, Pest, Athenaeum, 1871 (Monumenta Hungariae Historica II, Scriptores, 25), 136–137.

helyén hamarosan a legtekintélyesebb polgárok közé küzdötte fel magát. Istvánffy Miklós, a jeles történetíró is elismeréssel írt krónikájában gazdagságáról, szép budai házáról, amely – ahogyan írta – a nagyobb piacon (tehát vagy a Szent György piacon, vagy a Szombatpiacon) állott.[22]

A gyarapodás éveinek azonban a történelem alakulása hamarosan véget vetett. Szapolyai halála után a főváros sorsa újra fordulóponthoz érkezett. A Ferdinánd-pártiak – először diplomáciai úton, majd haddal – megpróbálkoztak Buda visszaszerzésével. Ám erre irányuló kísérletük végzetesnek bizonyult, ugyanis magukra vonták Szulejmán szultán haragját, aki serege élén megindult a szorongatott város felmentésére. A budai tanács Habsburg-barát tagjai ekkor kísérletet tettek az ostromló Ferdinánd-párti sereg beengedésére, hogy a fővárost átjátsszák a Habsburgok kezére. Az akcióban maga Bornemisza is részt vett, s annak csúfos bukása után csak a puszta életét tudta megmenteni. Budáról Pozsonyba menekült, teljes vagyonára – amelyet 11 ezer forintnál többre becsült – a vár védelmének irányítója, Fráter György tette rá a kezét, felesége pedig a várost végül elfoglaló szultán, majd György barát fogságába került, ahonnan évek múltán szabadult ki. Akkor követhette csak férjét Pozsonyba, ahol végre nyugalomra lelt, mert Bornemiszának néhány év leforgása alatt sikerült elérnie ugyanazt az anyagi szintet, amelyen korábban állt. Ebben kereskedői tehetsége, társainak segítsége mellett hathatós szerepet játszott I. Ferdinánd király támogatása is. Volt lehetősége tehát, hogy gondoskodjon házastársáról, s ezt meg is tette, hiszen Pozsonyban vásárolt szép házának tulajdonjogát 1557-ben örök időkre feleségére ruházta. Cserődy Anna így biztonságban élte le életét, nevét 1568-ban említik utoljára pozsonyi forrásaink, ekkortájt eshetett halála.[23]

Bár Bornemisza újranősült, kapcsolata Cserődy (II.) Jánossal – egykori sógorával – nem szakadt meg, hiszen 1574-ben kelt végrendeletében őt nevezte meg egyik testamentumosául. „Ez dologban hagom testamentomosnak az en swgoromatt Ceregÿ Janos papott, kÿ az istragomÿ kaptalomban paph wrak egÿk."[24] A sógor szó használata bizonyítja rokonságukat. Cserődy meg is felelt a belévetett bizalomnak, és eljárt a végrendelet végrehajtásában. Az erről szóló iratban nyitrai főesperesnek és esztergomi kanonoknak titulálják.[25] S hogyan került egy esztergomi kanonok Nagyszombatba? Tudjuk, hogy 1543. augusztus 10-én a törökök elfoglalták Esztergomot, s ezután az érsek és a káptalan Nagyszombatba települt át. Ez sajátos színt adott a városnak. Cserődynek nem vált hátrányára, hogy az érseki méltóságot az a Várday Pál viselte, aki Mohács előtt több alkalommal is ellátta a kincstartói tisztet, mondhatni gazdasági szakembernek számított, s aki mind a Cserődy, mind a Bornemisza családot – még Budáról – bizonyára ismerte. Várday 1542. december 30-tól 1549. október 12-én bekövetkezett haláláig – a nádori tiszt betöltetlen lévén – a magyar királyi helytartó

[22] Nicolai PANNONI ISTVÁNFFY, *Historiarum De Rebus Ungaricis Libri XXIV,* 1622, Köln, Liber XIV, 234, 34–36. sor.

[23] BESSENYEI, *Menekültek..., i. m.,* 19–20.

[24] Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiók (Štátny Archív Bratislava, pobočka Trnava) Nagyszombat város levéltára (Archív mesta Trnavy) 1574. július 11., Nagyszombat. Bornemisza Tamás végrendelete.

[25] Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiók (Štátny Archív Bratislava, pobočka Trnava), Nagyszombat város levéltára (Archív mesta Trnavy) Tanácsülési jegyzőkönyvek II/5 (1569–1586). Fol. 195v–196r.

tisztét is viselte, magas pozíciójában a menekült polgárok – és általában a magyar kereskedők – érdekében nem egyszer eljárt.[26]

Bornemisza Tamás nemcsak kereskedőként írta be nevét a magyar történelem lapjaira. Könyveket birtokló, olvasó embernek is mutatják forrásaink, három könyve – egybekötve – szerencsésen fennmaradt az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében.[27] A kolligátum díszes bőrkötésén az egyik oldalon B, a másik oldalon I betű, feltehetően Iohannes Bornemisza, Tamás egyik unokájának monogramja olvasható. A kolligátum első tagja: Suetonius Tranquillus: *De praeclare Gestis Romanorum* című műve.[28] Az utolsó fólió verzóján possessorbejegyzés: „Stephanus Bornemisza et Johannes Bornemisza", azaz Bornemisza Tamás két unokájának neve. A második könyv címét kézzel írták: *Lucii Flori gestarum romanorum epitome.*[29] Florus e műve egy rövid, római történeti összefoglaló. Az utolsó fólió verzóján az alábbi megjegyzés: „Iste liber pertinet ad nobilem Tomam Bornemÿsza." A harmadik mű egy saját korában igen ismert, sok kiadást megért szentföldi útleírás: *Itinerarius domini Johannis de Mandeville militis,*[30] amelynek címe alatt ezt olvashatjuk: Thomas Bornemiza. Mindhárom könyv igen elterjedt, népszerű munkának számított, amelyet a kiadók sok kiadásban tettek hozzáférhetővé. Számunkra különösen becsessé teszi őket az, hogy közülük kettőt (Florus és Mandeville művét) Bornemisza széljegyzetekkel látott el, amelyek jól mutatják történelmi érdeklődését, tájékozottságát.

A további nemzedékek pályája igazolja, hogy a vagyongyűjtés mellett kulturális érdeklődés is jellemzi a családot. Mutatja ezt a leszármazottak taníttatása, ugyanis ketten közülük, István és András a nagyszombati jezsuita gimnáziumban tanultak, István pedig a későbbiekben a Magyar Kamara szolgálatában is tevékenykedett.

Térjünk vissza most Cserődy (II.) Jánoshoz, aki – valószínűleg külföldön folytatott, bár forrásokkal egyelőre nem igazolható – tanulmányainak befejeztével Nagyszombatban élt, s 1573-tól az esztergomi kanonok és a nyitrai főesperes címet viselte.[31] Nagyszombat élete ezekben az években feszültségekkel volt terhes. Elsősorban a vallási élet, a hitújítás és a római egyház híveinek konfliktusai osztották meg a város polgárait, kereskedőit. Nagyszombatban ekkor már komoly tábora szerveződött a reformációnak, s a római katolikus egyház, tisztában lévén a hely fontosságával, nagy erőket mozgósított a város megtartására, ottani legelszántabb híve, Telegdi Miklós vezetésével, aki esztergomi kanonok és nagyszombati plébános volt. Legméltóbb ellenfelének a jeles reformátort, Bornemisza Pétert tarthatjuk, aki az ő tevékenységének ellensúlyozására írta és adta ki prédikációit, viszont Telegdi nevéhez fűződik az első magyar nyelvű katolikus katekizmus megjelentetése.

[26] R. Kiss István, *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve,* Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1908, 455, N. 44, 58–69, N. 324, 328–329, Bornemisza Tamás érdekében. – N. 75, 89. Szabó Péter nagyszombati polgár érdekében. – N.15, 13–14. Pozsony város adójának csökkentéséért, a város megerősítéséért.

[27] A kolligátum tagjainak leírása Sajó Géza, Soltész Erzsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* (CIH), Bp., Akadémiai, 1970, I–II, 1337, 2152 és 3484. tétel.

[28] CIH 3484, jelzete: Inc. 1165 (1).

[29] CIH 1337, jelzete: Inc. 1165 (2).

[30] CIH 2152, jelzete: Inc. 1165 (3).

[31] Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiók (Štátny Archív Bratislava, pobočka Trnava), Nagyszombat város levéltára (Archív mesta Trnavy) Tanácsülési jegyzőkönyvek II/5 (1569–1586). Fol. 195v–196r.

Telegdi működése során többször is konfliktusba került a város polgáraival, sőt a helyzet annyira elmérgesedett, hogy perre került sor, amelynek során a városi polgárok Telegdit szodómiával vádolták. Az egyre jobban elmérgesedő ügyet csak 1573. január 15-én tudta Verancsics elsimítani, akkor ugyanis, erőfeszítéseinek hála, a két fél ünnepélyes keretek között kibékült egymással: Verancsics – előkelő egyházi és világi emberek jelenlétében – Telegdi és kilenc nagyszombati polgár jobbját egymásba tette a béke és barátság jeléül. A kézfogás után az összes periratot elégették, hogy a viszálynak még a híre se maradjon meg. Az ünnepélyes aktus fényét tanúk jelenléte is emelte, közülük Cserődy János nevét érdemes megemlítenünk. Szereplése arra utal, hogy tekintélyét mindkét oldalon elfogadták. Ezután a város életében viszonylagos nyugalom következett.

Cserődy Jánost 1582-ben az uralkodó kinevezte knini (tinnini) címzetes püspöknek, megerősítésére 1589. február 20-án került sor, a pápa 1594 októberében ruházta fel a megfelelő felhatalmazásokkal. Ezt a püspökséget haláláig megtartotta.[32] 1588. január 17-től szentistváni prépost, 1591. december 9-én Kutassy János – saját utódlására – az esztergomi érseki adminisztrátori (administrator in spiritualibus) állásra javasolta kinevezését.[33] 1592. április 8-án az uralkodó áthelyezte a pécsi püspökségre és ki is nevezte esztergomi érseki adminisztrátornak,[34] ezt VIII. Kelemen pápa 1593. július 19-én megerősítette. Természetesen a török által elfoglalt Pécsre nem tehette be a lábát. 1596. június 17-én Rudolf király az egri püspökségre helyezte át, kedvező feltételekkel, mert a Magyar Kamarától 4000 forint évdíjat kapott, bár az 1596-ban visszaállította az egri püspököt megillető dézsmákat, sőt adományozhatott kanonoki stallumokat is.[35]

Az egykori kereskedőfi meglehetősen gyorsan emelkedett az egyházi pályán, szép karriert futott be úgy, hogy mindeközben részt vett az államkormányzati munkában is. Az 1582. évi országgyűlés 4. törvénycikke mint nyitrai főesperest a nagyszombati nyolcados törvényszékhez delegálta, 1588-ban pedig a királyi helytartó mellett működő hivatal megvizsgálására küldték ki. Egri püspökként császári és királyi tanácsosként is szerepelt. Székvárosát azonban nem láthatta, mert Eger október 12-én török kézre került,[36] a káptalan Kassára menekült, ezt a tényt az 1597. február 2-án zárult pozsonyi országgyűlés 38. cikkelyében meg is erősítette. Cserődynek is követnie kellett volna káptalanát, ám erre nem került sor, ehelyett felmentését kérte az uralkodótól. Tekintettel súlyos betegségére, ezt 1597 januárjában meg is kapta, ezután valószínűleg nem hagyta el Nagyszombatot, ott hunyt el 1597. augusztus 4-én.

[32] GALLA Ferenc, *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások: Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, Bp.–Róma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat–Váci Egyházmegyei Történeti Bizottság, 2010 (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae De Petro Pázmány Nuncupatae, Series I; Collectanea Vaticana Hungariae, Classis II, Tom. 3), 199, N. 71. Tiniensi pro episcopo. Facultas absolvendi et promovendi suos diocesanos. Secr. Brev. Vol. 220. fol. 163. – A horvátországi Knin (Tinnin) 1522 körül került török kézre.

[33] Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 58 Fol. 1116–1129.

[34] Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 58 Fol. 1116–1129.

[35] Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz. Ungarn, Gedenkbücher, Rote Nummer 63. 1596. Konv. Janner–April. Fol. 50r.

[36] SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 284–286.

Háza a Szent Miklós templommal szemben, a Felső utcában, a város egyházi központjában, az esztergomi érsek háza mellett állt.[37] A városi plébániatemplom rangját emelte, hogy éppen ezekben az évtizedekben kezdtek ide temetkezni az esztergomi érsekek, elsőként Oláh Miklós, akinek fali síremléke 1568-ban készült el, majd ezt Verancsics Antalé követte. Nagy megtiszteltetésnek tarthatjuk tehát, hogy Cserődy is mellettük, mondhatni az ő társaságukban nyert nyughelyet[38] – egy polgárcsalád sarja a legmagasabb egyházi méltóságok között. Síremléke méreteit, megformáltságát tekintve is méltó a főpásztorokéhoz. Monumentális építménye nagyméretű epitáfium-táblát keretez: Cserődy a megfeszített Krisztus előtt térdel.[39] Érdekes, hogy annak feliratán mint egri püspök szerepel.

Pár nappal halála után, 1597. augusztus 8-án házában összeírták javait. Az összeírás teljes szövege nem maradt fenn, csupán egy töredék, amelyből megtudjuk, hogy egy ládában 63 könyvet találtak, kicsit és nagyot vegyesen (a könyveket ekkor méretük szerint tárolták).[40] Jó lenne tudnunk, milyen könyvek voltak ezek. Mivel a két összeíró, Lóránt Ferenc és Leopold Beck a Magyar Kamara szolgálatában állottak, feltételezhetjük, hogy – Cserődy egyéb javaival együtt – ezek is a kincstárra szállottak, onnan pedig valószínűleg az esztergomi érsek tulajdonába kerültek.

[37] Felsőpiac utca, Staromestská ulica, 1579, 1584, az érsek második háza mellett. BOTT'ÁNKOVÁ, *i. m.*, 129.

[38] GRANASZTÓI György, *A barokk győzelme Nagyszombatban*, Bp., Akadémiai, 2004, 56.

[39] MIKÓ Árpád, *Művészetek: Művészettörténet = Kereszt és félhold: A török kor Magyarországon (1526–1699)*, Bp., Enciklopédia Humana Egyesület, 1999 (Encyclopaedia Humana Hungarica, 5), CD ROM.

[40] MKsz, 1932, 81: Kivonat néhai Cserődy János egri püspök hagyatéki leltárából. Conscriptio et inventatio rerum ab obitu reverendissimi domini Joannis quondam Chereody electi episcopi Agriensis ac sacratissimae caesareae regiaeque maiestatis consiliarii etc. derelictarum in domo Thyrnaviensi quam inhabitabat, octava augusti anno 1597. per Franciscum Loranth et Leopoldum Peck facta. In una cista libri diversi maiores et minores sexaginta tres. IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*, Adattár 216. [tétel], MOL, Lymbus III. sorozat, saecul. XVI. fasc. 5.

Lőkös Péter

# TÖRÖKÁBRÁZOLÁS MATHIAS MILES KRÓNIKÁJÁBAN

*„Die Barbarische Türcken aber vergaßen ihres Versprechens"*

Az erdélyi szász történetíró Mathias Miles (1639–1686) *Siebenbürgischer Würgengel* című, német nyelvű krónikája 1670-ben jelent meg Nagyszebenben.[1] A mű az 1501-től 1600-ig terjedő időszak eseményeit beszéli el, de a szerző nemcsak az Erdélyben történt eseményekről szól, hanem több-kevesebb részletességgel megemlít magyarországi, havasalföldi és moldvai történéseket is.

Miles krónikája kompiláció. Szekfű Gyula szerint ez a mű az erdélyi szász és magyar krónikairodalom egyik legszégyenteljesebb plágiuma, mert ez a módszer a humanizmus korában ugyan még divatban volt, a 17. században azonban a történetírás már jóval fejlettebb volt, és a krónikaírók nem ilyen plágiumokkal töltötték idejüket.[2] Tény, hogy Miles gyakran egyszerűen csak lefordít latin nyelvű forrásokat és ezekből állít össze hosszabb részeket, az ilyen kompiláció azonban a 17. században egyáltalán nem volt ritkaság az európai krónikairodalomban. Mi indokolja, hogy vizsgálatunk tárgyául mégis e művet választottuk? Mindenekelőtt az, hogy amint az újabb könyvtártörténeti kutatásokból kiderül, ez a krónika megjelenésétől kezdve egészen a 19. század elejéig az erdélyi szászok egyik népszerű olvasmánya volt nemcsak a magasabban iskolázottak, hanem az egyszerű iparosok, kézművesek körében is.[3] Vagyis szélesebb olvasóközönség körében volt véleményformáló szerepe. Természetesen a mű középpontjában nem nemzetkarakterológiai kérdések állnak, ám úgy véljük, az egyes népekről (mindenekelőtt a törökökről) olvasható jellemzések nem elhanyagolható aspektusát képezik.

[1] RMK II. 1256. – Életéről, műveiről lásd *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: Bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik,* unveränd. Nachdr. der 1870 in Kronstadt ersch. Ausg., begr. Joseph TRAUSCH, fortgef. Friedrich SCHULLER, Hermann A. HIENZ, II, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1983 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/2), 426–433; Mathias MILES, *Siebenbürgischer Würg-Engel oder Chronicalischer Anhang des 15 Seculi nach Christi Geburth aller theils in Siebenbürgen theils Ungern und sonst Siebenbürgen angräntzenden Ländern fürgelauffener Geschichten...,* unveränd. Nachdr. der Ausg. Hermannstadt, 1670, Einf. Adolf ARMBRUSTER, Köln–Wien, 1984 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 8), V–IX.

[2] SZEKFŰ Gyula, *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban,* MKsz, 1906, 330; lásd még SZEKFŰ Gyula, *Az erdélyi szász történetírás,* Magyarságtudomány, 2(1943), 197.

[3] *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750): Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt,* Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Szeged, Scriptum, 2004 (Erdélyi könyvesházak – Bibliotheken in Siebenbürgen, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4/1), 252, 286, 392–393; *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750): Schäßburg, kleinere Orte,* Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Szeged, Scriptum, 2004 (Erdélyi könyvesházak – Bibliotheken in Siebenbürgen, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/2), 769–780, 787–792.

A krónika két fő forrásból merít. Az egyik Christian Schesäus (1535 k.–1585) hexameterekben íródott *Ruina Pannonica* című műve.[4] Miles főképp a *Ruina Pannonica* nyomtatásban meg nem jelent könyveit aknázta ki. A másik fő forrása Szamosközy István *Rerum Transylvanarum Pentades* című krónikája volt.[5] E két mű mellett persze használt még másokat is, például Carion vagy Jovius krónikáit illetve különböző dokumentumokat.[6]

A *Ruina Pannonicát* Miles az 1540. esztendőtől használja forrásként, az 1552-től az 1570-ig terjedő időszaknál gyakorlatilag szó szerint fordítja Schesäust, és nemcsak a fontos történelmi eseményeket, hanem olyanokat is, amelyeket Schesäus költői szabadsággal dolgozott fel.[7] Az 1598-as évtől Szamosközy művét ülteti át németre (néha hosszabb részeket kihagyva).[8] A *Siebenbürgischer Würgengel* jelentősebb részét e két mű alapján készült részek teszik ki.

Schesäus művében a 16. századi negatív törökkép majdnem minden toposza megtalálható.[9] Amint Hermann Wiegand fogalmazott: „Wann immer er [azaz Schesäus] allgemein über die Türken, ihre Kriegführung, Sitten, ihre Grausamkeit und Zügellosigkeit spricht, repetiert er die schon traditionellen Topoi des europäischen Türkenbildes."[10] De e negatív toposzok zöme Szamosközy krónikájában is előfordul.

A *Siebenbürgischer Würgengel* alapos tanulmányozásából, illetve a forrásokkal való összehasonlításból kiderül, hogy Miles a fordítással forrásainak negatív ábrázolásmódját is átvette. Az alábbiakban áttekintést adunk arról, milyen képet kapott a krónika olvasója a törökökről, mely toposzok, imagotípiák fordulnak elő a műben.

Erdőd ostrománál (1565) Miles leírja, hogy Lazarus von Schwendi háromszáz katonája éjjel észrevétlenül bejutott az ostromgyűrűbe fogott várba. A törökök e szégyen miatt rend-

[4] RMK III. 613. – A 12 könyvből csak az alábbiak jelentek meg 1571-ben Wittenbergben: I., II., III., IV., IX., X. és XI. A műfaji kérdéshez lásd Michael ALBERT, *Die „Ruinae Pannonicae" des Christian Schesäus*, Schäßburg, 1872, 21; HEGEDÜS István, *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye*, Bp., 1916, 17–20; PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története a legrégibb időktől 1848-ig*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2002², 135; *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 308; Edit SZEGEDI, *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität: Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2002 (Studia Transylvanica, 28), 138.

[5] SZEKFŰ, *Schesaeus-kézirat…*, *i. m.*, 328–329.

[6] Uo., 328.

[7] Uo., 328–329.

[8] Uo., 329.

[9] A törökábrázoláshoz lásd többek között Fritz BEHREND, *Im Kampf mit dem Erbfeind*, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 25(1915), 6–17; HORVÁTH Magda, *A török veszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937 (Minerva-könyvtár, 112); Şenol ÖZYURT, *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, München, 1972 (Motive, Freiburger Folkloristische Forschungen, 4); Maximilian GROTHAUS, *Der „Erbfeindt christlichen Namens": Studien zum Türken-Feindbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen 16. und 18. Jahrhundert* (Diss. Masch.), Graz, 1986; Zoran KONSTANTINOVIĆ, *„Tirk oder Griech": Zur Kontamination ihrer Epitheta* = Franz K. STANZEL, *Europäischer Völkerspiegel: Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, Mitwirk. Ingomar WEILER, Waldemar ZACHARASIEWICZ, Heidelberg, 1999, 299–314; Martin BRECHT, *Luther und die Türken* = *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hrsg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000 (Frühe Neuzeit, 54), 9–27; JANKOVICS József, *The Image of Turks in Hungarian Renaissance Literature* = *Uo.*, 267–273.

[10] Hermann WIEGAND, *Neulateinische Türkenkriegsepik des deutschen Kulturraums im Reformationsjahrhundert* = *Uo.*, 190.

kívül dühösek lettek és fosztogatni kezdtek, minden jószágot elhajtottak, az embereket lemészárolták vagy rabszíjra fűzve elhurcolták mint a marhákat. Majd Miles így folytatja:

> Der zugleich mit geraubte Priester tröstet sie alle / bey welchen Er hingeführet wurd / daß sie diesen Vnfahl als ein Straff-Ruth von Gott für ihre begangene Sünden sollten mit Gedult auffnehmen / vnd auff Ihn allein hoffen / Er würde sie woll erlösen / wenn sie wahre Buß thetten. Die Alten vnd Müde wurden mit peitschen den Pferden gleich zu traben genöthiget / biß ins Läger vors Schloß / da legten sie alle den Raub nieder / vnd theilleten den vnter sich / da erhub sich erst ein Heüllen vnd Jammer-Geschrey / in dem der Vatter oder Mutter diesem / die Tochter oder Sohn jenem Türcken zu Theill wurden / die saugende Kinder wurden von den Brüsten ihrer Mütter weg gerissen / vnd einem andern durchs Loß zugetheillet.[11]

E leírásban két török-toposz fordul elő: egyrészt a török kegyetlensége, másrészt a főleg a 16. században kedvelt „flagellum Dei". A 16. század közepétől a magyarországi és erdélyi protestánsok körében népszerűvé vált a wittenbergi történetfilozófia, vagyis hogy Isten bűneink miatt bünteti Magyarországot, és csak Isten kegyelmében és bűnbánatunkban bízhatunk.[12] Amint Almut Höfert fogalmazott: „Die Interpretation der *Türkengefahr* als Geißel Gottes für vormals begangene Sünden war stets mit dem Aufruf zur Buße [...] verbunden."[13] Milesnél is megtalálhatjuk tehát azt a lutheri gondolatot, hogy Isten bűneink miatt büntet minket, és Isten kegyelmére vagyunk ráutalva.[14]

Ezután a törökök megpróbálják a várat csellel elfoglalni szabad elvonulást ígérve a védőknek. A törökök Allahra, a keresztények Istenre esküsznek, majd pecséttel látják el az okmányt. Amikor azonban a németek elvonultak, „die Barbarische Türcken [...] vergaßen ihres Versprechens / zohen auß Grimm die Krancken von den Wägen herunter / vnd zerfetzten sie in kleine Stück auff der Erden [...] metzgeten sie auff kleine Stücke".[15] Hitszegésnek (Meineyd) és álnokságnak (Falschheit) nevezi Miles ezt a tettet, vagyis itt a kegyetlenség mellett a „perfidia" toposz bukkan fel, azaz a török azonosítása az álnoksággal és hazugsággal. Tudjuk azonban, hogy e hadjárat során a keresztény seregek is gyakran raboltak és fosztogattak, ám mivel Schesäus itt csak a törököket említi, így Miles is csak a törökök kegyetlenségéről szól.

A „perfidia" egyébként később is gyakran előfordul Milesnél. Ugyanilyen hitszegők és kegyetlenek voltak a törökök Nagybánya bevételénél:

[11] MILES, 1. jegyzetben *i. m.*, 104; Schesäus megfelelő helye: lib. 8, 501–540. sor. – Schesäus művére az alábbi kiadás alapján hivatkozom: Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1979.

[12] IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében = Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*, red. István BITSKEY, Attila TAMÁS, Debrecen, KLTE, 1991 (Studia Litteraria, 28), 24.

[13] Almut HÖFERT, *Den Feind beschreiben: »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das osmanische Reich 1450–1600*, Frankfurt am Main–New York, 2003 (Campus Historische Studien, 35), 77.

[14] Vö. BRECHT, 9. jegyzetben *i. m.*, 9–27.

[15] MILES, 1. jegyzetben *i. m.*, 104–105 (Schesäus, lib. 8, 550–607. sor).

> Derowegen schickten sie [azaz a polgárok] heimlige Legaten zu Johanni mit grossen Geschencken / durch welche sie sich ergaben / vnd stettige Trew vnd Huldigung ihm gelobten: Wie nun die fördersten sich zur Stadt naheten / wurden alsbald die Vnger mit den vnter sich vermischten Türcken eingelassen / welche die Teutschen alsbald in den Thoren niedermachten / da erhub sich ein Lärm / jedermann lieff wohin er konte: Wie aber die Teutschen den Betrug ersahen / daß sie verrathen waren / wolten sie sich auch rächen / vnd steckten die Stadt allenthalben in brandt / da fiellen erst die Türcken zu, raubten vnd plünderten die gantze Stadt auß / ehe es verbrante / vnd hieben mit den Teutschen / auch die Bürger darnieder ohn allen Vnterscheid / schändeten die Jungfrawen / vnd handelten gräwlig mit ihnen...[16]

1566-ban Gyula elfoglalása után a törökök minden keresztényt megöltek „wieder ihr gegebene Trew".[17] Vagy amikor János Zsigmond 1571-ben legátusokat küldött a pasákhoz, a törökök néhány legátust megöltek „wider aller Heyden recht", és ezt Miles barbár dolognak nevezi.[18] Egy másik helyen Báthori Zsigmond fejedelem beszédét idézi, amelyet lemondása előtt tartott az erdélyi országgyűlés előtt. Báthori itt úgy fogalmaz: „daß die Türckische Freundschafft nichts / als lauter Betrug vnd Falschheit war vnd eine Fahl-Strick vnd Fuß-Band zum Verderbnüß der Christenheit [...]"[19] Ezzel indokolja hatalmának átadását II. Rudolf javára. Ez a rész azonban Szamosközy *Pentades*ének szó szerinti fordítása.[20]

Egy másik helyen Miles arról tudósít, hogy 1596-ban a keresztény sereg Keresztesnél már majdnem megverte a törököket, amikor azonban előbbiek látták mindenfelé a török sátrakban a nagy kincseket, „liessen sie vom Feind ab ihn weitter zu verfolgen / vnd fiellen auf den Raub".[21] Amikor ezt a törökök észrevették, visszafordultak és megsemmisítő vereséget mértek a keresztényekre. Az okot így magyarázza a szerző:

> Vnnd dieses Vnheils Vrsach haben selbst die Türken gesagt: Daß Gott den Christen dieses Vnglück zugeschickt von wegen der vnmenschlichen Thatten / vnd Tyrannischer Grausamkeit halben / so sie bey Eröberung des Schloß Hatvan getrieben / denn alda haben die Teutschen die Türckischen Jungen vnnd Jungfrawen lebendig geschunden / aus dem Jungfer-Brüsten vnnd Knaben-Geyllen oder Hoden Schub-Säcke gemacht / vnd sonst vnerhörte Tyranney getrieben. Diß / sagten die Türcken / habe Gott gerächet an seinen Christen.[22]

Tehát itt is a „flagellum Dei" toposz bukkan fel, azonban Isten haragjának – ellentétben más esetekkel, amikor a keresztényeket közelebbről meg nem határozott bűnök miatt bünteti – konkrét oka van. A keresztény sereg (elsősorban a császári német katonák) kegyetlen-

[16] *Uo.*, 106 (Schesäus, lib. 8, 655–674. sor).
[17] *Uo.*, 116.
[18] *Uo.*, 135.
[19] *Uo.*, 187.
[20] SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, vál., bev., jegyz. SINKOVICS István, ford. BORZSÁK István, Bp., Európa, 1981 (Pro Memoria), 91.
[21] MILES, 1. jegyzetben *i. m.*, 174.
[22] *Uo.*, 175.

sége ugyanis itt – ha nem is minden részletben – megfelel a történelmi hűségnek, ennek következménye lett nem sokkal később Eger elfoglalása.

Schesäus a törököket a humanista szokásnak megfelelően gyakran nevezi szkítáknak (Scythae), barbárnak (Barbarus) vagy teukroknak (Teucri). Miles ugyan mellőzi a törökök jellemzésénél a szkíta vagy teukrok elnevezést, de a barbár jelző elég gyakran előfordul nála. Ezen túlmenően Miles gyakran zsarnoknak nevezi a szultánokat.[23] Egy alkalommal Szinán pasát is „erschräckliche[r] Tyrann"-ként említi.[24] Néhány példát már láttunk fentebb, álljon itt most néhány további a törökök barbárságára.

Amikor Balassa Menyhért elmenekült Szatmárból, a törökök dühükben eszüket vesztették és felgyújtották a várost. És mert János király „nicht ganz wollte vnd könnte diesen meineydischen Barbaren vertrawen / hat er sich in eigener Person dem Türcken nicht praesentieret, sondern seinen Außzug mit listen verzohen".[25] Itt a krónikaíró a barbár jelzőt összekapcsolja a „perfidia" toposszal. A barbár kifejezés egyébként hiányzik Schesäus megfelelő helyén (lib. 7, 514. sor). Miles itt a törököt ősellenségnek is nevezi (Erbfeind),[26] Schesäusnál csak annyi áll, hogy „depellere hostem" (lib. 7, 504. sor). Az ősellenség toposz Milesnél később is gyakran előfordul.[27]

Fentebb már utaltam arra, hogy Miles Szamosközytől is átvesz toposzokat. Álljon itt egy további példa erre. Amikor 1598-ban a védők által lerombolt Arad a törökök kezére jutott, Miles megemlíti, hogy:

> [...] die Türcken [habens] zum öfftersten angefallen / vnd nicht zu frieden gewesen / biß sie es nicht eröbert / vnd gantz zerstöhret haben: Da denn der geringste Schade war die Mawren / Geld oder Gold darmit verlohren / aber vnersetzlig / vnnd mit keines Monarchen Reichthumb zu erkauffen war der Verlust / so die Türcken an ermeldtem Conservatorio der Vngrischer Chron zufügten; Denn da haben die Barbarn alle vhr-alte Schrifften / Brieff / Chroniken / Königl. vnnd Keyserlige Diplomata, alle Hystorische Geschichten / vnd der Vngerlöbligen Geschlechts- vnnd in diese Evropäische Länder herein-kunffte Register gantz zereissen / ins Wasser geschmissen / oder mit Fewr in die Lufft geschickt / daß sehr wenig / was noch von gemeinen Türcken können mit Geld erkaufft werden / von dem jenigen Archivo erhalten / vnd nachmahls in die Weissenburger Sacristey versorget worden.[28]

A krónika ezen része Szamosközy megfelelő helyének fordítása, aki azonban a történetet egy kicsit másképpen meséli el: a levéltárat még a török megérkezése előtt Gyulafehérvárra menekítették, és ott keresztények semmisítették meg nem sokkal később, akik barbárabbak voltak a törököknél (Mihai Viteazul, illetve Giorgio Basta katonáiról van szó).[29] Hogy itt Miles félreértette, félrefordította forrását, vagy esetleg tudatos változtatásról van szó, nem

[23] *Uo.*, 11, 15, 115, 164.
[24] *Uo.*, 164.
[25] *Uo.*, 86.
[26] *Uo.*, 86.
[27] *Uo.*, 143, 198, 199, 202, 218. – Az „Erbfeind" kifejezéshez lásd BEHREND, 9. jegyzetben *i. m.*, 6–17.
[28] MILES, 1. jegyzetben *i. m.*, 203–204.

állapítható meg teljes bizonyossággal. E változtatásnak köszönhetően azonban a törökök negatívabb színben tűnnek fel.

A másikról alkotott kép – mint köztudott – lehet saját tapasztalaton alapuló kép, amely a valóságból indul ki, vagy lehet rávetítés, alapulhat a tradíción és ez esetben lehet, hogy a történelmi valósághoz nincs semmi köze. Az így létrejött imagotip elemek viszont gyakran hosszabb ideig változatlanok maradnak és ismétlődnek.[30] Ezek a 16. századi protestáns szerzőknél különösen gyakori török-toposzok is vagy a korabeli hadi élet valóságának megfelelő tényeken alapulnak, vagy imagotípiák, illetve archetípusok.[31] Archetipikus például Grothaus szerint az, hogy a törökök a kisgyerekeket nyársra húzták, a várandós anyákból a magzatot kitépték, ami szerinte a Bibliában olvasható hasonló leírásokra, például a bethlehemi gyermekgyilkosságra vezethető vissza. Ezeket a toposzokat a 16. században a császári és egyházi propaganda a törökökre alkalmazta, hogy a „török-álmot" (Türkenhoffnung) legyőzzék és a népet érzelmileg mobilizálják.[32] Amint Almut Höfert rámutatott: „Die *Türkengreuel* dienten [...] vorrangig zur Motivierung zum Kampf gegen den neuen Gegner – sie übernahmen die Funktion der Emotionalisierung der Leser- und Zuhörerschaft."[33]

Miles művében majdnem minden negatív toposz és motívum előfordul. Csak néhány hiányzik, mint például a véreb (Bluthund) vagy a kettős Antikrisztus-kép. E negatív török-toposzok gyakorlatilag csak azokban a részekben fordulnak elő, amelyeket Miles az említett két fő forrásból fordít. Ha megvizsgáljuk Miles ábrázolásmódját, akkor kiderül, hogy itt tradíción alapuló idegenképpel van dolgunk. A *Siebenbürgischer Würgengel* nem rajzol önálló koncepció alapján képet a törökökről – ellentétben például Schesäusszal, akinél az imitatio-elv segítségével megrajzolt, sajátos törökképről beszélhetünk. Ha Miles a törököket kegyetlennek festi, akkor nem tudatosan akar negatív képet rajzolni, hanem egyszerűen lefordítja Schesäus és Szamosközy megfelelő helyeit.[34] Önállósága kimerül abban, hogy a barbár, zsarnok és ősellenség kifejezéseket gyakrabban használja, mint forrásai. Miles esetében viszonyítási alapul nem a saját nemzet szolgál, és a negatív idegenképnek sem az etnocentrizmus az oka, hanem a véletlen, vagyis az, hogy mi állt forrásaiban.

A negatív törökkép Bécs 1683-as sikertelen ostroma után lassan veszített éléből. A közvetlen török veszély már nem fenyegetett, és ezért hiányzott a korábbi ellenségkép motivációja. A 17. század végén, a 18. század elején a korábbi ellenségképet lassan felváltotta a tudományos érdeklődés,[35] és az egzotikum iránti igény elűzte a töröktől való félelmet. Ennek megfelelően a korábbi törökellenes irodalom sok negatív jelzője tompult és a törökök már nem különböztek oly feltűnő mértékben más népektől, nem tűntek fel olyan negatív színben.[36] Miles azonban a 16. század negatív toposzait átvéve közvetítette ezeket a 17., 18., sőt a 19. századi olvasóknak is. Egy olyan korban, amikor az irodalomban, képzőművészetben és a zenében már egy teljesen más törökkép volt elterjedőben.

[29] SZAMOSKÖZY, 20. jegyzetben *i. m.*, 147–148.

[30] Manfred S. FISCHER, *Komparatistische Imagologie: Für eine interdisziplinäre Erforschung national-imagotyper Systeme*, Zeitschrift für Sozialpsychologie, 10(1979), 34.

[31] GROTHAUS, 9. jegyzetben *i. m.*, 41–42.

32 *Uo.*, 46.

[33] HÖFERT, 13. jegyzetben *i. m.*, 76.

[34] Ugyanez vonatkozik egyébként a románok ábrázolására is.

[35] KONSTANTINOVIĆ, 9. jegyzetben *i. m.*, 305.

[36] *Uo.*, 307.

Kovács Eszter

# VÁCLAV BUDOVEC ÉS TOMÁŠ PEŠINA A TÖRÖKÖK ELLENI KERESZTÉNY ÖSSZEFOGÁSRÓL

A kora újkori Európa egyik legnagyobb problémája, a Török Birodalom terjeszkedése, a cseh közvéleményt is erősen foglalkoztatta. A megoldást a kor politikai írói a keresztény államok összefogásában látták, az egységet viszont különféleképpen képzelték el. Az egyik megközelítés szerint az igazi ellenség nem a török hadsereg, hanem az iszlám vallás, ezért az egységnek elsősorban lelki síkon kell megvalósulni; a másik szerint a török kérdés jelenleg elsősorban politikai és hadászati probléma, a keresztény államok katonai összefogásával a Török Birodalom legyőzhető lenne. Az első változat legnevesebb képviselője Václav Budovec z Budova, a másodiké Jan Tomáš Pešina z Čechorodu.

Václav Budovec z Budova cseh testvér nemesi családból származott, igen magasan képzett, teológiában jártas, nyelveken beszélő, világlátott tudós politikus volt. A kor legnagyobb protestáns mestereitől tanulhatott, igen jó barátja volt Theodor Bezának és David Cythareusnak.[1] Cythareus hívta fel figyelmét először a török fennhatóság alatt élő keresztények nehéz helyzetére.[2] 1577 őszén Jáchym ze Sinzendorfu császári követ kíséretében Konstantinápolyba utazott, ahol megismerkedett a mohamedán vallással és elsajátította az arab és a török nyelv alapjait. Mikor 1584-ben visszatért Prágába, már jelentős mennyiségű anyagot hozott magával, melyekből később összeállította legfontosabb munkáját, az *Antialkorán*t. Konstantinápolyi követsége után egyre aktívabban vett részt a politikai életben. Leginkább két probléma foglalkoztatta: miként lehet legeredményesebben küzdeni a törökök ellen, és elérni minden keresztény felekezet politikai egyenjogúságát a Cseh Korona országaiban. Ennek szellemében értékelte korának eseményeit. Nagy örömmel fogadta a Bocskai-felkelést, mert a protestantizmus diadalútját látta benne, a zsitvatoroki béke viszont aggodalommal töltötte el, mert úgy gondolta, hogy a törökökkel nem szabad egyezkedni, hanem a keresztény államoknak minden lehetséges eszközzel küzdeniük kellene azért, hogy minél hamarabb kiszorítsák őket Európából.[3]

1614-ben jelent meg Václav Budovec főműve, az *Antialkorán,* amely szenvedélyes hangvételű Korán-cáfolat, és megerősítés az iszlámmal kapcsolatba kerülő cseh katonáknak, hogy meg ne inogjanak hitükben. Forrása elsősorban a *Korán* (amelyet Theodor Bibliander latin nyelvű kiadásából ismert)[4] és a *Biblia* volt, de felhasználta mások, elsősorban Joannes Löwenclau

[1] Noemi REJCHRTOVÁ, *Václav Budovec z Budova,* Praha, Melantrich, 1984, 9–16.

[2] Noemi REJCHRTOVÁ, *Rytíř v Božském komedii* = Václav BUDOVEC z BUDOVA, *Antialkorán,* Praha, Odeon, 1989, 8.

[3] REJCHRTOVÁ, *Václav Budovec…, i. m.,* 56–58.

[4] REJCHRTOVÁ, *Rytíř v Božském komedii, i. m.,* 10.

német történetíró és Bartolomìj Dvorský utraquista teológus hasonló témájú munkáit is.[5] Az *Antialkorán*hoz nemcsak könyvekből, hanem személyes tapasztalataiból is merített anyagot. Konstantinápolyban alkalma volt mohamedánokkal találkozni, megfigyelhette szokásaikat, és mivel beszélte nyelvüket, vitatkozni is tudott velük.

Az *Antialkorán* történelemszemlélete a korábbi cseh protestáns írásokéhoz hasonló. A jelen eseményeiben a végidők jeleit véli felfedezni. A huszita irodalomban visszatérő gondolat, hogy sorsuk a választott népével azonos. Kedvelték az ószövetségi párhuzamokat, különösen a „szent maradék" harcára és jövendő győzelmére utaló részeket.[6] Elsősorban Ezékiel 38. és Izajás 10. fejezetei alapján Budovec a törököket Góg népével, Babilonnal vagy Asszíriával azonosítja, és nem kételkedik benne, hogy napjaik meg vannak számlálva, mert Isten győzelemre segíti választottait. A keresztények győzelméhez vezető út az erkölcsi, lelki megújulással kezdődik, és azok fognak végül diadalmaskodni a törökök felett, akik hitüket és erkölcsi tisztaságukat megőrzik.

Mikor a „szent maradékól" beszél, nem állítja, hogy akik ide tartoznak, mind ugyanabból a felekezetből fognak kikerülni. Míg Bartoloměj Dvorský a törökökhöz hasonló veszedelmes ellenséget lát a pápaságban is, Budovec intése minden jó szándékú kereszténynek szól.[7] Az *Antialkorán* kiadására vonatkozó engedélyeket igen nehezen sikerült megszerezni a cenzúrától, és biztos, hogy egy Dvorskýéhoz hasonló szélsőséges nézeteket valló könyv megjelenését nem engedélyezték volna, mégis Budovec életművét ismerve valószínűbb, hogy nem csak ezért nem osztja Dvorský véleményét. Budovec egész életében harcolt a protestáns felekezetek vallásszabadságáért, de ennek érdekében sem tartott elfogadhatónak semmiféle támadást a katolikus vallás ellen. Az *Antialkorán*ban is többször kihangsúlyozza, hogy minden Istent kereső keresztény ember részese lehet az „Új Jeruzsálemnek". Az *Antialkorán* címzettje nem csak egy felekezet, hanem minden keresztény lovag, aki a törökök ellen harcol, minden keresztény ember, aki az iszlám vallással valamilyen módon kapcsolatba kerül és azok is, akik adójukkal vagy más módon támogatják a harcokat. Vannak azonban olyan alapvető kérdések, amelyekben szükséges, hogy egységes véleménye legyen a kereszténységnek. Ezek közül a legfontosabb a Szentháromságban való hit, a Szentírás tekintélyének elfogadása és az erkölcsös életvitel.

Éppen ezért a keresztények egységéből kizárja a Szentháromságot tagadó ágazatokat. Budovec ezt még veszedelmesebbnek tatja, mint az iszlámot, mert a mohamedánokról mindenki tudja, hogy pogányok, de az antitrinitáriusok kereszténynek mondják magukat, és a keresztény szokásokat követik, ráadásul az iszlámmal ellentétben már megjelentek a cseh tartományokban is.[8] Fontossága miatt egy egész fejezetet szentelt a témának *Az igaz Istenről* címmel. Budovec szívesen használ illusztrációkat mondanivalója elmélyítéséhez, fejezetei általában képekkel és ezek magyarázataival kezdődnek. Itt a fejezetet bevezető metszet egy

[5] Miloslav KAŇÁK, *Husitský předchůdce Budovcova Antialkoránu*, Náboženská revue 28(1957); REJCHRTOVÁ, *Rytíř v Božském komedii*, *i. m.*, 10–11.

[6] Leggyakrabban felhasznált bibliai helyek: Iz 11, 1–9; Iz 9,1–6; Iz 10; Ez 38–39, Jel 20–21; KOVÁCS Eszter, *Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból (Václav Budovec z Budova és az Antialkorán)*, Egyháztörténeti Szemle, 9(2008)/2, 57.

[7] KOVÁCS, 7. jegyzetben *i. m.*, 55.

[8] BUDOVEC, 3. jegyzetben *i. m.*, 44.

állva imádkozó alakot ábrázol, feje fölött egy sugárzó háromszöggel. Összekulcsolt kezeit a háromszög felé tartja. A kép magyarázataként kifejti a Szentírás alapján a Szentháromságra vonatkozó alapvető tanításokat, amiben minden keresztény felekezet egyetért. A fejezetet rövid hitvallással zárja, és figyelmeztet arra, hogy aki tagadja a Szentháromságot, az istenkáromló, és nem lehet várományosa Isten ígéreteinek.[9]

A másik alapvető közös vonása az igaz kereszténységeknek, hogy valamennyien elfogadják a Szentírás tekintélyét. Itt Budovec figyelmeztet arra, hogy a Korán gyakran nagyon hasonlít a Szentírásra, de ez csak látszat. A könyv elején közli a Korán részletes tartalmi kivonatát, szúrákra lebontva, majd megmagyarázza, hogy a hasonlóságok ellenére miért áll ellentétben ez a tanítás a keresztény hittel. Véleménye szerint Mohamed azért bővítette ki a Koránt Bibliából vett részekkel, hogy a hitükben gyenge zsidókat és kereszténységeket félrevezesse.[10] Ezt a csalás álarcának nevezi, és a bárányбőrbe bújt farkashoz hasonlítja.[11]

Budovecben visszatetszést keltett a mohamedánok viszonya a Koránhoz: „Igen nagy gondossággal és komolysággal viszonyulnak törvényeikhez. Bár ez a törvény arabul íratott, amely beszédet nagyon kevés török érti, mégis sokan közülük mint Isten könyvét maguknál tartják, és ennek a törvénynek részleteit, hogy szerencsét hozzon, a nyakukban hordják, kis zacskóba bevarrva, gyakran előfordult ez a törököknél a harcokban és a börtönökben, én magam is láttam."[12]

A legnagyobb bajnak azt érezte, hogy a törökök nem igyekeznek megismerni Koránt. Véleménye szerint ez nem véletlen, Mohamed azért tiltotta meg a Koránról való vitatkozást és annak lefordítását, mert ha az emberek el tudnák olvasni, és lehetne róla vitatkozni, lelepleződne, hogy nem Isten szava.

> Azért, hogy hamissága ki ne derüljön, Mohamed fejvesztés terhe mellett megtiltotta, hogy a Koránról vitatkozzanak, vagy azt, hogy arab nyelvről, melyen íratott, török nyelvre lefordítsák, ezért nem találsz ezerből egy papot –, én magam is kerestem – aki a Koránt, vagyis az eredeti szöveget, óarab nyelven el tudná olvasni, és meg tudná érteni, csak a külső szertartásokat ismerik, és az embereket is ezek megőrzésére bíztatják. Aki ezt ismeri, az köztük a legtanultabb pap, és a laikusok közül a legjobb muzulmán, Isten hű tisztelője.[13]

Mindezek mellett a Szentírás igazsága mellett szól a Koránnal szemben, hogy Budovec szerint a legrégebbi ismert írás, ezen kívül választ ad az emberek legfontosabb kérdéseire, a történeteket kronológiai sorrendben, egyszerűen és szépítés nélkül meséli el, és a benne megjövendölt események valóban bekövetkeznek. Budovec legfontosabb érve a Biblia mellett, hogy a tiszta lelkiismeretű ember szíve vonzódik hozzá.[14]

[9] *Uo.*, 281–285.
[10] *Uo.*, 131.
[11] *Uo.*, 48.
[12] *Uo.*, 131–132. A tanulmányban idézett *Antialkorán*-részleteket a Noemi Rejchrtová által kiadott cseh eredetiből Kovács Eszter fordította. A teljes *Antialkorán* magyar nyelvre fordítása jelenleg több fordító bevonásával folyamatban van.
[13] *Uo.*, 132–133.
[14] *Uo.*, 132–136.

> Isten szavát maga az Úristen helyezi belénk, ezért a hívő lélek Isten szavához vonzódik, erősebben, mint bányász vesszője az aranyhoz, mint a mágnes az Északi-sarkhoz, vagy mint a virág, amelyet napraforgónak neveznek a naphoz, és mindez Isten hatalma által. Mert ahogy a fák, kövek, virágok bizonyos dolgokhoz vonzódnak, természetes, hogy az ember, aki élő templom, mely élő fából és kőből épült fel, és a Szentlelket kapta az üdvösség előlegeként, e foglaló által Isten szavához húz, és a meséktől és a hazugságoktól meg tudja különböztetni, mint a méhecske a rózsát a mérgező galócagombától, mert bár látszatra az is szép és tarka, mégsem gyűjt róla mézet.[15]

Budovec szerint a felekezeti ellentétek is azt bizonyítják, hogy a kereszténység az igaz vallás:

> Végül leginkább azt emlegetik fel nekünk a mohamedánok, hogy ha a mi Szentírásunk az Istentől való lenne, akkor nem lenne róla annyi perlekedés, nem értelmeznék olyan furcsán. Erre én azt a választ adtam, hogy mi keresztények (kivéve a közömbös keresztényeket és az ateistákat) nem a Szentírás bizonytalan volta miatt vitatkozunk, hanem egyszerűen azon igyekszünk, hogy az Isten által sugalmazott Írás Ó és Újszövetsége, az ő egyedüli hatalma által, romlatlanul megmaradjon. Így tehát azért, mert mi keresztények – egyesek buzgóbban, mások hanyagabbul – keressük benne Istent, és az ő akaratát, kérdem én, azért már bizonytalan volna? [...] olyan ez, mint az aranybánya, ahol különféle emberek dolgoznak, egyesek szorgalmasabban és ügyesebben, ők csak magát a tiszta aranyat viszik el, mások – nagyobb munkával – a földdel együtt viszik el az ércet, amely föld ércben néha gazdagabb, néha szegényebb. De ha a kibányászott földben csak valami nagyon kevés arany vagy ezüst van, még mindig jobb, mintha csupán sár lenne.[16]

Konkrét tanítást is ad arról, hogyan kell a Szentíráshoz viszonyulni a keresztény embernek. A mohamedánokkal ellentétben mindenkinek olvasni kell a Szentírást, és igyekezni kell minél jobban megismerni. Ez alól nem ad felmentést sem a munka, sem a családi gondok, de még a tudatlanság sem. Minden kereszténynek kötelessége, mert csak így lesznek elég erősek ahhoz, hogy a Biblia és a Korán hasonlóságát látva se inogjanak meg hitükben.[17] „Ezt tapasztaltam meg én Isten kegyelméből Konstantinápolyban, hogy engem semmi emberi authoritas az én keresztény hitemben és kísértéseimben úgy meg nem erősített, mint a Szentírás."[18]

A harmadik közös pont a keresztények közt a tízparancsolaton alapuló erkölcsi rend. Budovec szerint ez a legnagyobb kísértés a keresztények számára, mert Mohamed nem állít szigorú erkölcsi követelményeket, és a kellemes, léha élet sokakat vonz.[19]

> Bár sokat locsognak Istenről és az örök életről, de teljesen Istentől és az örök élet reményétől eltávolítanak, hiszen semmiféle tiltás nála nem olyan szilárd, hogy idővel (ahogy ő írja) ne lehetne szükség esetén kibúvót és engedményt találni alóla. [...] Az

[15] *Uo.*, 133–134.
[16] *Uo.*, 149–150.
[17] *Uo.*, 154–155.
[18] *Uo.*, 152.
[19] *Uo.*, 304–305.

> ígéretek megtartását dicsérik, de rögtön tesznek egy kikötést, mondván: Ha valaki az ígéreteit és az esküjét nem tartaná meg, tíz szegényt ruházzon fel. Bizony szép, talán a török császár is így szeretné elintézni a velünk kötött szerződés megszegését![20]

Ezért a keresztény lovag számára a saját bűnre hajló természete is ellenség, amely ellen tudatosan küzdenie kell.

> Avagy ami a test lélek nélkül, a lőfegyver puskapor nélkül, az a keresztény lovag Krisztus ismerete és az ő szava által való belső elkötelezettség nélkül. Nem győzhet a pogányokon, mivel mindig vele van árulója, vagyis a saját teste és összezavart értelme, általuk győzetik le, ha rájuk hagyatkozik.[21]

De nem elég pusztán elfogadni a Szentírás tekintélyét, a Szentháromsággal kapcsolatos tanításokat, és tartózkodni a halálos bűnöktől, Budovec kizárja a „szent maradékból" azokat a kereszténye ket is, akik nem törekednek az életszentségre, mert nem hoztak döntést hitük mellett, csak körülményeik tették kereszténnyé őket, és a szorongatások idején biztosan elbuknak. „...elveszik zsoldjukat bűneikért, ami az örök halál, mely zsoldra számítania kell a muzulmánoknak és a közömbös kereszténye knek is, akik a mohamedánokkal istentelenségben egyenlők."[22]

Budovec is felteszi a kérdést, amely minden hasonló jellegű műben elhangzik: miért engedi Isten, hogy a keresztények a pogányoktól szenvedjenek? Miért lehet ilyen erős a Török Birodalom? Budovec ugyanazt a választ adja rá, mint kortársai: a keresztények bűnei miatt. Ez azonban nem pusztán büntetés, hanem megtisztító szenvedés:

> Amint általában az egész világon, a változások mindig a bűneink miatt történnek és fognak történni. Az Egyház[23] szenvedései azért vannak, hogy az Egyház Istenben és ne az emberi bölcsességben higgyen, ne a magas világi javakért sóvárogjon, hanem a Krisztusban megtestesült Isten irgalmában kitartson.[24]

Ugyanezt a választ adja erre a kérdésre egy emberöltővel később Jan Tomáš Pešina z Čechorodu prágai kanonok 1663-ban Prágában *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens* címmel megjelent művében. 1663-ban Csehországban ez a kérdés különösen aktuális volt. Érsekújvár elfoglalása után a törökökkel érkező tatár csapatok három hullámban dúlták végig Morvaországot, és a cseheknek szembesülniük kellett azzal, hogy az új vilajet megalakulásával nyitva áll a törökök útja Csehország felé. A könyv címe is erre figyelmeztet, a szomszédos Magyarországon már folynak a harcok, és a háború kimenetelén múlik a török háborútól eddig megkímélt európai országok jövője.

[20] *Uo.*, 145.
[21] *Uo.*, 130.
[22] *Uo.*, 127.
[23] Mikor Budovec Egyházról ír, Isten népét érti alatta, nem egy konkrét felekezetet.
[24] BUDOVEC, *i. m.*, 134.

Az *Ucalegon* két nagy részből áll. Az első részben azt tárgyalja, hogy miért lehet ilyen erős a Török Birodalom. Erre nem ad konkrét választ, ellenben bemutatja a törökök történetét a kezdetektől 1660-ig, különös hangsúlyt fektetve európai hódításaik történetére. A sorozatos vereségek okát a keresztény összefogás elmaradásában látja, sőt a legnagyobb károk szerinte abból fakadnak, hogy a keresztény fejedelmek saját pillanatnyi érdekeik miatt felhasználják egymás ellen a törököket. Ez a politika Pešina szerint nemcsak erkölcsileg elítélendő, hanem meglehetősen rövidlátó is, hiszen hosszú távon minden keresztény ország érdeke, hogy a törökök kiszoruljanak Európából.[25] Hosszasan, részvéttel ír Magyarország szenvedéseiről, mégis az országban dúló belső viszályok és az uralkodók elhibázott külpolitikai lépései miatt felelőssé teszi az ország lakóit és vezetőit a kialakult helyzetért. Például az V. László és I. Ulászló hívei közötti viszályoknak köszönhetően a törökök szinte ellenállás nélkül foglalták el Bosznia nagy részét. Mátyás nyugati háborúi csekély hasznot hoztak az országnak, viszont közben a törökök megerősítették pozícióikat a Balkánon. Belgrád eleste és a mohácsi csatavesztés okát elsősorban abban látja, hogy II. Lajost túlságosan lekötötték az országban dúló belső viszályok, és nem tudott a török kérdéssel foglalkozni.[26] A mohácsi csata utáni kettős királyválasztás adott helyzetben a legrosszabb döntésként értékeli. Éppen akkor szakadt ketté az ország, mikor legnagyobb szükség lett volna az összefogásra. Szapolyai Jánost különösen keményen bírálja a törökökkel való szövetségkötés miatt.[27] Pešina határozottan állítja, hogy a pogány törökökkel való szövetkezést egy keresztény uralkodó ellen nem igazolja semmi. Az erdélyi fejedelmek török politikáját is ez alapján ítéli meg.[28]

A könyv második részében az aktuális politikai helyzetet elemzi. Úgy gondolja, hogy a korábbi évek mulasztásait és bűneit, amelyek miatt a Török Birodalom ilyen erős lehet, most lehetőség lenne jóvátenni. A törököket csak akkor lehet legyőzni, ha a keresztény népek és felekezetek félreteszik egymással szembeni sérelmeiket, és egységesen lépnek fel a törökökkel szemben. Pešina négy okot sorol fel, amelyek az egység mellett szólnak.

Az első ok, hogy az összefogás a keresztény Európa fennmaradásának feltétele. Ha nem sikerül megállítani a törököket, hamarosan egész Európa iszlám megszállás alá kerül. Részletesen elemzi a közelmúlt eseményeit, az 1661-es erdélyi hadjáratot, Érsekújvár és Várad elfoglalását és az 1663-as morvaországi tatárjárást. Határozottan kijelenti, hogy felesleges abban reménykedni, hogy a törökök maguktól megállnak a jelenlegi határoknál és felhagynak a hódító politikával. Csak erőteljes katonai ellentámadással lehet megakadályozni, hogy újabb területek kerüljenek török kézre.[29] Különösen aggódik hazája jövőjéért, hiszen azok a várak, amelyek eddig védelmet jelentettek Morvaország számára, már török kézen vannak, de a távolabbi országok sincsenek biztonságban, legfeljebb később kerülnek sorra. Európa megmentésének egyetlen útja a keresztény összefogás.[30]

[25] Jan Tomáš Pešina z Čechorodu, *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens...*, Pragae, 1663, 136–137.

[26] *Uo.*, 137–138.

[27] *Uo.*, 42–43.

[28] *Uo.*, 80–84.

[29] *Uo.*, 118–124.

[30] *Uo.*, 130–132.

A második érve, hogy a becsület és az igazságosság is úgy kívánja, hogy a keresztény államok kiálljanak egymás mellett, ha bármelyiket veszély fenyegeti. Pešina a törökök elleni harcot szent háborúnak nevezi, és – Budovechez hasonlóan ószövetségi képekkel – a választott nép harcaihoz hasonlítja (Józsué, Dávid, Saul és a Makkabeusok háborúi). Példaként állítja az európai népek elé a pogányok ellen harcoló őseiket (Nagy Károly, Luxemburgi Zsigmond, IV. Károly stb.).[31] Az egész keresztény világ fájó szégyene, hogy a Szentföld és azok a szent helyek, ahol az első keresztény közösségek létrejöttek (Egyiptom, Kis-Ázsia, Görögország), most a törökök kezén vannak, és a második Rómának nevezett Bizánc a Török Birodalom központja. Ugyanígy minden keresztény állam felelős a balkáni keresztény államok és Magyarország szenvedéseiért.[32]

Itt fogalmazza meg először, hogy a keresztény Európára nemcsak a török katonai agresszió jelent veszélyt, hanem az iszlám vallás is.

> Amint látjátok, nem kicsiny dolgokért folyik ez a háború, hanem a hazánkért, gyermekeinkért, barátainkért, a szabadságért, az életért, a hitért, a vallásért, a szent mártírokért, az apostolokért, a dicsőséges Istenanyáért, közbenjárónkért, Mennyek Királyné Asszonyáért, Máriáért, Isten fiáért, Üdvözítőnkért, Megváltónkért, a Szentlélekért, az Örök Atyáért, a legszentebb Szentháromságért, amit a kegyetlen mohamedánok üldöznek.[33]

A harc tehát nemcsak a határok és a keresztény emberek védelméért folyik, hanem a keresztény vallásért is, ezért lehet szent háborúnak nevezni, amelyből minden kereszténynek kötelessége kivenni a részét.[34] Budovechez hasonlóan biztos benne, hogy a harc kimenetele szerencsés lesz, mert Isten előtt kedves a cél, amiért harcolnak.[35]

Harmadik érvként hozza fel, hogy a győztes háború jelentős anyagi előnnyel jár. Az európai keresztény államok, mint a Római Birodalom örökösei, visszafoglalhatják egykori fővárosukat, Konstantinápolyt. A lengyelek visszaszerezhetik vazallusállamaikat, Besszarábiát, Valachiát, Moldáviát, Velence és Málta a korábban hozzájuk tartozó szigeteket, például Rodoszt és Ciprust, ugyanígy Oroszország is elvesztett területeit.[36] De minden földi jutalom semmiség ahhoz képest, amit Isten ad azoknak, akik a harcokban esnek el. A hit ellenségei ellen harcolók megkapják a mártírok koszorúját, és akik Isten ügyéért halnak meg, azoknak az üdvösség lesz a jutalmuk.[37] „Ó nemes háború! [...] Mely által akár győzünk, akár veszítünk az örök élet részesei leszünk."[38]

Negyedik érve, hogy jelenleg minden feltétel adott ahhoz, hogy a törökök elleni közös hadivállalkozás sikeres legyen.[39] Itt Zrínyi Miklós példájával érvel. Ha egy jó hadvezér vi-

[31] *Uo.*, 152–154.
[32] *Uo.*, 154–159.
[33] *Uo.*, 161, az idézett részeket Kovács Eszter fordította.
[34] *Uo.*, 161–163.
[35] *Uo.*, 165.
[36] *Uo.*, 166–174.
[37] *Uo.*, 176–179.
[38] *Uo.*, 177.
[39] *Uo.*, 179.

szonylag kicsiny sereggel ilyen jelentős sikereket tud elérni, akkor a keresztény fejedelmek egyesített seregei ellen esélye sem lenne a törököknek.[40]

Az egységet Pešina tehát elsősorban a keresztény államok szövetségeként képzelte el, de emellett ő is fontosnak tartotta a felekezetek közti megbékélést. Ő nem olyan nyitott más keresztény felekezetek felé, mint Budovec, sőt időnként kifejezetten ellenséges a protestánsokkal. Így például az 1618-as felkelés vezetőit, és az általuk létrehozott direktóriumot (amelynek Václav Budovec is tagja volt), azzal vádolja, hogy törökök segítségével akartak hatalomra kerülni, ezért léptek kapcsolatba Bethlen Gáborral, és küldtek követeket Konstantinápolyba.[41] Az adott politikai helyzetben azonban mégis úgy látja, hogy mindenféle vallási, felekezeti ellentétet félre kell tenni, hiszen a törökök minden kereszténynyre egyaránt veszélyt jelentenek. Itt látszik, hogy Pešina nem ismeri olyan jól a Török Birodalmat, mint Budovec. Míg Budovec elismeri, hogy erőszakkal nem kényszerítenek senkit arra, hogy mohamedán hitre térjen,[42] Pešina feltételezi, hogy a törökök minden keresztény felekezet vallásgyakorlatát megtiltják.[43]

Pešina reményei szerint a keresztény összefogás a törökök legyőzésének nemcsak eszköze, hanem gyümölcse is lesz. *Phosphorus septicornis* című munkájának előszavában nemcsak abban bízik, hogy I. Lipót legyőzi majd a Török Birodalmat, és visszaszerzi Konstantinápolyt, hanem abban is, hogy ez magával hozza majd a keleti egyházszakadás megszűnését.[44]

Az *Antialkorán* és az *Ucalegon* egyaránt a 17. század egyik legkomolyabb problémájára keres megoldást. A két különböző megközelítés oka a szerzők személyes tapasztalataiban rejlik. Václav Budovec, aki személyesen is járt Konstantinápolyban, és látta a balkáni népek eltörökösödését, elsősorban az iszlám vallás terjedésétől tartott, míg Pešina, aki megélte az 1663-as morvaországi török és tatár pusztításokat, sokkal inkább a törökök katonai erejétől. Egyikük sem érte meg a Szent Liga létrejöttét, és a törökök kiűzését Magyarországról, mégis mindkét szerzőben közös a töretlen optimizmus, hogy a keresztények összefogásával a törökök legyőzhetők, mert ha a keresztény népek és felekezetek egységesen lépnek fel a keresztény hit védelmében, nem maradnak alul sem a lelki, sem a katonai küzdelmekben.

[40] *Uo.*, 183–184.

[41] *Uo.*, 90–92.

[42] „Csak az önszántukból mohamedán hitre térteket kényszerítik vallási szokásaik megtartására, más religiohoz tartozókat, keresztényeket és zsidókat nem. Így tehát lehetnek kolostorok Törökországban még Konstantinápolyban is, csak ne gyalázzák a törökök vallását." BUDOVEC, 3. jegyzetben *i. m.*, 128.

[43] PEŠINA, 27. jegyzetben *i. m.*, 142–143.

[44] Jan Tomáš PEŠINA z ČECHORODU, *Phosphorus septicornis*, Pragae, 1673, [5].

Ekler Péter

# GEORG HENISCH, ANTIK SZERZŐK TUDÓS FORDÍTÓJA ÉS KÖZREADÓJA

A bártfai születésű Georg Henisch (1549–1618) meghatározó alakja a Markus Welser[1] mentorságával fémjelzett és komoly tudományos kisugárzással bíró augsburgi késő humanizmusnak. A tartalmas életművet felmutató tudós-pedagógus, orvos és lexikográfus Georg Henisch (Henischius Bartphanus, Bartfeldensis, Chariander Georgius) családja valószínűleg Szászországból telepedett Magyarországra. Linzben járt gimnáziumba. 1566 és 1570 között Wittenbergben tanult, utána pedig Lipcsében, Párizsban és Bázelben. 1576-ban orvosdoktori végzettséget szerzett. Hieronymus Wolf (1516–1580) ajánlotta őt az augsburgi protestáns Anna-gimnáziumba, ahol 1576 és 1617 között a logika és matematika professzora volt. Héber, görög és latin nyelvet, valamint retorikát is oktatott a gimnáziumban. 1580 és 1593 között Simon Fabriciusszal közösen töltötte be a rektori tisztet. Ugyanekkor a városi könyvtár élén is állt, és haláláig orvosi praxist is gyakorolt. Négy alkalommal volt az augsburgi orvosi kollégium dékánja. 1600-ban kiadta a városi könyvtár első nyomtatott katalógusát. Nyomtatott katalógusok vonatkozásában ez a teljesítmény mérföldkőnek számít a nyilvános könyvtárak történetében.

Henisch műveivel, szövegkiadásaival, azok módszertanával, méretével, stílusával „gyümölcsözően igazodott" a fejlett kereskedőváros gyakorlatias igényeihez. Orvosi kézikönyvet írt és Aretaios-szövegkiadást készített. Évente matematikai-asztronómiai kalendáriumot bocsátott rendelkezésre, és írt egy Pseudo-Proclos-kommentárt. A földrajzot a történelem segédtudományának tartotta. A legfontosabb tudománynak a matematikát tekintette. Gimnáziumi tanítványaival megkedveltette az aritmetikát, geometriát és asztronómiát. A német lexikográfia területén is úttörő munkát végzett. 1618-ban Augsburgban halt meg.[2]

Henisch (tudományos) életműve kiemelkedően tartalmas. Közel 70 nyomtatványt ismerünk, amelyek Henisch által írt, szerkesztett, kommentált, közreadott műveket tartalmaznak. Ezek a szerző életútjának megfelelően főleg két városban, Bázelben és Augsburgban jelentek meg. A Henisch nevéhez köthető kiadványok egy része klasszikus görög és latin szerzők műveit tartalmazza, jelen írás ezeket a nyomtatványokat kívánja bemutatni.

[1] Marx Welser (1558–1614), humanista, történész, kiadó, mecénás, augsburgi polgármester.

[2] Leonhard LENK, *Georg Henisch* = *Neue deutsche Biographie,* IV, hrsg. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, Duncker & Humblot, 1969, 524–525; lásd továbbá: UŐ, *Augsburger Bürgertum im Späthumanismus und Frühbarock (1580–1700),* Augsburg, Mühlberger, 1968 (Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, 17), 175–182.

A vizsgálatunkat képező nyomtatványok első része (nagyjából az 1570-es évek közepéig) heterogén csoportnak, „különböző" személyeknek szóló dedikációkkal látott napvilágot,[3] második részük (1575-től) az augsburgi városvezetőknek és polgármestereknek, illetve augsburgi patríciusoknak (a Fugger család tagjainak) szóló ajánlással jelent meg.[4]

Henisch tanári elhivatottsága és pedagógiai módszerei abban is tükröződtek, hogy az általa közreadott klasszikus művekhez számos esetben – a tanulást, memorizálást megkönnyítő – áttekintő táblákat, ábrákat (tabulae, typi) illesztett (pl. Pseudo-Proclos-, Hésiodos-, Pomponius Mela-kiadások).

Egyes esetekben a szövegközlések – terjedelem szempontjából – a mű kisebb, rövidebb részét képezik, és a hosszabb terjedelmű kommentárok, táblázatok, tankönyvek számára szolgálnak „kiindulásképpen" (pl. Pseudo-Proclos- és Hésiodos-kiadások).

A jelen összeállításban szereplő legkorábbi (1573) nyomtatvány a trójai háborúról író szerzők műveit tartalmazó válogatás.[5] Az antológia a Dictys Cretensis és Dares nevéhez köthető alkotások, továbbá Homéros, Aelius Aristides és Libanios műveinek latin fordításait tartalmazza. Henisch az összeállítást Schwendi Lázárnak (Lazarus von Schwendi, 1522–1583), II. Miksa császár hadvezérének ajánlotta. Az ajánló szöveg szerint Henisch reméli, hogy a hadi tudományokban járatos és sikeres Schwendinek az Achilleus, Odysseus és Nestór tetteiről szóló munka hasznos olvasmány lesz (fol. [8v]).

Henisch orvosi-egészségügyi írók – Sextus, Aretaios – műveit is közreadta. A kisebb terjedelmű mű szerzőjét, Sextus Placitus Papyriensist (talán Kr. u. 4–5. sz.) tévedésből sokáig Sextus Philosophus Platonicus néven is nevezték. Henisch is így nevezi meg.[6] Henisch fordításában Sextus műve mind a négy alkalommal Antoine Mizauld (1510–1578) hasonló témájú, szintén Henisch által fordított munkájával együtt jelent meg *(Neünhundert gedächtnusswürdige Geheimnuss und Wunderwerck von mancherley Kreütern, Metallen, Thieren, Vögeln und andern natürlichen Künsten und Historien)*.

Henisch a fordítást Hans Heinrich von Reinachnak, Ferdinánd osztrák főherceg tanácsosának ajánlotta. Két indok is szólt a szöveg közreadása mellett. Egyrészt Hans Heinrich von Reinach maga is érdeklődik a *medicina* iránt, másrészt Sextus könyvét az átlagember is megérti. Henisch ezért úgy döntött, hogy német nyelvre fordítja (fol. $a_{ii}$r–[$a_{iii}$v]). A kis mű a szelíd és vadállatokból „nyerhető" és a hétköznapi életben is könnyen használható és elérhető gyógyszerekre vonatkozó ismereteket tartalmazza.

[3] Lazarus von Schwendi, Hans Heinrich von Reinach, Otmar Kunz, Johann Huldrich von Raithnau.

[4] Heinrich Rehlinger–Christoph Peutinger, Octavian Secundus Fugger–Anton Fugger, Christoph Fugger, Quirin Rehlinger–Markus Welser, Markus Welser–Johann Jakob Rembold.

[5] *Belli Troiani scriptores praecipvi, Dictys Cretensis, Dares Phrygius et Homerus...*, Bázel, 1573 (RMK III. 5347, VD 16 D 1410).

[6] *Artzney Buch Sexti Platonici Philosophi von Vöglen, wilden und zamen Thieren...*, Bázel, 1574. (RMK III. (636–)637; VD 16 M 5699, VD 16 P 3140); további kiadások: Bázel, Peter Perna, 1575 (RMK III. 5358; VD 16 M 5700, VD 16 P 3141); Bázel, Peter Perna, 1582 (RMK III. 5420, VD 16 M 5701, VD 16 P 3142); Bázel, Ludwig König, 1615 (RMK III. 5955; VD 17 39:116918E; cf. RMK III. 1146).

Henisch 1574-ben megjelent latin nyelvű Pléthón-szövegközlése a 15. századi Platón–Aristotelés-vita vizsgálata és megértése miatt számít fontos dokumentumnak.[7] A ferrara–firenzei zsinat (1438–1439) egyik fontos (mellék)eseménye a bizánci platonista Geórgios Gemistos Pléthón (1360 k.–1452) megjelenése volt. A platóni filozófiáról, neoplatonikus filozófikusokról tartott beszédei és előadásai nagy hatással voltak a nyugati filozófiai gondolkodásra. Pléthón a zsinaton írta meg híres, nagy visszhangot kiváltó művét, amely a Platón és Aristotelés közötti különbségről szól (1439).[8] Pléthón műve és személyisége ösztönző hatással volt az itáliai (eleinte elsősorban görög származású) humanistákra is.

Platón iránti érdeklődése és lelkesedése miatt Henisch úgy döntött, hogy latinra fordítja Pléthón művét. Az ajánlás Otmar Kunznak (1530 k.–1577) szól. Kunz 1564 óta apátja (Fürstabt) volt a Sankt Gallen-i bencés apátságnak.[9] Az ajánlás egyik központi gondolata a világ teremtett mivolta/öröktől való léte körüli platóni–aristotelési érvek körül forog, másik fontos témája pedig a (platóni) bölcselet jelentőségének hangsúlyozása. Henisch érvelése szerint a keresztény embernek foglalkoznia kell a filozófiával. A platóni rendszer nagy tekintéllyel bír a keresztények körében, mivel az idea-elmélet összeegyeztethető a keresztény hittel és a lélek halhatatlanságáról vallott tan pedig a keresztény hit egyik alapja (fol. $[A_2]$–$B_2$).

Henisch két alkalommal tett közzé Hésiodos-szöveget, 1574-ben és 1580-ban. A korábbi kiadáshoz Ióannés Tzetzés bizánci tudós (1110 k.–1180 k.) Hésiodos-kommentárjait mellékelte, a későbbi pedig rétorikai tankönyv megjelentetéséhez „nyújtott neki kiváló lehetőséget". Az első Hésiodos-szövegközlésben a görög nyelvű költeményeket és azok latin fordításait tette közzé olyan módon, hogy az *Erga…*, az *Aspis* és a *Theogonia* több, különböző latin fordítását közölte. Ezeket Tzetzés Hésiodos-kommentárja *(Erga…, Aspis, Theogonia)* követi latinul.[10]

Az ajánlás Johann Huldrich von Raithnau apátnak (Abt von Murbach und Lure) szól; Henisch felhívja a figyelmet az antik szerzőkhöz készített kommentárok, magyarázatok fontosságára, és csodálkozik, hogy azok, akik görög szerzőket latinra fordítanak, a scholionok lefordítását nem tartják fontosnak. Pedig inkább a kommentárokat kellene – a többek által ismert – latin nyelvre fordítani, és nem az eredeti szövegeket, amelyeket inkább az eredeti görög nyelven kellene olvasni. Érvelése szerint az, aki hű fordításban megérti a szöveget, az eredeti nyelven is meg fogja érteni. Henisch Tzetzést fontos Hésiodos-kommentátornak tartja, mivel máshol nem olvasható tárgyi (történeti, természettudományi, geometriai) ismereteket is közöl (fol. $\alpha_2$r–[$\alpha_7$v]).

Mint azt a rövid életrajzi bevezetőben említettem, Henisch szerteágazó érdeklődésű tudós-tanár volt. Asztronómiai témájú szövegkiadása két alkalommal jelent meg: mindkétszer ugyanazt a művet, a pseudo-proclosi *Sphaerát* tette közzé (1575, 1609). A Proclosnak tévesen tulajdonított mű görög szövege és latin fordítása az 1575. évi kiadásban a $G_3$r–$I_3$r

[7] *Georgii Gemisti Plethonis de Platonicae atqve Aristotelicae philosophiae differentia libellus…*, Bázel, 1574 (RMK III. 7404, VD 16 G 1082).

[8] Deno John GEANAKOPLOS, *Italian Humanism and the Byzantine Émigré Scholars = Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, ed. Jr. Albert RABIL, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988, I, 356.

[9] Werner VOGLER, *Kunz, Otmar = Historisches Lexikon der Schweiz* [online], http://www.hls-dhs-dss.ch/.

[10] *Poemata Hesiodi Ascraei, qvae extant, omnia, Graece cum uaria interpretatione Latina…*, Bázel, 1574 (RMK III. 638, Apponyi 1842, VD 16 ZV 7834).

leveleken olvasható.[11] A *Sphaera* előtt az asztronómiában, geometriában és geográfiában használt fogalmak, terminológiák listái, táblázatai olvashatók (fol. $B_1$r–[$G_2$v]). A bilingvis Pseudo-Proclos-szöveg után a *Caelestium circulorum et siderum nomenclaturae ex Iohannis Honteri Coronensis Rudimentorum cosmographicorum lib. I.* következik a nyomtatvány végén (fol. $I_3$r–[$I_4$v]).

Henisch az ajánlást Heinrich Rehlinger († 1575) és Christoph Peutinger († 1576) augsburgi polgármestereknek és a város vezetésének címezte. Mint „frissen állást kapott oktató" hálás az augsburgi városatyáknak, és igyekszik, hogy megszolgálja a belé vetett bizalmat. Hangsúlyozza, hogy asztronómiai művet ajánl Augsburg vezetőinek, olyan témájú írást, ami iránt a királyok és az államok kormányzói mindig is érdeklődtek (fol. $A_2$r–[$A_4$v]).

Henisch két évvel a csillagászati témájú kiadvány után geográfiai tankönyvet rendezett sajtó alá (1577). A kiadvány egy kérdés-felelet formájú (katekizmus) földrajzi kivonattal, tankönyvvel kezdődik (*Epitome geographiae,* p. 1–136.), ezt Pomponius Mela (Kr. u. 1. sz.) latin nyelvű földrajzi műve követi.[12] Henisch a művet Octavian Secundus Fuggernek (1549–1600) és Anton Fuggernek (1552–1616) ajánlotta. Az ajánlás első sorai „a történelem szeme", a geográfia jelentőségére, a földrajzi ismeretek hasznára hívják fel a figyelmet, mondván, hogy Aeneas bolyongását és Nagy Sándor hódításainak nagyságát csak a földrajzban járatos tudja igazán átélni, elképzelni és értékelni. A geográfiai művek komoly része hosszú, nagyméretű, következésképpen drága és nehézkesen használható (fol. $A_2$r–[$A_8$r]). Henisch ezért földrajzi kivonatot, praktikus kis kézikönyvet készített a tudomány iránt érdeklődőknek, amelyhez Pomponius Mela rövid művének javított (correctior) kiadását mellékelte.

Henisch első Hésiodos-közreadása a költemények mellett Tzetzés Hésiodos-kommentárjait tartalmazta (1574). A második Hésiodos-kiadás (1580) szintén tartalmazza a görög szöveget és latin fordítását, de egyúttal „rétorikai tankönyv" is: Henisch a rétorikai alakzatokat Hésiodos műveiből vett idézetekkel támasztja alá, illusztrálja. A fordításokat tekintve annyiban tér el az előbbi kiadástól, hogy mindhárom mű csak egy-egy fordításban olvasható.[13]

Az ajánlás Christoph Fuggernek szól.[14] Henisch az ajánló sorokban a következő két filozófiai-rétorikai fogalom magyarázatának szentel különösen nagy figyelmet: *synesis – dynamis herméneutiké,* illetve *sapientia – eloquentia.* Hésiodos művei nagy bölcsességről tanúskodnak, szókincsében és stílusában – mint Henisch írja – az *eloquentia* nyilvánul meg. Hésiodos a grammatikai és rétorikai alakzatokat sikeresen használja, ezért alaposan, többször kell olvasni, oda kell figyelni arra, hogy kellően megismerhessük. Ahogyan rövid idő alatt, idegenvezető nélkül Párizst sem tudjuk alaposan megismerni, úgy Hésiodos stílusának gazdagságát sem tudjuk egyszeri olvasással észrevenni – folytatja Henisch. Az idegenvezetőéhez hasonló segítséget nyújt nekünk, ha ismerjük az ékesszólás szabályait. A művek alapos megértésében, megismerésében az inventio, dispositio, továbbá az elocutio „fogásainak" ismerete jelent kiindulópontot (fol. $a_2$r–[$b_5$r]).

[11] *Tabvlae institvtionvm astronomicarvm...*, Augsburg, 1575 (RMK III. 644, VD 16 H 1922).

[12] *Epitome Geographiae veteris et novae et Pomponivs Mela de sitv orbis...*, Augsburg, 1577 (RMK III. 659, Apponyi 1847, VD 16 H 1905).

[13] *Hesiodvs Graecolatinvs cvm schematismis...*, Bázel, 1580 (RMK III. 690, VD 16 H 2689).

[14] Christoph Fugger 1520-ban született és 1579 nyarán halt meg, az ajánlás pedig 1579 februárjában kelt.

A szövegközléshez és a fordításhoz illesztett rétorikai fejezetek (In Hesiodum annotationes, p. 233–498) a Tabulae inventionis et dispositionis (p. 204–227) és Typus theogoniae (p. 228–232) után következnek, például: Figurae grammaticae (p. 291), Figurae constructionis (p. 306), Rhetoricus figurarum ordo (p. 320), Epitheta (p. 330), Gnomae (p. 426), Proverbia (p. 457).

Henisch másik orvosi-orvostudományi témájú szövegközlése, a komoly filológiai munkával készült görög–latin nyelvű Aretaios-kiadás és a hozzá fűzött *Commentarius* 1603-ban jelent meg, ezt Quirin Rehlingernek (1540–1605) és Markus Welsernek (Marx Welser, 1558–1614) ajánlotta.[15] Az ajánlás egyik központi gondolata az antik orvostudomány jelentőségét méltatja. Aretaios régi görög orvos, vagyis – Henisch gondolatmenete szerint – a „legigazabb", „leghitelesebb" és „legjobb". Henisch szerint a bilingvis kiadást azt indokolja, hogy a görög szöveget kevesen értik meg, szükség van tehát a latin fordításra is. Mindazonáltal a görög szöveg világosabb, biztosabb, édesebb, és más nyelveken visszaadhatatlan *energiával* rendelkezik. Henisch tisztában van azzal, hogy az augsburgi városatyák nagyra értékelik a klasszikus görög szerzők, köztük az orvosok munkáit, mindazonáltal azt is tudja, hogy sokan feleslegesnek tarthatják Aretaios művének olvasását. Utóbbiak ugyanis megelégednének a legfrissebb latin nyelvű orvosi szakmunkákkal. Henisch azt az álláspontot képviseli, hogy a művelt embernek ismernie kell az antik szerzők tudását is (fol. 2r–[4v]).

A pseudo-proclosi *Sphaera* újabb kiadása (1609) Henisch kommentárjait is tartalmazza.[16] A kommentár az augsburgi Szent Anna Gimnáziumban tartott óráinak anyagán alapul, ahol 1576 óta tanított.[17] A nyomtatvány első része (p. 1–21) a Proclosnak tévesen tulajdonított görög szöveg közlése latin fordítással. A következő rész általános matematikai, asztronómai fogalmak tisztázását tartalmazza (p. 26–54). A mű nagyobbik része latin kommentár a pseudo-proclosi műhöz (p. 55–200), továbbá más magyarázatok Pseudo-Procloshoz. A mű elején, az ajánlás után a 3–[4.] levélen *De propagatoribus astronomiae* címmel tudománytörténeti összefoglaló olvasható, ezt követi egy kihajtható, szemléltető tábla a görög filozófusok, filozófiai iskolák egymáshoz fűződő kapcsolatáról.

Az ajánlás Markus Welser és Johann Jakob Rembold († 1624) augsburgi polgármestereknek és a városi tanácsnak szól, ebben Henisch hangsúlyozza az asztronómia fontosságát, amely gyümölcsöző az emberiség számára, elvezet Isten tiszteletéhez, világossá teszi és biztosítja az időszámítás alapjait. Az asztronómia ismerete nélkül hiába olvassuk az auktorokat, mivel nem értjük meg a történeti műveket, az ünnepek és a jogi ügyek, kifejezések alapjait, értelmét.[18]

[15] *Aetiologica, simeiotica et therapevtica morborum acutorum et diuturnorum Aretaei Cappadocis...*, Augsburg, 1603 (RMK III. 1000, VD 17 23:296822P).

[16] *Georgii Henischii B. medici et mathematici Avg. commentarius in Sphaeram Procli Diadochi...*, Augsburg, 1609 (RMK III. 1069, VD 17 23:289511T).

[17] Robert B. Todd, *Geminus Rhodius/Ps. Proclus = Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, ed. Virginia BROWN, James HANKINS, Robert A. KASTER, Washington D. C., The Catholic University of America Press, 2003, VIII, 47.

[18] „Inter caeteras vero artes Astronomia, velut Hesperus inter stellas, elucet, et ipsa fons est, unde quam maxima bona generi humano copiose suboriuntur ac suppetunt. Acuit enim et corrigit ingenium, mire delectat animum, hominem a brutis animalibus discernit, iuuat, illustrat, perficit omnes artes, facit admiratores et cultores DEI, et, quae praecipua et propria illius laus est, sola tradit et conseruat certam rationem temporum. Coeli enim machinam, quam Deus summo artificio Arithmetico et Geometrico, hominum cau-

Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani P. Vásárhelyi Juditnak minden eddig nyújtott szakmai tanácsért és segítségért. Köszönet illeti továbbá Susann El Kholit (Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Forschungsstelle „Europa Humanistica") szakirodalmi tanácsaiért, Monok Istvánt pedig azért, mert az „Europa Humanistica" program keretében felhívta figyelmemet Georg Henischre, és lehetőséget adott, hogy az *Europa humanistica: Humanistes du bassin des Carpates* II. című, megjelenés alatt álló kiadvány (Brepols, Turnhout, Belgium) Georg Henisch-fejezetét elkészítsem. Jelen írás az említett kötetben részletesen ismertetésre kerülő nyomtatványok könyvészeti-tartalmi leírását tartalmazza.

## FÜGGELÉK

A tanulmányban ismertetett nyomtatványok teljes címének közlése

BELLI TROIANI SCRIPTORES PRAECIPVI, DICTYS CRETENSIS, DARES Phrygius et Homerus, Omnes iampridem latio iure donati, nunc vero a mendis expurgati, et in unum volumen digesti. Additae sunt quoque Libanij et Aristidis declamationes quaedam, historias Troiani belli declarantes. BASILEAE Per Petrum Pernam M.D.LXXIII. (RMK III. 5347, VD 16 D 1410)

Artzney Buch Sexti Platonici philosophi Von Vöglen, wilden und zamen Thieren, wie man dieselb in der artzney für allerhandt kranckheiten brauchen sol, gantz lustig, nutzlich vnnd gut gemeinen haußhaltern, auch allen liebhabern der artzney zu lesen vnd zu wissen. Jetzt erstmals verteuscht durch Georgen Henisch von Bartfeld. 1574. Getruckt zu Basel bey Peter Perna. (RMK III. (636–)637, VD 16 M 5699, VD 16 P 3140)

GEORGII GEMISTI PLETHONIS DE PLATONICAE ATQVE ARISTOTElicae philosophiae differentia libellus EX Graeca lingua in Latinam conuersus. CVM praefatione de philosophiae vsu ad cognitionem rerum diuinarum accomodato AD Reuerendiss. Principem, D. Othmarum, Abbatem Sangallensem AVTHORE GEORGIO CHARIANDRO. BASILEAE per Petrum Pernam, 1574. (RMK III. 7404, VD 16 G 1082)

POEMATA HESIODI ASCRAEI, QVAE EXTANT, OMNIA, GRAECE cum uaria interpretatione Latina. VNA CUM DOCTISSIMIS JOANnis Tzetzis Grammatici in omnia Poemata eiusdem Scholijs, nunc primum ex Graeco sermone in Latinam conuersis, et in lucem editis, A GEORGIO HENISCHIO B. Rerum et uerborum in ijsdem Poematis et Scholijs memorabilium locupletissimi INDICES. BASILEAE, EX OFFICINA Oporiniana. (RMK III. 638, App. H. 1842, VD 16 ZV 7834)

---

sa extruxit, et simili artificio Astronomus resoluit et contemplatur, uarijs suis motibus, dextrorsum, sinistrorsum, antrorsum, retrorsum, sursum ac deorsum circumductum, verum idque perpetuum tum calendarium, tum horologium est, varia genera temporum, annos, menses, hebdomadas, dies, horas, scrupula notans et designans, ad quod nisi notatio temporum in fastis et automatis arte factis congruat, pro fallaci et erronea habetur. Quo quidem beneficio nullum est maius, nullum illustrius. Sine hac enim notatione caeca est omnium veterum autorum lectio, surda rerum gestarum narratio, perturbata festorum, pactorum, contractuum, iudiciorum, omnium denique rerum agendarum ratio." (fol. 2r–v)

TABVLAE INSTITVTIONVM ASTRONOMICARVM GEORGII HENISCHII BARTFELDENSIS. Adiuncta est Sphaera Procli cum textu Graeco e regione in latinam linguam conuerso. AVGVSTAE VINDELICORVM ex officina typographica Michaelis Mangeri. M. D. LXXV. (RMK III. 644, VD 16 H 1922)

EPITOME GEOGRAPHIAE VETERIS ET NOVAE Et POMPONIVS MELA DE SITV ORBIS. Edita in lucem, cum Indice, omnium locorum tam veterum, quam recentium secundum seriem literarum nomenclaturam continente, vtili ac necessario: GEORGII HENISCHII Medici et Mathematici Augustani studio et labore. AVGVSTAE VINDELICOrum excudebat Michael Manger. M. D. LXXVII. (RMK III. 659, App. H. 1847, VD 16 H 1905)

HESIODVS GRAECOLATINVS CVM SCHEMATISMIS, ARTIFIcium inuentionis, dispositionis et elocutionis continentibus. EX QVIBVS RATIO CVM fructu legendi explicandiue authorem quemuis demonstratur, ut inde, quicquid dignum et scitu et imitatione sit, excerpi possit. Authore GEORGIO HENISCHIO Bartfeldensi, Medico et Mathematico Augustano. BASILEAE, EX OFFICINA Oporiniana, 1580. (RMK III. 690, VD 16 H 2689)

ΑΡΕΤΑΙΟΥ ΚΑΠΠΑΔΟΚΟΣ ΙΑΤΡΙΚΑ. AETIOLOGICA, SIMEIOTICA ET THERAPEVTICA Morborum acutorum et diuturnorum ARETAEI CAPPADOCIS. Graece et Latine conjunctim edita Tribus mss. codicibus Veneto, Bauarico, Augustano collatis. Cum commentario, quo obscura doctrina de nominibus et parte affecta morborum singulorum cum suis signis perspicua methodo illustratur, Autore GEORGIO HENISCHIO B. MEDICO AVGVSTANO. AVGVSTAE VINDELICORVM, sumtibus Georgij VVilleri, apud Dauidem Francum. Cum priuilegio S. Caes. Maiest. M. DCIII. (RMK III. 1000, VD 17 23:296822P)

GEORGII HENISCHII B. MEDICI ET MATHEMATICI AVG. Commentarius IN SPHAERAM PROCLI DIADOCHI, Cui adiunctus est Computus Ecclesiasticus, cum Calendario triplici, et prognostico tempestatum ex ortu et occasu stellarum. AVGVSTAE VINDELICORVM Typis Davidis Franci. Anno M. DCIX. (RMK III. 1069, VD 17 23:289511T)

Berkes Katalin

# HÉLIODÓROS ELSŐ LATIN FORDÍTÁSAI

Héliodóros[1] *Aithiopikáját* a 16. században akkor fedezték fel újra, amikor 1534-ben Bázelben, Vincentius Obsopoeus műhelyében napvilágot látott az editio princeps.[2] Obsopoeus előszavából az is kiderül, hogy az első kiadás alapjául egy Mátyás király messze földön híres könyvtárából származó korvina[3] szolgált. A kéziratot egy közkatona mentette meg a pusztulástól, aki Kasimir von Brandenburg őrgrófot kísérte Magyarországra, és akit feltehetően inkább a kötet aranyozása káprázta tatott el, mint a tartalma, mivel tökéletesen járatlan volt mind a latin, mind a görög nyelvben.[4] A humanistáknak mindig nagy örömükre szolgált, ha egy új kéziratra bukkantak és ezt közzétehették, különösen, ha egy addig ismeretlen kiváló műről volt szó. A tudós nyomdász egy rövid ismertetőt is közöl a szerzőről görög nyelven. Ebben Philostratosra hivatkozva Héliodórost azzal a szofistával azonosítja, akinek „Arab" volt a mellékneve. Az *Aithiopika* a bázeli kiadást követően 1551-ben Párizsban jelent meg újra görögül.[5] Noha a görög címből arra lehet következtetni, hogy a teljes művet adták ki újra, a latin címe pontosabb, ugyanis csak az első könyv jelent meg. De a latin cím sem fedi a valóságot, mivel hűen követi az Obsopoeus-féle görög kiadást, tehát az a kitétel, hogy „nunquam antea in lucem editi" – azaz soha korábban nem jelent meg – fölöttébb ellentmondásos. A tel-

[1] Héliodóros (Kr. u. 3–4. sz.?) az *Aithiopika* című, tíz fejezetből álló regény szerzője, amely terjedelemben és színvonalban egyaránt a legnagyobb ránk maradt ókori szerelmi regény. Magyarul lásd HÉLIODÓROSZ, *Sorsüldözött szeremesek: Etiópiai történet,* ford. SZEPESSY Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1964.

[2] Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῆς ἱστορίας βιβλία δέκα,* HELIODORI *Historiae Aethiopicae libri decem, nunquam antea in lucem editi,* ed. Vincentius OBSOPOEUS, Basileae, ex officina Hervagiana, 1534.

[3] A szóban forgó korvina jelenleg a müncheni Bajor Állami Könyvtárban (Bayerische Staatsbibliothek) található, jelzete: Codex Graecus 157.

[4] HELIODORI *Historiae*..., ed. OBSOPOEUS, 2. jegyzetben *i. m.,* [4.]: „Devenit ad me servatus ex ista clade Ungarica, qua serenissimi quodam regis Matthiae Corvini bibliotheca omnium instructissima superioribus annis a barbarie Asiatica vastata est. Hunc cum aliis nonnullis miles quidam plane gregarius, et ab omnibus tam Graecorum quam Latinorum disciplinis abhorrentissimus, iam apud nos tinctorem agens, tunc vero illustrissimum principem Casimirum Marchionem Brandernburgensem laudabilis memoriae, comitatus in Ungariam forte fortuna non sine mente reor, sine numine divum, sustulit quia auro exornatus nonnihil adhuc splendescebat, ne scilicet tam bonus author et visus et lectus paucissimis, interiret. Sed servatus multis adhuc et voluptati foret et oblectationi et usui. Iurare audeo et Graecis authoribus, de historicis loquor, amoeniorem et iucundiorem, neque verebor addere etiam doctiorem nondum in manus meas devenisse."

[5] Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῆς ἱστορίας βιβλία δέκα,* HELIODORI *Historiae Aethiopicae liber primus, nunquam antea in lucem editi,* Parisiis, apud Christianum Wechelum sub Pegaso in vico Bellovacensi, 1551.

jes művet legközelebb csak a 16. század végén, 1596-ban Heidelbergben adták ki újra.[6] Ezt a Commelinus-féle kiadást az indokolta, hogy az *Aithiopika* újabb kéziratainak felkutatása eredménnyel járt, így már négy kézirat alapján próbálták az eredeti szöveget helyreállítani. Ennél a kiadásnál a görög szöveggel párhuzamosan a latin fordítás is olvasható. Mivel a görög kiadás csak kevesek számára volt élvezhető, ezért Héliodóros a 16. században inkább a fordítások révén vált népszerűvé. Tanulmányomban első latin fordításait mutatom be.

Az *Aithiopika* legkorábbi latin fordítása, pontosabban ennek egy rövid töredéke, Angelo Amborgini Poliziano (1454–1492) tollából származik. A szóban forgó részlet a *Miscellaneorum centuria prima*[7] című kötetben jelent meg, amelyben Poliziano pontosan száz különböző filológiai tárgyú előadását, szövegkommentárját adta közre. A mű legelőször 1489-ben jelent meg Firenzében. A részlet Héliodóros modern kritikai kiadásában a 10. könyv 27. bekezdésének (Heliod. 10. 27. 1–4)[8] felel meg és a zsiráfról szól. A Poliziano által lefordított rész ugyan igen rövid, mégis nagyon jelentős, mivel nem az Obsopoeus-féle bázeli kiadás alapján készült, hiszen az közel fél évszázaddal később jelent meg. Sőt, nem is a bázeli kiadás alapjául szolgáló müncheni kézirat (Codex Graecus 157 vagy C. Monacensis) volt a forrása, hanem feltehetően az, amely jelenleg Codex Vaticanus 157-ként ismert. Csak ebben a kéziratban (Vaticanus 157) fordul elő az Αὐξομιτῶν olvasata annak a szónak, amely egy népcsoportot jelöl, és amelyet Poliziano „Auxomitarum"-nak fordít, míg azok, akik a bázeli kiadást használták, „Axiomitarum"-ként adnak vissza, mivel ott Αξιομιτῶν szerepel. Az a tény, hogy Poliziano más forrást használt, bizonyossá tette, hogy az *Aithiopika* nem csak egyetlen változatban maradt fenn. Ez további kéziratok felkutatására irányította a figyelmet. Érdekességképpen megemlíteném, hogy a Commelinus-féle kiadás még nem ismerte ezt a kéziratot.

A 16. századból az *Aithiopikának* négy latin fordítása is ismeretes. Ezek közül Stanisław Warszewicki,[9] René Guillon[10] és Martinus Crusius[11] fordítása nyomtatásban, Enyedi Györgyé[12]

[6] Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα,* HELIODORI *Aethiopicorum libri X, Collatione mss. Bibliothecae Palatinae et aliorum emendati et multis in locis aucti Hieronymi Commelini opera,* (Heidelberg), apud Hieronymum Commelinum, 1596.

[7] Angelus POLITIANUS, *Miscellaneorum centuria prima,* Florentiae, 1489, Antonio Miscomini (BMC VI. 638; BSB-Ink P-662).

[8] Héliodóros legújabb kritikai kiadásai szinte párhuzamosan jelentek meg a huszadik század derekán. Az egyik a Budé-sorozatban: HÉLIODORE, *Les Éthiopiques [Théagene et Chariclée],* eds. R. M. RATTENBURY, T. W. LUMB, trad. J. MAILLON, Paris, Budé, 1935–1943 (Paris, 1960²). A másik Colonna kiadásában: HELIODORI *Aethiopica*, Aristides COLONNA recensuit, Romae, 1938 (Scriptores Graeci et Latini). Későbbi átdolgozott kiadása: *Le Ethiopiche di* ELIODORO, a cura di A. COLONNA, trad. Fiorenza BEVILAQUA, Torino, 1987. Munkám során a Rattenbury–Lumb 2. kiadását használtam.

[9] HELIODORI *Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati* Stanislao WARSCHEWICZKI polono interprete, adiectum est etiam Philippi MELANTHONIS de ipso autore et hac eiusdem conversione iudicium, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1552, mense Ianuario

[10] HELIODORI *Aethiopicarum historiarum liber primus,* Renato GUILLONIO Vindocinensi interprete, Parisiis, excudebat Christianus Wechelus, sub Pegaso in vico Bellovacensi, 1552.

[11] Martini CRUSII *Aethiopicae Heliodori historiae epitome, cum observationibus eiusdem,* Francofurti, excudebat Ioannes Wechelus, impensis Bernardi Iobini, 1584.

[12] HELIODORI *Aethiopicae historiae libri decem,* Nunc primum in Latinam linguam conversi interprete Georgio ENIEDINO Transilvano, R.S.C. clarissimo etc. anno domini 1592. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában található, jelzete: MS. U. 1089.

pedig kéziratban maradt fenn. A négyből csak egy – a Warszewicki-féle – volt annyira sikeres, hogy több kiadást is megéljen. Hogy miért volt épp ez a fordítás a befutó? Erre utólag viszonylag könnyű magyarázatot találni, azonban 16. századi perspektívából ez egyáltalán nem volt egyértelmű. A lehetséges rövid, utólagos magyarázat a következő lenne: a Warszewicki-féle latin fordítás jelent meg legkorábban nyomtatásban, és ő a teljes művet lefordította.

Stanisław Warszewicki (1530?–1591) Padovában és Wittenbergben tanult, ahol Melanchthon tanítványa volt.[13] E fordítás révén szerzett hírnevének köszönhetően sikerült bekapcsolódnia az európai humanizmus áramlataiba. A jezsuita rendbe csak jóval később, 1567-ben Rómában lépett be. Lengyelországba hazatérve először a vilnai kollégium rektora lett, majd innen Lublinba került. Az 1570-es évek elején a Jézus Társaság elöljárói svéd misszióba küldték Antonio Possevinóval és Laurentius Norvegusszal együtt.[14] Az 1580-as évek elején az a javaslat is felmerült, hogy az ifjú Báthori Zsigmond nevelőjéül Gyulafehérvárra hívják. Giovanni Paolo Campano, a lengyel rendtartomány provinciálisa tájékoztatja Aquavivát, a Jézus Társaság rendfőnökét 1584. július 25-én kelt levelében: „Et mihi P. Buseus non videtur pro Principe Transylvaniae nunc idoneus, sed minus P. Pisanus et P. Scarga. *P. Varsevicius* forsan, sed Hungaro opus esset vel qui illam linguam teneret."[15] Warszewicki az *Aithiopikát* körülbelül 22 évesen fordítja latinra, feltehetően Melanchthon hatására. *Aithiopika*-fordítása először 1552-ben, Bázelben jelent meg kettedrét formátumban. Az első kiadás tetszetős címlapján a következő olvasható: „Heliodori Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati: Stanislao Warschewiczki Polono interprete. Adiectum est etiam Philippi Melanthonis de ipso autore, et hac eiusdem conversione, iudicium." Azaz a könyv címlapján három név szerepel: Héliodóros, Warszewicki és Melanchthon. Héliodóros neve akkor még csak azon kevesek számára csenghetett ismerősen, akik tudtak görögül, vagy ismerték a francia fordítást[16]. Warszewicki kilétét akkor még teljes homály fedte. Így a 16. század közepén a három név közül Philip Melanchthon, a „Praeceptor Germaniae" neve volt a legismertebb. Kétségtelen, hogy Melanchthon nevének feltüntetése a címlapon reklámcélokat szolgált, különösen, ha az ajánlás rövidségét is figyelembe vesszük, amely mindössze féloldalnyi szöveget tesz ki. Oporinus kedves, baráti üdvözlés után „(S. D. Integerrime D. Oporine et amice carissime: Et pro perpetua erga me benevolentia tua, et pro libris missis, agnosco me tibi gratitudinem debere, et declarare eam non tantum hac verborum commemoratione, sed etiam aliis officiis conabor)"[17] mindjárt a lényegre tér. A következőket írja: „Nunc autem ad te mittimus Latinam interpretationem historiae Heliodori. Scio te ipsum prudenter et recte iudicare de scriptis: et tibi notum esse autorem existimo. Oratio est nitida, et non tumida. Et mira est varietas, consiliorum, occasionum, eventuum et adfectuum: et vitae ima-

[13] BITSKEY István, *A Warszewicki-testvérek és Magyarország = Lengyelek és magyarok Európában*, szerk. NAGY László Kálmán, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 116–122.

[14] SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compaigne de Jésus*, Paris, 1909, VIII, 994–996.

[15] *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, II (1580–1586), Romae, 1976, 717.

[16] 1547-ben Párizsban Jacques Amyot fordításában már megjelent francia nyelven.

[17] HELIODORI *Aethiopicae historiae...*, trad. WARSCHEWICZKI, 9. jegyzetben *i. m.*, $4_a$r: „Üdvözletem! Derék Oporinus uram, legkedvesebb barátom! Tudom, hogy hálával tartozom, úgy a jóindulatod miatt, amelyet szüntelenül tanúsítasz irántam, mint az elküldött könyvekért is, mindezt nemcsak szavakban szeretném kifejezni, hanem szándékomban áll tettekben is." Az idézeteket magyarul saját fordításomban közlöm, az ettől eltérő eseteket külön jelzem – B. K.

gines multas continet. Itaque a multis eam legi utile est, et varietas lectores invitare potest. Quare existimo te cum tuo aliquo, et reipub. literariae commodo hanc interpretationem edere posse. Itaque si tuum iudicium cum nostro congruet, quaeso ut eam edas."[18] Majd mindössze két sorban a fordítót is bemutatja: „Interpres est Stanislaus eques Polonicus, nobilitatem generis, eruditione, virtute, et facundia ornans."[19] Valójában nem is az ajánláson van a hangsúly, hanem a „iudicium"-on, azaz Melanchthon ítéletén. Azzal, hogy a józan, protestáns szaktekintély Héliodórost értékeli, egyben azokat a frivol vádakat is elutasítja, amelyek a középkor óta érték a szerzőt, mi több, stílusát követendő példaként ajánlja. A Warszewicki-fordítás sikerének, egyben a latin Héliodórosnak is, Melanchthon ágyazott meg.

Az *Aithiopika* négy évvel később, 1556-ban ismét megjelent, ezúttal Antwerpenben,[20] már jóval kisebb, tizenkettedrét formátumban. Majd negyven év szünet után 1596-ban újra kiadták.[21] Bár ez a kiadás a címlapon nem tünteti fel a fordító nevét, ezt is Stanisław Warszewicki fordította. Az *Aithiopika* hosszú ideig nem jelent meg latinul, azonban egyáltalán nem veszített népszerűségéből. Időközben sajtó alá kerültek a nemzeti nyelvű fordítások, amelyek alapjául többnyire épp a Warszewicki-féle fordítás szolgált.

Szintén 1552-ben jelent meg az *Aithiopikának* egy másik fordítása,[22] René Guillontól (Renatus Guillonius, 1500–1570). A szerzőről nagyon keveset lehet tudni, viszont ismeretes, hogy Guilliaume Budé (1467–1540) francia humanista, azaz „a francia Erasmus" tanítványa volt.[23] Néhány prozódiai mű szerzője, latinra fordította Lysias, Isokratés és Prusai Dion beszédeit, ezen kívül egy görög nyelvkönyvhöz is írt jegyzeteket.[24] René Guillon az *Aithiopikának* csak az első könyvét fordította latinra. Ennek a kiadásnak egyetlen példánya ismeretes, amely az Osztrák Nemzeti Könyvtár régikönyv-gyűjteményében[25] található, és amelyet Otto Mazal ismertetett.[26] Az *Aithiopika* első könyvének latin fordítását azzal a görög, 1551-es Héliodóros-kiadással kötötték egybe, amely szintén csak az első könyvet foglalja magában, és amelyet már korábban, a görög kiadásoknál említettem.[27] Nem nehéz kitalálni, hogy miért nem volt folytatása ennek a vállalkozásnak. A latinul olvasó közönség ugyanebben az évben már a

[18] *Uo.* „Most azonban Héliodóros Történetének latin fordítását küldöm neked, mivel tudom, hogy bölcsen és helyesen ítéled meg a kéziratokat, valamint azt is, hogy számodra ismeretes, hogy mennyire értékelem a szerzőt. A stílusa letisztult, nem terjengős. Csodálatos az útmutatások, helyzetek, események és érzelmek változatossága, valamint számos életképet tartalmaz. Sokak számára hasznos olvasmány lehet, változatossága pedig csábítóan hathat az olvasókra. Mivel úgy vélem, hogy teljesen egyezik az irodalompolitikáddal, kiadhatnád ezt a fordítást. Amennyiben az ítéleted megegyezik az enyémmel, kérlek, jelentesd meg."

[19] *Uo.* „A fordító Stanislaus lengyel lovag, nemesi származású, műveltségben, erényben és ékesszólásban is jeleskedik."

[20] HELIODORI *Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati,* Stanislao WARSCHEWICZKI Polono interprete, Antverpiae, apud Martinum Nutium, 1556.

[21] Lásd a 6. jegyzetet.

[22] Lásd a 10. jegyzetet.

[23] *Dictionnaire des lettres françaises: Le seizième siècle,* publ. Georges GRENTE, Paris, Arthème Fayard, 1951, 369.

[24] Vö. A. CIORANESCO, *Bibliographie de la littérature française du seizième siècle,* Paris 1959, 357.

[25] Österreichische Nationalbibliothek in Wien, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, jelzete: 40. F. 50.

[26] Otto MAZAL, *Die Textausgaben der Aithiopika Heliodors von Emesa,* Gutenberg-Jahrbuch, 41(1966), 182–191.

[27] Lásd az 5. jegyzetet.

teljes művet kezébe vehette, ezért aligha valószínű, hogy bárki is az első könyvet részesítette volna előnyben a teljes művel szemben egy ilyen érdekfeszítő olvasmánynál.

Mindezt viszont René Guillon előre nem tudhatta, ezért joggal vetődik fel a kérdés, hogy mi volt vele a szándéka. Igaz, hogy a fordító előszaván kívül más forrásra nem akadtam, azonban figyelmesen olvasva ebből is számos következtetést lehet levonni. Ha René Guillon ajánlását összevetjük Melanchthonéval, a legszembeötlőbb az, hogy lényegesen hosszabb, mint az utóbbi. Terjedelmét tekintve körülbelül a hatszorosa. Tény, hogy Guillonnak nem lehetett olyan hátszele, mint amilyet Melanchthon biztosított Warszewickinek a Héliodóros-fordításhoz. Valószínűleg ez indokolja óvatosságát, ezért csak az első könyvet jelentette meg, és itt is terjedelmes magyarázkodásba bocsátkozik, miért esett választása éppen erre a műre.

Amíg Melanchthon csak annyit ír, hogy „et tibi notum esse autorem existimo",[28] és egyetlen szót sem fecsérel arra, hogy Héliodóros erkölcsösségével foglalkozzon, addig René Guillon folyamatosan hangsúlyozza Héliodóros szemérmességét. Szinte lépten-nyomon magyarázkodik: „Theagenis et Charicleae pudicum amorem, verbis tam pudicis, tam honestis depinxit..."[29] Majd néhány sorral lejjebb: „Quid autem de argumento possim polliceri, quam quod varium sit, multiplex, festivum et amoenum: in quo nimirum tractando pudicam et castam puris, pudicis castis et honestis verbis perpetua narratione persequitur historiam."[30] A következő oldalon úgyszintén: „Adeo nihil reliquit rude, nihil impolitum, nihil quod delicatiores aures offendat, et ob quod avidissimus lector nauseae molestiam suscipiat."[31]

Van azonban ennek az előszónak más érdekessége is. René Guillon azt sugallja, hogy egy eddig ismeretlen művet vehet kézbe az olvasó, azaz korábban sem görögül,[32] sem latinul nem volt olvasható („iuxta Graecis Latinisque auribus inauditus").[33] Fordítónknak pedig sem a logika, sem az igazmondás nem volt az erőssége. A két dolog természetesen valami módon összefügg, és azt a látszatot próbálja kelteni, hogy az *Aithiopika* korábban görögül sem jelent meg. Közvetlenül a második mondatban kihangsúlyozza, hogy milyen kiváló művel is állunk szemben, amelyre minden kimagasló elme felfigyelt: „Historiam enim Aethiopicam decem libris complexus, tanta laudem illustrium nobilitate floruit, ut virtutis omnium excellentium ingeniorum in se convertit admirationem."[34] Nos, ha eddig nem volt sem görögül, sem latinul olvasható, akkor vajon hogyan hívta fel magára a figyelmet? René Guillon az igazságot is tudatosan ferdíti el, egyrészt tagadja, hogy Héliodóros művét korábban kiadták volna, másrészt ajánlása nagyrészt az 1534-es bázeli kiadáshoz írt Obsopoeus-féle elő-

[28] Lásd a 18. jegyzetet.

[29] HELIODORI *Historiae Aethiopicae liber primus...*, 1551, 5. jegyzetben *i. m.*, 3. „Theagenés és Kharikleia erkölcsös szerelmét, olyan erkölcsös, olyan tiszteletre méltó szavakkal ábrázolja..."

[30] *Uo.*, 3. „Mi mást mondhatnék a cselekményről, minthogy változatos és összetett, gyönyörködtető és kedves, ahol a kétségkívül szemérmes és tiszta történet elbeszélésében folyamatosan tiszta, szemérmes, ártatlan szavakat használ."

[31] *Uo.*, 4. „Ezenkívül nem tartalmaz semmi durvát, semmi nyerset, semmit, ami sértené a vájtabb füleket, vagy ami esetleg visszatetszést keltene a telhetetlen olvasóban."

[32] Korábban, a görög kiadásoknál már említettem a megtévesztő címlapot. Lásd az 5. jegyzetet.

[33] *Heliodori historiae Aethiopicae liber primus...*, 1551, 5. jegyzetben *i. m.*, 5.

[34] *Uo.*, 3. „Az Aithiópiai történet tíz könyvből áll, amely kiválóságával olyan ragyogó hírnévnek örvendett, hogy erénye az összes kimagasló elme figyelmét magára irányította."

szó parafrázisa. Valamit azért a korábbi görög kiadásról is elárul, még ha nagyon halványan utal is rá: „At παλιγγενεσίαν debet chalcographis duobus nominatissimis, Christiano Wechelo et Ioanni Hervagio θρεπτήρια vero quibusnam debeat, ipse viderit."[35] Jóllehet az alábbi mondatból az derül ki, hogy közösen jelentették meg a kötetet, azonban a két nyomdász közül Christianus Wechelusnál (Chrétien Wechel 1485?–1554) csak a párizsi kiadás jelent meg, Ioannes Hervagiusnál (Johann Herwagen 1497–1558) pedig a bázeli. Ajánlását egy szójátékkal zárja, minthogy Renatus a neve, azaz „újjászületett", ezt így fogalmazza meg: „Certe id mihi Renato quod renatus sit in imperio Romano, id est, quod Latine loqui coeperit debere videtur."[36]

Martinus Crusius[37] (Martin Kraus, 1529–1607) *Aithiopika*-fordítása, pontosabban ennek a műnek egy rövidített változata 1584-ben jelent meg.[38] Crusius a maga korában igazán ismert filológus volt. Az ógörög és a latin mellett ismerete és rajongása az újgörög nyelvre is kiterjedt. Ulmi gimnáziumi évei után (1540–1545) Strassburgban folytatta egyetemi tanulmányait Johannes Sturmnál. 1554–1559 között a memmingeni iskola rektora, majd 1559-től a tübingeni egyetemen a görög és latin nyelv professzora, ahol 1564-től retorikát is oktatott. Egészen haláláig nagy sikerrel tanított. Sophoklésről, Thukydidésről, Homérosról, Aristotelésről és Galenosról szóló előadásai számos külföldi hallgatót vonzottak Tübingenbe, akiket gyakran saját otthonában látott vendégül. Crusius tanári hírnevét talán leginkább az az adalék illusztrálja, hogy Homérosról tartott előadásain annyira megnövekedett a hallgatóság száma, hogy már nem fértek el a régi épületben, ezért új auditóriumot kellett építeni, amely később éppen ezért kapta a „Homericum" jelzőt.

A Crusius-féle epitomé igaz, hogy csak 1584-ben jelent meg, valamint az is, hogy a fordító sem a címlapon, sem máshol nem állítja, hogy először fordítaná a művet latinra. Ha azonban figyelmesen olvassuk az előszót, érdekes módon ez a kivonat is az 1551-es évhez kapcsolódik. Valami miatt fontosnak tartja megemlíteni, hogy harmincnégy évvel korábban már foglalkozott az *Aithiopiká*val, melynek vázlatát két évvel később elküldte édesapjának. A következőt írja: „...tunc Epitomen quoque eorum in manus resumpsi: quam quarto et trigesimo abhinc anno confeceram: ad patremque μακαρίτην, biennio post... hisce verbis miseram. Accipe, honorande pater, Heliodori Aethiopica – de quibus proxime tibi coram dixi – ex opere Graeco satis magno, a me compendio descripta."[39] Az 1551-es évhez úgy jutunk el, hogy nem a kötet megjelenési évét (1584) vesszük kiindulópontul, hanem az „epistola dedicatoria" keltezését (1583). Az 1551-es év azért érdekes, mert a Warszewicki-féle fordítás 1552-ben jelent meg, de a fordító és Melanchthon ajánlása is 1551-es keltezésű. A Guillon-féle fordításon is az 1552-es évszám szerepel, amelynek csak egyetlen fennmaradt példányáról tudunk, és amelyet az *Aithiopika* első könyvének görög kiadásával kötöttek egybe, ezen a

[35] *Uo.*, 5. „Újjászületését két igen híres nyomdásznak köszönheti, Christianus Wechelusnak és Iohannes Hervagiusnak, hogy kinek szolgál szellemi táplálékul, majd mindenki maga eldönti."

[36] *Uo.* „Azt pedig, hogy újjászületett a Római Birodalomban, illetve, hogy latinul is megszólalt, úgy tűnik nekem, Renatusnak köszönheti."

[37] *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. der Historischen Komission bei der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, IV, Leipzig, 1876, 633.

[38] Lásd a 11. jegyzetet.

[39] CRUSII *Aethiopicae Heliodori historiae epitome...*, 11. jegyzetben *i. m.*, 3.

kiadáson is az 1551-es évszám olvasható. Lehet, hogy pusztán véletlen egybeesésről van szó, mégis figyelemre méltó adat, hogy szinte hárman is egyszerre fordítják latinra Héliodórost.

Crusius vállalkozása sem volt sikeres, a compendiumot sohasem adták ki újra. Az egész kötetből csupán két részt használtak fel a későbbi Héliodóros-kiadásoknál.[40] Az egyik rész, amely Héliodóros életét és művét ismerteti, a későbbi kiadásoknál „Martini Crusii de Heliodoro iudicium" címet viseli, a másik rész, amelyben lineárisan foglalja össze a regény cselekményét, azaz „Martini Crusii argumentum, et ordo directus, huius historiae". A compendium előszavából, valamint az egész műből jól kirajzolódik, hogy oktatási célokat szolgált. A tübingeni tudós a kivonatot hallgatóinak szánta, melynek jelentőségét két fő szempont alapján foglalja össze, pontosabban a horatiusi „prodesse et delectare" elv szerint. Ezt hol nyíltan, hol burkoltan közli. Legelőször magán a címlapon olvasható egy Horatius-idézet: „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci",[41] de a bevezető első mondata is ugyanezt a gondolatot sugallja: „Recurri proximis canicularis vacationis diebus ad Aethiopica Heliodori: partim, ut animum iucundissima lectione a laboribus reficerem: partim, ut rursus meam modicam Graecae linguae facultatem, ex eloquentissimo scriptore alerem." Néhány sorral lejjebb: „propter varietatem in eis admirabilem rerum iucundarum et utilium".[42] Ugyanez a kettősség köszön vissza a 6. és 7. oldal margóján, ahol Héliodóros jelentőségét foglalja össze: „Heliodorus prodest", „Heliodorus delectat".[43] Felhívja az olvasók figyelmét a regény szokatlan „in medias res" kompozíciós technikájára. Abban, hogy az eseményeket nem kronologikusan mondja el, nemcsak ügyes esztétikai megoldást lát, hanem egyben kiemeli az izgalom fokozásának lehetőségét, amelytől az olvasónak tartósan eláll a lélegzete.[44] Az *Aithiopikát* vallási-erkölcsi értelemben is igyekszik megtámogatni azzal, hogy kihangsúlyozza a két főszereplő tisztaságát, visszafogottságát, majd szerzőjével kapcsolatban elmondja, hogy kereszténnyé és trikkai püspökké lett, sőt némi sajnálkozásának is hangot ad, hogy Héliodóros nem inkább egy keresztény műre pazarolta az energiáját.[45] Végül Crusius a kivonatot nyelvi és tartalmi szempontok alapján is iskolai olvasmányként ajánlja. Magáról a kivonatolásról hallgat. Az epitomé minden egyes fejezetéhez kommentárokat fűz (observationes), amelyekbe beemel egy-két hatásos szentenciát, fordulatot, megfogalmazást a regényből, valamint párhuzamokat keres más szerzők irodalmi műveiben.

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy miért nem lett sikeres a Crusius-féle ragyogó vállalkozás, hogy egy szerelmi regény szolgáljon tankönyvül. A válasz valószínűleg a kivonatolásban kereshető. Az antik prózai művek rövidített összefoglalása egyáltalán nem volt szokatlan je-

[40] Vö. Günter BERGER, *Rhetorik und Leserlenkung in der Aithiopika-Epitome des Martin Crusius = Acta Conventus Neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel, 12 August to 16 August 1985*, ed. Stella P. REVARD, Fidel RÄDLE, Mario DI CESARE, Binghampton, NY, 1988, 481–490.

[41] Hor. Ars poet. 343.

[42] CRUSII *Aethiopicae Heliodori historiae epitome...*, 11. jegyzetben *i. m.*, 3. „a kellemes és hasznos dolgok bámulatos változatossága a műben".

[43] *Uo.*, 6–7.

[44] *Uo.*, 4. „Quae metodus non modo artis est: sed lectorem etiam in legendo constantem et avidum retinet."

[45] *Uo.*, 5. „...quin etiam nunc Heliodorum magnifaciam, etsi non in argumento aliquo potius Christiano, hanc tanti ingenii vim et industriam , ab illo esse positam, valde doleo."

lenség, mivel egészen a Kr. e. 4. századig nyúlik vissza. Viszont eredetileg más irodalmi műfajoknál alkalmazták, leginkább történelmi, szakirodalmi munkáknál, ahol – ellentétben a regénnyel – nem egy szorosan egybefüggő szöveggel állunk szemben. Crusius bármennyire is ügyelt arra, hogy a hagyomány szellemében rövidítsen, igen nehéz helyzetbe került, mivel az *Aithiopika* nagy része dialógusokból áll, ezért leginkább ezeket rövidítette értelemszerűen, illetve a direkt beszédet indirekté alakítva át. A dialógusok mellett áldozatul estek a leírások is, amelyeknek ugyancsak kiemelt szerepük van Héliodórosnál. Elképzelhető, hogy az *Aithiopiká*ból készült kivonatot a tübingeni tudós kiválóan tudta használni tantárgyai oktatásához, viszont megszűnt regénynek lenni és egy cseppet sem volt lélegzetelállító.

A legkésőbbi Enyedi György (1555–1597)[46] kéziratban fennmaradt *Aithiopika*-fordítása – igazi humanista vállalkozás –, amelyet 1592. május elsején fejezett be. Fordítását Báthori Zsigmondnak, Erdély ifjú fejedelmének ajánlotta. Az eredeti kézirat nem maradt fenn, csak egy 1647-ben készült másolat.[47] Az sem valószínű, hogy megjelent volna nyomtatásban, noha Enyedi minden bizonnyal kiadásra szánta. Ezt épp a 17. század derekán készült másolat bizonyítja, ugyanis, ha sajtó alá került volna, akkor nem kellett volna több mint fél évszázaddal később is a másolattal vesződni.[48] Ezért Enyedi esetében nem is érdemes boncolgatni, hogy *Aithiopika*-fordítása miért nem volt sikeres. Az már sokkal izgalmasabb kérdés, hogy mi lehetett a célja vele. Ezzel kapcsolatban a legtöbbet az ajánlás és az olvasóhoz írt előszó árul el. Enyedi többször is kihangsúlyozza, hogy először ülteti át a művet latin nyelvre, noha az már negyven évvel korábban, 1552-ben megjelent Stanisław Warszewicki fordításában. Először a kézirat címlapján fordul elő „nunc primum in Latinam linguam conversi", amit az ajánlásban is megerősít, hogy tudomása szerint, először fordította latin nyelvre („librum hunc a me primum, quod sciam Latinitatem donatam").[49] Majd az olvasóhoz írt előszóban is megismétli ezt a gondolatot, ezúttal egy kissé átfogalmazva: „Miratus saepe sum, candide lector, cur suavissimum hunc scriptorem nemo hactenus convertere in Latinum sermonem voluerit.[50] Később említést tesz arról is, amiről tudomása van: „Eumque Galli ut intellexi, in suam transfusum linguam in deliciis habeant. Martinus quidem Crusius epitomen brevem illius edidit, sed quae irritet potius gustum, quam satiet lectoris animum."[51]

[46] Életéről, műveiről, műveinek recepciójáról részletes bibliográfiai leírás: *Bibliotheca Dissidentium, XV, Ungarländische Antitrinitarier II, György Enyedi,* von János KÁLDOS, Mitwirkung von Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 1993.

[47] HELIODORI *Aethiopicae historiae libri decem...*, trad. Enyedi, *i. m.* (12. jegyzet) 372.: „Finis huius operis mercedem sumpsi laboris. Sanctogratiae mense Octobri anni 1647. Stephanus Nemay Urbanus, manu propria"

[48] Vö. RAJKA László, *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban,* Kolozsvár, Magyar irodalomtörténeti szeminárium, 1917, 13–14.

[49] HELIODORI *Aethiopicae historiae...*, trad. ENYEDI, 12. jegyzetben *i. m.*, 3.

[50] „Gyakran csodálkozom, Nyájas Olvasó, hogy ezt az annyira élvezetes szerzőt eddig miért nem fordította le senki latinra." LATZKOVITS Miklós ford. *Enyedi György válogatott művei,* vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 36.

[51] „Őt magát saját nyelvükre fordítva a franciák – úgy tudom – nagyon kedvelik. Martinus Crusius pedig a műnek egy rövid kivonatát publikálta, de azzal inkább felcsigázza az olvasó érdeklődését, semmint kielégíti kíváncsiságát." Uo., 36. LATZKOVITS Miklós ford.

Mindez több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt azért, mert egyáltalán nem tartom valószínűnek, hogy Enyedinek ne lett volna tudomása a már létező latin fordításról, másrészt számára fontos volt, hogy Héliodórost latinra fordítsa. Ha ennek nem lett volna jelentősége, dönthetett volna a magyar nyelv mellett is, ahogyan korában, amikor Philippus Beroaldus *Gisquardus és Gismunda* című Boccaccio-adaptációját széphistóriává dolgozta át. Enyedi életének ebben a szakaszában a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt. Nyelveket és dialektikát tanított, de feltehetően teológiát is, mivel erre utalnak elveszett kompendiumainak címei,[52] amelyeket diákjai számára állított össze. Azt is tudjuk, hogy az iskolatörténészek az 1580–1590-es évek fordulóját a kolozsvári unitárius kollégium egyik legsikeresebb időszakának tartják. Meggyőződésem, hogy Enyedi Héliodóros *Aithiopikáját* is iskolai célokra szánta, ahogyan Crusius is a belőle készült epitomét, ezért fordította latinra. Hasonlóan járt el akkor is, amikor Csepregen volt iskolamester és Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című munkáját adta ki saját költségén.[53] Mivel az *Aithiopikát* Báthori Zsigmond támogatásával szerette volna megjelentetni, talán azért hangsúlyozza olyan nagyon, hogy először fordítja latin nyelvre, hogy meggyőzze a fejedelmet arról, hogy munkája támogatásra érdemes.

Hogy fordítása mégsem került sajtó alá, annak okát nem hiszem, hogy abban kellene keresni, hogy Erdély fejedelme elutasította volna kiadását, főleg nem olyan indokkal, hogy már negyven évvel korábban is megjelent latinul. Inkább abban, hogy fordulat állt be Enyedi pályafutásában. A fordítást 1592. május elsején fejezte be, s még ugyanebben a hónapban a kolozsvári magyar unitáriusok lelkésze lett. Két hónappal később, 1592. július 6-án Hunyadi Demeter unitárius szuperintendens váratlanul elhunyt, helyére Enyedit választották Erdély unitárius egyházfőjének. Püspökként már más kötötte le a figyelmét. Azt csak találgatni tudjuk, hogy mennyire lett volna sikeres Enyedi fordítása, ha nyomtatásban is megjelenik.

[52] *Tractatus teologicus; Symbolum apostolici fons et origo.*

[53] *Elementa grammaticae Latinae pro recta institutione iuventutis scholasticae, ex prolixioribus grammaticorum praeceptis, in breve compendium contracta,* Gregorio MOLNÁR, nunc denuo edita, opera et impensis Georgii Enyediensis Transylvani. Keserű Bálint fedezte fel a nyomtatvány (Nürnberg, 1651, RMK III. 6311) egyetlen késői kiadását, amely teljes egészében közli Enyedi György 1575-ben írt ajánlását Nádasdy Ferenchez.

Kertész Balázsné

# PETRARCA-IDÉZETEK ANDREAS PANNONIUS FENNMARADT MŰVEIBEN

1342 és 1353 között Petrarca gondolatvilágára különösen jellemzőek a hithez és a szerzetességhez köthető témák: ezt bizonyítják ekkor keletkezett művei és életének egyes eseményei.[1] Kifejezetten a szerzetesség témakörét tárgyalja az ebben a periódusban létrejött *De vita solitaria* (1346), a *De otio religioso* (1347), a *Bucolicum carmen* I. (1346), valamint testvéréhez, Gherardóhoz írott levelei. A hét fennmaradt levél közül öt ebből az időszakból való.[2] 1343 áprilisában Gherardo belépett a karthauzi rendbe. Az esemény feltehetően hatással volt Petrarcára, inspirálhatta a *De vita solitaria* megírásában. Petrarca két alkalommal is meglátogatta testvérét a montrieux-i kolostorban, először 1347-ben – ezen találkozásuk után született meg a *De otio religioso*. A szerzetességhez köthető műveiből árad az őszinte csodálat és tisztelet egy olyan életforma iránt, melyet ő maga nem ért el, de elemeit igyekezett beépíteni saját életébe. Ezt a törekvését jól tükrözi Petrarca vágya az *otium* és a *solitudo* iránt, ami összefüggésbe hozható a remeterendek világtól elzárt életformájával. Számos életrajzi adata bizonyítja, hogy barátai között szerzetesek is voltak, és ő maga is többször élt kolostorok közelében és csatlakozott a szerzetesek napi zsolozsmázásához, illetve tett hosszabb-rövidebb látogatást egyes rendházakban.

Anna Maria Voci *Petrarca e la vita religiosa: il mito umanista della vita eremitica* című monográfiájában ismerteti, hogy Petrarca mely rendekkel állt kapcsolatban, és feltérképezi azoknak a levelezőtársaknak és barátoknak a körét, akik valamelyik szerzetesrend tagjai voltak.[3] Az írás külön érdeme, hogy arra is kitér, milyen fogadtatása lehetett Petrarca műveinek az egyes rendek körében.[4] Röviden összegezve: Petrarca szerzetesi élethez köthető művei közül elsősorban a *De vita solitaria* hatott, Itáliában elsősorban a koldulórendekre és az ágostonos remetékre, német és francia területen pedig a monasztikus rendekre.[5] A mű kézirata számos kolostorban megvolt, de szellemiségének hatása már kevésbé követhető nyomon. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy Petrarca eszménye, az antik auktorokban is jártas művelt szerzetes nem felelt meg a korabeli rendi elvárásoknak. A 15. századtól már egyre több rendnél merül fel az igény a magasabb iskoláztatásra, de csak a Szentírás elmélyültebb tanulmányozá-

[1] Giles CONSTABLE, *Petrarch and Monasticism* = *Francesco Petrarca Citizen of the World: Proceedings of the World Petrarch Congress Washington, D. C. April 6-13 1974*, ed. A. S. BERNARDO, Padova-Albany, 1980, 57.

[2] Ad fam. X. 3; Ad fam. X. 4; Ad fam. X. 5; Ad fam. XVI. 2; Ad fam. XVII. 1. Később íródott az Ad fam. XVIII. 5. és a Sen. XV. 5.

[3] Anna Maria VOCI, *Petrarca e la vita religiosa: il mito umanista della vita eremitica*, Roma, 1983.

[4] *Uo.*, 129–156.

[5] *Uo.*, 131–132.

sa céljából.[6] Valójában csak néhány elszigetelt egyénnél vagy csoportnál mutatható ki, hogy hatott volna rá Petrarca elképzelése a szerzetesi életről. Elsősorban a *De vita solitariát* fogadták be, például a mű Szent Ágostonról szóló részének fontos hatása volt a 15. század végétől egyes ágostonos írókra, akik Petrarcát tekintélyként használták fel az ágostonos rend alapításával kapcsolatban.[7] Itáliától északra számos rendházban – ezek között jelentős számú karthauzi kolostorban – voltak Petrarca-szövegek, melyeknek ismerete és hatása bizonyítható: például Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című művét a németalföldi Karthauzi Arnold átdolgozta.[8]

A 15. századi szerzetesség egy újabb alakja, a magyarországi származású karthauzi, Andreas Pannonius[9] is beilleszthető azon szerzetesek közé, akikre hatással volt Petrarca. Andreas Pannonius életéről és műveltségéről saját műveiből és korabeli forrásokból is több adatot ismerünk. Ezeket röviden áttekintve feltételezhető, hogy 1420 körül született Magyarországon, a műveiben található magyar kifejezések alapján magyar anyanyelvűnek tartjuk. Katonaként szolgált Hunyadi János alatt, saját elmondása szerint személyes jó kapcsolat volt közöttük. 1444-ben részt vett Hunyadi Mátyás keresztelőjén Kolozsvárott, 1445-ben, nem sokkal a várnai csata után, Velencében belépett a karthauzi rendbe.

Életének következő szakaszát Itália különböző karthauzi rendházaiban tölti: él Velencében, a Sant'Andrea del Lido rendházban; Bolognában,[10] a San Girolamo di Casara rendházban; Ferrarában, a Borso d'Este által alapított San Cristoforo rendházban, majd a paviai Santa Maria delle Grazie rendházban veszítjük szem elől 1471-ben. A forrásokból kiderül, hogy Itália egyes városaiban köztiszteletben álló férfi volt: Velencében a Bollani patríciuscsaláddal, Bolognában Bornio da Salával, a híres jogtudóssal, Ferrarában Borso d'Estével tartott kapcsolatot. Mátyáshoz írt művéből pedig fontos magyarországi ismeretségeit térképezhetjük fel: külön fejezetet szentel Vitéz János laudatiójának, a következő részben pedig Várdai István kalocsai érseket magasztalja. Az utolsó fejezetben mint művének lehetséges felolvasóit ajánlja az uralkodó figyelmébe Bosznia püspökét, Benedeket;[11] a pécsi püspököt, Janus Pannoniust; a knini püspököt, Nyújtódi Miklóst, valamint Mátyás három Ferrarában tanuló unokatestvérét, Vingárti Lászlót, Pálóczi Zsigmondot és Perényi Miklóst.

[6] *Uo.*, 140.

[7] *Uo.*, 149.

[8] Dennis D. MARTIN, *Fifteenth-Century Carthusian Reform: The World of Nicolas Kempf*, Leiden–New York–Köln, 1992, 244.

[9] Az Andreas Pannoniusról szóló legújabb szakirodalom: BÍRÓ Csilla, *Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 37(2001), 109–123; KERTÉSZ Balázsné Bíró Csilla, *La vita activa e la vita contemplativa nel commentario del Cantico dei cantici di Andreas Pannonius*, Nuova Corvina, Rivista di Italianistica, 20(2008), 83–91; BENE Sándor, *Középkor és reneszánsz határán: teológia és politika = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2008², 119–132.

[10] RÉVÉSZ Mária, *Andreas Pannonius és Bornio da Sala*, EPhK, 1935, 79.

[11] Személyét nem ismerjük. Fügedi Eriknek a 15. századi magyar püspökökről írt tanulmánya nem tartalmazza a szerémi, a nándorfehérvári és a boszniai püspökségeket. A tanulmányból annyi derül ki, hogy a boszniait gyakran töltötték be ferencesek. FÜGEDI Erik, *A XV. századi magyar püspökökről*, TörtSz, 1965, 477–498.

A bolognai rendházban leírt feljegyzés[12] tanúskodik egykori műveiről, amelyekből az alábbi négy maradt fenn: a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* – latin kiadásban valamint magyar fordításban olvasható;[13] a ferrarai Ercole d'Estéhez írt szöveg *(Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus)* és a Borso d'Este halálára készített mű *(Libellus super decessu divi Borsii ducis)* csak latin kiadásban létezik; az Énekek énekéhez készített kommentárja *(Expositio super Cantica canticorum)* pedig kiadatlan, kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.[14]

Még nem figyelt fel rá a kutatás, hogy Andreas Pannonius fennmaradt írásai több, hivatkozás nélküli, sokszor terjedelmes Petrarca-idézetet is őriznek:

Expositio super Cantica canticorum 1. 9. 4.[15] – De vita solitaria II. 4. 2.
Expositio super Cantica canticorum 1. 9. 11. – De otio religioso II.
Expositio super Cantica canticorum 1. 9. 13. – De otio religioso II.
Expositio super Cantica canticorum 2. 13–14. 1. – Ad familiares VI. 3. 54.
Expositio super Cantica canticorum 8. 4. 2–12. – De vita solitaria I. 2. 2–24.
Expositio super Cantica canticorum 8. 4. 13. – Ad familiares IX. 5. 26–28.
Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus (De luxuria) – De otio religioso II.
Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus (De castitate) – De otio religioso II.
Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus (De meditatione regis) – Seniles XI. 11.
Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus (De meditatione mortis) – De otio religioso II.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. IV. (Exhortatio ad virtutes) – Ad familiares III. 12. 4–8.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XI. (De charitate) – Seniles XIV. 1. 13.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XVI. (De luxuria) – De otio religioso II.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXII. (Quod non oportet fidere propriis viribus principem) – De viris illustribus I., Scipio 1. 6.; 2. 5.; Ad familiares XXII. 14. 13–15; 22; 33–38.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXIII. (De dotibus summi ducis) – Contra medicum quendam I. 15.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXV. (De magnanimitate) – De viris illustribus I., Scipio 9. 3.

[12] RÉVÉSZ, *i. m.*, 79. „D. Andreas Ungarus Prior Cartusiae Ferrariensis dudum excitatae, suis virtutibus illustrabat et studiis, e quibus supersunt Paraphrasis in librum Sententiarum, In Psalterium, In Canticos Canticorum, Tractatus de Spiritu Sancto, Varii Sermones."

[13] Andreas PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus; Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus = Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus,* kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő. Bp., MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, 1). – A Mátyáshoz írt mű fordítása: Andreas PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva (1467),* ford. BORONKAI Iván = *A magyar középkor irodalma,* kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1984, 371–529.

[14] *Expositio super Cantica canticorum,* OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 443.

[15] Mivel az *Expositio super Cantica canticorum* szövege kiadatlan, fejezeteinek beosztását magam készítettem el a kézirat alapján.

Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXVII. (De virtutibus bellicis et rebus praeclare gestis magnanimi ducis domini Herculis) – De viris illustribus I., Hannibal 1.; Scipio 10. 1.; Ad familiares XIV. 5. 7–9.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXXII. (Exhortatio ad vindicandam Christi Jesu ab impurissimis Machumetanis illatam) – Ad familiares III. 10. 2–8.; De gestis Caesaris 2.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXXIV. (De coadiutoribus) – Ad familiares XXIII. 11. 6.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXXV. (De auxilio clarissimi senatus dominorum inclitae urbis Venetiarum) – Ad familiares XXII. 14. 11.
Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus c. XXXVI. (De laude clarissimae domus Estensis) – Ad familiares XIV. 1. 12.; 31.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. I. (Lamentatio lugubris) – Ad familiares VIII. 7. 1.; VII. 12. 1.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. VIII. (De genere et ordine mortis) – Ad familiares XXII. 12. 13–17.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. IX. (De memoria mortis) – De secreto conflictu curarum mearum I. 141.; De otio religioso II.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. XII. (Quomodo corpora damnatorum ab igne infernali non consumantur) – Ad familiares IV. 13. 1–4.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. XIII. (Miraculum) – De otio religioso II.; Ad familiares III. 12. 6.
Libellus super decessu divi Borsii ducis c. XVII. (Quartus ordo beatorum) – Ad familiares XXIV. 12. 28.

Andreas Pannonius műveinek keletkezési idejét és helyét az *Expositio super Cantica canticorum* kivételével ismerjük: a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* 1467-ben Ferrarában keletkezett, a *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus* és a *Libellus super decessu divi Borsii ducis* pedig Paviában, Borso d'Este herceg halálának évében, azaz 1471-ben vagy közvetlenül utána. Az *Expositio super Cantica canticorum*ról feltételezhető, hogy a szerző bolognai évei alatt már elkészült – ezt támasztja alá a bolognai rendházból származó feljegyzés.[16] Egy példányát – vagy az egyetlen példányt – Andreas Pannonius magával vitte Ferrarába, ahol 1505-ben valószínűleg erről másolták a ma ismert egyetlen kéziratot.

A művek keletkezési idejének fényében a bennük található Petrarca-idézetekből is érdekes következtetésekre juthatunk. A korábbi írásokban, azaz a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*ban és az *Expositio super Cantica canticorum*ban ritkábban nyúl a szerző Petrarca szövegeihez, és elsősorban a szerzetesek körében leginkább ismert két írást, a *De vita solitariát* és a *De otio religiosót*[17] használja fel, egyes helyeken hosszabb szövegegységet átvéve, máshol Petrarcánál található tekintélyek idézeteit beépítve. Az idézetek terjedelméből és a felhasználás módjából látszik, hogy Andreas Pannonius egyrészt nem alkalomszerűen, más-

[16] Vö. 12. jegyzet.

[17] A *De otio religioso* hagyományozódásához: Giuseppe ROTONDI, *Note al «De otio religioso»*, Studi Petrarcheschi, 2(1949), 153–166.

részt nem emlékezetből idézi Petrarcát. Tudatosan használja fel a *De vita solitariát* és a *De otio religiosót*, ismeri és kedveli őket, környezetében megvoltak ezek a szövegek. Ezeken kívül még három Petrarca-levélből találunk idézetet: az *Expositio super Cantica canticorum*ban az *Epistolae familiares* IX. 5. darabjából egy terjedelmes részletet IV. Adorján pápáról, az *Epistolae familiares* VI. 3. leveléből egy rövid megjegyzést Krisztus passiójáról; valamint a *Seniles* XI. 11. darabját teljes egészében a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*ban. A *Seniles*-levél az emberi életet bemutató költői és megkapó metaforalánc, amelyet feltételezhetően a levélkorpuszból kiemelve önmagában, vagy más levelekkel együtt antológiákban is másoltak.[18]

Paviában keletkezett műveiben, bár továbbra sem hivatkozik Petrarcára, megszaporodnak a tőle származó idézetek, és az idézett művek köre is jelentősen kibővül. A szövegből kimaradnak a *De vita solitaria*-idézetek, viszont számos részletet emel be Andreas Pannonius az *Epistolae ad familiares* levélkorpuszból, többször idézi a *De viris illustribus*t, és ezeken kívül található egy-egy részlet a *Seniles* levélgyűjteményből, a *Contra medicum quendam* I.-ből, a *De gestis Caesarisból* és a *De secreto conflictu curarum mearum*ból.[19] Andreas Pannonius forráshasználatáról itt is elmondható, hogy jól ismeri a Petrarca-szövegeket, az említett művek a keze ügyében lehettek. Ezt a feltevést támasztja alá a paviai karthauzi kolostor könyveiről fennmaradt lista, melynek 106. számú tétele egy *Epistolae ad familiares*-válogatás.[20] Az egykori szerzetesi könyvtárak állományairól fennmaradt listák arról tanúskodnak, hogy sok humanista anyag került be ezekbe a gyűjteményekbe akár vásárlás, akár adományozás útján.[21] A *De viris illustribus*ból a Scipio-életrajz van rá a legnagyobb hatással, több helyen is felhasználja a *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus*ban. A Mátyáshoz írt mű hasonló témaköreiből rendre hiányoznak a *De viris illustribus*-részletek, ennek oka lehet egyrészt az, hogy 1467-ben még nem került a szöveg Andreas Pannonius látókörébe, másrészt az a stíluseltolódás, amely az Ercole d'Estéhez írt mű eszközeiben mutatkozik meg. Míg a *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*t egy középkori szellemben létrejött királytükörként határozza meg a szakirodalom, addig a hasonló témákat felvonultató, Ercole d'Estéhez írt szöveg több, a humanista dicsőítő művekre jellemző elemet tartalmaz.[22] Ezek egyike a híres ókori hadvezérekre és tetteikre történő utalás, melyhez Petrarca *Scipió*ja remek anyagot ad.

A dolgozat terjedelmére való tekintettel nem vállalkozom az összes Petrarca-idézet elemzésére, így csak az *Expositio super Cantica canticorum* 8. 4. 2–12. részében fellelhető *De vita solitaria*-részleteket és környezetüket szeretném bemutatni.

A *De vita solitaria* rögtön a megírása után nagy érdeklődésre tartott számot, s hogy széles körben ismert volt, mi sem mutatja jobban, mint hogy 126 kéziratban maradt fenn.[23] A hosszú

[18] Agostino SOTTILI, *Studenti tedeschi a Padova e le opere del Petrarca in Germania durante il Quattrocento,* Quaderni per la storia dell'Università di Padova, 1(1968), 53.

[19] A *De secreto conflictu curarum mearum* európai recepciójához: Filippo DOVERI, *Fortuna europea del Secretum = Petrarca a jednocæ kultury europejskiej – Petrarca e l'unità della cultura europea: Materiały międzynarodowego zjazdu – Atti del Convegno Internazionale Warszawa, 27–29 V 2004,* Pod red. – a cura di Monica FEBBO, Piotr SALWA, Warszawa, 2005, 236–262.

[20] Luciano GARGAN, *L'antica biblioteca della Certosa di Pavia,* Roma, 1998, 35.

[21] Paul Oskar KRISTELLER, *The contribution of religious orders to renaissance thought and learning* = P. O. K., *Medieval Aspects of Renaissance Learning: Three Essays,* Durham, N. C., 1974, 99–101.

[22] BÍRÓ, *Das Leben..., i. m.,* 114–116.

[23] Francesco PETRARCA, *De vita solitaria, Buch I,* Hrsg. K. A. E. ENENKEL, Leiden–New York–København–Köln, 1990, XVIII, 42-51.

idézettömbökből következtetve Andreas Pannonius számára a *De vita solitaria* hozzáférhető volt, feltehetőleg megtalálható volt azokban a kolostorokban, ahol élt.

Andreas Pannonius az Énekek énekéhez írt kommentárjában, bár név szerint nem hivatkozik rá, fontos szerepet juttat Petrarcának. A *Cantica canticorum* 8. fejezetének 4. verséhez („Adiuro vos, filiae Ierusalem, ne suscitetis neque evigilare faciatis dilectam, donec ipsa velit") írt magyarázata a *laus vitae contemplativae* címet is kaphatná: a szerzetes egy napját vázolja fel a zsolozsmaórák alapján. A kifejezetten meleg hangvételű, harmóniát sugárzó, poétikus szöveg elüt a kommentár többi részének tudományos nyelvezetétől. A szövegrészlet főszereplője, a *speculator noster* nem Andreas Pannonius saját találmánya: életmódja, tevékenységei feltűnő hasonlóságot mutatnak a *De vita solitaria solitarius*ával.

A *De vita solitaria* I. könyvének 2. részében párhuzamosan halad a *solitarius* és a *negotiosus* egy napja. A *negotiosus* alakja Andreas Pannoniusnál háttérbe szorul, a 8. 4. résznek csak a 13–16. bekezdése foglalkozik a *vita activa* témájával részben a *De vita solitaria,* részben az *Ad familiares* IX. 5. 26–28. alapján.

Petrarca a *solitarius* fogalmát a szerzetesi irodalomból vette: ott a kifejezés sokszor a szerzetes szinonimájaként jelenik meg.[24] Petrarca *solitarius*ának legfőbb jellemzői, hogy egyedül – nem szerzetesi közösségben – él, és hogy életének középpontjában a vallás gyakorlása áll: napjának menetét szigorúan a zsolozsmázás határozza meg.[25] A *septem horae canonicae* hiánytalanul szerepel leírásában, és minden hórához breviáriumi részlet is kapcsolódik. Nem véletlen, hogy a derűs, pozitív érzéseket és gondolatokat inspiráló szöveg felkeltette Andreas Pannonius érdeklődését. Nála is a zsolozsmaalkalmak köré szerveződik a *speculator* élete, és sok részletet szó szerint, illetve kisebb módosításokkal vesz át. Feltehetőleg munkája során előtte hevert a *De vita solitaria* kézirata. De nem puszta másolásról van szó: tetten érhető benne Andreas Pannonius önálló íróegyénisége. Az alábbiakban a Petrarcától származó szövegrészleteket vetem össze Andreas Pannonius kommentárjának részleteivel.

Expositio super Cantica canticorum[26]
8. 4. 2
...modica quiete recreatus somnoque brevi non fracto sed expleto surgens psalere incipit Trinitatem sanctam, Deum scilicet Patrem et Filium et Spiritum Sanctum in primis sibi in adiutorem invocans dicendo voce consona: „Deus in adiutorium meum intende" ut scilicet in matutinalibus laudibus sibi in adiutorium existat...

De vita solitaria[27]
I. 2. 2
Surgit solitarius atque otiosus, felix, modica quiete recreatus somnoque brevi, non fracto, sed expleto... psallere incipiens ianitorem labiorum suorum, ut egressuris inde matutinis laudibus aperiat, devotus exposcit et cordis sui dominum in adiutorium suum vocat...

[24] PETRARCA, *De vita solitaria*, *i. m.*, 209.

[25] Vö. MARTIN, *i. m.*, 246.

[26] A szöveget betűhűen írtam át, kivéve a *ti-ci* és *v-u* alakváltozatokat, amelyeket a klasszikus helyesírás szerint egységesítettem. A kézirat központozását, valamint a kis és nagy kezdőbetűk használatát szintén egységesítettem, a szöveg rövidítéseit, ligatúráit jelzés nélkül feloldottam.

[27] Az alábbi kiadást használtam: PETRARCA, *De vita solitaria, i. m.*

8. 4. 4
Demum diversis votis exoptata lux advenit, et iubare iam solis exorto in diurnas Dei laudes pio letus ore prorumpens innocentiam in primis, lingue frenum litis nescium, visus tegimen, ne vanitatibus pateat, puritatem cordis, vecordie absentiam et, domitricem carnis, abstinentiam precatur a Deo.

I. 2. 4, 7
Diversis votis expectata lux adest. Iste... iubare iam solis exorto in diurnas Dei laudes pio letus ore prorumpens... innocentiam in primis, lingue frenum litis nescium, visus tegmen vanitatibus obiectum, puritatem cordis, vecordie absentiam et, domitricem carnis, abstinentiam deprecatur.

8. 4. 5
Et paulo post hora tertia iam iubare solis diffuso per orbem, in novis quibusdam laudibus prorumpens, tertiam in Trinitate personam, quem cum Patre et Filio simul laudat et adorat equalem, ipsius Divini Spiritus deposcit adventum, linguam quoque et mentem confessione personantem salutifera et charitate celico igne flamantem ac proximos accensuram.

I. 2. 8
Nec multo post, tertiis in laudibus, tertiam in Trinitate personam veneratur et Sancti Spiritus poscit adventum, linguam quoque et mentem confessione personantem salutifera et caritatem celico igne flammantem ac proximos accensuram.

8. 4. 6
Deinde iam sole in altum procedente et incalescente et suos radios toto orbe diffundente, et ipse pedetentim ascendente mente ad superiora sciens, quia sine pace et castimonia Deum nemo videre potest. Idcirco suppliciter petit in se extingui flammas litium, quas certatim flatu et fomentis adversarius inimicus homo intus et foris suscitat, et calorem noxium, quo peruritur, aufferri salutemque corporis ac veram pacem cordis sibi dari supplicat.

I. 2. 10
Inde autem pedetentim sua relegens vestigia scandente iam in altum et, qui mane novum illustraverat meridiem, accendente solis radio nil potius quam extingui flammas litium, quas certatim flatu et fomentis alter quas certatim flatu et fomentis alter suscitat et, quo ille cupide peruritur, hic omnem malarum cupidinum calorem noxium auferri flagitat.

8. 4. 7
Post hoc tempus reffectionis et noster speculator rerum celestium mundam mensulam non diversis dapibus, aut poculis exquisitis, sed cibo ac potu exiguo pauperum exornat. Pro tumultu requiem, pro strepitu silentium habet, pro multitudine autem famulantium sanctorum angelorum gaudet speculatione et proprii angeli, qui semper cum ipso est, letatur consortio. Confabulatur cum prophetis apostolisque et evangelistis et sanctis doctoribus, conviva est sibi presentia Dei.

I. 2. 14
Iste vero vel paucis vel uno vel nullo famulo contentus, hesterno sobrius vegetusque ieiunio, modesto sub lare mundam mensam nulla re magis quam sua presentia exornat, pro tumultu requiem, pro strepitu silentium habet, pro multitudine se ipsum; ipse sibi comes, ipse sibi fabulator ac conviva est, nec metuit solus esse, dum secum est. [...] celum spectare, non aurum, terram amat calcare, non purpuram; fidicen gratus et assidenti consurgentique dulcissimus cantus est benedictio et gratiarum actio.

Nec metuit aliquem, qui Deum habet protectorem, non metuit furis ingressum, cum nichil preter amictum et victum habeat, secumque omnia sua portet. Celum speculatur non aurum in mensa, terram amat calchare, unde sumptus est, non tapetia. Assidenti consurgentique a mensula dulce melos est benedictio et gratiarum actio.

8. 4. 8

Nulli penitus invidet, non emulatur quempiam. Pro loco digniori venena spargi non formidat. Sedet liber intrepidusque. Non cavet insidias, scit se bona sua amari, qui pauper est in Christo. Non timet mori, cum sciat se peregrinum et hospitem in hoc exilio esse, sed cupit dissolvi et esse cum Christo atque cum angelis in patria epulari eterna.

I. 2. 15

Nulli penitus invidet, nullum odit; sorte contentus sua et fortune iniuriis inaccessus nichil metuit, nichil cupit; scit non spargi venena fictilibus [...] sedet intrepidus, nullas struit aut cavet insidias; scit se amari et non sua, scit mortem suam nulli utilem, nulli damnosam vitam neque multum interesse arbitratur, quam diu, sed quam bene vivat, nec ubi aut quando moriatur, magni extimat, sed qualiter – in id unum summo studio intentus, ut bene actam vite fabulam pulcro fine concludat.

8. 4. 9

Labitur sensim dies et fugiunt hore velud umbre.

I. 2. 16

Labitur sensim dies et fugiunt hore...

8. 4. 12

Nec multo post labentem iam diem per solis ocasum videns seseque collabi cogitans tetramque caliginem illabi terris videns superni luminis poscit auxilium. Tandem ut noctis pericula dolosque et insidias dyaboli ac rabiem leonino more rugientis orationis et fidei se clipeo munit, excubareque sibi solitam clementiam sui creatoris implorat atque in manus eius spiritum commendat. Et angelos sanctos ad proprii habitaculi custodiam cum ipso commorandum devota implorat oratione.

I. 2. 22

Nec ita multo post labentem celo diem seque simul collabentem humi cogitans tetramque caliginem illabentem terris previdens superni luminis poscit auxilium.

I. 2. 24

Iste... gaudens diem illum sine dedecore transivisse, et lucis ante terminum adversus secuture noctis pericula dolosque et insidias ac rabiem leonino more rugientis adversarii vigilem sobrietatem atque orationis et fidei clipeum, adversus somnia, pollutionemque et nocturna fantasmata excubare sibi solitam clementiam sui creatoris implorat; atque in manus eius commendato spiritu et angelis suis ad habitaculi proprii custodiam invocatis sese in suam domum recipit...

Andreas Pannonius Petrarcához képest jobban kidolgoz egyes zsolozsmaórákat. Írásaiban több helyen is tetten érhető, hogy különös jelentőséget tulajdonít a Matutinum zsolozsmaalkalmának. A *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*ban Hunyadi János példájával inti Mátyást a rendszeres imádkozásra.[28] Az *Expositio super Cantica canticorum* 1. 9. 7. fejezetében pedig a kontemplálás legalkalmasabb időpontjáról értekezik. Zsoltáridézetekkel támasztja alá, hogy az Istennek leginkább tetsző imaalkalom az éjszakai. Az ember élettani folyamataiból is arra következtet, hogy leginkább az éjszaka felel meg a szemlélődésre. Tovább erősíti a Matutinum jelentőségét az Énekek éneke 3, 1. verséhez írt magyarázat: a 3. 1. 2. részben lényegében ugyanarról olvashatunk, mint az 1. 9. 7-ben, azzal a különbséggel, hogy a szerző rövidebben foglalja össze az ima megfelelő időpontjáról való tudnivalókat. A 8. 4. 2–3. részben a *speculator* a Matutinummal kezdi a napot, melyhez közvetlenül kapcsolódik a Laudes.[29] Erre utal a szövegben az idézet az 50. zsoltárból, mely a Laudes állandó része.

Majd a kishórák következnek, melyeknek sorát – a Prima, a Tertia és a Sexta után – az ebéd szakítja meg (8. 4. 7.). A szövegből érdemes kiemelni a *mediocriter* és a kétszer is szereplő *cibus pauperum* kifejezéseket, mivel ezek több szempontból is érdekesek: „Post hoc tempus reffectionis et noster speculator rerum celestium mundam mensulam non diversis dapibus, aut poculis exquisitis, sed cibo ac potu exiguo pauperum exornat. [...] Cibis pauperum foris mediocriter recreatur in corpore, sed intus in mente dulcedine verbi divini reficitur." (Andreas Pannonius: Expositio 8. 4. 7.) Jó példát szolgáltatnak arra, hogy Andreas Pannonius mennyire leleményesen használ fel és alakít át bibliai részleteket a saját céljainak megfelelően. A *cibus pauperum* kifejezéshez a Korintusiakhoz írt első levél 13, 3. versében leírtak („Et si distribuero in cibos pauperum omnes facultates meas...") adhatták az ötletet. Ezen felül a szerény életmód bemutatásánál a Timóteushoz írt első levél 6, 8. verse („Habentes autem alimenta et quibus tegamur his contenti simus") is a segítségére lehetett, hiszen Andreas Pannonius szövegében ennek a bibliai résznek a hatása érzékelhető: „Nec metuit aliquem, qui Deum habet protectorem, non metuit furis ingressum, cum nihil preter amictum et victum habeat, secumque omnia sua portet." (Andreas Pannonius: Expositio 8. 4. 7.)

Az *Expositio* 8. 4. 7. része alapján fontos adatokat kapunk arról, hogy Andreas Pannonius szerint milyen az ideális szerzetesi életforma: az evilági élethez csak a legkisebb mértékben kötődik, azaz csak a legszükségesebb öltözék és az ennivaló által. Viszont írásaiban nincs nyoma az extrém aszkézisnek, ahogy ezt más szöveghelyei is bizonyítják. A *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus De temperantia* című fejezetében így ír a helyes táplálkozásról: „Cibus vero mediocris est laudabilis, quia deperdita in corpore restaurat, virtutem conservat, sanguinem augmentat, calorem temperat, ingenium acuit, vires operandi tribuit, sanitatem corporis auget et custodit."[30] Ugyanez a részlet kisebb módosításokkal az Ercole D'Esténék címzett *Libellus de virtutibus*ban is megtalálható.[31] Az Énekek énekéhez írott kommentárban az 1, 9. vershez fűzött magyarázatokban a mértékletes böjtről és a megfelelő mennyiségű

[28] Andreas PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* (De temperantia), 36.

[29] DOBSZAY László, *A zsolozsma* = TÖRÖK J., BARSI B., DOBSZAY L., *Katolikus liturgika III*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyháztörténeti Tanszéke–Magyar Egyházzenei Társaság, 1999, 30.

[30] Andreas PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus* (De temperantia), 34–35.

[31] Andreas PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus* c. XIV (De secunda virtute cardinali quae est temperantia), 174.

pihenésről is olvashatunk. Andreas Pannonius a *De vita solitariá*ból és a *De otio religiosó*ból ismerte Petrarca állásfoglalását a szerzetesi szegénységről és a mértékletességről. Ezen a két művön kívül Petrarca több levelében[32] is érinti a témákat. Részletesen tárgyalja a *paupertas* fogalmát az *Ad familiares* VI. 3-ban, innen megtudhatjuk, hogy szerinte a szerzetesek számára a „sacra atque humilis paupertas Christi"[33] a követendő példa.

A 8. 4. 9. részben Andreas Pannonius lényeges elemekkel bővíti ki a Petrarcától származó szövegvázat: a *speculator* a Teremtőt teremtményein keresztül dicsőíti. A teremtményekről való meditáció a szemlélődő életforma szerves része.

Ezután a *speculator* visszatér a zsolozsmázáshoz, immár a Nona következik (8. 4. 10.), a kereszthalál időpontjában elmondott ima. Ezt a Szentírás tanulmányozása követi, majd a Vesperás (8. 4. 11.), melynek fő motívuma a hálaadás.[34] Andreas Pannonius a zsolozsmaórák közül részletesebben szól a Completoriumról, amelynek során alapvetően Petrarca szövegét használja fel, saját gondolatokat nem tesz hozzá. Valószínűleg azért, mert a Petrarca-részletben már szerepel a Completorium lényege, azaz hogy a zsolozsmázó Isten kezébe ajánlja lelkét, és éjszakáját Isten oltalma alá helyezi.[35]

Andreas Pannonius írásmódja annyiban távolodik Petrarca szépírói stílusától, hogy fontos szerepet juttat a magyarázatnak az egyes zsolozsmaórák kapcsán. Mindemellett az is elmondható róla, hogy igyekszik megőrizni Petrarca költői eszközeit, sőt ő maga is kedvet kap a költői alakzatok használatához. Például a 8. 4. 9. részben a Petrarca-szöveget hasonlattal bővíti: „Labitur sensim dies et fugiunt hore velud umbre." Az árnyék-hasonlathoz a Jób könyvének olvasmányélményei adhattak ötletet: „Homo... quasi flos egreditur et conteritur et fugit velut umbra..." (14, 1–2).

Andreas Pannonius szóhasználatára is jellemző a derű, az elégedettség és a boldogság: „...laudes pio letus ore prorumpens..." (8. 4. 4.); „... pro multitudine autem famulantium sanctorum angelorum gaudet speculatione et proprii angeli... letatur consortio." (8. 4. 7.); „...plenus itaque amore, gaudio et devotione securus et quietus..." (8. 4. 12.) Célja a minden szélsőségtől mentes szerény és alázatos keresztényi életforma bemutatása. Talán ezért is lehetett annyira rokonszenves számára Petrarca *solitarius*a, hiszen Petrarca sem egy szélsőséges keresztényt ábrázol, hanem a keresztény *humilitas* irányvonalait rajzolja meg.

Andreas Pannonius kommentárjában a Petrarca-részlet létjogosultságát tovább erősíti Kölni Szent Brúnó, a karthauzi rend alapítójának levele barátjához, Raoul le Verd-hez, amelyet feltehetőleg ismert a szerző.[36] Szent Brúnó a saját calabriai remeteségéről ír, rokon témákat érintve mind az Énekek éneke-kommentár 8. 4. 1.–12. részével, mind Petrarca *De vita solitariá*jának I. 2. caputjával – talán Petrarcára is hatott a levél.[37] Nála is olvashatunk a remete-

[32] VOCI, *i. m.*, 75.

[33] Ad fam. VI. 3, 41.

[34] *Katolikus liturgika III*, *i. m.*, 84.

[35] *Katolikus liturgika III*, *i. m.*, 85.

[36] PL 152, 0420B–0423D

[37] Kwiryna ZIEMBA, *Petrarca e la tradizione monastica = Petrarca a jedność kultury europejskiej – Petrarca e l'unità della cultura europea: Materiały międzynarodowego zjazdu – Atti del Convegno Internazionale Warszawa, 27–29 V 2004*, Pod red. – a cura di Monica FEBBO, Piotr SALWA, Warszawa, 2005, 105.

életforma dicséretéről, a helyszínről mint *locus amoenus*ról, a *vita activa* és a *vita contemplativa* mibenlétéről.[38]

Voci monográfiájának 3. fejezete[39] összegezi a kutatás addigi eredményeit Petrarca *solitudo*-fogalmával és a *De vita solitaria*val kapcsolatban. Azon vélemény mellett, hogy Petrarca a *De vita solitaria*ban – bár szerzetesi elemeket is használva – elsősorban az *otium litteratum* eszményét akarta bemutatni, egyre erősödik az a nézet, hogy Petrarca *solitudo*ja és *otium*a nem elsősorban szekularizált fogalmak, nemcsak a humanista tudós életideálját ábrázolják: sok részletüket a szerzetesség és az irántuk érzett csodálat ihlette. Ebből a szempontból közelíti meg a témát Giles Constable.[40] Az ő állásfoglalását támasztja alá, ahogyan Andreas Pannonius felhasználja a *De vita solitaria* szövegét. Az *Expositio super Cantica canticorum*ban újra és újra előkerül a *vita activa* és a *vita contemplativa* fogalma, rendre hangsúlyozva, hogy a szemlélődő életforma előbbre való.[41] A *vita contemplativa* elsőbbségét az Énekek éneke fent említett 8, 4. verséhez fűzött magyarázataiban bizonyítja a legátfogóbban és a legrészletesebben. Éppen itt használja fel tudatosan a *De vita solitaria* I. könyvének 2. caputját. Véleményem szerint Andreas Pannonius úgy tekintett Petrarcára, mint egy szerzetesekhez közel álló íróra, egyébként nem idézte volna vallásos témájú művében.

[38] „In finibus autem Calabriae cum fratribus religiosis... eremum incolo, ab hominum habitatione satis undique remotam. De cuius amoenitate aerisque temperie et sospitate vel planitie ampla et grata, inter montes in longum porrecta, ubi sunt virentia prata et florida pascua, quid dignum dicam? Aut collium undique se leniter erigentium prospectum opacarumque vallium recessum cum amabili fluminum, rivorum fontiumque copia quis sufficienter explicet? Nec irrigui desunt horti, diversarumque arborum fertilitas." PL 152, 0421A–C.

[39] La concezione Petrarchesca della vita religiosa, VOCI, *i. m.*, 93–110.

[40] CONSTABLE, *i. m.*

[41] KERTÉSZ Balázsné, *i. m.*

# A LEGGYAKRABBAN HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM JEGYZÉKE


**Apponyi** = APPONYI Sándor, *Hungarica: Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, neuarbeitet József VEKERDY, Bp., OSZK, I–III, 2004.

**BNH Cat** = *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur: Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae, Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa,* ed. Elisabeth SOLTÉSZ, Catharina VELENCZEI, Agnes W. SALGÓ, Bp., OSZK, 1990.

**CIH** = *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur,* ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, Bp., Akadémiai, 1970.

**Petrik** = PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860,* Bp., Dobrowsky, I–IV, 1888–1892; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, V. Pótlások*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Bp., OSZK, 1991; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, VI. Nyomda és kiadástörténeti mutató,* szerk. V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, 1972.

**RMK I** = SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár, I*, Bp., MTA, 1879;

**RMK II** = SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár, II*, Bp., MTA, 1885;

**RMK III** = SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III*, Bp., MTA, 1896–1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*, összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., OSZK, I–V, 1990–1996.

**RMK III/18** = DÖRNYEI Sándor, SZÁVULY Mária, *Régi magyar könyvtár III, XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai,* Bp., OSZK, I–II, 2005–2007.

**RMNy** = *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600,* BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., Akadémiai, 1971;
*Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635,* BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája, közrem. FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655,* HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Bp., Akadémiai, 2000.

**RMSz** = WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők I: A kezdetektől 1700-ig,* szerk. és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerk. munkatársai KISS Elemérné, KOVÁCS Zsuzsanna, Bp., OSZK, 2008.

**Sztripszky** = SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez,* utánnyomás DÉZSI Lajos kiegészítéseivel, Bp., Tempó, 1967.

**VD 16** = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* = http://www.bsb-muenchen.de/16-Jahrhundert-VD16.180.0.html

**VD 17** = *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* = http://www.vd17.de/

# P. VÁSÁRHELYI JUDIT PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

## Külföldön kiadott könyv vagy könyvrészlet

*Bibliotheken in Ungarn = Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa,* bearbeitet von Judit P. VÁSÁRHELYI unter Mitarbeit von Katalin RÁKÓCZI und Sándor DÖRNYEI, Hildesheim–Zürich–New York, Olms Weidmann, V, 1998, 23–38.

*Beitrag über Országos Széchényi Könyvtár* (társszerzőkkel) = *Uo.,* 47–69.

*Imádságoskönyvecske Szenci Molnár Albert fordításában,* sajtó alá rend., utószó P. VÁSÁRHELYI Judit, Kolozsvár, Koiónia, 1999, 205.

## Belföldön kiadott könyv vagy könyvrészlet

Kritikai kiadás bevezetése = SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono,* Bp., Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4), 7–81.

Versfordítások latin nyelvből = *A kuruc küzdelmek költészete,* vál., sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 317–318, 321–322, 614, 631–632.

Fordítások Zsámboky János műveiből = *Janus Pannonius, Magyarországi humanisták,* vál. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 749–760, 1132–1142.

Fordítás latinból = *Temesvári Pelbárt válogatott írásai,* vál., kísérő tan., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Európa, 1982, 153–167, 279–409.

*Régi magyarországi nyomtatványok II, 1601–1635,* BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, közrem. FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1983.

*Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében,* Bp., Akadémiai, 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12).

*Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez: 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok,* összeáll. BAYER Lászlóné, FAJCSEK Magda, KOMJÁTHY Miklósné, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, V. ECSEDY Judit, Bp., Formica, 1989.

BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673,* ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi, 1993.

*A humanizmus és a reneszánsz: A magyarországi humanizmus és reneszánsz = Egyháztörténet I: A kezdetektől 1711-ig: Tankönyv és tanári kézikönyv,* Bp., Református Köznevelési és Közoktatási Intézet, 1997, 90–92, 112–114.

Fordítások Zsámboky János műveiből = *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I: Humanizmus,* szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter. Bp., Balassi, 1998, 562–574.

*Régi magyarországi nyomtatványok III, 1636–1655,* HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Bp., Akadémiai, 2000.

*Krakowskie druki w języku węgierskim, Krakauer ungarischsprachige Drucke, Krakkói magyar nyelvű nyomtatványok = Rola Krakowskich drukarzy w kulture węgierskiej, Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur, A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben,* összeáll. P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., Balassi, 2000, 169–320.

SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske, Heidelberg 1621,* facsimile kiadás, tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25), 1–43.

SZENCI MOLNÁR Albert, *Értekezés a legfőbb jóról, Lőcse 1630,* facsimile kiadás, tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Kossuth, 2004 (Amor Librorum).

*Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai,* Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 21).

WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők I: A kezdetektől 1700-ig* (RMSz), szerk. és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerk. munkatársai KISS Elemérné, KOVÁCS Zsuzsanna, Bp., OSZK, 2008.

*Molnár Albert Institutio-fordítása* (kísérőtanulmány) = SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, Hanovia MDCXXIV,* facsimile kiadás, Bp., Balassi, 2009 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 43), 5–29.

## Nemzetközi folyóiratban vagy gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

*Bibliographische Forschungen in den ungarischen Drucken vor 1801 in der Herzog August Bibliothek = Wolfenbütteler Beiträge,* Hrsg. Paul RAABE, Frankfurt am Main, Klostermann, 1987, VII, 115–123.

*Szenci Molnár Albert és kora = Magyaroknak magyarul,* összeáll. GÖRFÖL Jenő, Bratislava, Csemadok, 1990, 23–31.

*Antike Rezeption in Dienst der christlich-humanistischen Bestrebungen von Albert Szenci Molnár (1574–1634) = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn,* hrsg. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, Paul Gerhard SCHMIDT, Bp., Balassi, 1993 (Studia Humanitatis, 9), 159–169.

*Az imádságfordító Szenci Molnár Albert = Szenci Molnár Albert emlékezete,* összeáll. ZALABAI Zsigmond, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2001, 296–301.

*Bújdosás és számkivetettség Szenci Molnár Albert életében = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002,* szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 484–492.

*Bethlen Zsuzsanna bibliája (Deé Nagy Anikónak) = Könyvek által a világ…: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére,* szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 17–20.

*Faust in der ungarischen Literatur = Fortunatus, Melisine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit,* hrsg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Bern, Lang, 2010 (Beihefte zu Simpliciana, 6), 419–436.

## Hazai folyóiratban vagy gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

*Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében,* ItK, 1974/4, 460–461.

*Zsámboki János a ciceroi imitációról,* Acta Universitatis Szegediensis, Acta iuvenum, Sectio philologica, Szeged, 1976, 39–50.

*A propos de la session „La théorie littéraire et artistique de la Renaissance" du 15 au 22 Mai 1975, a Mátrafüred,* Acta Litteraria, 1976/1–2, 215–218.

*Molnár Albert és a Sátán szövetsége,* ItK, 1977/3, 395–403.

*Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához,* MKsz, 1977/3, 275–278.

*A XVIII. századi magyarországi nyomtatványok feltárásáról,* MKsz, 1977/3, 285–286.

*A humanista Szenci Molnár Albert = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz,* összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 37–41.

*Két XVI. századi magyar ciceroniánus,* ItK, 1978/3, 273–285.

*Az angolszász XVIII. századi retrospektív bibliográfia a vállalkozás folyóiratainak tükrében,* MKsz, 1978/3–4, 375.

BORSA Gedeon, *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465–1600,* Bp., Akadémiai, 1980. (Az előszó latinra fordítása.)

*A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I: Náprági Demeter könyvtára,* MKsz, 1980/2, 117–130.

*A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai II: Az „erdélyi" gyűjtemény – III: Győri könyvtulajdonosok,* MKsz, 1980/3, 230–263.

*A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai IV: Egyéb, sem Erdélyhez, sem Győrhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei,* MKsz, 1980/4, 325–349.

*Molnár Albert és Johann Joachim von Rusdorf,* ItK, 1980/3, 335–342.

*Újabb Molnár Albert dokumentumok,* It, 1981/3, 695–697.

*Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből,* MKsz, 1983/3, 264–272.

*Szenci Molnár Albert pályája,* TheolSzle, 1984, 153–159.

*Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére,* szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 263–269.

*Szenci Molnár Albert hollandul = Gesta typographorum,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 71–82.

*Bethlen János Históriájának függelékéről,* MKsz, 1993/4, 435–440.

*Szenci Molnár Albert aenigmái,* ItK, 1994/3, 365–375.

*Régi hazai nyomtatványok adatbázisának elvei: Tervek – elképzelések,* Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1996/1, 12–17.

*17. századi cento-költészetünk = Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996, 307–315.

*Szenci Molnár bibliakiadásának háttere = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14,* szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, M. Filológiai Társaság–Scriptum, 1998, II, 723–730.

*Johann Piscator und Albert Szenci Molnár = Iter Germanicum: Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn in 16–17 Jh,* Hrsg. András SZABÓ, Bp., 1999, 191–200.

*Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998,* Bp., 2000, 413–423.

*A retrospektív nemzeti bibliográfia nyilvántartásai,* Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2000/6, 44–49.

*Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról,* ItK, 2000/5–6, 660–668.

*Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról = Pázmány Péter és kora: Tanulmányok,* szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 292–301.

*Magyar fordításaink 1636 és 1655 között = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból, Studien über die ungarländische Typographie in 17. Jahrhundert,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris 2001 (Libri de Libris), 63–96.

*Káldi György: Oktató intés* = ItK, 2001/5–6, 623–637.

Postma Ferenccel közösen:
*Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker, Das Magyar rhytmusok von Mátyás Gönczi (1642) und Carmen Ungaricum von János Kisvárdai Lázár (1661)* = MKsz 2002/1, 55–68.

Szentmártoni Szabó Gézával közösen:
*Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába,* Bp., Universitas, 2003, 433–481.

*Adalék Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2003, 233–238.

*A Vizsolyi Biblia elöljáró beszéde mint vitairat = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne…": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról,* szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 33–41.

*Documenta Rudnayana Strigoniensia I = A Duna vallomása: Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára,* szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, 2006, 228–231.

*Adalék Molnár Albert Lexiconának (1621) Függelékéhez = Dictionarium 1604, Szenci Molnár Albert Szótára, Dictionarium 1604, Das Wörterbuch von Albert Molnár,* Bp., OSZK–Osiris, 2007 (Libri de Libris), 94–108.

*Oppenheimi nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére = Summa: Tanulmányok a 60 éves Szelestei N. László tiszteletére,* szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 336–340.

Szabó Andrással közösen:
*Georg Rem ismeretlen levele Szenci Molnár Alberthez,* ItK, 2007/1–3, 219–224.

*Szenci Molnár Albert nyelvszemlélete és nyelve,* Magyar Református Nevelés, 2007. október, 25–30.

*A „bújdosó" zsoltárfordító,* Collegium Doctorum, Magyar református teológia, 2008. augusztus, 107–113.

*A Vizsolyi Biblia Indexe,* Agria, Irodalom–Művészet–Kritika, 2008. ősz, 105–111.
TheolSzle, 2009, 168–170.
Collegium Doctorum, Magyar református teológia, 2009. augusztus, 39–44.
Népi Krónika, Dunaharaszti, 2009, 83–86.

*Robert Estienne magyarországi hatása = Biblia Hungarica philologica, Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban,* szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum–OSZK–MTA ITI–MOKKA-R Egyesület, 2009 (A MKsz és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 3), 65–75.

*Das Antikenbild des 17. Jahrhunderts in den lateinischen Emphehlungsbriefen und Vorworten von Albert Szenci Molnár = Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata,* ed. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH et alii, Bp., Typotex–Eötvös Collegium, 2010, 623–631.

*Ditat servata fides = „...de még szebb a színház": Írások Belitska-Scholtz Hedvig emlékére,* szerk. SOMORJAI Olga, Bp., Argumentum, 2010, 226–227.
*Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára,* szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 281–287.

## Szövegkritikai közreadás belföldi kiadványban

SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono,* sajtó alá rend., bev., jegyz. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

*Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei = Lymbus Művelődéstörténeti Tár,* Szeged, 1991 (A Lymbus Füzetei, 22), III, 99–172.

## Külföldön kiadott kötet szerkesztése

SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei,* TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bratislava, Madách, 1976.

*Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: Bd. 5. Ungarn,* bearbeitet von Judit P. VÁSÁRHELYI unter Mitarbeit von Katalin RÁKÓCZI und Sándor DÖRNYEI, Hildesheim–Zürich–New York, Olms Weidmann, 1998.

## Belföldön kiadott kötet szerkesztése

SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei,* TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp, Magvető, 1976.

*Gesta typographorum: A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják e könyvet barátai és tanítványai,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda Antikvárium, 1993.

*Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból, Studien über die ungarländische Typographie in 17. Jahrhundert,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris, 2001 (Libri de Libris).

*Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai,* szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003.

## Belföldi sorozatszerkesztés

Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, a sorozatot szerkeszti P. VÁSÁRHELYI Judit, 3–13. kötet, Bp., 1992–1999.

3. KOZOCSA Ildikó, *Középkori pergamen kéziratok konzerválási eljárásainak kutatása és fejlesztése,* Bp., OSZK, 1992.
4. VIDRA SZABÓ Ferenc, *Kulturális egyesületek és a helyi társadalom a nyolcvanas években,* Bp., OSZK, 1993.
5. BATÁRI Gyula, *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon,* Bp., OSZK, 1994.
6. TÓSZEGI Zsuzsanna, *A képi információ,* Bp., OSZK, 1994.
7. *Olvasásra nevelés és pedagógusképzés, HUNRA konferenciák előadásai,* szerk. NAGY Attila, Bp., OSZK, 1994.
8. *Petrik-emlékkötet,* szerk. NAGY Anikó, Bp., OSZK, 1996.
9. *Az Országos Széchényi Könyvtár épülete a Budavári Palotában,* szerk. FARKAS László, NÉMETH Mária, Bp., OSZK, 1996.
10. NÉMETH Mária, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922,* Bp., OSZK, 1997.
11. WIX Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952,* Bp., OSZK, 1997.
12. BATÁRI Gyula, Fejezetek a külföldi magyar sajtó történetéből (1853–1920), Bp., OSZK, 1999.
13. KOCSY Anikó, *Periodika-feldolgozás a magyar nemzeti könyvtárban,* Bp., OSZK, 1999.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat, a sorozatot szerkeszti P. VÁSÁRHELYI Judit. 6–11. kötet, Bp., 1996–2000.

6. BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások I: A hazai nyomdászat 15–17. század,* Bp., OSZK, 1996.
7. KOVÁCS Ilona, *Az amerikai közkönyvtárak magyar gyűjteményeinek szerepe az asszimiláció és az identitás megőrzésének kettős folyamatában 1890–1940,* Bp., OSZK, 1997.
8. BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások II: A külföldi nyomdászat 15–16. század,* Bp., OSZK, 1997.
9. *Tudománytár (1834–1844): Repertórium,* készítette RÓZSA Mária, Bp., 1999.
10. BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások III: Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok,* Bp., OSZK, 2000.
11. BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások IV: Módszertani cikkek és kutatási eredmények,* Bp., OSZK, 2000.

## Belföldi folyóiratszerkesztés

P. Vásárhelyi Judit 2000-től a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának tagja.

## Tudományos munkák bírálata – recenziók

KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése,* Bp., Akadémiai, 1973.
Recenzió, ItK, 1975/4, 526–527.

ZOLNAY László, *Ünnep és hétköznap a középkori Budán,* Bp., Gondolat, 1975. – BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége,* Bp., Akadémiai, 1975.
Recenzió, It, 1977/3, 760–765.

JAKÓ Zsigmond, *Philobiblon Transilvan,* Kriterion, Bucureşti, 1977.
Recenzió, MKsz, 1978/3–4, 385–386.

*Sammler Fürst Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579–1666,* Braunschweig, 1979.
Recenzió, MKsz, 1980/1, 103–105.

*Die heiligen Könige,* Hrsg. Thomas von BOGYAY, János BAK, Gabriel SILAGI, Graz–Wien–Köln, Styria, 1977 (Ungarus Geschitschreiber, 1).
Recenzió, ItK, 1980/3, 378–379.

Amadeo DI FRANCESCO, *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében,* Bp., Akadémiai, 1979.
Recenzió, It, 1981/4, 1079–1080.

HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a 17. században,* Bp., Magyar Helikon, 1980.
Recenzió, MKsz, 1981/4, 361–362.

*Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak,* szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, JATE, 1980.
Recenzió, ItK, 1982/4, 504–506.

HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek* – KÁLMÁNCSEHI Márton, *Reggeli éneklések, 1560–1561,* facsimile kiadás, Bp., Akadémiai, 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12).
Recenzió, It, 1984, 964–966.

ECSEDI BÁTHORY István *Meditációi,* sajtó alá rend. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, MTA Könyvtára–JATE, 1984 (Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 8).
Recenzió, It, 1985, 670–673.

GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei,* szöv., dallam gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986.
Recenzió, It, 1988/1989, 347–351.

KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *Régi könyveink és kéziratainк katalógusai: XVI. századi könyvek,* Szeged, 1986 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, Tomus IX, Fasciculus 3). – OJTOZI Eszter, *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvái és possessoraik,* Debrecen, 1989. (Régi Tiszántúli Könyvtárak, 6). – KÓSÁNÉ HORVÁTH Mária, *A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei,* Szeged, 1990 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, Tomus X, Fasciculus 4).
Recenzió, MKsz, 1991/1–2, 162–165.

TARNÓC Márton, *Kettőstükör,* Bp., Magvető, 1988.
Recenzió, It, 1991/2, 397–399.

*Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur: Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae, Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa,* ed. Elisabeth SOLTÉSZ, Catharina VELENCZEI, Agnes W. SALGÓ, Bp., OSZK, 1990.
Recenzió, It, 1991/4, 476–477.

*Lesestoffe in Westungarn I: Sopron (Ödenburg) 1535–1721,* hrsg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1 – Burgenländische Forschungen, Sonderband XIV) – *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740,* hrsg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2 – Burgenländische Forschungen, Sonderband XV).
Recenzió, Műhely, 1998/4, 84–86.

*Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába,* szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1996.
Recenzió, ItK, 1998/1–2, 264–265.

MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig,* Bp., Balassi, 1998.
Recenzió, MKsz, 1998/4, 442–444.
Recenzió, Iskolakultúra, 1999/8, 77–79.

*Freiheitsstufen der Literaturverbreitung: Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher,* hrsg. József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998.
Recenzió, Helikon, 2000/1–2, 245–247.

HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet, BORSA Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára 1773, A nagyszombati egyetemi nyomda betűmintakönyve, 1773,* Bp., Balassi, 1997 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 16).
Recenzió, ItK, 2000/3–4, 515–518.

FARKAS Gábor Farkas, *A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor,* Bp.–Szeged, OSZK–Scriptum, 2001.
Recenzió, MKsz, 2002/1, 100–102.

SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója,* közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas 2003 (Historia Litteraria, 13).
Recenzió, It, 2004/1, 151–153.

BORSA Gedeon, *Kalauz a régi nyomtatványokhoz: A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme,* Bp., Könyvtári Intézet, 2003 (Továbbképzés Felsőfokon).
Recenzió, MKsz, 2005/3, 361–363.

PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa, *Bán Imre könyvtára,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.
Recenzió, MKsz, 2006/2, 288–289.

*Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai, Novum Forum Siculorum, Tom. I–II,* conposuerunt SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, BALÁZS Lajos, AMBRUS Hedvig, MESAROS Ovidia, Tg. Mureş, Lyra, 2001.
MKsz, 2007/3, 399–400.

BARTÓK István, *„Nem egyéb, hanem magyar poézis": Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben,* Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok).
ItK, 2008/5–6, 746–749.

IMRE Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben,* Bp., Balassi, 2009.
Recenzió, MKsz, 2010/2, 275–277.

## Lektorálások

TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15).

*Magyarország bibliographiája 1712–1860, Függelék: Nyomda- és kiadástörténeti mutató,* szerk. V. ECSEDY Judit, Bp., OSZK, VIII, 1991.

SZABÓ Károly, HELLEBRANDT Árpád, *Régi magyar könyvtár III, Pótlások, kiegészítések, javítások,* összeáll. DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., OSZK, I–V, 1990–1996.

DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben,* Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtára" I (1498–1710) Katalógus,* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009.

## Opponencia

*MTA doktori értekezések bírálata*

HAIMAN György, *A nagyszombati tipográfiáról* – 1993.

IMRE Mihály, *Kulturális emlékezet, retorikai és poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben* – 2006.

BARTÓK István, *„Nem egyéb, hanem poézis". Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben* – 2007.

*Kandidátusi értekezés bírálata*

ORLOVSZKY Géza, *A zágrábi „Syrena-kódex" textológiai problémái* – 1998.

*PhD értekezések bírálata*

FEKETE Csaba, *Psalterium gradualis: az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya* – Debrecen, 2003.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései)* – Debrecen, 2009.

*Habilitációs dolgozat bírálata és habilitációs bizottsági tagság*

VISKOLCZ Noémi: *„Tanuljátok szeretni a könyvolvasást..." Tanulmányok a régi magyar könyvkultúrához* – Debrecen, 2009.

## Kisebb tudományos érdekű közlemények (népszerűsítő cikk, megemlékezés)

*Búcsú Tolnai Gábortól,* elhangzott a temetésén 1990. március 2.

*Borsa Gedeon hetvenéves,* ItK, 1993/5–6, 751.

*450 éve halt meg Balassi Bálint,* Évfordulónaptár, 1994/2, 21–24.

*A bújdosás kétféle értelmezése Szenci Molnár Albert műveiben,* OSZK Híradó, 2000/3–4, 7–9.

V. ECSEDY Judittal közösen:
*A szekerező bizottságtól a világhálóig,* Élet és Tudomány, 2000/40, 1266–1269.

V. ECSEDY Judittal közösen:
*Búvárlatok és találatok,* Élet és Tudomány 2000/41, 1289–1292.
A *Bod Péter írásaiból és írásairól* (Bp., Püski, 2000.) című könyv bemutatása 2000. november 30-án a Püski Könyvesboltban.

Néhány gondolat a *Bod Péter írásaiból, írásairól* című könyvről (Bp., Püski 2000.), Iskolakönyvtáros, 2001/3–4, 47–48.

FARKAS Gábor Farkas, *A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor* (Bp.–Szeged, 2001) című könyvének bemutatása 2001. december 11-én a budapesti Egyetemi Könyvtárban

*Kétszáz éves fennállását ünnepelte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum,* MKsz, 2002/4, 451–453.

*Borsa Gedeon („Magyar Örökség" díja alkalmából),* Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2005. augusztus, 54–56.

*Régi magyarországi szerzők I, The first volume of Old Hungarian authors is out*, Bulletin, OSZK, 2007, 25–26.

*Régi magyarországi szerzők (RMSz)*, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2009/7, 56–60.

*Borsa Gedeon = Magyar örökség: Laudációk könyve II, 2001–2005*, szerk. FARKAS Márta, Bp., 2009, 451–454.

## Lexikonok, enciklopédiák címszavai

A *Preyss, Christophorus Pannonius* szócikk a *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, IX, Bp., Balassi, 2009. számára.

## Tudományos közlemények a világhálón

*Über den Stand der ungarischen retrospektiven Bibliographie, der Alten Ungarländischen Druckwerke 1473–1700* = http://www.konyvtar.elte.hu/hirek/rendezvenyek/2004/digit_konf/pvj_ea.htm

*A XV–XVIII. századi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feltárása (RMNy)* = http://www.eke.hu/2007_regikonyv3.html

*Szenci Molnár Albert születésnapi köszöntőverse 1606-ból = „Nem sűlyed az emberiség!"…: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, Bp., 2007, 321–322 = http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Vasarhelyi_P.pdf

*A bázeli magyar biblia próbanyomata 1744-ből* = http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu

*Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 281–287 = http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/PVasarhelyi-Ghesaurus.pdf/view

OSZK SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

15402/10

Felelős kiadó az OSZK főigazgatója
és a Balassi Kiadó igazgatója
www.oszk.hu
www.balassikiado.hu
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A kötetet és a borítót tervezte Szák András
Tördelte Felde Csilla

Nyomdai munkák
*mondAt Kft.* • Budapest • www.mondat.hu

P. Vásárhelyi Juditot, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfusát, Szenci Molnár Albert életművének elismert kutatóját köszöntik kollégái, pályatársai és tanítványai e kötetben. Az írások egy része Szenci Molnár Albert személye és munkái köré csoportosulva a Szenci-kutatás legújabb eredményeit közli. Számos tanulmány foglalkozik a magyarországi kegyesség műfajaival és szerzőivel, naplóírókkal, prédikációk, imádságok, zsoltárok szerzőivel és a művek kiadástörténetével. Több írásban szó esik néhány neves könyvgyűjtő és könyvgyűjtemény sorsáról, valamint könyvhasználati és olvasmánytörténeti kérdésekről. Helyet kapott ezen kívül a kötetben több újonnan felfedezett, eddig ismeretlen magyar(országi) nyomtatvány első ismertetése, könyvészeti leírása, illetve jó néhány nyomdászattörténeti érdekességet bemutató írás is.

3000 Ft

9 789635 068517

*„...mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc...”*

TANULMÁNYOK P. VÁSÁRHELYI JUDIT TISZTELETÉRE